

VARIA

XI

Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
2004

VARIA

XI

**Zborník materiálov z XI. kolokvia mladých jazykovedcov
(Spišská Nová Ves 28. – 30. 11. 2001)**

**Zostavila
Mária Šimková**

**Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
2004**

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava

Vedecký redaktor

Doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc.

Recenzent

Prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

ISBN 80-89037-04-6

Obsah

Mira Nábělková: Úvodné slovo	7
Martin Ološtiak: Variantnosť anglických proprií v slovenčine	8
Zdeňka Opavská: K neologickým internacionalizmom v české slovní zásobě (pojmenování v oblasti extrémních sportů)	14
Jitka Mravinacová: K problematice neosémantizmu internacionální povahy	18
Ladislav Janovec: Z nové české frazeologie – poznámky k internacionalizaci frazeologie	22
Martina Šulcková: Poznámka k ediční a vydavatelské praxi na Slovensku v letech 1805 – 1822	26
Tamara Ivaňová: O tom, ako Slováci mluví a Česi povedajú	30
Anna Gálisová: O sociolektach vybraných alternatívnych a marginálnych kultúr	36
Oxana Tymon: Hybridy v lexike súčasného slovenského jazyka ...	43
Jana Javorčíková: Mnohožánrovosť a moderná americká dráma ..	48
Ľuboš Kmet'ko: Niektoré lingvistické teórie humoru a ich interpretačné možnosti vo vzťahu k detským vtipom	58
Peter Karpinský: Historicko-lingvistická analýza administratívneho textu z roku 1699 s prihliadnutím na interlingválnosť kultúrneho jazyka	64
Marián Sloboda: Jak na jazyk národnostní menšiny – idiolektové sítě a biografie? (Ze zkušeností z výzkumu Slováků v Chorvatsku)	73
Kamil Kopecký: Slovenština v ČR jako jazyk minority	78
Věra Novotná: Srbsko-česká mezijazyková homonyma	82
Joanna Mietła: Czeskie i polskie słownictwo komputerowe	86
Ольга Комарова: Деякі особливості мовних контактів близькоспоріднених мов (на прикладі української, словацької та російської)	92
Jitka Janíková: A to se mě ptáte? (Zjišťuje si zjišťovací otázku Čech u Moravana a Moravan u Čecha)	95
Alexandra Gerlaková: Pomenovania ulíc mesta Prešova v praxi ..	99
Jindra Světlá: Internacionalizace slovní zásoby v cestovním ruchu	107
Miroslav Hovančík: Vývin slovnej zásoby v spišskom nárečí pri pohľade na historický materiál	113
Jaromír Krško: Mikroštruktúrne vzťahy v turčianskej hydronymii	119

Magdalena Czachorowska: Staropolskie nazwy odetniczne	127
Lucia Gianitsová: Pohľad na vývoj opisu deklinácie substantív mužského rodu v slovenských gramatikách (Od Štúra po súčasnosť)	133
Martin Schacherl: Stylistická charakteristika prostriedkú hláskových a morfológických v Zeyerovej legendě Inultus z knihy Tři legendy o krucifixu	144
Joanna Mielczarek: System wokaliczny i konsonantyczny czeskiego rękopisu ze zbiorów ksiąznicy miejskiej w Toruniu na tle zmian fonetycznych w języku czeskim w XIV – XVI w.	153
Katarzyna Nowakowska: O leksyce ewangelijnej związanej z bronią i walką – próba analizy językowej	165
Martin Stluka: Staročeské Životy Krista Pána	180
Eva Hrdinová: K specifickým lexémům v jazyce pravoslavných křesťanů na Moravě.....	191
Zlatauše Braunšteinová: Speciální zkratky ve Staročeském slovníku	204
Miloslava Vajdllová: Obraz živočišné říše ve slovnících Bohemář mistra Bartoloměje z Chlumce, Nomenclator quadrilinguis Daniela Adama z Veleslavína a Orbis pictus Jana Amose Komenského	210
Blanka Michalová: Co nám může říci o jazyce baroka korespondence? (Změna <i>y</i> > <i>ej</i> v korespondenci V. J. Rosy)	221
Michal Křístek: Stylizace soukromosti vyjádření pomocí antroponym	231
Andrea Rafayová: První dojem dvakrát neurobíš. O komunikácii prostredníctvom vizitiiek	237
Nicol Janočková: Tretia tvár distributívnosti	246
Martina Ivanová: Explicitnosť verzus implicitnosť v pragmaticky motivovaných výpovediach	252
Pavla Šmídová: Ke vzťahu multiverbálnosti a internacionalizace (na príkladu multiverbálných spojení s výrazem scéna)	258
Christof Heinz: Slovesa závěrečné fáze u terminativních a aterminativních sloves	263
Katarína Chovancová: Pravopisné zvláštnosti francúzštiny v elektronicky sprostredkovanej komunikácii	270
Iveta Bónová: Slabičná segmentácia slov v slovenčine	276

Milí kolokvialisti,

tento raz sa Vám za „hlavný stan“ Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV úvodne a privítaco prihovorím len celkom krátko – viac o tom, čo a ako nás čaká, povedia domáci organizátori Peter Karpinský a Zuzka Miškovcová z prešovskej pobočky Spoločnosti, ktorí sa naše XI. – a pritom prvé „mimomodrianske“ Kolokvium podujali zorganizovať tu v Spišskej Novej Vsi. Chcela by som sa im hneď v úvode za ochotu a dosiaľ vynaloženú prácu poďakovať, máme sa za čo. Vybrali pre nás nové miesto/mesto, ktoré iste bude jednak príjemným pracovným priestorom, jednak pre mnohých z nás novým mimopracovným prostredím. Verím, ako iste aj Vy, že strávime zaujímavé a dobré dni.

Mira Nábělková

Variantnosť anglických proprií v slovenčine

Martin Ološtiak

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

Členovia Pražskej školy obohatili jazykovedné bádanie o množstvo nových pohľadov. Jeden z takýchto prínosov určite predstavujú aj náhľady na jazyk ako systémový organizmus, ktorý je v neustálom pohybe (pojmy *centrum*, *periféria*, *pružná stabilita*, *dynamika* a i.). Dynamickosť sa považuje za prirodzenú vlastnosť jazyka, keďže jazyk – sociálne podmienená entita – seizmograficky reaguje na záchvevy či otrasy v spoločenskom dianí. (V Pražskej škole sa na mimojazykový aspekt variantnosti kládol menší dôraz; porov. Horecký, 1988, s. 192.)

Vo vzťahu *centrum* – (*prechodná vrstva*) – *periféria* sa uplatňuje aj aspekt dynamiky (porov. zborník *Travaux linguistiques de Prague*. 2., 1966), a to tak, že, zjednodušene povedané, periférnejšie jazykové prostriedky sú dynamickejšie (variantnejšie) než prvky z centrálnějších oblastí jazyka. Periférnosť určitého jazykového prvku okrem iného implikuje jeho menšiu „vrastenosť“ do systému jazyka a tým potenciálne aj väčšiu mieru variantnosti. – Tieto poznámky platia najmä pre oblasť slovnej zásoby.

Uvedená téza sa nepochybne vzťahuje aj na cudzie propriá (ďalej CP) v slovenčine. Všeobecne povedané: významové spektrum dvoch zložiek združeného pomenovania *cudzie proprium* v podstate samo osebe vymedzuje miesto takejto lexémy v systéme slovenčiny ako preberajúceho jazyka. Status CP sme konkretizovali pojmom periférie (Ološtiak, 2001). Z hľadiska variantnosti možno CP nazvať aj neuralgickým bodom,¹ a to práve vzhľadom na ich oslabené miesto v systéme slovenčiny. Charakter CP je tiež výslednicou viacerých vektorovo pôsobiacich faktorov, ktoré sa dajú vyjadriť strešnými pomenovaniami *interlingválny*, *intra lingválny* a *extralingválny priestor* (tamže). Ďalej sa zameriame na osvetlenie dynamiky CP na príklade anglických proprií (AP), predovšetkým antroponým; niektoré konštatovania však majú všeobecnejšiu platnosť.

Dynamickosť² má pri AP svoje špecifiká v závislosti od konkrétneho konštatívneho priestoru angličtina → slovenčina, na základe ktorého sa dá stanoviť

¹ „V jazykovom vedomí (v rozličnej miere podľa typu vedomia) sú spravidla isté neuralgické body, isté miesta so značnou variabilitou používaných prvkov“ (Horecký, 1990, s. 145).

² J. Horecký (1988) rozlišuje pojmy dynamickosť, dynamika a variantnosť. *Dynamickosť* chápe ako „dynamický charakter jazyka, vnútorné napätie medzi prvkami systému i medzi podsystémami zložitého jazykového systému“; *dynamiku* ako „procesy vedúce k dynamickosti“; *variantnosť* ako výsledok dynamiky i dynamickosti, čiže „jestvovanie viacerých paralelných výrazov“ (všetky citáty: Horecký, 1988, s. 193). Dynamickosť má takto svoj modus vivendi v podobe variantnosti jazykových prostriedkov.

mera interlingválnej proxemiky (Ološtiak, 2003), ako aj faktory podmieňujúce túto mieru (porov. ďalej). Pri porovnaní AP s domácou lexikou (apelatívnou i propriálnou) je zrejmé, že formálna stránka AP sa pociťuje ako menej záväzná, a to práve pre svoju neustálenosť. Základnými príčinami neustálenosti CP všeobecne sú *špecifickosť onymickej sústavy ako takej* (onomastický status vlastného mena; Blanár, 1976, 1996), *systémové miesto CP na periférii periférie a charakter kontaktového vzťahu slovenčiny a príslušného cudzieho jazyka*. Prírodzene, mera záväznosti a variantnosti nie je pre skupinu AP (a aj anglicizmov ako takých) rovnaká. Na mieru a charakter variantnosti a na vznikajúcu normu vplývajú viaceré činitele, ktoré by sa nateraz dali zosystemizovať takto:

Interlingválne činitele

- (a) *fyzická dĺžka*
- (b) *fonotaktické usporiadanie*
- (c) *interlingválna proxemika*
- (d) *polylingválna interferencia*
- (e) *variantnosť vo východiskovom jazyku*

Intralingválne činitele

- (a) *úzus v preberajúcom jazyku (slovenčine)*
- (b) *charakter a vzájomné ovplyvňovanie jazykových rovín*
 - (ba) *vplyv výslovnosti na skloňovanie*
 - (bb) *vplyv ortografie na výslovnosť a naopak*

Extralingválne činitele

- (a) *frekvencia*
- (b) *populárnosť nositeľa mena*
- (c) *časový faktor (dĺžka „pobytu“ mena v preberajúcom jazyku)*
- (d) *ovládanie príslušného cudzieho jazyka*

1. Interlingválne činitele

(a) O *fyzickej dĺžke* anglických antroponým platí, že čím je meno monumentálnejšie, tým väčšie problémy komunikantom spôsobuje, čiže tým väčšia je jeho variantnosť. Táto zákonitosť bola výskumne overená prostredníctvom dotazníka.³ Na jedno jednoslabičné anglické priezvisko (napr. *Frost, Fry, Crabbe*) pripadá v priemere 5,66 výslovnostného variantu; pri dvojslabičných priezviskách (*Defoe, Anka, Cocker*) to je 8,50 variantu a pri trojslabičných priezviskách (*Thackeray, Doctorow*) až 15 variantov.

(b) *Fonotaktické usporiadanie*. Čím je meno fonotakticky exotickejšie, nezvyčajnejšie, tým je potenciálne väčšia aj mera jeho variantnosti. Na druhej strane však platí proxemická formulka, že čím vzdialenejšie sú kontaktové jazyky, tým viac sa aktivujú akceptačné mechanizmy preberajúceho jazyka.

³ Ološtiak, M.: Poznámky k výsledkom dotazníkového výskumu o výslovnosti a skloňovaní anglických a francúzskych osobných mien v slovenčine. Prešov – Hodruša-Hámre 2000, rkp.; ďalej Dotazník.

(c) *Interlingválna proxemika*. Všimneme si len dva aspekty typologickej dimenzie interlingválnej proxemiky. (1) *Vzťah medzi zvukovou a pravopisnou podobou v L_1 a L_2* . O grafickej forme Thackeray (Dotazník) možno povedať, že pre slovenského komunikanta je relatívne vzdialená svojej zvukovej realizácii (v angličtine [θækəri, θækreɪ]). Táto skutočnosť sa odráža aj v realizovaných poslovenčených podobách [tekeri, tekerej, tekri, tekeraj, take-ri, tekrej...]. (2) *Vokálny a konsonantický subsystém v L_1 a L_2* . Vokálne subsystémy L_A a L_S sú asymetrickejšie než konsonantické subsystémy, a to kvantitatívne aj kvalitatívne (Lenhardt, 1977, 1981). Preto neprekvapuje, že výslovnostná variantnosť AP sa týka najmä vokálneho subsystému (porov. poznámku 10).

(d) *Polylingválna interferencia* znamená, že do kontaktovej pozície sa naraz dostávajú viac než dva jazyky. Spojené štáty americké sú typickým predstaviteľom multikultúrneho priestoru („melting pot“) a rukolapným dôkazom tohto faktu je aj antroponymia. Americká angličtina ako dominantný jazyk USA ovplyvňuje najmä fonetickú podobu mien inojazykového pôvodu; napríklad *Kaufman*⁴ s dominantným výslovnostným variantom [ko:fmən] (variant [kaufmən], ktorý sa približuje k nemeckému originálu, je menej frekventovaný). V slovenčine sa toto meno vyslovuje buď podľa anglického prototypu (schéma $[L_N] \rightarrow L_A \rightarrow L_S$), alebo podľa nemeckej podoby ($L_N \rightarrow [L_A] \rightarrow L_S$).⁵ V druhom prípade sa angličtina potenciálne dostáva „mimo kontaktnú hru“. Dá sa to vysvetliť tým, že forma *Kaufman* nestráca svoj nemecký kolorit a z hľadiska vzťahu ortografia – ortoepia je slovenčine bližšia nemčina než angličtina. Toto je proxemicky relevantný poznatok; všeobecne totiž platí, že pri polylingválnej interferencii zohráva významnú úlohu práve interlingválna proxemika. Načrtnutá situácia je pravdepodobná najmä pri menách pochádzajúcich z jazykov slovenčine proxemicky blízkych (jazyky európskeho kultúrneho dedičstva) alebo z jazykov, ktorých typologické črty sú slovenským komunikantom ľahko dekódovateľné (ide napr. o mená *Arnold Schwarzenegger*, *Sylvester Stallone*, *Rudolph Giuliani* a mnohé iné).

(e) *Variantnosť vo východiskovom jazyku*. J. C. Wells (1990, s. 417) uvádza tieto výslovnostné varianty názvu *Los Angeles*:⁶ britské [lɒs 'ændʒəli:z, lɒs 'ændʒəlɪz, lɒs 'ændʒəlɪs, lɒs 'ændʒələs], americké [lɒs 'ændʒələs, lɒs 'ændʒələs, lɒs 'æŋgələs, lɒs 'ændʒəli:z], pričom pre používateľov angličtiny ako cudzieho jazyka sa odporúča britská výslovnosť [lɒs 'ændʒəli:z] a americký variant [lɒs 'ændʒələs]. Aj táto skutočnosť môže vplývať na va-

⁴ V tomto konkrétnom prípade sa (americká) angličtina stáva prvotným preberajúcim jazykom a nemčina je východiskovým jazykom (schéma $L_N \rightarrow L_A$).

⁵ V Rukováti literatúry (1998, zostavila V. Žemberová) pri mene *George S. Kaufman* na s. 197 sa uvádza výslovnosť [kaufman], na s. 206 pri mene *Sue Kaufmanová* sa odporúča výslovnosť [kófmən].

⁶ Fonémy uvedené kurzívou môžu byť vynechané. To znamená, že ak je uvedený tvar [lɒs 'ændʒəli:z], vysloviť možno aj [lɒs 'ændʒəlɪ:z], aj [lɒs 'æŋʒəlɪ:z].

riantnosť výslovnosti *Los Angeles* v slovenčine. V médiách sme zaznamenali varianty [los endžels], [los endželis], [los endžls], [los endželes], výnimočne aj iné podoby. V tomto prípade sa uplatňujú rôzne varianty aj napriek dávnejšie odporúčanej výslovnosti [los endželis] (Ondrejovič, 1985). Aj tento príklad potvrdzuje, že okrem „notoricky“ známych (a ustálených) mien typu *Shakespeare* a mien bez výraznejšej asymetrie medzi výslovnosťou a pravopisom (Boyd, Bell) pri väčšine ostatných AP v zásade platí aspekt dynamickej stability a stabilnej dynamiky (konkrétnej) onymickej situácie⁷, o čom svedčí aj kolísanie výslovnosti *Los Angeles*.

2. Intralingválne činitele

(a) *Úzus v preberajúcom jazyku (slovenčine)*. Výslovnosť apelatívizovaného propria *worcester* (*worcestrová* – *worcesterská omáčka*) sa v slovenčine ustálila ako [vorčester], hoci anglická výslovnosť toponyma *Worcester* je [wustə] (pozri aj Ondrejovič, 1988).⁸ K tomu možno dodať, že „proces zdomáčňovania cudzích vlastných mien v slovenčine nie je mechanický a priamočiary a že niekedy trvá istý čas, kým sa vžije jediná výslovnostná forma, ktorú používatelia jazyka prijmú ako záväznú“ (Ondrejovič, 1985, s. 57). Najmä pri propriách sa proces zdomáčňovania či ustaľovania konkrétnej výslovnostnej podoby nedá stopercentne predvídať. Ukazuje sa však, že výraznejšie sa presadzujú dve tendencie, ktoré medzi sebou súperia o dominantné postavenie. Meno *Sylvester Stallone*, ktoré patrí známemu hercovi, sa v slovenčine najčastejšie vyslovuje [steloun] alebo [stalone]. Prvá výslovnosť [steloun] vychádza z originálu, pričom sa uplatňuje fonematický transfer (transfonemizácia; Furdík, 1994) na základe relatívneho fonematického paralelizmu (Ološtiak, 2001). Meno sa skloňuje podľa typu *chlap* – gen. *Stallon(e)a*. To je prvá tendencia. – Pri druhej výslovnosti [stalone] sa dostáva do popredia tendencia po symetrii medzi zvukovou a grafickou podobou (pozri aj 1d), ktorá je typická pre slovenčinu, teda preberajúci, aktívny jazyk. V tomto prípade skloňujeme podľa typu *Škultéty* – gen. *Stalloneho*. O tom, že uvedené skutočnosti nie sú len teoretickým konštruktom, svedčí aj publicistický článok o austrálskom plavcovi Ianovi Thorpeovi⁹ s titulkom *Nie je plavec, ale delfín* (Pravda, XI/174, pondelok 31. júla 2001, s. 24). V tomto článku sa meno *Ian Thorpe* uvádza aj v nepriamych pádoch a v tvaroch privlastňovacích prídavných mien, pričom autor ho raz skloňuje podľa typu *chlap* a inokedy podľa typu *Škultéty*. Príklady na typ *chlap*: (1) Keď austrálsku plaveckú hviezdu *Iana Thorpa*...; (2) *Thorpove* úsilie. Príklady na typ *Škultéty*: (1) O *Thorpem* sa tvrdí, že...; (2) *Thorpeho* popularita.

⁷ „Konkrétnu onymickú situáciu predstavujú vlastné meno (variant) a komunikačná sféra, okolnosti, v ktorých sa používa“ (M. Majtán, citované podľa V. Blanára, 1996, s. 26).

⁸ Výslovnosť [wustr/wuster] sa odporúča aj v Pravidlách slovenskej výslovnosti (Král, 1988); S. Ondrejovič v citovanej práci túto výslovnostnú podobu považuje za nenáležitú.

⁹ V elektronických médiách sme zaznamenali výslovnosť [torp], [torpe], [sorp].

(b) *Charakter a vzájomné ovplyvňovanie jazykových rovin.*

(ba) *Vplyv výslovnosti na skloňovanie.* Všeobecne platí, že ortografické a morfológické normy sú prísnejšie než normy ortoepické. Z toho vyplýva aj poznatok, že adaptačný proces neprebíha rovnomerne vo všetkých jazykových rovinách. CP sa najrýchlejšie adaptujú zvukovo a gramaticky. Súvisí to s bezprostrednou požiadavkou komunikatívnosti (zrozumiteľnosti) výpovedných jednotiek, ktorá sa zabezpečuje skloňovaním aspoň jedného funkčného člena alebo širším (nad)vetným kontextom (*vítazstvo Venus Williamsovej*). Skloňovanie ako primárne morfológická záležitosť neposkytuje veľkú možnosť variantnosti (napr. I pl. *-mi/-ami*), ktorá navyše závisí od fonotaktických a morfonologických zákonitostí slovenčiny (*Jozef – s Jozefmi, Peter – s Petrami*). Pri AP najmä vzhľadom na vzájomnú asymetriu s ortografiou je najviac „zaťažená“ zvuková realizácia. Preto aj počet výslovnostných variantov príslušnej lexémy je relatívne vysoký (porov. aj 1c).¹⁰ V morfológickej rovine ide prevažne o binárne postavené varianty, pričom morfológická variantnosť, ako už bolo spomenuté, má primárne nemorfológické príčiny, napr. dvojaký G sg. *Capot(e)a – Capoteho*, podľa výslovnosti [*kepout*] – [*kepouti*]; takisto je to aj s uvedenými menami *Stallone* a *Thorpe*.

(bb) *Vplyv ortografie na výslovnosť (a naopak)* je často rozhodujúcim faktorom najmä vtedy, keď si slovenský komunikant nevie dať s výslovnosťou cudzieho mena rady. V takýchto prípadoch má tendenciu uplatniť prirodzené zákonitosti svojho materinského jazyka. Jednou z takýchto zákonitostí je aj symetria výslovnosti a pravopisu. Podľa J. Sabola (1989, s. 225) „... v spisovnej slovenčine je zásadná súhra medzi fonickým zložením morfému ... a adekvátnym grafematickým zachytením (asi 87 %)“.

3. Extralingválne činitele

(a) *Frekvencia.* (b) *Populárnosť nositeľa(-ky) mena.* Medzi frekvenciou propria a popularitou onymického objektu platí priama úmera: čím je človek vo verejnosti známejší, slávnejší, tým je aj jeho/jej meno ľahšie identifikovateľné. Frekventované propriá sa preto vyznačujú menšou mierou variantnosti. Charakter činnosti jednotlivých osôb (politika, šoubiznis, literatúra atď.) do istej miery determinuje aj komunikačné situácie, v ktorých sa ich mená „ocitnú“, ako aj profil komunikantov, ktorí budú dané mená používať. Napríklad: Frekvencia podmieňovaná značnou populárnosťou mladej americkej speváčky *Britney Spears* spôsobuje, že jej meno máloktoľ tinedžer vysloví inak než [*britni spírs*].

(c) *Časový faktor.* (Dĺžka „pobytu“ mena v preberajúcom jazyku.) J. Zeman zo stanoveného prístupu (Kučera – Zeman, 1998, s. 8 – 9) rozlišuje

¹⁰ J. Zeman (Kučera – Zeman, 1998, s. 6) uvádza príklad mena *Wordsworth* s 8 výslovnostnými variantmi; ak by sme brali do úvahy aj kolísanie samohláskovej kvantity, variantov by bolo 32.

stále a sezónne mená. Stále mená sa zo súčasného pohľadu objavujú (nielen) v masmédiách už desaťročia (napr. *Shelley, Presley*); sezónne mená sa objavia na krátky čas a potom upadnú do zabudnutia. Ďalej sa uvádza (op. cit., s. 16), že pri stálych menách je častejšia česká výslovnosť (*Robert Browning [robert braunynk]*) a pri sezónnych menách počeštená forma¹¹ (*Robert Dole [roubrt doul]*).

(d) *Ovládanie príslušného cudzieho jazyka*. Komunikanti ovládajúci príslušný cudzí jazyk sú, pravdaže, vo výhode. Platí to aj o angličtine, kde pravopisno-výslovnostné a výslovnostno-pravopisné transformačné modely platné pre apelatíva možno do istej miery využiť aj pri propriách. Netreba však zabúdať na onomastický status vlastného mena. Charakter propria a jednotlivých propriálnych podsystémov (antroponymá, toponymá, chrématonymá) má totiž svoje osobitosti. Preto sa výslovnostná podoba formálne totožných lexém môže líšiť, napr. home [həʊm] – Home [həʊm] aj [hju:m]; Bilá, 2002; Kučera – Zeman, 1998, s. 11.

Treba podčiarknuť, že uvedené činitele (ich počet nie je konečný) nikdy nepôsobia osihotene, ale vo vzájomnej súvzťažnosti (synergii), pravda, v konkrétnych prípadoch vždy vystupuje do popredia niektorý (niektoré) z nich, rozhodujúcou mierou vplývajúci na výslednú podobu danej onymickej jednotky.

Literatúra

BILÁ, Magdaléna: Niekoľko poznámok k výslovnostným variantom anglických antroponým v slovenčine. In: Problémy adaptácie cudzích mien v slovenčine. Vedecký seminár. (Bratislava 19. – 20. október 2000.) Ed. Ľ. Králik. Bratislava: Veda 2002, s. 113 – 120.

BLANÁR, Vincent: Lingvistický a onomastický status vlastného mena. In: VI. slovenská onomastická konferencia (Nitra 4. – 6. apríla 1974). Zborník materiálov. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo SAV 1976, s. 23 – 29.

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii.) Bratislava: Veda 1996. 250 s.

FURDÍK, Juraj: Integračné procesy pri lexikálnych prevzatíach. In: Jazykovedný časopis, 1994, roč. 45, č. 2, s. 95 – 102.

HORECKÝ, Ján: Dynamickosť a dynamika v jazyku. In: Studia Academica Slovaca. 17. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1988, s. 189 – 199.

HORECKÝ, Ján: Základné pojmy jazykovej komunikácie. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Zost. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990, s. 141 – 146.

KRÁL, Ľuboslav: Pravidlá slovenskej výslovnosti. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 632 s.

¹¹ K pojmom česká/počeštená a slovenská/poslovenčená výslovnosť pozri Kučera – Zeman, 1998, s. 12; Ološtiak, 2002.

KUČERA, Jiří – ZEMAN, Jiří: Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině. Anglická osobní jména. Hradec Králové: Gaudeamus 1998. 141 s.

LENHARDT, Ján: Kontrastívny rozbor anglických a slovenských hlások. In: *Studia Academica Slovaca*. 6. Red. J. Mistrik. Bratislava: Alfa 1977, s. 287 – 303.

LENHARDT, Ján: Konfrontačná fonetika anglických a slovenských hlások. Bratislava: Univerzita Komenského 1981. 132 s.

OLOŠTIAK, Martin: Jazykový systém a cudzie antroponymá v slovenčine (na materiáli anglických antroponým). In: *Jazykovedný časopis*, 2001, roč. 52, č. 2, s. 81 – 99.

OLOŠTIAK, Martin: K problematike adaptácie anglických osobných mien v slovenčine. In: *Problémy adaptácie cudzích mien v slovenčine*. Vedecký seminár. (Bratislava 19. – 20. október 2000.) Ed. L. Králik. Bratislava: Veda 2002, s. 120 – 126.

OLOŠTIAK, Martin: Fungovanie cudzích proprií v komunikácii. In: *Komunikácia a text*. Zborník materiálov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou pri príležitosti životného jubilea doc. PhDr. Františka Ruščáka, CSc., v dňoch 15. – 16. novembra 2001 v Prešove. Prešov: Náuka 2003, s. 212 – 218.

ONDREJOVIČ, Slavo: Ako vyslovovať názov mesta Los Angeles. In: *Kultúra slova*, 1985, roč. 19, č. 2, s. 56 – 57.

ONDREJOVIČ, Slavo: O niektorých problémoch slovenskej ortoepie. In: *Slovenská reč*, 1988, roč. 53, č. 2, s. 100 – 108.

SABOL, Ján: Syntetická fonologická teória. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1989. 253 s.

Travaux linguistiques de Prague. 2. Lex problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue. Praha 1966.

WELLS, J. C.: *Longman Pronunciation Dictionary*. 1. vyd. North Yorkshire: Longman Group 1990. 802 s.

K neologickým internacionalizmům v české slovní zásobě (pojmenování v oblasti extrémních sportů)¹

Zdeňka Opavská

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Oblast sportu náleží mezi komunikační sféry, ve kterých byla řada lexikálních jednotek přejata z angličtiny nebo byla přejata jejím prostřednictvím. V současnosti je tento trend podpořen a znásoben obecnou tendencí angličtiny stát se univerzálním, mezinárodním komunikačním prostředkem. Výrazný vliv angličtiny se proto projevuje i v nově se vymezující oblasti sportovních disciplín a sportovních aktivit, totiž v oblasti *extrémních sportů*. V tomto příspěvku se zaměříme zejména na pojmenování nových sportovních disciplín a na adaptaci těchto

¹ Příspěvek byl zpracován v rámci grantu Internacionalizmy v nové slovní zásobě češtiny, GA AV ČR, r. č. B 9061101.

přejímek v češtině. Stranou tak např. zůstává široká paleta lexikálních prostředků užívaných v zájmovém a profesním prostředí osob, které se těmto sportům a sportovním aktivitám ze záliby nebo profesionálně věnují (tj. např. v prostředí skateboardistů, snowboardistů, skysurfitů). Zdrojem lexikálního materiálu byla neologická databáze lexikograficko-terminologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, slovník *Nová slova v češtině* (1998) a rukopis slovníku *Nová slova v češtině 2*. Ze slovníků *Nová slova v češtině 1, 2* jsou rovněž čerpány výklady jednotlivých lexikálních jednotek.

Slovní spojení *extrémní sport*, *extrémní sporty* s významem ‚sporty provozované ve velmi náročných až extrémních podmínkách‘ náleží mezi internacionální neologizmy (srov. např. angl. *extreme sports*, sloven. *extrémne športy*, pol. *ekstremalnyje sporty*). Podle Encyklopedie alternativní kultury (1999) jde o společný termín, zavedený zhruba v roce 1990, pro různé sportovní činnosti, jež nemají společného téměř nic kromě vysokého rizika a přitažlivosti pro muže věku 18 až 34 let. Encyklopedie dále uvádí, že se v roce 1995 konaly první extrémní hry ve stylu olympiády, kde se soutěžilo v desítkách disciplín, od skateboardingu až po bungee jumping.

S *extrémními sporty* souvisí jiné dvouslovné pojmenování, a to *adrenalinový sport*, *adrenalinové sporty*. Toto pojmenování je motivováno substantivem *adrenalin*, označujícím druh hormonu, který je při extrémní psychické a fyzické zátěži vylučován do krve. Sousedství *adrenalinové sporty* se často užívá synonymně se slovním spojením *extrémní sporty*, avšak na rozdíl od výrazu *extrémní sporty* jde spíše o neoficiální označení těchto sportů (bez terminologické platnosti). Lidé, kteří se těmito sporty zabývají, bývají označováni jako *extrémní* nebo *adrenalinoví sportovci*, srov. např. kontexty *k extrémním sportovcům patří lyžaři i snowboardisté; slaňování skalní věže by si měli ochutnat adrenalinoví sportovci*².

Extrémním sportem se může stát jednak původně neextrémní disciplína, např. *extrémní lyžování* ‚lyžování provozované na velmi těžkém terénu za mimořádně nízkých teplotních ap. podmínek‘, *extrémní snowboarding* ‚vysokohorský snowboarding ve velmi náročných až extrémních podmínkách‘, jednak může jít o disciplínu, která ve své podstatě už extrémní je, např. *bungee jumping*, *base jumping*, *skydiving*, *skysurfing* (o jejich významech viz dále). Extrémní sporty můžeme rozdělit do tří základních skupin³: 1) pozemní disciplíny, např. *extrémní lyžování*, *extrémní běžecké* (resp. *štafetové*) *sportovní soutěže*, (*extrémní*) *skateboarding*, (*extrémní*) *snowboarding*, *mountainboarding* ježdění na mo-

² Z hlediska motivace je zde možné pokládat víceslovné pojmenování *extrémní sport* za motivující výraz pro víceslovné pojmenování *extrémní sportovec*, podobně *adrenalinový sport* za motivující výraz pro víceslovné pojmenování *adrenalinový sportovec*. O možnostech derivace víceslovných pojmenování viz Martinová (2000).

³ Základní dělení extrémních sportů do tří skupin je převzato z polské internetové encyklopedie Wiem (heslo *sporty ekstremalne*). Tam též další sportovní disciplíny.

untainboardu (desce, prkně v masivní ocelové konstrukci s odpruženými gumovými koly) horským terénem po svahu‘; 2) vodní disciplíny, např. *potápění v jeskyních*, *volné potápění mezi žraloky*, *rafting* ‚sjiždění, sjezd obtížných vodních toků (s velkým průtokem nebo spádem) na raftu (velkém gumovém nafukovacím člunu)‘, *kañoning / canyoning* ‚sestup, skluz, proplování trasou horských toků, vodopádů ap. ve skalních kañonech, soutěskách za použití lan‘, *wakeboarding* ‚akrobatické ježdění na wakeboardu (krátké široké lyži s vázáním pro obě nohy) ve vlnách vytvářených tažným motorovým člunem‘ a 3) disciplíny prováděné ve vzduchu, např. *paragliding* ‚závěsné létání na paragliderech (kluzácích ve tvaru křídla, podobných padáku)‘, *parašutismus*, *base jumping / BASE jumping*⁴ ‚skok, skákání z vysokých budov s padákem‘, *bungee jumping* ‚skákání z výšky (např. z mostu, věže) na silném gumovém laně do volného prostoru‘, *skysurfing* ‚ježdění na skysurfu (speciální desce z umělé hmoty nebo překližky ve tvaru krátké široké lyže) ve vzdušných proudech po výskoku z letadla‘.

Vedle „plných“ přejatých pojmenování sportovní disciplíny (např. *mountainboarding*, *rafting*, *snowboarding*, *wakeboarding*) existují i zkrácená pojmenování těchto disciplín (např. *mountainboard*, *snowboard*, *raft*). Tato slova (tj. výrazy bez *-ingového* zakončení) jsou polysémní, označují v jednom svém významu sportovní prostředek, v druhém pak sportovní disciplínu (např. *snowboard* 1. ‚deska z umělé hmoty ve tvaru krátké široké lyže, určená k jízdě na sněhu (bez použití hůlek)‘, 2. ‚snowboarding‘).

Anglické přejímky v češtině podléhají pravopisné, výslovnostní, morfologické i slovotvorné adaptaci, stávají se východiskem pro slovotvorné hnízdo, které – jak ukazují některé z následujících příkladů – může být i dost početné, např. *bungee jumping* <z angl.> – *bungee jumpista*; *kañoning*, *canyoning* [keñony-, kañony-] <z angl.> – *kañoningový*, *canyoningový* [keñony-, kañony-]; *mountainboarding* <z angl.> – *mountainboard* <z angl.> – *mountainboardový* – *mountainboardista*; *snowboarding* <z angl.> – *snowboard* <z angl.> – *snowboarder* <z angl.> – *snowboardista* – *snowboardistka* – *snowboardař* – *snowboardář* – *snowboardový* – *snowboardit* – *snowboardovat*; *wakeboarding* <z angl.> – *wakeboardingový* – *wakeboard* <z angl.> – *wakeboardový* – *wakeboarder* <z angl.> – *wakeboardista* – *wakeboardistka*; *skysurfing* – *skysurfingový* – *skysurf* <z angl.> – *skysurfový* – *skysurfer* <z angl.> – *skysurfista*; *rafting* <z angl.> – *raftingový* – *raft* (m.) <z angl.> – *raft* (neskl. příd.) <z angl.> – *raftový* – *raftovat* – *rafter* – *raftař* – *rafterka* – *raftařka*.

Z uvedených příkladů je zřejmé, že se přejímky vztahující se k extrémním sportům plně začleňují do české slovní zásoby. Stávají se motivujícími slovy pro substantiva (pojmenování osob), adjektiva (vztahová) i slovesa. V derivačním řetězci je ve většině případů zachována jednoslovnost výrazu. Jistou vý-

⁴ První část *base/BASE* je angl. zkr. *BASE* (Buildings, Antenna tower, Span, Earth).

jimku tvoří pojmenování spjatá se surfováním po obloze, tj. se *skysurfingem*. Při přejímání se zde totiž vedle tendence k internacionalizaci projevila i tendence opačná, tj. tendence nacionalizační. Polokalkováním se k označení disciplíny vytvořilo víceslovné pojmenování *nebeský surfing*, *nebeské surfování*, viz následující příklady: *Nejodvážnější patří do týmu NO LIMITS – mezinárodního sdružení spojeného myšlenkou, že lidské schopnosti jsou bez hranic. ...Překonání strachu v nejvyšším stupni rizika může znamenat i smrt. Takoví dobrodruzi ji mají v patách a ona si také vybírá daň. Např. Patrick de Gayardon, který jako první »přeletěl« z jednoho letadla do druhého, vynálezce »nebeského surfingu«, pokořitel kilometrového vodopádu v Salto Angel ve Venezuele a vynikající parašutista, nakonec nepřežil banální seskok⁵; Nestačí jim létat letadlem, nespokojí je obyčejný seskok padákem, příliš krátký jim připadá volný pád...chtějí být jako ptáci, a tak vynalezli něco, čemu se snad dá říkat „nebeské surfování“. V úžasných výškách a v rychlosti kolem 200 km/h kloužou vzduchem na prknech podobných snowboardovým a kolem patnácti set metrů nad zemí jen neradi otevírají padák⁶. Rovněž pro označení osoby, zabývající se skysurfingem, existuje vedle jednoslovného pojmenování *skysurfista* i víceslovné, totiž *nebeský surfař*, viz např. kontext *trojice nebeských surfařů předvádí své netradiční umění nad pláží Surfers Paradise Beach v Queenslandu*⁷.*

Literatura

DALY, Steven – WICE, Nathaniel: Encyklopedie alternativní kultury. Brno: Books 1999. 392 s.

MARTINCOVÁ, Olga: Derivativnost u nových víceslovných pojmenování. In: Člověk a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000, s. 382 – 387.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině. Praha: Academia 1998. 357 s.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině 2. (v tisku)

Wiem – Wielka Internetowa Encyklopedia Multimedialna. <http://wiem.onet.pl>.

⁵ Propper, L.: Češi v klubu dobrodruhů. Sport, 22. 4. 2000, s. 13.

⁶ Patková, J.: Magazín Koktejl, duben 1997.

⁷ Moravský den, 21. 4. 1998, s. 16.

K problematice neosémantizmů internacionální povahy¹

Jitka Mravinacová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

V příspěvku chceme poukázat na skutečnost, že některé neosémantizační procesy probíhající v slovní zásobě češtiny mohou být projevem internacionalizační tendence. Pokusíme se nastínit některé typy neosémantizmů internacionální povahy a upozorníme na určité metodologické problémy, jež v souvislosti s lexikografickým popisem těchto neosémantizmů vyvstávají.

Při sledování procesů neosémantizace internacionální povahy vycházíme ze situace v češtině. Jak ukázal slovník *Nová slova v češtině* (Martincová a kol., 1998), některé lexémy slovní zásoby češtiny se po sémantické stránce rozvíjejí v důsledku cizojazyčných, popř. internacionálních vlivů. Zdrojem přejímání nových lexikálních významů do češtiny je především angličtina, která je v současnosti dominantním prostředkem mezinárodní komunikace. To, že se výrazy určitého jazyka mohou obohacovat o přejaté významy, neušlo pozornosti některých lingvistů již dříve. Např. v roce 1958 popsala G. A. Liličová (1958) vliv ruštiny na sémantické rozvíjení některých internacionalizmů nebo rusizmů v češtině. Sémantickými změnami lexémů v polštině pod vlivem angličtiny se zabývá A. Markowski (1999)², který popsal mechanismy a typy těchto změn. Náš výzkum navazuje na tyto práce a směřuje ještě o krok dále. Jeho cílem je vysledovat současné procesy neosémantizace, které jsou společné více evropským jazykům, především jazykům slovanským. Zaměříme se tedy na ty neosémantizmy, které se kromě češtiny objevily i v některých dalších slovanských jazycích. Materiálovou bázi jsou nové výkladové nebo neologické slovníky – polský *Łatwy słownik trudnych słów* (Markowski, 2000), Rusko-český a česko-ruský slovník neologizmů (Savický – Šišková – Šlaufová, 1999), bulharský *Rečnik na novite značenja i dumi v bǎlgarskija ezik* (Perniška – Blagoeva – Kolkovska, 2001), *Nová slova v češtině*. Slovník neologizmů (Martincová a kol., 1998) – a také lexikografická databáze neologizmů Ústavu pro jazyk český.

Je nasnadě, že neosémantizace internacionální povahy se bude týkat těch slov, která mají nadnárodní charakter. Zřetelně nejpočetnější skupinu z nich tvoří slova řeckého nebo latinského původu a slova vytvořená z řeckých a latinských kořenů, která jsou historicky integrální součástí slovních zásob jazyků evropsko-amerického jazykového areálu. Někdy jsou označována termínem *evropeiz-*

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantu Internacionalizmy v nové slovní zásobě češtiny, GA AV ČR, r. č. B9061101.

² Sémantické změny lexémů v polštině pod vlivem angličtiny, ruštiny a francouzštiny studovala již v polovině 70. let H. Kurkowska (odkaz viz Markowski, 1999).

my. Internacionální povaha těchto lexémů nespočívá v jejich univerzálnosti. Jak upozorňuje K. Buzássyová (1991), nejde o slova tvořící zvláštní fond, jež existuje mimo národní jazyky. Jde o slova, která byla do systémů jednotlivých jazyků integrována specifickým způsobem a která mají v jednotlivých jazycích specifické rysy po stránce formální, významové i komunikačně-pragmatické. Specifika jsou dána odlišnou genezí jednotlivých jazyků a jejich typovou růzností. Sémantika mnohých slov řecko-latinského původu v češtině se liší od sémantiky týchž výrazů v angličtině. U některých těchto slov v češtině zaznamenáváme v poslední době změny pod vlivem angličtiny. Porovnáním těchto slov s odpovídajícími slovy bulharskými, polskými a ruskými docházíme k závěru, že jde o změny internacionální povahy. Rádi bychom upozornili na některé typy těchto změn.

Prvním, nejméně viditelným typem internacionální neosémantizace jsou různé významové modifikace způsobené změnou užívání evropeizmů podle angličtiny. Výrazy, které se dříve uplatňovaly v češtině jen omezeně, např. jako termíny, slova knižní apod., překonávají toto omezení, jejich užívání se rozšiřuje na jiné typy komunikace, objevují se v nových syntagmatech a projevují určitou tendenci k významové generalizaci. Jako příklad můžeme uvést slovo **generovat**. Akademický slovník cizích slov (1995) definuje tento lexém jako odborný termín ve významu ‚vytvářet, vytvořit, vzbuzovat, vzbudit (např. elektrické kmity)‘ a jako speciální lingvistický termín. V angličtině má tento výraz širší uplatnění, používá se i přeneseně ve spojeních typu *plodit nenávisť, vzbudit kritiku* apod. – srov. např. *his decision generated a lot of criticism* (Nicholas, 1998) nebo *hatred generated by racial prejudices* (Hornby, 1974). V podobných kontextech zaznamenáváme toto sloveso poslední dobou i v češtině. Objevuje se ve vyjadřování politiků a novinářů ve spojeních typu: *média generují politická témata; generovat kvalifikovaná stanoviska; banka generuje zisk; média začnou generovat veřejný souhlas*. Podobný proces generalizace prodělává toto sloveso rovněž v polštině a bulharštině.

Druhý typ neosémantizace evropeizmů řecko-latinského původu pod vlivem angličtiny je mnohem viditelnější než typ reprezentovaný slovesem *generovat*. Spočívá v tom, že lexém, který je dávno integrovaný v jazyce v určitém významu, začne náhle fungovat ve výrazně odlišném, novém významu. Typickým případem je adjektivum **globální**. Ve Slovníku spisovného jazyka českého (1960 – 1971) je vyloženo jako ‚1. souhrnný, celkový 2. povšechný, zběžný, povrchní‘. Vlivem angličtiny nabylo toto slovo v češtině (podobně jako v dalších slovanských jazycích) významu ‚týkající se celého světa, platný v celosvětovém měřítku, mající celosvětový dosah; celoplanetární, celosvětový‘ (Martincová a kol., 1998). Nové fungování lexému *globální* vystupuje zřetelně do popředí ve spojitosti s celou řadou derivátů, jež s ním významově korespondují – srov. výrazy doložené v češtině: *globálně, globalizace, globalizovat, globalizovat se, globalizovaný, globalizační, globalizátor, globalismus, globalista, globalistický, globalita, globalista*.

V souvislosti s tímto typem neosémantizmu je třeba upozornit na jeden lexikografický problém – jak v takovýchto případech určit, zda se skutečně jedná o neosémantizmus, tzn. o rozvíjení polysémie v rámci jednoho výrazu (třebaže bylo inspirováno angličtinou), a nikoli o homonymii (nově přejaté slovo). Rozpoznat neosémantizmy a homonyma je pro lexikografii důležité z hlediska rozčlenění heslových odstavců. Homonymie bývá většinou spojována se sémantickou diskontinuitou. Např. J. Filipec (1985, s. 238) definuje homonyma jako „různé lexikální jednotky mající stejný L-formém (lexikální formu) a navzájem nesouvisící významy – výklady jejich významů nemají stejný sém“. Bohužel však toto kritérium bývá v některých případech těžko aplikovatelné – špatně se mnohdy určuje, zda mezi významy je, nebo není souvislost, popř. zda si takovou souvislost uživatelé jazyka uvědomují. I tímto problémem se zabývala K. Buzássyová (1991). Jev, kdy starší výraz řecko-latinského původu, pevně integrovaný v jazyce, je v jiném společenském období převzat znovu, z jiného jazyka, ve zcela jiném významu, nazvala opakovanou internacionalizací. Ukazuje se, že odlišný jazykový zdroj, časový předěl a výrazný sémantický rozdíl mohou vytvářet jakousi propast mezi oběma výrazy, tzn., že je vnímáme jako homonyma. Názorným příkladem, vypůjčeným od K. Buzássyové (1997), je slovo **promoce**. To se objevilo v různých slovanských jazycích (ve slovenštině, v polštině, v bulharštině) nově, ve zcela odlišném významu, fungujícím v angličtině (prezentace, propagace výrobku, knihy apod.). Zaujalo nás, že do češtiny a ruštiny se slovo dostalo v anglické podobě *promotion*, což podle nás potvrzuje, že jde o dvě samostatná slova, homonyma. To nás přivedlo na myšlenku, že právě mezijazykové srovnávání by mohlo napomoci při rozlišování homonymie a polysémie u tohoto typu přejímek: pokud se v některém ze sledovaných jazyků nový význam nespojí se starší, již existující formou, ale má formu novou, neadaptovanou (anglickou), pak to zřejmě signalizuje, že významy jsou velmi vzdálené, a tedy homonymní.

Třetím typem neosémantizace evropeizmů je vznik metaforických nebo metonymických sémantických derivátů pro pojmenování zcela nových reálií. Názorným dokladem jsou neosémantizmy z počítačové oblasti, které jsou doloženy v různých jazycích, jako např. **virus**, **antivirový**, **adresa**, **pirát** apod. Nové významy těchto internacionálních slov vznikly pravděpodobně v angličtině a objevily se paralelně v řadě evropských jazyků. Tato pojmenovací paralelnost v nás vyvolává pochybnost: Je vůbec na místě mluvit o přejímání z jednoho jazyka do druhého? V čem vlastně spočívá internacionální povaha těchto neosémantizmů? Ve snaze odpovědět na tyto otázky porovnali jsme tato slova s dalšími neosémantizmy z téže oblasti – s těmi, jež mají formu domácích slov, tj. např. v češtině *myš*, *okno*, *stránka*. I tyto výrazy mají totiž internacionální povahu. Ta však nespočívá v jejich formě, ale v uplatnění téhož pojmenovacího principu – téže metaforu nebo metonymie. Tzn., že v jednotlivých jazycích existují různé výrazy pro označení pojmů *myš* (zvíře), *okno* (domu), *stránka* (knihy), ale tytéž

výrazy označují i počítačové pojmy *myš*, *okno* a *stránka*. I tento jev můžeme vysvětlit přejímáním – jakýmsi mechanickým kalkováním bez nutného uvědomování si pojmenovací motivace. Domníváme se však, že právě obraznost těchto pojmenování má nadnárodní charakter, jejich motivace je průhledná, a pojmenovací impuls se tak může šířit bez ohledu na jazykové bariéry. Chceme tím říct, že už samy soudobé nominační procesy mohou mít internacionální povahu. Z tohoto pohledu se nám neosémantizmy *virus*, *adresa* či *pirát* na jedné straně a *myš*, *okno* či *stránka* na straně druhé jeví jako typově stejné: vznikly pravděpodobně usouvztažením nového významu derivovaného v angličtině s domácím lexémem na základě analogické významové souvislosti.

Je určitě předčasné vyvozovat jakékoli závěry bez důkladného rozboru obšáhlejšího materiálu. Snad bychom si ale mohli dovolit vyslovit jednu hypotézu – totiž, že neosémantizace evropeizmů je internacionalizační tendence, díky níž se evropeizmy jako součást slovních zásob různých jazyků po sémantické a komunikačně-pragmatické stránce stále více přibližují a stávají se univerzálnějšími.

Literatura

Akademický slovník cizích slov. Praha: Academia 1995.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Slovenčina ako stredoeurópsky jazyk. In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca. 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997, s. 69 – 78.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Opakovaná internacionalizácia a problém identifikácie morfológických a lexikálnych jednotiek. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 89 – 104.

FILÍPEC, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985.

HORNBY, A. S.: Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Oxford University Press 1974.

LILIČ, Galina Aleksejevna: Vlijanije russkogo jazyka na semantičeskije izmenenija v oblasti obščestvenno-političeskoj leksiki sovremennogo češskogo jazyka. In: Učenyje zapiski LGU, serija filologičeskich nauk, 1958, vypusk 42, č. 243, s. 41 – 52.

MARKOWSKI, Andrzej: Łatwy słownik trudnych słów. Warszawa: Wilga 2000.

MARKOWSKI, Andrzej: Najnowsze zapożyczenia semanticzne w polszczyźnie. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 28 – 37.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Praha: Academia 1998.

NICHOLAS, Sinclair: Velký americko-český slovník. Čelákovice: WD Publications 1998.

PERNIŠKA, Emilija – BLAGOEVA, Diana – KOLKOVSKA, Sija: Rečnik na nove značenija i dumi v bálgarskija ezik. Sofija 2001.

SAVICKÝ, Nikolaj – ŠIŠKOVÁ, Růžena – ŠLAUFOVÁ, Eva: Rusko-český a česko-ruský slovník neologizmů. Praha: Academia 1999.

Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia 1960 – 1971.

Z nové české frazeologie – poznámky k internacionalizaci frazeologie

Ladislav Janovec

Pedagogická fakulta UK, Praha – Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Tento příspěvek v jistých aspektech navazuje na příspěvek o procesech probíhajících v nové české frazeologii a o nových frazeologických jednotkách v českém jazyce. Příspěvek jsme přednesli na Druhém setkání mladých jazykovědců v Olomouci v létě 2001 a týkal se obohacování české frazeologie v devadesátých letech XX. století. Plné znění referátu bylo následně otištěno v Jazykovědných aktualitách v roce 2001. V tomto příspěvku se chci zaměřit na některé dílčí otázky internacionalizace frazémů, ke kterým mě vedla zejména práce Jozefa Mlacka *K internacionalizácii súčasnej slovenskej frazeológie*. Vedle tohoto textu vycházíme z klasických prací o frazeologii V. V. Vinogradova, I. J. Lepeševa a J. Mlacka, částečně i z prací V. Telijové.

Problematika jazykové internacionalizace se týká v širším smyslu souboru jazykových jevů a procesů, které se projevují ve více jazykových společnostech zároveň pod vlivem narůstání jazykových kontaktů a intenzity společenského, ekonomického, kulturního a technického rozvoje. Důsledkem je v jisté míře sblížování jazykových systémů. Na úrovni slovní zásoby jde především o sblížování inventáře (souboru lexikálních jednotek) mezi dvěma či více jazyky. Tím také naznačujeme, že zde nastává jistý posun v definování internacionalizace, resp. internacionalizmů. Internacionalizmy bývaly chápány zejména jako *slova řecko-latinských základů* (Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 199). Podobně v Encyklopédii jazykovedy jsou internacionalizmy chápány jako *slova převážně gr.-lat. původu, kt. fungují vo viacerých príbuzných aj nepríbuzných jazykoch a označujú javy medzinárodného charakteru z oblasti politiky, filoz., kultúry, vedy, techniky, umenia, športu ap.; převážne sú terminologického rázu* (Encyklopédia jazykovedy, s. 196). Encyklopedický slovník češtiny (kol. autorů, 2002) s termínem *internacionalizmus* nepracuje.

V současnosti můžeme oprávněně považovat za zdroje internacionalizmů i živé jazyky, tedy nejen latinu a řečtinu; není ničím novým, že nejproduktivnějším zdrojem internacionalizmů a internacionalizačních vlivů je angličtina, ale i jiné jazyky.

Internationalizace probíhá na všech jazykových rovinách, ale neprojevuje se na nich stejně důrazně – fonetická a morfologická rovina jsou mnohem odolnější proti větším změnám v systému než rovina lexikální, i když i na nich se projevují určité tendence, které nám internacionalizaci naznačují. Podobně se do jisté míry jeví jako specifický typ proces internacionalizace frazeologie

jednotlivých jazyků. Termín frazém budeme chápat pro další práci široce, tj. míníme tím jakoukoliv víceslovnou jednotku, která se vyznačuje ustáleností významu neodvoditelného nebo pouze dílčím způsobem odvoditelného z významů jednotlivých slov, resp. složek, dále pak distribucí v hotové podobě a vysokou mírou abstrakce, obraznosti, či expresivnosti. Jak upozorňuje J. Mlaček, dříve se předpokládala vázanost určitého frazému na jedno jazykové prostředí, resp. jeden jazyk. Současné výzkumy vykazují, že existuje určitá vrstva frazémů, které jsou společné či paralelní všem, nebo alespoň většině evropských jazyků. Hovoří se proto o frazeologických evropeizmech, frazeologických internacionalizmech, příp. o společném evropském frazeologickém fondu (často jde o původní biblické, řecké a latinské frazémy). Proto se v oblasti internacionalizace frazémů jeví spornou otázka (doslovné) nepřeložitelnosti jednotlivých složek frazémů jako jejich typická vlastnost. Lze hovořit o internacionalizaci v širokém slova smyslu, neboť kromě přejímání či jejich přechodu z jednoho jazyka do druhého se internacionalizace frazeologie vyznačuje právě ještě jedním znakem, a to tendencí ke kalkování frazémů. To vede k zachování původního obrazu frazému, jak vypadá ve zdrojovém jazyce, ale zároveň je v cílovém jazyce srozumitelný.

Z hlediska přejímání frazémů či jednotek s frazeologickým charakterem můžeme tedy vysledovat tři skupiny jednotek, které nejsou v češtině ničím zcela novým a které odpovídají jednotlivým krokům přejímání a adaptace.

První fáze je přejímání frazému jako celku bez jakékoliv úpravy. Tato skupina víceslovných pojmenování vykazuje vysokou míru citátovosti, ze začátku i vysokou míru okazionálnosti užití. Jednotky lze zařadit do intelektuální vrstvy slovní zásoby, interpret se neobejde bez znalosti zdrojového jazyka, nebo spíše jeho slovní zásoby. U určité skupiny je po čase potlačeno citátové chápání a jednotka se zařazuje do systému cílového jazyka, často ale podléhá vlivům cílového jazyka a podřizuje se kalkování. Mezi plně přejatými jednotkami můžeme vysledovat poměrně těsnou vázanost na komunikační situaci užití a její opakovanost, stejně jako určitou stylistickou příznakovost. U některých typů jde o zvláštní skupinu okřídlených slov, tj. frazémů, která se vztahují k řeči konkrétního autora (citáty v originálním jazyce i v překladu). Mezi jednotky, které zaujaly místo v systému češtiny patří ze starších jednotek např. *deus ex machina*, *Alma mater*, *c'est la vie*, z citátů např. *Cogito ergo sum*, *Cherchez la femme*, z nového materiálu bychom sem mohli při širokém chápání frazeologie zařadit výrazy jako *all right*, *all inclusive*, *no comment*, případně zejména z mluvy politiků *first best variant*, *second best variant*, u kterých dochází i k substantivizaci *first best*, *second best*. Citátově chápeme jednotky typu *Show must go on*, což je jednotka starší v anglickém jazyce, v českém jazyce došlo k jejímu poměrně častému užívání až s přílivem anglo-amerických filmů a seriálů a s hudbou skupiny Queen. Objevuje se i její doslovný překlad *Sou musí jít dál* či *Představení musí pokračovat*. Podobně lze mezi cizojazyčné frazémy zařadit

z devadesátých let např. *it's not my cup of tea, skeletons in the closet*, které se objevují převážně v kalkované podobě, původní anglická varianta v češtině vykazuje spíše příznakové užití, resp. omezení na jistou skupinu mluvčích.

Druhou velkou skupinu tvoří, jak jsme se již zmínili, frazeologické kalky. Nejčastěji se hovoří o přejímkách (překladech) z antiky (*Achillova pata, mezi Scyllou a Charybdou, překročit Rubikon*) a z Bible (*Sodoma gomora, být v Adamově rouše, umýt si ruce*). Další tematickou skupinu tvoří frazémy inspirované literaturami a dějinami jednotlivých národů (*rytíř bez bázně a hany, boj s větrnými mlýny, objevit Ameriku, norimberský trychtýř*), v novějším materiálu například *Sophiina volba* (název díla, který se stal jistým způsobem příznačným), nebo *vypusťte Krakena* (inspirovaný britským filmem *Souboj Titánů* na motivy řeckých bájí a pověstí, lze tedy při vytvoření frazému uvažovat o druhotné inspiraci antikou a zároveň jako zdroj slouží současná kulturní produkce).

Dále existuje vrstva frazémů, které se do češtiny dostaly díky tomu, že byly frekventované v překládaných textech a překladatelé nenalezli nebo neznali vhodný český ekvivalent. Sem lze zařadit např. původně anglické frazémy *kostry / kostlivci ve skříni, to je / není můj šálek čaje, to je není můj šálek kávy, bílý slon, dobrá smrt, horká linka, na poslední chvíli*. I mezi kalkovanými frazémy lze najít okazionalizmy. Jde o případy, kdy mluvčí přeloží cizojazyčný frazém, který se ovšem neuchytí v mluvě společenství. Příkladem může být (alespoň prozatím) okazionálního užití doslovného překladu anglického frazému *bilá lež*, neboť v češtině je funkční ekvivalent *milosrdná lež*. Frazémové kalky, které se již zařadily do systému cílového jazyka, dále podléhají podobnému vývoji jako domácí frazeologie – dochází u nich ke vzniku lexikálních variant (*kostry / kostlivci ve skříni – kosti ve skříni; kostry ve skříni – kostry v kredenci – kostry v šatníku – kostry v truhle*) a k slovotvorným variantám (*na poslední chvíli – na poslední chvílku*).

U slovesných frazémů se nezřídka začíná projevovat tendence k elidování slovesa a přenesení sémantického jádra frazému na jmenné složky, které lze potom spojovat s dalšími slovesy nepodílejícími se na frazeologizování významu celku (*být něčí šálek čaje – něčí šálek čaje*).

Třetí skupinu tvoří frazeologické polokalky. Jejich forma je často založená na českém slovese (*být*) v kombinaci s jinojazyčným komponentem, obvykle adjektivní povahy. Ze staršího materiálu uvádíme *být hin, být grogy*, z nového například *být independent, být inde, být cool, být easy*. Řidčeji se setkáváme se slovesem *mít* v kombinaci se substantivem, z novějšího materiálu *mít drajv*.

V devadesátých letech se objevuje i počínající tendence poangličťování frazeologického vyjadřování, zejména v mluvě mládeže. Modelem se stává český frazém, jehož část se přeloží do angličtiny, příkladem může být *vo co go?*, s psanou variantou *vo co gou?* a variantou *vo co going?*. Především s prostředím mladých a jejich zájmů je spojen vznik specifické frazeologie slangové na základě doslovných překladů s angličtiny, nebo s užitím některých anglických

prvků. Jde zejména o frazeologii sportovní (snowboarding, skateboarding), ale i o jiné typy frazeologie (např. hudební, narkomanská apod.).

Otázkám internacionalizace frazémů se na rozdíl od internacionalizace lexémů nevěnuje z nejružnějších důvodů taková soustavná pozornost. Přitom i otázky internacionalizace hrají svoji roli při formování některých koncepčních otázek, zejména co se týče vlastností frazémů. Náš příspěvek je jenom jistou drobnou poznámkou na okraj výzkumu procesů v současné české frazeologii, jak se modifikuje pod vlivem frazeologie cizí.

Literatura

Encyklopedický slovník češtiny. Ed. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. 1. vyd. Praha: Lidové noviny 2002. 604 s.

JANOVEC, Ladislav: Z nové české frazeologie – poznámky k obohacování frazeologické zásoby jazyka. In: Jazykovědné aktuality, 2001, roč. 38, č. 3, s. 93 – 98.

LAPÁROVÁ, Viktória: Ustálené spojenia a frazeologické jednotky, ich podstata a hranice. In: Lexikografický zborník. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1953, s. 111 – 118.

LEPEŠAV, Ivan Jakavlevič: Frazealogija sučasnaj bělaruskaj movy. Minsk: Vyšejnaja škola 1998. 271 s.

Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Red. O. Martinčová. 1. vyd. Praha: Academia 1998. 356 s.

MISTRÍK, Jozef a kol.: Encyklopédia jazykovedy. Bratislava: Obzor 1993, s. 195 – 196.

MLACEK, Jozef: Slovenská frazeológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 158 s.

MLACEK, Jozef: K internacionalizácii súčasnej slovenskej frazeológie. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1999, s. 88 – 99.

ONDRUS, Pavol – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 230 s.

TELJA, Veronika Nikolajevna: Russkaja frazeologija. Semantičeskij, pragmatičeskij i lingvokulturologičeskije aspekty. Moskva: Škola „Jazyki russoj kul'tury“ 1996. 386 s.

VINOGRADOV, Viktor Vladimirovič: Izbrannyye trudy. Leksikologija i leksikografija. Moskva: Nauka 1977. 310 s.

Poznámka k ediční a vydavatelské praxi na Slovensku v letech 1805 – 1822

Martina Šulcková

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Studium bohemo-slovakistických lingvoliterárních vztahů v letech 1750 – 1850 otevírá několik otázek či problémů, jež zůstávají v dějinách slovenského či českého jazyka a literatury poněkud stranou zájmu obou těchto vědních disciplin, neboť přesahují do oboru praktického a nesporně interdisciplinárního – myslím tím textologii, potažmo editologii, tj. teorii a praxi spojenou s vydáváním děl starší či v zárodku novodobé slovenské literatury, ať už dobovém či moderním. Obě by si zasloužilo větší pozornost, soustředím se však alespoň na konkrétnější analýzu prvně jmenovaného, tedy na (zejména) jazykovědný rozbor soudobé slovenské ediční praxe a nástin jejích textologických východisek.

Tyto otázky bývají v dějinách slovenské literatury a jazyka tradičně spojovány až s vydavatelskými počiny Jána Kollára a Pavla Josefa Šafaříka (viz jejich společná edice *Písne světské lidu slovanského v Uhřích*, I, 1823, II, 1827 či *Národné Zpievanky*, I, 1834, II, 1835 vydané Jánem Kollárem). Z hlediska způsobu vydání, tj. prezentace starší literární produkce jsou podstatná Kollárova slova na adresu Jána Čaploviče (kterého ve své předmluvě k *Písniám* staví po bok Antona Bernoláka): „Daremný a nesnesiteľný jest každý křik těch, kteří říkají: Pišme po slovensky, my nejsme Čechové. Pověztež, milí bratři, jak po slovensky? Tak jako handrburci, či jako křekáči, či tak jako trpáci, či tak jako Bernolák, či tak jako nejnověji pan Čaplovič?“¹ Narážka na adresu posledně jmenovaného směřuje totiž právě k námi vytyčenému problému.

V r. 1805 (ve Skalici) a v r. 1809 (ve Vacově) vyšly dvousvazkoví *Slovenští veršovci*, do nichž v duchu motta „Collecta revirescunt“ nashromáždil a především vybral a upravit autorská i anonymní díla starší slovenské literární produkce Bohuslav Tablic. Pravidla výběru, jakož i vydání je možno pouze rekonstruovat. První otázku vyčerpávajícím způsobem pojednal Tablicův monografik Rudo Brtáň². Druhou, týkající se Tablicových editologických úprav, tj. jeho důsledného počesťování textů, již méně.

Sám Tablic se k počesťovacím úpravám textu sice v předmluvě k 2. svazku „přiznává“, nicméně je nijak nespecifikuje; konstatuje pouze: „Všecky tyto verše

¹ Kollár, Jan: Předmluva k prvnímu svazku „Písní světských lidu slovanského v Uhřích“. In: Kontext české a slovenské literatury. Antologie českých a slovenských textů 1830 – 1989. Praha: Karolinum 1997, s. 34 – 40.

² Brtáň, Rudo: Bohuslav Tablic (1769 – 1832). Život a dielo. Bratislava: Veda 1974, s. 87 – 89 a 127 – 145.

místem sem ponapravil...“³ Brtáň se o příčinách Tablicových zásahů domnívá, že jejich účel souvisel s předpokládanou recepcí nejen v Uhrách, ale i v Čechách a na Moravě. K Tablicově práci s textovými prameny pak pouze dodává, že je „počešťoval, lebo s textom narábalo podobne ako dnešní editori, ktorí približujú napr. štúrovské básne dnešnej spisovnej norme, nielen pravopisne, ale aj hláskoslovne a apretorsky.“⁴ Domníváme se, že jej vedly i jiné záměry.

Vzhledem k zamýšlenému výběrovému charakteru obou svazků, jakož i zejména k typu a původu pramenů je zřejmé, že jedním z hlavních zřetelů byla snaha o jejich (zejména jazykové) **sjednocení**; tomu odpovídá i jednotný způsob zacházení s poznámkovým aparátem, v němž vysvětluje v textu se vyskytující, zejména lexikální slovakismy. Počešťující úprava zasáhla především hláskovou a tvarovou rovinu. Na ukázkou uvádíme část básně Jána Demiana *Výťah Pře mezi P. Piberem a P. Maitánim*, která existuje i ve vícero opisech, a to nejen na území Slovenska, ale i v Čechách, jak jsme se měli možnost přesvědčit v rámci grantového projektu *Komplexní filologický výzkum jazyka a literatury 17. a 18. století ve středoevropských souvislostech*, který připravuje repertorium rukopisů tohoto období z muzejních fondů. (I v souvislosti s tímto podnikem – zejména však vzhledem k problematičnosti ediční teorie a praxe při vydávání děl starší slovenské literatury – ponechávám všechny texty v transliterované podobě. K textu se vážou i Tablicovy poznámky pod čarou, zde č. 5 – 8.)

Slovacikum z RM v Hradci Králové, inv. č. 2080, ff. 1r – 4r	Chalupka, J.: Miscellanea (1809), LAMS, sign. 1139, pp. 31 – 34	Tablic, B.: Slovenští veršovci II (1809), pp. 32 – 40
Processus Piberiano Majthany-iani Extractus.	Extractus causae Piberiano – Maithanianae	Wýťah Pře mezy P. Piberem a P. Maitánim. ⁵
Počuwejte milj Páni! Pán Piber lános s Majthanym A Pán Majthany s Piberom Klčkugj se, wssak len s Perom. Ey! komuže se podarj? Rychtar ge Mokripodari. Piber rekl: milý Pane! Ten Grunt pri Trnawskeg Bráne W Meste Pezingu ležjcy Gako chodja k Šibenicy	Počuwagtě milý Páni P[an] Piber a P[an] Maitháni, A Pán Maithani s Piberom klčkguag sa wssak len s perom Ey komu že sa podarj? Rychtár ge Mokripodári. Piber rekl: milý Pane, ten grunt pri Trnavskej bráne W meste Pezynku ležjcy, gako chodja k ssibenicy,	Poslauchejte milj Páni, Pan Pjber, s Panem z Maitáni, A Pan Maitáni s Panem s Pjberem Klčgugj ⁶ se; wssak gen pèrem. Ey ! komuže se podařj ? Rychtář gest M**podáry. Pjber řjkal: milý Pane! Ten grunt při Trnawské bráně, Wměstě Pezynku ležjcy, Podlé cesty k ssibenicy,

³ Slovenští veršovci II, 1809, Předmluva.

⁴ Brtáň, c. d., s. 129.

⁵ Ten wýťah gest proto zwłásstě pamětný: poněwadž Tabule sedmipanská (septemvirálnj) když strany na nj se odwolali, aneb k nj apelowaly, mezy Panem Pjberem A M**im rozeznati mage, wýtahu krátkého této pře od prokuratora požádawssi, tento sobě podaný slowenský wýťah, přečjsti dala, a podlé něho y w skutku ortel wyřkla.

⁶ Klčowati se, klbčiti se gest komické slowo, kteréž Slowákům tolik, gako biti se, potýkati se znamená.

Co to máte od Gillicha Welice mna w oči pýcha A ten Gillich Ördög unti Nemal pausstat moge Grunty Ten Grunt mne patrj: mezy tjm Dobrym Prawem wrečitym ... Z Cessie, a z Oculati Dá se náležitě znati Y ze záložného Listu Vznáwam za Prawdu gistau Že tje Grunty, co Majthany Držj podle Pokonánj S Gillichom wčineného Dedictwa Piberoweho Nigako se netjkagj Ale že swug Puwod magj Ze Szegedowskeg Curie A že podle teg Cessie Majthany : gako má byti : Mohel wssecko wymeniti Od Gillicha, a kdekoli Ginde založené boly// A že z toho wymeněj Piberowi kriwda nenj Nebo nic swého nestratil Majthany wssecko wyplatil A dal mu za niszt až mnoho Nech gich držj s Pánom Bohom. ...	Co to máte od Gillicha welice ma w oči pychá. A ten Gillich, ördög unti, nemal pusstat moge grunti, Ten grunt mne patrj mezy tým dobrym prawom wrečitym. ... Z Cessie a z Oculati dá sa náležitě znati Y ze záložného listu vznáwam za pravdu gistau // Že tje grunti co Maithányi držj podla pokonánj Z Gillichom včineného, Dedictwa Piberowého Nigako se netjkagu, ale že swog půwod magu Ze Szegedoukseg Curie, a že podla teg Cessie Maithányi (: gako má byti :) mohol wssecky wymeniti Od Gillicha, a kdekoli ginde založené boli, A že z toho wymeněnj Piberowy kriwda nenj, Lebo niszt z swého nestratil, Maithany wssecko wyplatil. A dal mu za ně až mnoho něch gich držj s P. Bohom ...	Co to máte od Gilicha, Welice mne w oči pichá. A ten Gilich erdegunty !⁷ Neměl pustiti mě grunty. Ten grunt náležj mezytjm Mně, právem dobrým, wěčitym. ... Z cessye a z okulaty Dá se náležitě znáti, Y ze základnjho listu, — Což vznám za pravdu gistau. Že ty grunty, gež M**táni Držj podlé porownánj S Gillichem včineného, Dědictwa Pjberowského Nigakž se nedotýkagj. Oni vlastně půwod magj Ze Segedowské kurye, A tak podlé té cessye M**táni, gakž má y býti, Mohl záloh⁸ wyměněti Od Gilicha, od každého, Z tohoto práw wyměněnj Pjberowi sskody nenj, Nebo nic swého nestratil, M**táni wssecko poplatil, Wjc než grunty stogj, mnohem, Nechť ge držj s Panem Bohem. ...
---	---	---

Tablicovy úpravy zasahují všechny jazykové roviny, od hláskoslovné (*podarj/podařj*, *znati/znáti*) přes tvaroslovnou (*nemal/neměl*) po lexikální (*poču-wejte/počuwagtě/poslauchejte*, *gen/len*, *wrečitym/wěčitym*, *kriwda/sskody*) a syntaktickou (*gako chodja/podlé cesty*), upravuje i sémantiku (*ginde založené byly/podlé práwa vherského*). Neméně podstatným činitelem ovlivňujícím Tablicovy editologické zásahy byla i **prozodie**: Tablic upravoval básně též rytmičky, a to směrem k sylabotónickému prozodickému systému. Jediným dosud známým praktickým dokladem tohoto tvrzení je svatební gratulační báseň Jána Demiana, která vyšla tiskem r. 1772, a u níž je proto možné srovnávat dvě tištěné podoby, autorskou a s Tablicovými úpravami. Další doklady (v archivech či muzeích) čekají zatím na výzkum.

Přinejmenším problematická a diskutabilní počestěná podoba všech takto Tablicem vydaných básní vzbudila však už ohlas dobový: 13 let po vydání Tablicových *Slovenských veršovců* vycházejí *Slovenské verše* vydavatele Jána Čaploviče, zemana studujícího v Banské Štiavnici a sběratele lidových i popu-

⁷ Erdégunty ! řjkagj zdwořilegssj Slowácy, mjsto toho vherského: ördög adta (čert tě dal !) tak gako čessj strakamente ! mjsto sakramente !

⁸ Záloh, čechům základ.

lárních písní. V souboru 13 veršovaných skladeb, které se rozhodl vydávat důsledně, a nakolik je to jen možné, slovensky, je i báseň již dříve jmenovaného Jána Demiana *Haemoroides Heviziensis L... nyi...*, kterou před ním vydal Tablic pod titulem *Když Uroz. Pan L+++ni na zlatou žilu stonal*. Z krátké ukázky obou textů (ponechávám je opět v transliterované podobě a s Tablicovou poznámkou pod čarou, zde č. 9) by mělo být patrné, v čem spočívaly úpravy Tablicovy, jakož i slovacita Čaplovičova vydání:

Tablic, B.: Slovenští veršovci II (1809), pp. 70 – 73	Čaplovič, J.: Slovenské verše, pp. 69 – 72
Když Vroz. Pan L***ni na zlatau žilu stonal.	Haemorrhoides Heviziensis L---nyi.
... Charissime Doctor G**zi, Gá nezdrawý synek božj, Nic newjm, co se mi stalo, Gakoby mne w boku klalo, A po té hrbtowé kosti⁹ Čemu sám se diwj dosti – Chodj cosy hoře, dole, Tussjm wězegj w nj mole. Prosým tě nestěžug sobě, Nawsstiw mne w mé smutné době, Z pulsu poznáš mě přjhody Mnohem lépe nežli z wody, A sám přigiti nemoha Bračku, prosým tě pro Boha ! Possli mi Doktora Wezu''' Mrawence mi wssudy lezau." ...	... Charissime Doctor Glózi ! Ga nezdrawy Synak Božj." Nic newjm co se my stalo – Gakoby ma w boku klalo, A po teg chrbtoweg kosti, Čemu se sam diwj dosti, Chodj čosy hore dolu – Ano k gedlu nemam wolu: Ach prosym te, nestežug sy Prist prehladnut moge pulsy ! Wssak poznáš moge prihodi Lepsse z pulsu gako z wody; A sam prigici nemoha, Braček prosým ta pre Boha ! Possli my Doktora Wezu; Mrawce my po chrbte lezu." ...

O Čaplovičově úloze v dějinách slovenské řeči a literatury jistě svědčí nejen výše citovaná negativní zmínka Kollárova, ale také fakt spíše pozitivní: tím je nesporně znovuvydání *Slovenských veršů* v r. 1844, tedy v období uzákoňování Štúrovvy spisovné slovenštiny. Jeho jméno i vydavatelský počín zůstávají sice ve stínu slavnějšího Bohuslava Tablice, ale neměly by být opomenuty, a to zejména v souvislosti s existencí desítek rukopisných sborníků lidové, pololidové i umělé slovenské poezie či prózy, jež dodnes nebyly vzaty v hlubší potaz ani literárně, ani jazykově.

Minimální pozornost se v tomto směru věnovala mj. kapitole o příležitostné poezii, otázce čtenářské recepce a konkretizace nejen tvorby lidové a pololidové, ale i autorské – ať už dobově aktualizujících básní o zemětřesení v Lisabonu a Komárně či největší skladbě konce 18. století, vzniklé ve slovenském prostředí, tj. Doležalově *Pamětné celému světu Tragoedii*. To jsou sice témata primárně více literární, ale podávají svědectví i o dobovém pojetí jazyka, shrnutého v dějinách slovenské či české literatury pouze do poznámek typu „více se v nich proje-

⁹ Hrbtowá kost, Čechům páteř slowe.

vuje tendence k poslovenšteni“, „zachycujú či odrážajú mluvený, tj. domáci jazyk“, resp. „sú slovenštsjší“. Nakoľik jsou tato tvrzení podložena důslednou analýzou tohoto materiálu, je a bude třeba zkoumat, ověřovat či případně korigovat jedině v kontaktu s prameny, primárními i sekundárními, a v nejlepším možném případě prezentovat moderní, kritickou edici.

O tom, ako Slováci mluví a Češi povedajú

Tamara Ivaňová

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Vo svojom príspevku sa budem zaoberať súčasnou komunikáciou medzi Čechmi a Slovákmi na ukážke autentického rozhovoru prebiehajúceho v českom prostredí, na ktorom sa zúčastňujú dvaja Česi a jedna Slovenka.

Čeština a slovenčina sú, ako je známe, štruktúrne veľmi blízke jazyky. Vzájomné vzťahy slovenčiny a češtiny v autentickej komunikácii sa doteraz skúmali dosť málo, pozornosť sa skôr venovala všeobecným otázkam česko-slovenského pasívneho bilingvizmu. V. Budovičová (1984) hovorí o osobitej medzijazykovej situácii v ČSSR, ktorá sa vyznačuje dvojjazykovosťou – striedavým používaním oboch jazykov, pričom vzájomná zrozumiteľnosť je „vypestovaná dlhodobým návykom od raného detstva vnímaním (i neuvedomeným) prílevu informácií nielen vo vlastnom, materinskom jazyku, ale aj v druhom štátnom jazyku“ (Budovičová, 1984, s. 116). Poukazuje aj na generačné rozdiely (oproti starším majú mladšie ročníky oveľa lepšie rozvinutú schopnosť prijímať dvojjazykovú komunikáciu), pričom komunikačné ťažkosti sú zväčša lexikálnej a štylistickej povahy. Dvojjazykovosť, teda schopnosť dorozumieť sa navzájom, pričom každý hovorí svojím vlastným jazykom, bola špecifickým a cielene podporovaným znakom komunikácie na území spoločného štátu Čechov a Slovákov. Od roku 1993 je v zmenenej spoločenskej situácii čeština pre Slovákov a slovenčina pre Čechov „cudzím“ jazykom podobne (aj keď nie rovnako) ako poľština, maďarčina alebo nemčina (porov. Nábělková, 1996). Ak bola vzájomná zrozumiteľnosť v predchádzajúcom období pestovaná vnímaním oboch jazykov predovšetkým prostredníctvom médií, je predpoklad, že neprítomnosť druhého jazyka v nich by mala viesť k jej znižovaniu („nezrozumiteľnosti“).

Zo Slovákov žijúcich v Čechách sa stala síce najpočetnejšia, ale predsa národnostná menšina. Podľa posledného sčítania k 3. 3. 1991 dosahoval počet Slovákov v ČR 315 000, čo je 3,1 % obyvateľstva. Miestom najväčšieho sústredenia Slovákov je Praha (24 000 v r. 1991, t. j. 2,0 %). Veľký príliv mladých ľudí zo

Slovenska bol zaznamenaný od roku 1999, keď vstúpil do platnosti nový vysokoškolský zákon, umožňujúci slovenským záujemcom bezplatné štúdium v ČR. Touto problematikou sa zaoberala Zuzana Odstrčilová, študentka FF UK v Prahe, odbor etnológia – slovakistika, vo svojej bakalárskej práci. Z jej dotazníkového výskumu uskutočneného v Prahe okrem iného vyplýva, že z 50 respondentov používa vo verejnom styku 9 slovenčinu, 20 češtinu a 21 striedavo češtinu a slovenčinu, pričom najčastejším argumentom pri používaní českých slov (ako sú špecifické odborné termíny, názvy mesiacov apod.) je snaha o zvyšovanie zrozumiteľnosti textu, hlavne v oblasti bežnej komunikácie. Psychologické i sociologické aspekty rozdelenia sa logicky prejavujú vo vzájomnej dvojязыkovej komunikácii Slovákov a Čechov, ak k nej, pravda, dochádza, pretože nie je tajomstvom, že väčšina Slovákov, ktorí prišli do Čiech po roku 1993, uprednostňuje v komunikácii češtinu. Práve túto produkciu, resp. reprodukciu zmenenej sociálnej skutočnosti, študuje konverzačná analýza. Ukazuje, aké postupy uplatňujú komunikanti pri bežných rozhovoroch, prispieva k poznaniu ich motivácie a môže objasniť dôvody striedania dvoch jazykov alebo naopak striktného dodržiavania jedného kódu. Konverzačnou analýzou sa v ČR zaoberajú autorky J. Hoffmannová a O. Müllerová (1993), pričom interferenciou češtiny a slovenčiny sa zaoberali na príklade Slovákov žijúcich dlhodobo v českom prostredí.

Tento príspevok vychádza z mojej diplomovej práce orientovanej na komunikáciu medzi Čechmi a Slovákmi, ako aj navzájom medzi Slovákmi žijúcimi dlhšiu dobu v Čechách (konkrétne v Prahe), a to na základe autentických nahrávok rozhovorov a e-mailovej korešpondencie, získaných v rokoch 1998 – 2001, teda približne 5 rokov po vzniku samostatného Slovenska (Ivaňová, 2002).

Materiál diplomovej práce je podľa zloženia účastníkov komunikácie rozdelený na tri typy komunikačných situácií: pri rozhovore je skupina viacerých Slovákov a jeden Čech alebo skupina viacerých Čechov a jeden Slovák, alebo je pomer síl vyrovnaný. Ide hlavne o neformálne rozhovory medzi kolegami v práci, medzi priateľmi alebo v obchode (zákazník – predavač) či reštaurácii (čekačník – hosť). Pokiaľ ide o e-mailovú komunikáciu, prebieha medzi dvoma komunikantmi, a to buď medzi dvoma Slovákmi žijúcimi v Prahe, medzi Slovákom žijúcim v Prahe a Slovákom na Slovensku, alebo medzi Slovákom a Čechom žijúcimi v Prahe.

Keďže som bola aktívne prítomná vo väčšine rozhovorov, aj v tomto, ktorý uvádzam v ukážke, môžem uplatniť hodnotenie vlastného jazykového správania (self-report). Príklady a hodnotenia, ktoré sa nevyskytujú v dialógu, ale ich uvádzam pri interpretácii, sú teda z vlastnej skúsenosti. Motívy česky hovoriacich môžem iba odhadovať, a to v rôznej miere, podľa toho, či ich jazykové správanie posudzujem len z jednej komunikačnej situácie alebo ich poznám bližšie a ich správanie počas nahrávania sa od bežného správania nelíši.

Do tohto príspevku som vybrala dialóg, v ktorom budeme sledovať komunikáciu medzi dvoma českými hovoriacimi a T, Slovenkou žijúcou v Prahe od

roku 1996, kde všetci hovoria svojím jazykom. Rozhovor sa odohráva v kancelárii, kde T pracuje asi tri mesiace. Kolegovia P a B sú rodení Pražania v približne rovnakom veku ako T (okolo 25 rokov). Atmosféra je, dalo by sa povedať, priateľská.

V texte ukážky budeme sledovať striedanie kódov, slovenského a českého jazyka. Hneď na začiatku môžeme povedať, že nejde o čisto dvojjazykovú komunikáciu. Striedanie kódov (Lanstyák, 2000) je spôsob komunikácie, pri ktorom hrá v rámci jedného rečového prejavu aktívnu rolu viac ako jeden kód. Jedným typom striedania kódov je prepínanie (code-switsching) – dochádza k zmene bazového jazyka (matrix language), druhým je transfer – vkladanie cudzích elementov (embedded language) do bazového jazyka. Počas nášho dialógu, ktorý má 94 replík, som zaznamenala dve prepnutia, ktoré sa líšia komunikačným zámerom. Prepnutie v úseku 13 – 28, kde T prechádza do češtiny a opäť sa vracia do slovenčiny, má určitý náznak už v replike 7 (*cože? jo ale...*), k vlastnému prepnutiu dochádza v 13. replike, kde T opakuje po P slovo *zmatek*. Z psychologického hľadiska toto slovo samo osebe signalizuje, že v minulosti došlo k nedorozumeniu. V tejto časti ide o „vyjasňovanie“, preto je kód zjednotený. Druhé bolo krátkodobé prepnutie v replike 80 *jak jako já*, ktoré je spôsobené prekvapením a vzápätí sa mení na humor.

Ďalej som zaznamenala 5 transferov v replikách 2, 37, 56, 75 (89 – *to je mi jasný* – je z hľadiska hodnotenia prepnutie/transfer slova *jasný* sporná). Jednoslovný transfer nie je vždy ľahké ani dosť možné odlišiť od priamej výpožičky. Podľa môjho názoru je rozdiel ten, že transfer je okamžitá reakcia na určitú komunikačnú situáciu (*topení, průběžka, září, na jednoho borce*) a predpokladá aktuálny deficit recipienta alebo nahrádza neznalosť vyjadrenia vo vlastnom jazyku. Býva signalizovaný pauzou, predĺženou výslovnosťou predchádzajúceho slova alebo hezitačným zvukom. Oproti tomu výpožička typu *tramvaj, kolej, spolubydlící* (aj keď je to dosť dlhé slovo, *spolubývající* je ešte dlhšie), *což* (*Film začíná o ôsmej, což je neskoro.*), *tisknout, jo (áno)*, je slovo, ktoré si hovoriaci z nejakého dôvodu osvojil. Jeho použitie býva veľmi individuálne, dôvodom môže byť ekonomickejšie vyjadrovanie. Z transferu sa postupom času môže stať výpožička. V dialógu sa u T vyskytujú aj výpožičky, ktoré fungujú v jazykovej praxi Slovákov na Slovensku (*kludne, dík, dopis*) a ktoré je možné interpretovať ako nie navodené českým prostredím (pravda, slovo *dopis* v konkrétnom kontexte možno vzhľadom na vzťah k predchádzajúcej replike hodnotiť ako transfer).

V jednom prípade T použije citát z českej hry, ktorú poznala už na Slovensku (*dejte tam nákej graf*). Tento citát má v podstate funkciu vytvorenia humornej situácie, môže spôsobiť aj vytvorenie pocitu spolupatričnosti pre tých, čo ho poznajú, a nesp olupatričnosti pre tých, čo ho nepoznajú, lebo sa nemôžu (nemajú na čom) zasmiať.

U P sa prejavuje snaha hovoriť po slovensky, ktorá však nie je podložená aktívnou znalosťou slovenčiny. Znalosť je iba pasívna, nie ako u T (aktívna

znalosť obidvoch jazykov). Ako hlavný dôvod používania slovenčiny u P by som uviedla humor a jazykovú hru, resp. chuť „ukázať, že vie“. Vo väčšine prípadov P opakuje po T slovenské slová a spojenia (*peniažky, já nič, všetko*) alebo sa akoby pokúša o vlastnú tvorbu v slovenčine (*akože ja nič, akojá nič*).

Počas celého rozhovoru je zaznamenaný jeden náznak nezrozumiteľnosti slovenčiny u P, v replike 7 (*cože?*), ktorú vzápätí sám P prechádza, akoby si „domyslel“. P a B, aj keď ich môžeme považovať za pasívnych bilingvállov (v roku 1993 mali 22 a 25 rokov), nerozprávajú po slovensky, no poznajú slovenčinu natoľko, aby jej rozumeli. Pre T je typické, že vďaka komunikačným skúsenostiam z tohto prostredia anticipovala možnosť neporozumenia a cielene sa mu použitím českého slova vyhla. Českí hovoriaci sa takto neprispôbujú, ich „slovenčina“ vypláva na povrch len evokovaná slovensky hovoriacim a plní skôr funkciu zábavnú. Komunikácia je v tomto smere asymetrická. Jazykové správanie T v tých komunikačných úsekoch, kde prechádza do druhého jazyka, rámcovo hodnotím ako ústretovosť a u P skôr ako jazykovú hru.

Ukážka nahrávky

Nasledujúci prepis (neúplná fonetická transkripčia zachytávajúca dôležité diferenčné česko-slovenské výslovnostné znaky) prináša 94 replík rozhovoru, polotučne sú vyznačené repliky alebo časti replík v slovenčine.

1. P: **tady (..)osumnáct(.)tyjo.skoro. plnej počet(4)tak de to máte(.)úpici**
2. T: **tam naa** (.)topení díky (Petr podává T stravenky)
3. P: todle?
4. T: **too Peter a ja dostañem peniažky už jedenásteho?**
5. P: tyjo ešte todlensto sem ti chtel říct tady se ti vyrovnalo ehm ta mzda se ti měla vyrovnat tak jo jasně=takže se ti vyrovnala mzda za za minulej tejden za minulej měsíc tam máš ty
6. T: **čo som t'i dávala to potvrd'enie**
7. P: cože? jo
8. T: **že som študent**
9. P: jo
10. P: á cože chceš **peniažky** se budou posílat zejtra už
11. T: **ale mñe sa /ñeposiela/**
12. P: /no počkej /ale tý jo ty nám zase děláš zmatek v tý kase
13. T: **coo jakej zmatek**
14. P: proč nemáš účet?
15. T: mám účet nikdo ho po mne nechťel
16. P: tak ho dej a my to pošlem
17. B: nigdo ho, vždyť na dohodě máš napsáno na jakej účet kam chceš posílat mzdu
18. T: nemám
19. P: na pracovní smlouvě

20. T: nemám
 21. P: nemám a jak to že nemám
 22. T: n tak sto tam nedal nee
 23. P: to víš že sem to tam
 24. T: ty si mi říkal že to bude přes pokladnu
 25. P: no to nejsem blázen
 26. T: no tak já nevím (.) jestli seš blázen
 27. P: tak mi dej číslo účtu. tyjo to je dlouhán dva čtyři šest osum desetdvanáct to první určitě bude předčíslí (6) my pudem pokus metodou pokusu a omylu
 28. T: nenenenene
 29. P: jak to že ne normálně to pošlem
 30. T: **to ňesmie byť omyl**
 31. P: **a když se to nevrátí tak to někam přišlo**
 32. T: **a vrát' mi to zelené lebo keď to straťím tak sa tam už ňedostaňem**
 33. P: **zelené**
 34. P: ale voni měli grant jenom na na jednoho borce né?
 35. B: ehm
smích
 36. P: no jasně
 37. T: najednoho borce?
 38. P: to voni nedodali vůbec nic.
 39. B: a jak to žes jim odklep průběh.
 40. P: protože sme s nima měli dobrý zkušenosti Vítěslav Králík jasně
 41. B: to je hezký ale te' sme jim posílali urgenci
 42. P: no jo ale do tý doby s nimi byly doobry zkušenosti a vždycky všechno včas(4)
 noo ale mám tam vlastně všechno co po nich chci protože voni mají na mzdu jenom koordinátora tak já sem po nich chtěl pracovní smlouvu kopii výpisu z bankovního účtu a zpracovat to do přehledu čerpání grantu
 43. B: no ale ten tam není
 44. T: **ale ten prehľad tam není**
 45. P: no říkam a že sem to po nich všechno chtěl dostali druhou splátku a
 46. B: no my po nich te'ka ještě chceme ty výpisy žejo kterejma to převáděj
 47. T: **a oni chcú**
 48. B: oni chtěj poslat ty doklady co nám už poslali a my jim nemáme co poslat protože tu nic nemáme
 49. P: no tak tak jim právě proto že nic neposlali a právě proto že nic neposlali tak já sem to ponich chtěl už tenkrát tím dopisem
 50. T: **a čo im mám tam poslat' ešte raz ten dopis?**
 51. P: ehm že prostě nedodali ani kopie pracovní smlouvy s panem Michálkem ale já si teda myslím jestli von není nemá tu pracovní smlouvu
 52. B: tu pracovní smlouvu poslali ta tady je
 53. P: jo tamdle to k tomu patří taky
 54. B: tady je akorát tohle to jéžiš promiň pak je tady ta pracovní smlouva jenže z toho není poznat kolik toho už nám teda vyúčtovali

pauza

55. T: **ja nič**

56. P: **ja nič** jak **akože ja nič** ty jim to napíšeš

57. T: jaa? ja im to napíšem kľudne

58. P: tak nedělej **akojaa nič**

pauza reklama v rádiu

59. T: magnum

60. P: a já semjim posílal to

61. B: co že to bylo?

62. T: magnum

63. P: hm

64. T: **život je otázkou priorit** (*identické v češtině aj slovenčine*)

65. P: tak bankovní (.) rozhodně přehled čerpání grantu tabulku nebo něco podobného

66. B: no něco z čeho by bylo znát kolik

67. T: dejte tam nějaký graf (smiech)

68. P: kolik (*smích*) v jednotlivých měsících mu propláceli z týdle tý mzdy tady co voni nám doložili mzdovej list tak aby bylo prostě.jasný kolik v každým měsíci platili za koordinátora z toho projektu třináct

69. T: **ehm**

70. P: takže něco jako přehled čerpání po jednotlivých měsících a bankovní výpisy sou tady hodně slabý tady je úhrada padesát tisíc

71. T: **na ich to je od enros**

72. P: to je plusák to je plusovej.bankovní výpis dotace.....takže bankovní výpisy kterými převádějto zvládneš, n a jeho mzdu asi ne.....aby bylo vidět že ten účet je prázdný

73. T: **takže oni dostali aj druhú splátku**

74. P: **dostali aj druhú**

75. T: **ale nemajú v poriadku ešte ani průběžku**

76. P: ani průběžku ani závěrečku a ať to udělaj se závěrečkou prostě najednou ne po závěrečce a průběžce

77. T: **tak to je najjednoduchšie pretože tá pani volala a vravela že je tam nová a že ona voobec nič nemá a že nič nevie**

78. P: to je jako ty

79. *smích*

80. T: jak to jako já

81. B: náhodou to tamara neříká teda

82. T: **ja nič nemám a nič neviem?** (so smiechom)

83. P: jé tos to dopracovala za dva měsíce v enrosu

84. B: **to bych mu tedanedarovala ať si ten dopis napíše sám**

85. T: **ty si hnusný** (T stále so smiechom sa otočí chrbtom k P na znak urazenosti)

86. P: **ale jestli mi nedáš kartičku tak já ti asi nedám peniažky** (so smiechom)

87. T: **je mi to jedno** (*gesto rukou, ešte stále chrbtom*)

88. P: **kludně** hele tak je ti to jasný?

89. T: je mi to jasný

90. P: **všetko**

91. **T: len tomu nerozumiem. čo keby som to strčila sem (smích)a zabudla na to?**
92. P: to s klidom
93. **T: tu máš (podáva mu kartičku)**
94. P: začíná se mi to krátit nějak to začínám nestíhat (*P odchází*)

Literatúra

BUDOVIČOVÁ, Viera: Dvojazyková komunikácia v slovenčine a češtine. In: *Studia Academica Slovaca*. 13. Ed. J. Mistřík. Bratislava: Alfa 1984, s. 115 – 128.

IVANOVÁ, Tamara: Cizinka S. Česko-slovenská dvojazyčná komunikace. Diplomová práca. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2002. 72 s.

HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga: Interference češtiny a slovenštiny v mluvené komunikaci. In: *Česká slavistika. České přednášky pro XI. mezinárodní sjezd slavistů*, Bratislava 1993. Praha: 1993, s. 312 – 316.

LANSTYÁK, István: K otázke striedania kódov (maďarského a slovenského jazyka) v komunite Maďarov na Slovensku. In: *Slovo a slovesnosť*, 2000, roč. LXI, č. 1, s. 1 – 17.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: Slovenčina a čeština dnes. Kontakt či konflikt. In: *Slovenčina v kontaktoch a konfliktoch s inými jazykmi. Sociolinguistica Slovaca* 4. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1999, s. 75 – 93.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: Rozdelenie a „vzdľaľovanie“ (niekoľko pohľadov). In: *Česko-slovenská vzájemnosť a nevzájemnosť*. Ed. I. Pospíšil, M. Zelenka. Brno: Ústav slavistiky FF MU 2000, s. 104 – 112.

ODSTRČILOVÁ, Zuzana: Slovenskí študenti na vysokých školách v Čechách. Postupová práca. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2001 (rkp.).

O sociolektach vybraných alternatívnych a marginálnych kultúr

Anna Gálisová

Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Kultúra je bezprostrednou súčasťou ľudskej spoločnosti, jej existencia je podmienená existenciou ľudstva. Jestvuje a rozvíja sa v intenciách dejín človeka v konkrétnej ľudskej spoločnosti.

Snaha definovať pojem kultúra sa vo vede prejavuje už po stáročia a jednotlivé definície sú neustále modifikované rôznymi odborníkmi. Dnes jestvuje viac ako 200 vedecky zdôvodnených definícií tohto pojmu. Vyčerpávajúcu definíciu poskytol E. Mistřík, pričom vychádzal z definície J. Peoplesa a G. Baileyho: „Kultúra je sociálne odovzdávané poznanie vlastné určitej sociálnej skupine,“ a dopl-

nil ju o fakt, že „kultúra v sebe obsahuje hodnotové orientácie, normy, znaky, vzorce správania, významy kultúrnych produktov, sociálne skúsenosti skupiny“ a „je to súčasne súhrn predstáv sociálnej skupiny o svete (svetonázor) a upravuje fungovanie sociálnych inštitúcií ako napríklad manželstvo či výchovu“ (Mistrík – Haapanen – Heikkinen – Jazudek – Ondrušková – Räsänen 1999, s. 24).

Kultúra netvorí homogénny nerozvrstvený celok, ale práve naopak, v každej spoločnosti jestvuje viacero spoločenských, resp. kultúrnych vrstiev, ktoré sú reprezentantmi určitých kultúrnych hodnôt, noriem, istého životného štýlu, používajúc často i osobitné alebo rozdielne semiotické systémy. Žiadna minoritná kultúra nie je osiadená celkom, ale jestvuje v interakcii s ostatnými kultúrami, s ktorými sa navzájom ovplyvňujú, prepájajú alebo súperia.

V európskom kontexte možno v súčasnosti rozoznávať štyri hlavné kultúrne vrstvy – dominantnú a konzervatívnu kultúru, alternatívne a marginálne kultúry.

Dominantná kultúra je nositeľom všeobecne uznávaných hodnôt a je založená na dominantnom životnom štýle, ktorého reprezentantom sú prevažne stredné sociálne vrstvy.

Konzervatívna kultúra je relatívne uzavretý systém založený na rešpektovaní a uznávaní tradičných kultúrnych hodnôt.

Alternatívne kultúry sú menšie celky, ktoré stoja ako alternatíva voči dominantnej kultúre i voči iným alternatívam. Často odmietajú alebo ignorujú dominantnou kultúrou preferované kultúrne hodnoty a normy. Medzi takéto kultúrne celky patrí aj hnutie skinhead a skupina skejtbordistov, ktoré boli cieľovými skupinami nášho výskumu.

Marginálne kultúry taktiež stoja v opozícii voči dominantnej kultúre a ich príslušníci sa často pohybujú na hranici legálnosti. Z týchto kultúr sme sa vo výskume bližšie zaoberali skupinou abuzérov psychotropných látok. Bližšie porov. E. Mistrík – S. Haapanen – H. Heikkinen – R. Jazudek – N. Ondrušková – R. Räsänen (1999).

Cieľom nášho výskumu bolo zmapovať výrazové, najmä lexikálne prostriedky komunikačných registrov vybraných sociálnych skupín.

Pri výskume jednotlivých sociálov sme zvolili dva výskumné prístupy, tak ako ich vymedzuje P. Odaloš (1997), ale prispôbili sme ich našim výskumným cieľom:

- a) **sémantický**, ktorý je založený na sémantickom rozbere získaného jazykového materiálu,
- b) **komunikačný**, ktorý v sebe zahŕňa aj sémantický pohľad, ale okrem toho výskumník pracuje so súvislými textami a určitý čas sa zdržiava v skupine, ktorej vyjadrovacie prostriedky sú objektom výskumu.

V záujme zvýšenia dôveryhodnosti a spoľahlivosti získaného materiálu sme sa v rámci našich možností snažili tieto prístupy kombinovať.

Zhromažďovanie materiálu z prostredia jednotlivých sociálnych skupín sme začali súhrnom tých sociolektizmov, ktoré nám boli známe. V rámci pilotného výskumu sme sa snažili získať čo najväčší počet lexikálnych jednotiek z rôznej literatúry a následne sme absolvovali niekoľko interview s príslušníkmi skupín, v skupine abuzérov psychotropných látok i s odborníkmi, ktorí s touto skupinou pracujú. V prostredí jednotlivých skupín sme pracovali so skupinami aktívnych členov, a to vzhľadom na výskumný zámer získať reliabilný jazykový materiál. Značnú časť jazykového sociolektického materiálu sme získali nekontrolovaným a kontrolovaným pozorovaním. Pri nekontrolovanom pozorovaní, kde nezasahuje osobnosť výskumníka do priebehu komunikácie, sme si zapisovali získaný jazykový materiál do poznámkového bloku. Túto metódu sme si zvolili v záujme získať hodnotený materiál, ktorý by nepozostával len z konkrétneho počtu slov, ale by zachytával aj slovné a frazeologické spojenia. Snažili sme sa vnímať i sémantické vzťahy medzi používanými sociolektizmami a odhaliť synonymiu, polysémiu i prípadnú homonymiu slov. Celkovo sme jazykový materiál vo všetkých troch skupinách zhromažďovali od septembra 1999 do marca 2001.

Na základe získaných údajov sme zostavili dotazníky, ktoré sme rozdelili na päť častí. Časť A je zameraná na získanie sociologických údajov (pohlavie, vek, miesto bydliska a región, vzdelanostná a sociálna úroveň). Časť B mala zachytiť aktívnu a pasívnu znalosť registra tejto skupiny, preukázať predpokladanú polysémiu. Časť C je zameraná na zistenie používania sociolektizmov vo formách komunikácie a ich pravopisných podôb. V časti D mali respondenti označovať používanie slov v komunikácii z hľadiska jej oficiálnosti, polooфициálnosti a neoficiálnosti. Posledná časť (E) je zameraná na prípadné rozšírenie získaného materiálu.

Zostavené dotazníky sme dali vyplniť dvadsaťjeden respondentom z každej sociálnej skupiny, po sedem z každého regiónu (západ, stred a východ Slovenska).

Na základe získaného materiálu sme zostavili frekvenčný a výkladový slovník. Slovníky zachytávajú sociolektizmy v rozsahu približne 460 slov a slovných spojení v skupine abuzérov psychotropných látok, 390 v skupine skejtbordistov a 170 v skupine skinhedov.

Vo frekvenčnom slovníku sme sa snažili zachytiť vzťah medzi poznanými a disponibilnými (t. j. medzi príslušníkmi danej sociálnej skupiny aktívne používanými) lexémami. Slová, ktoré sú súčasťou celkovej slovnej zásoby príslušníkov skupiny, sú vyjadrené v percentách zobrazených tučným písmom a slová, ktoré sú súčasťou aktívnej slovnej zásoby, sú vyjadrené v percentách zobrazených obyčajným písmom.

Výkladový slovník sme zostavili na základe zásad, z ktorých spomenieme len niektoré:

1. Stavba hesla

Heslové slovo je napísané tučným typom písma vo svojom základnom gramatickom, resp. pomenúvacom tvare. V základnom tvare sa neuvádza v tom prípade, ak sa v tomto tvare v danej sociálnej skupine nepoužíva a jeho význam

je odlišný: napr. lexéma *diáky* je súčasťou sociolektu abuzérov len v plurálovej podobe, pretože v singulári (*diák*) je lexémou mládežníckeho slangu (diapozitív, diafilm, diaprojektor).

V pravopise slovenských lexém nevychádzajú slovníky z kodifikovaných podôb, ale z tvarov používaných v komunikácii členov skupiny. Slovník toxikomanov napr. uvádza podobu *šľapat'*, nie jej spisovný pendant *šľiapat'*, pretože členovia skupiny používajú práve nespisovnú podobu tohto slova.

Prevzaté slová v slovníkoch sa z hľadiska pravopisu zachytávajú tromi spôsobmi:

- a) Uvádza sa iba zdomácnená podoba: *hašíš, skejtbord, skinhed*. Tak je to pri prevzatých slovách, ktoré sú kodifikované a ich pôvodná pravopisná podoba už viac-menej nie je živá.
- b) Popri zdomácnenej podobe sa uvádza aj pôvodný pravopis: *skejt*, pôv. pís. skate; *spíd*, pôv. pís. speed. Tak je to pri slovách, o ktorých predpokladáme, že ich proces zdomácnovania v rámci komunikačného registra skupín už pokročil a sú súčasťou aktívnej slovnej zásoby členov skupín.
- c) Uvádza sa len pôvodná pravopisná podoba: *jetting, sharp, toot*. Býva to pri tých slovách, ktoré sú súčasťou aktívnej slovnej zásoby v malej miere.

Poznámky o pôvode slova sa uvádzajú takmer pri všetkých prevzatých slovách malým typom písma v okrúhlych zátvorkách. Pôvod slova je označený skratkou: **doom** (angl.).

2. Spracovanie slov v heslovej stati

Niektoré typy odvodených slov sa uvádzajú (hniezdujú) v jednej heslovej stati so svojím motivantom. Pri hniezdovaných slovách sa často vynecháva výklad významu a využíva sa len exemplifikácia: **áčko**; **áčkový**: *á-á droga*. V slovníku sú napríklad hniezdované prechýlené ženské substantíva s príponami *-ka, -čka* ku svojmu maskulínnemu pendantu: **narkoman** -a mn. -i m.; **narkomanka** -y -iek ž.

3. Slovnodruhovú a gramatickú charakteristiku

Všetky slová spracované v slovníkoch majú pri sebe uvedenú slovnodruhovú charakteristiku a pri ohybných slovných druhoch uvádzame i tvaroslovné údaje. Obvykle ide o tvary, na základe ktorých možno slovo zaradiť do deklinačného alebo konjugačného vzoru. Pri nesklonných menách sa uvádza skratka *neskl.*

4. Význam lexikálnych jednotiek

Výklad významu lexikálnych jednotiek sa v slovníkoch uskutočňuje najmä opisom, ktorý predstavuje výpočet relevantných znakov opisovaného predmetu, javu alebo procesu. Tie by mali slúžiť na jeho spoľahlivú identifikáciu a odlišenie od iných, podobných predmetov, javov či procesov.

Opis významu má často podobu definície, v ktorej sa opisované predmety, javy alebo procesy najprv zaradia do všeobecnej kategórie a potom sa uvádzajú prvky, ktoré slúžia na diferenciáciu. Táto definícia obvykle nemá atribúty odborná alebo encyklopedická, pretože ide len o stručné a jednoduché priblíženie

sémantiky sociolektizmov. Výnimku tvoria pojmy súvisiace s istým vedným odborom, napr. medicínou, chémiou: **báza** -y bás ž. **1.** sulfátová kokainová pasta hnedej farby, získavaná extrakciou kokainu z rastlinného materiálu, určená na fajčenie alebo používaná na výrobu kreku.

Opis významu sa často dopĺňa exemplifikáciou, pričom jednotlivé príklady obvykle zachytávajú časť reálne uskutočnenej komunikácie: **zakvasiť** -í -ia dok. byť v stave blaženosti a ospalosti vyvolanom drogou; **hodiť zákvas** fraz. dok.: *Nič jej nehovor, už hodila zákvas*. Cieľom uvedenia príkladu je priblížiť a konkretizovať význam sociolektizmu.

V slovníkoch sme sa snažili uvádzať synonymné i antonymné výrazy, čím sme chceli poukázať na sémantické vzťahy lexém v rámci sociolektu. Synonymá používané v sociolekte sa vyznačujú za každým opisom významu, resp. exemplifikáciou za značkou ». Dominantu synonymického radu sme neurčovali, pretože rozsah spracúvaného materiálu nám neumožnil venovať sa bližšie otázkam synonymie. Príslušnú dominantu synonymického radu je však možné zistiť vo frekvenčnom slovníku.

Výklad významu je v slovníkoch uvedený vždy za gramatickou charakteristikou základového heslového alebo hniezdovaného slova.

Ak význam prihniezdovaného slova, ktoré je spracované v spoločnej heslovej stati so základovým slovom, vyplýva z daného základového slova, výklad významu sa pri ňom neuvádza.

Lexikálne jednotky uvedené v slovníkoch majú jeden alebo viac významov. Ako polysémantické lexikálne jednotky hodnotíme slová s rovnakou formou v základnom tvare, ale rozdielnym významom, pričom jednotlivé významy navzájom spolu súvisia. Napríklad lexéma *herák* má dva významy, pomenúva psychotropnú látku (heroín), ale aj abuzéra tejto látky. Pri danej lexéme pocítujeme v jej jednotlivých významoch istú súvislosť (oba významy súvisia s tou istou drogou) i odlišnosť (jeden význam pomenúva látku, druhý osobu). Polysémia lexikálnych jednotiek je v slovníkoch zreteľne vyznačená, jednotlivé významy nasledujúce za sebou v poradí sú označené arabskými číslicami tučným typom písma: **kryštál** -u L -i mn. -y m. **1.** kryštalický pervitín; » fad **2.** kokain; » koks, biele, sneh, snežik, cukor, kokaínka, hrdé biele, koul, dust, girl, love me, áčko, star dust, blanš, goldhappy, blow, bernis, cecil, champaner, cholly, corine, toot; **3.** kryštalické LSD; » mikros **4.** farmaceutický heroín.

Členenie významu lexikálnej jednotky nie je ľubovoľné, ale uskutočnené podľa zásady, že na prvom mieste sa uvádza základný význam slova a až po ňom nasleduje odvodený význam (príp. viaceré odvodené významy): **herák** **1.** -u m. neživ. heroín; » háčko, hnedé, (to) svinstvo, há, prach, hero, braun, štof, béčko, kôň, šmak, skeg, ejč; **2.** -a mn. -ci m. živ. kto je závislý od heroínu; » štofer; **heráčka** -y -čiek ž. Za základný význam sa považuje ten, ktorým sa pomenúva daný predmet, jav alebo proces v spisovnom jazyku, alebo ten, ktorý je najbežnejší a najpoužívanejší v komunikácii členov skupín a z ktorého sa dajú ostatné významy odvodiť.

5. Frazeológia

Pri výbere frazeologických jednotiek sme vychádzali z výsledkov dotazníkov a pozorovania komunikácie v daných skupinách. Frazeologické jednotky, ktoré sú súčasťou sociolektu, sa označujú znakom • umiestneným pred a skratkou *fraz.* umiestnenou za frazému: •**chytanie draka** *fraz.* spôsob užívania heroínu, kokaínu al. pervitínu: droga vysypaná na alobal al. staniolu sa zahrieva a výpary sa inhalujú; » užiť cez alobal. Od frazeologických jednotiek sme odlišovali ustálené slovné spojenia, ktoré nemajú obrazný charakter. V slovníkoch sú označené skratkou *ust.*

Ukážky z frekvenčných a výkladových slovníkov

Frekvenčný slovník 1 (abuzéri psychotropných látok)

100 %

100 %: *haš, nahúlený, zhúlený, byť mimo, haluz, trip*

95 %: *gandža, bongo, zahúliť, sfajčiť sa, vymletý, haluška*

90 %: *tráva, byť na tripe, mať stavy, džoint ...*

Frekvenčný slovník 2 (skejtbordisti)

100 %

100 %: *týpek, skejt, doska, bord, trek, grip, kingpin, tejl, nous, miniúčko, bang, džamp, rádius, fanbox, pyramída, boty, mikina, krat'asy, skejtpark, skejtšop, lipslájď, bordslájď, slájď, nouslájď ...*

Frekvenčný slovník 3 (skinhedi)

100 %

100 %: *cigáň, feťák, feťáčka*

95 %: *opica, čierny, skín*

86 %: *žltý, poliš ...*

Výkladový slovník 1 (abuzéri psychotropných látok)

kalifornia indika, pôv. pís. california indica ž. neskl. ust. (angl.) druh marihuany; » kalifornia

kameň -a m. veľmi kvalitný heroín

kaprovať -uje -ujú nedok. byť v stave blaženosti a ospalosti vyvolanom heroínom, driemoty; » flipovať, parkovať, kvasiť, hodiť zákvas

klacek -u A -0/-cka m. (čes.) marihuanová cigareta; » džoint, ciga, džon, džony, frenk, larva, brko, mikrofón, pálka

Výkladový slovník 2 (skejtbordisti)

flip -u m. (angl.) air trik, pri kt. sa skejtbord otočí o 360° po horizontálnej osi *b* v smere od tela skejtbordistu; » kikflip, flípek, kopniflip; **flipový** príd. *f.-ý trik*

flípek -u m. (čes.) air trik, pri kt. sa skejtbord otočí o 360° po horizontálnej osi *b* v smere od tela skejtbordistu; » flip, kikflip, kopniflip
flipovať -uje -ujú nedok. robiť flipy
foršňa, fošňa -e -ní ž. skejtbord; » skejt, doska, prkno, lata, drevo, bord, preglejka, fošta, foršta, vozidlo

Výkladový slovník 3 (skinhed)

marteny -en iba mn. ž. kožené topánky so spevnenou špicou značky Dr. Marten's, obyč. vysoké, šnurovacie: *mám nové m-ny*; » martensky
maskáče -ov pomn. m. poľné vojenské nohavice so špeciálnou potlačou
•mladá krv fraz. mladí, resp. veľmi mladí príslušníci v hnutí
modár -a mn. -í m. príslušník tradicionalistickej časti hnutia; » modskinhed, modskín

Literatúra

- Board, 1999, roč. 5, č. 9 – 12.
 Board, 2000, roč. 6, č. 5 – 11.
 Divízia Wiking, 1993, roč. 3.
 Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrík et al. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.
 GÁLISOVÁ, A.: Sociolekty vybraných alternatívnych a marginálnych kultúr [Diplo-
 mová práca]. Prešov 2001. 141 s.
 GÁLISOVÁ, A.: K sociolektom vybraných alternatívnych a marginálnych kultúr.
 In: Jazykovedný časopis, 2002, roč. 53, č. 2, s. 97 – 110.
 Hlas bielych proti komunizmu a kapitalizmu, 2000, roč. 3, č. 11.
 Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková –
 M. Považaj. Bratislava: Veda 1997. 944 s.
 LIETAVA, J.: Drogy v dejinách ľudstva. Bratislava: Unipress International 1997.
 288 s.
 MISTRÍK, E. – HAAPANEN, S. – HEIKKINEN, H. – JAZUDEK, R. – ONDRUŠ-
 KOVÁ, N. – RÄSÄNEN, R.: Kultúra a multikultúrna výchova. Bratislava: Iris 1999.
 348 s.
 MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické
 nakladateľstvo 1984.
 ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk.
 Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.
 ONDRUŠ, Š. – SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava: Slovenské pedago-
 gické nakladateľstvo 1981. 344 s.
 ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk.
 Morfológia. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 232 s.
 PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratisla-
 va: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1967. 583 s.
 RÄTSCH, Ch.: Konopí, léčebný prostředek v dějinách lidstva. 1. vyd. Brno: Dá-
 tel 1992. 160 s.

SLANČOVÁ, D.: Charakteristika lexiky v reči učiteliek materskej školy. In: Sociolinguistica Slovaca 1. Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 101 – 115.

SLANČOVÁ, D.: Potrebuje reflexia súčasnej jazykovej situácie pojem register? In: Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. Ed. P. Odaloš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 1999, s. 93 – 100.

SÚKENNÍK, L.: Nomina et synonyma psychoaktívnych látok. In: Protialkoholický obzor, 1997, roč. 32, č. 4, s. 237 – 241.

TYLER, A.: Drogy v ulicích. Praha: IŽ 2000. 436 s.

VAJDIČKOVÁ, K. – KOLBIÁŠ, E.: Slovník súčasnej generácie drogovu závislých. In: Protialkoholický obzor, 1994, roč. 29, č. 3, s. 127 – 129.

VAN DOREN, M.: Fascinující skateboarding. Příručka pro teorii a praxi. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Svoboda 1994. 213 s.

Hybridy v lexike súčasného slovenského jazyka

Oxana Tymon

Univerzita I. Franka, Lvov

Okrem cudzích slov a termínov, ktoré si v plnosti zachovávajú pôvodnú formu, sa v súčasných slovanských jazykoch používajú aj slová, termíny, v ktorých sa komponenty cudzieho pôvodu spájajú s domácimi morfémi. Také slová sa v jazykovede nazývajú hybridy (Интернациональные элементы в лексике и терминологии, 1980), napr.: кіноінформація, агрошкола (ukr.), кинорепортаж, аэросалон (rus.), кінапубліцыстыка, радыёпраграма (bielor.), радио-сонда, телецентър (bulh.), telesluchacz, autoservis (poľ.), infolinka, reťopribeh (sloven.), agrosalón, videoreklama (čes.). Hybridy sa začínajú vo väčšej miere používať po II. svetovej vojne.

V slovenskej jazykovede pozorujeme pomerne rozličné postoje k hybridom. Pokusy o interpretáciu morfémového charakteru cudzích prvkov, prítomných v štruktúre hybridov, sú tiež rôzne.

Staršia jazykoveda také slová odmietala, dnes sa však postupne uznávajú. Diskusia okolo „správnosti“ existovania hybridov v slovenskom jazyku sa začala ešte v 50. rokoch XX. st. Prehľad názorov podáva L. Dvonč (1964).

Dnes slovenská jazykovedná literatúra väčšinou súhlasí s tým, že hybridy sú neoddeliteľnou súčasťou slovnej zásoby slovenčiny. V súčasnom slovenskom jazyku, ako aj v iných slovanských jazykoch je to jeden z najproduktívnejších spôsobov tvorenia slov.

Pri prehľade literatúry, venovanej hybridným zloženinám, sa predovšetkým objavuje otázka, či sú hybridy javom špecifickým (ak áno, tak v čom táto špecifickosť spočíva) a aký je morfémový charakter prvkov cudzieho pôvodu, uplatňujúcich sa v hybridoch.

V českej jazykovede sa otázka tvorenia hybridov dostáva do popredia v Trávníčkovej Mluvnici spisovné češtiny I (1948), kde autor venuje tejto problematike kapitolu Tvoření slov hybridizací. O hybridoch F. Trávníček hovorí ako o jednom zo základných spôsobov tvorenia slov. Ale podľa neho k hybridom patria iba tie kompozitá, ktoré sú utvorené z domáceho základu pomocou cudzích afixov, napr.: *ex-*, *vice-*, *arci-*. Slová typu *autodoprava* pokladá za polokalky cudzieho vzoru a nemyslí, že by mohli byť správnymi náhradami viacslovných pomenovaní. Napr. M. Helcl pri skúmaní hybridov s komponentmi *auto-*, *radio-*, *foto-*, *elektro-* prichádza k záveru, že tzv. hybridné kompozitá vznikajú nie iba polokalkovaním, ale aj skladaním cudzieho komponentu a domáceho základu, pričom prítomnosť cudzieho slova ako vzoru nie je nevyhnutná.

Pri určení morfémoveho charakteru komponentov cudzieho pôvodu, ktoré sa odlišujú od afixov a koreňových morfémov z formálnej, významovej a funkčnej stránky, jazykovedci zastávajú rôzny postoj. V českej lingvistike sa napr. hovorí o špecifických morfédoch tzv. kompozitného typu. O. Martincová, ktorá venovala otázke hybridov niekoľko prác a takisto kapitolu v monografii Problematika neologismů v současné spisovné češtině (1983), porovnáva postoj rôznych jazykovedcov k určení morfémoveho charakteru cudzích prvkov v štruktúre hybridných zloženín. Prichádza k záveru, že tieto komponenty sú v súčasnosti elementmi prechodného charakteru medzi koreňovými morfémi a afixami a nazýva ich afixoidy. Pritom sa berú do úvahy ich špecifické črty, teda forma, význam a funkčná platnosť. Také pomenovanie je podľa nás najvhodnejším a takisto budeme komponenty cudzieho pôvodu v hybridoch nazývať **afixoidmi**.

Ako ukazujú skúmania v súčasných slovanských jazykoch, hybridné zloženiny sú najviac produktívnym spôsobom tvorenia slov. V textoch rôzneho žánru sme zafixovali takmer 1560 lexém. Väčšina z nich sú neologizmy, ktoré patria k rôznym štýlom spisovného jazyka, zväčša sú to termíny, najmä technické, ale aj profesionálny slang.

Pri porovnaní súčasných hybridných zloženín s hybridnými zloženinami predchádzajúcich rokov vidíme, že ich počet pomerne vzrástol. Porovnali sme slovníkové údaje: napr. zloženiny s *disko-* Krátky slovník slovenského jazyka (1997; ďalej KSSJ) vôbec neregistruje, ale v súčasnej slovenčine sa aktívne používajú také slová ako *diskobar*, *diskodeň*, *diskohudba*, *diskohviezda*, *diskoklub*, *diskošou*. Medzi slovami s morfémiou *bio-* sú v citovanom 3. vyd. KSSJ napr. iba zloženiny *bioplyn*, *biomasa*, *biotop*, *biorytmus*, ktoré nie sú zaregistrované v 2. vyd. KSSJ (1989), ale dnes už do slovnej zásoby pribudli slová ako *bionafta*, *bloodpad*, *biofilter*, *biodedina*, *biopotrava*, *biopalivo*.

O produktivite tohto spôsobu svedčí aj porovnanie počtu afixoidov, ktoré sa používali na tvorenie hybridov v rôznych obdobiach. Napr. v KSSJ z r. 1989 sú zaregistrované iba kompozitá s morfémi *anti-*, *agro-* (*agrotechnika*), *auto-*, *bio-* (*biochémia*, *biotechnológia*, *biosféra*), *elektro-*, *fono-* (*fonotéka*), *foto-*, *geo-* (*geofyzika*), *hydro-*, *hyper-* (*hypermoderný*), *kino-* (*kinofilm*, *kinosála*), *makro-*, *mikro-*, *mini-*, *moto-* *mono-*, *multi-*, *pseudo-*, *psycho-* (*psychoanalýza*), *rádio-*, *sex-* (*sexbomba*), *stereo-*, *šéf-*, *tele-*, *termo-*, *trafo-* (*trafostanica*), *ultra-*, *vice-* (*vicekonzul*, *viceprezident*), *video-* (*videokazeta*, *videorekordér*, *videopesnička*, *videomagnetofón*), *zoo-* (*zootechnik*). V priebehu posledných rokov v značnej miere vzrástol inventár afixoidov. Naše príklady ukazujú, že ako nové fungujú také elementy ako *demo-*, *dia-*, *eko-*, *euro-*, *fitnes-*, *hifi-*, *krimi-*, *narko-*, *porno-*, *profi-*, *sci-fi-*, ktoré sa predtým na tvorení slov nepodieľali. Dnes sú v slovnej zásobe súčasného slovenského jazyka v slovách ako *demonahrávka*, *diakútik*, *kinohit*, *krimpribeh*, *profikiller*, *pornopriemysel*, *hifivideo*, *sci-fi tematika*, *narkoklan*, *ekoprodukt*, *fitness test*, *eurobanka*. Tieto slová považujeme za neologizmy a predpokladáme, že budú zaregistrované v nových lexikografických dieľach.

Stabilizované afixoidy sa zúčastňujú na tvorení hybridov v rôznej miere. Aj naďalej sa aktívne používajú napr. *anti-*, *auto-*, *agro-*, *bio-*, *euro-*. Pri skúmaní kompozit však vidíme, že sa zväčšuje počet zloženín s kvantitatívnymi afixoidmi *mini-*, *mikro-*, ktoré znamenajú „málo“, a *makro-*, *maxi-*, ktoré znamenajú „veľa, vo veľkej miere“ + slovenský základ. Kompozitá takéhoto typu existujú jednak ako termíny: *makrokozmos*, *mikroekonomika*, *minifutbal*, ale často sa používajú aj v publicistike na štylistické zafarbenie (najmä hybridy s *mini-*, napr.: *minikrôčik*, *minitribúnka*, *miništát*). Niektoré afixoidy, ako napr. *krypto-*, *arci-*, *kozmo-*, *hyper-*, *retro-*, už tvoria nové slová menej. Na druhej strane v slovnej zásobe slovenského jazyka pribúdajú nové morfémy, ako napr. *dizajn-*, *disko-*, *fyto-*, *info-*, *video-*, s ktorými sa aktívne tvoria nové lexikálne jednotky, napr.: *dizajnštúdio*, *diskodeň*, *fytokozmetika*, *infostánok*, *videorozprávka*.

Morfémy, ktoré vyčleňujeme v štruktúre hybridov, sú z genetického hľadiska rôzne. Pri skúmaní morfémi *auto-*, *elektro-*, *geo-*, *eko-*, *video-*, *vice-*, prichádzame k záveru, že pôvodne bol vznik istých morfémi motivovaný skrátením adjektíva v štruktúre „adjektívum + substantívum“. Napr. morféma *foto-* v slove *fotopapier* vznikla skrátením adjektíva *fotografický*, pričom jednoslovný výraz *fotopapier* je motivovaný slovným spojením *fotografický papier*. Ale všetky hybridy sa nedajú rozvinúť do takýchto slovných spojení, napr. *autokurz* = *výcvik pre vodičov automobilov*, *agroturistika* = *rekreačná turistika, využívajúca vidiecke prostredie*, preto niektorí jazykovedci pripúšťajú, že tieto afixoidy boli prevzaté v skrátenej podobe alebo vznikli pod vplyvom internacionálnych slovo tvorných modelov (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989), napr.: *videorekordér* z angličtiny a *videomagnetofón* z ruštiny. Jedným zo spôsobov tvorenia hybridných zloženín je použitie prevzatých slov, ktoré existujú v slovnej

zásobe slovenského jazyka ako samostatné lexikálne jednotky, v úlohe afixoidov, napr.: *kino, šéf, auto, disko, rádio*.

V súčasnom slovenskom jazyku môžu mať niektoré morfémy viacero lexikálnych významov (LV). O. Martincová nazýva takýto jav **polysémia morfémy**, napr.:

- auto-*: LV 1. – samostatný, napr.: *autobiografia, autoportrét*;
LV 2. – automobilový, napr.: *autonehoda, autodružstvo*;
LV 3. – automatický, napr.: *autoprístroje, autožeriov*;
- foto-*: LV 1. – vzťah k svetlu, napr.: *fotobunka*;
LV 2. – vzťah k fotografii, napr.: *fototapety, fotomodel*;
- eko-*: LV 1. – vzťah k životnému prostrediu, napr.: *ekotyp* (typ podmienený osobitosťami životného prostredia), *ekotop* (miesto typické svojim životným prostredím);
LV 2. – vzťah k ekológii, napr.: *ekofilm, ekoaktuality*. Medzi slovami *ekotyp, ekotop* a *ekofilm, ekoaktuality* je rozdiel v tom, že v slovách *ekotop* a *ekotyp* prefixoid *eko-* znamená vzťah k životnému prostrediu a v slovách *ekofilm* a *ekoaktuality* sa iba ukazuje na vzťah k ekológii, hoci v konečnom dôsledku aj tu ide o životné prostredie, pretože ekológia je veda, ktorá sa zaoberá skúmaním životného prostredia (Horecký, 1981);
- elektro-*: LV 1. – elektrina, elektrický, napr.: *elektromédiá, elektrošok*;
LV 2. – elektrotechnický, elektrostatický, napr.: *elektrovýroba*;
- kino-*: LV 1. – kinematografia, kinematografický, napr.: *kinocentrum, kino-technika*;
LV 2. – kino, napr.: *kinosála, kinoklub*;
- rádio-*: LV 1. – rádioaktívny, napr.: *rádiodiagnostika, rádioterapia*;
LV 2. – rádiotechnický, napr.: *rádiotelefony*;
LV 3. – rádio, napr.: *rádioprijímač*;
- psycho-*: LV 1. – psychický, duševný, napr.: *psychoneuróza, psychopatológia*;
LV 2. – psychologický, napr.: *psychotest, psychocentrum*;
- stereo-*: LV 1. – vo význame gréckeho slova *stereos* (stabilný), napr.: *stereotyp*;
LV 2. – stereoskopický, stereofónny, napr.: *stereo zvuk, stereoaparatura*;
- mikro-*: LV 1. – malý, napr.: *mikrozapas, mikroletisko*;
LV 2. – mikroskopický, napr.: *mikroprocesor, mikroorganizmus*;
- tele-*: LV 1. – vo význame vzdialený, napr.: *telemost*;
LV 2. – televízny, napr.: *teletext*;
LV 3. – telefónny, napr.: *telekomunikácie, telekarta*;
- termo-*: LV 1. – vo význame gréckeho slova *thermos* (teplo), napr.: *termobetón*;
LV 2. – termoelektrický, napr.: *termočlánok*;

Ako ukazuje analýza, niektoré afixoidy sa spájajú so slovenskými slovami, napr.: *autodoprava, euromena, šéfkuchár, pseudopotreba*, iné sa spájajú väčši-

nou so slovami cudzieho pôvodu, napr.: *elektrobus, elektromobil, fitnesscentrum, fitnessvikend, narko-dealer, fytokozmetika, geofond, geopolitika*.

V súčasnosti sa počet hybridov v slovenskom jazyku čoraz viac zväčšuje, vznikajú nové deriváty s novými cudzími prvkami. Príčinou tvorby hybridov je na jednej strane potreba pomenúvať nové javy, predovšetkým v oblasti vedy a techniky, na druhej strane potreba nahradiť vžitú pomenovania výrazmi, ktoré sa používajú najmä v publicistike. Iným faktorom, ktorý podmieňuje ich tvorenie, je tendencia k internacionalizácii, čo sa prejavuje pri tvorení kompozít, v ktorých sú obidve zložky cudzieho pôvodu, napr.: *autoservis* namiesto *autoslužba*, a takisto tendencia k ekonomickému vyjadrovaniu, napr.: *elektropredajňa* namiesto *predajňa elektrických spotrebičov*.

Tvorenie zložených slov v súčasnom slovenskom jazyku, ako aj v iných slovanských jazykoch, je výrazný dynamický jav: mení sa inventár afixoidov, rastie počet nových kompozít. Hybridné zloženiny sú prejavom intenzívneho procesu preberania a adaptácie cudzích slov, najmä inaternalizmov, do systému slovenského jazyka. Zväčšenie počtu hybridov v súčasnom slovenskom spisovnom jazyku zodpovedá internacionálnym tendenciám tvorenia slov a zároveň predstavuje rozvoj vlastných slovotvorných schopností slovenského jazyka.

Literatúra

АКУЛЕНКО, В. В.: Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков 1972. 256 с.

DVONČ, L.: K hybridným slovám v spisovnej slovenčine. In: Československý terminologický časopis, 1964, roč. III, s. 159 – 170.

HORECKÝ, J.: O nových slovách *ekofilm* a *ekoaktuality*. In: Kultúra slova, 1981, roč. 15, s. 359 – 360.

HORECKÝ, J.: O slove a predpone *video*. In: Kultúra slova, 1987, roč. 21, s. 21 – 22.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby spisovnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

Интернациональные элементы в лексике и терминологии. Харьков 1980. 208 с.
КОЛОМІЄЦЬ, В. Т.: Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період. Київ 1973. 304 с.

Krátky slovník slovenského jazyka. 2. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 1989. 542 s. (KSSJ)

Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 1997. 944 s. (KSSJ)

MARTINCOVÁ, O. – SAVICKÝ, N.: Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. In: Slovo a slovesnost, 1987, roč. 48, s. 124 – 139.

MARTINCOVÁ, O.: Problematika neologismu v současné spisovné češtině. Praha 1983. 160 s.

Nová slova v češtině. Slovník neologizmu. Red. O. Martinčová. Praha: Academia 1998. 356 s.

ODALOŠ, P.: Nové slová s predponou *tele-*. In: Kultúra slova, 1988, roč. 22, s. 115 – 117.

PATRÁŠ, V.: Novotvary s časťou *agro-*. In: Kultúra slova, 1991, roč. 25, s. 355 – 357.

PATRÁŠ, V.: O nových slovách s časťou *narko-*. In: Kultúra slova, 1989, roč. 23, s. 247 – 248.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. 6 zv. (SSJ)

ŠALING, S. – IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. – MANÍKOVÁ, Z: Veľký slovník cudzích slov. 2. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo Samo 2000. 1327 s.

VALEKOVÁ, L.: O nových slovách s časťou *video*. In: Kultúra slova, 1991, roč. 25, s. 333 – 334.

Mnohožánrovosť a moderná americká dráma

Jana Javorčíková

Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

1. Moderná americká dráma a žánrové zaradenie

Žánrové zaradenie literárneho diela v 20. storočí predstavuje pre literárnu kritiku oveľa väčšiu výzvu ako kedykoľvek predtým. Práve toto obdobie totiž prináša novátorské spôsoby prístupu k literatúre, ako aj nové témy a typy postáv, ktoré nekorešpondujú s tradičnou definíciou jednotlivých žánrov. Mnohí moderní autori sa dokonca zámerne pohrávajú s tradičným žánrom, vytvárajú koláže pôvodných žánrov či ich paródie. Literárni kritici sa preto snažia vyhnúť jednoznačnému označeniu žánru literárneho diela, respektíve vytvárajú rôzne terminologické subjektivismy. Ako teda pristupovať k moderným divadelným hrám, ktoré majú atribúty viacerých historických žánrov alebo opisujú moderné postavy a konflikty, a preto nemožno hovoriť o ich žánrovej čistote v zmysle *genre tranché*?

V tejto práci sa pokúsime zamerať na moderné varianty pôvodného dramatického žánru tragédie, ako aj na spôsob klasifikovania modernej divadelnej hry, ktorá kombinuje prvky viacerých základných žánrov. Teoretické závery sa pokúsime aplikovať na žánrovo polemickú divadelnú hru súčasnej americkej autorky M. Normanovej *'night, Mother*, za ktorú v roku 1983 získala Pulitzerovu cenu.

Hru súčasnej americkej dramaticky M. Normanovej *'night, Mother* je možné zároveň klasifikovať ako melodrámu, rodinnú drámu, psychologickú drámu

a dokonca i tragikomédiu či modernú tragédiu. Keďže hra obsahuje základné prvky všetkých týchto žánrov, dalo by sa hovoriť o akejsi viacžánrovosti či prelínaní jednotlivých žánrov. Mnohí uznávaní súčasní divadelní kritici, a medzi nich patrí aj anglický teatrológ Christopher Bigsby, sa však snažia vyhnúť akejkolvek žánrovej klasifikácii tejto hry. Dôkazom môže byť aj fakt, že v rozsiahlej publikácii Ch. Bigsbyho *Contemporary American Playwrights*, venovanej modernej americkej dráme, nenájdeme žánrové zaradenie moderných hier, vrátane hry M. Normanovej, v rámci termínov tragédia či komédia.

V tejto práci sa preto pokúsime preskúmať znaky jednotlivých žánrov, ktoré sa vyskytujú v divadelnej hre *'night, Mother*, a identifikovať možné žánrové zaradenie tejto hry.

1.1. Melodráma a tragédia

Literárni kritici William Harmon a C. Hugh Holman charakterizujú melodrámu ako „... hru založenú na romantickej zápletke, ktorá sa vyvíja dramaticky a dôraz kladie hlavne na emócie diváka, nie na presvedčivosť príčin deja. Cieľom je udržať diváka v napätí tak, že vzbudíme jeho pocity súcitu, strachu alebo radosti. Zvyčajne sa dosiahne povrchná poetická spravodlivosť. Postavy, ktoré sú alebo veľmi dobré, alebo veľmi zlé, sú odmenené či potrestané podľa zásluh. Melodráma má zvyčajne šťastný koniec“ (Holman – Harmon, 1986, s. 295).

Z tejto definície by sme mohli vyabstrahovať nasledujúce znaky melodrámy: schematický hrdina, romantický dej (potrestanie zla, odmena dobra), emotívnosť a povrchná poetická spravodlivosť.

Definícia tragédie podľa tých istých autorov hovorí, že tragédia je vážna hra, ktorá kulminuje v katastrofe, protagonistom je človek, ktorý je „lepší ako obyčajní ľudia“ (c. d., s. 505) a musí čeliť osudu s odvahou a vznešenosťou ducha (c. d., s. 506) aj napriek svojej osudovej chybe, ktorú spáchal. Na inom mieste sa uvádza, že tragédia „... hľadá v ľudoch ich božský rozmer, ich transcendentné ideály, tú časť človeka, ktorá sa dostáva do rozporu nielen s neúprosným vesmírom, ale aj s krehkosťou vlastnej existencie“ (c. d., s. 507).

Z tejto definície by sme mohli vyabstrahovať nasledujúce znaky tragédie: heterogénny, výnimočný hrdina, asymetrický dej (postavy sú potrestané za viny svojich predkov), osudovosť a tragický koniec. V nasledujúcich kapitolách preto preskúmame, či je možné v divadelnej hre *'night, Mother* hovoriť o jednoznačnosti alebo rôznorodosti postáv (kapitola 2.1), do akej miery sa v hre uplatňuje poetická spravodlivosť a osudovosť (kapitola 2.2) a v čom spočíva emotívnosť, respektíve tragickosť tejto divadelnej hry (kapitola 2.3). V závere analýzy sa pokúsime určiť žánrové zaradenie tejto hry.

2.1. Postavy v divadelnej hre 'night, Mother

Pokiaľ ide o počet postáv v divadelnej hre *'night, Mother*, môžeme ju označiť za aischylovskú, pretože v nej aktívne vystupujú iba dve postavy – matka,

vdova Thelma Catesová a jej rozvedená dcéra Jessie. O existencii a povahe ostatných postáv, t. j. Jessinho manžela Cecila, syna Rickyho, brata Dawsona, mŕtveho otca, ako aj matkinej priateľky Agnes, sa dozvedáme len reprodukovane, nepriamo. Tragický alebo melodramatický rozmer každej z týchto postáv vo veľkej miere závisí od interpretácie. Domnievame sa, že hlavná protagonistka divadelnej hry M. Normanovej – Jessie – predstavuje morálne aj povahovo mnohostrannú postavu, ktorá nemôže byť jednoznačne zaradená ako kladná alebo záporná postava. Je to postava, ktorá sa do istej miery vymyká z bežného axiologického hodnotenia, a preto viac korešponduje s postavou tragédie ako melodrámy.

Pokiaľ súhlasíme s Aristotelovou definíciou hrdinu tragédie ako pravým opakom typologicky jednostranného hrdinu melodrámy, tragický hrdina by mal byť „... človek medzi dvoma krajinami, (teda ten, ktorý – pozn. autorky) nevyniká cnosťou a spravodlivosťou, ani neupadá do nešťastia pre svoju zlobu a zlú povahu, ale pre nejakú chybu“ (Aristoteles, s. 81). Z tohto hľadiska je Jessie bipolárna postava – „človek medzi dvoma krajinami“ – a nemožno ju chápať ako jednoznačnú, melodramaticky jednostrannú, typologicky homogénnu postavu, ale ako rôznorodú koláž vlastností, pováh a nálad: je pracovitá, praktická, efektívna, racionálna až pragmatická, no i zasnívaná, ponorená v spomienkach z minulosti, ktoré jej pomáhajú uniknúť z bezvýchodiskovej súčasnosti.

Po charakterovej stránke je Jessie nesebecká (vedie matkinu domácnosť, stará sa o jej potreby, záľuby), no na druhej strane preberá matkinu pozíciu organizátora v rodine, čo majstrovsky ilustruje scéna, v ktorej dcéra prikazuje matke, aby si umyla ruky (Normanová, s. 9). Vzťah matky a dcéry je však symbiotický – Thelma toleruje a plne využíva absolutizmus dcérinej starostlivosti, pretože si uvedomuje, že vlastnou „neschopnosťou“ a nesamostatnosťou dáva Jessie dôvod pracovať, existovať, žiť.

Jessie má zmysel pre humor (MATKA: Nikdy som tu nevidela kriminálnika. JESSIE: Okrem Rickyho, s. 9), no je i cynická, keď tvrdí, že „... Ježiš vlastne tiež spáchal samovraždu“ (s. 18). Je tvrdohlavá, ale iba vo vzťahu k sebe, nie k matke. K svojmu údely pristupuje realisticky a racionálne – neľutuje sa, ani sa vo svojom stave nevyžíva.

Dualita charakteru Jessie vynikajúco dokumentuje autorkinu schopnosť vystihnúť povahu modernej ženskej postavy. Takáto charakteristika však rozhodne nestačí na označenie postavy ako tragickej. Tragická postava totiž v Aristotelovej dikcii spadá do kategórie „lepší ako obyčajní ľudia“. Výraz „lepší ako“ však neoznačuje etickú kategóriu v intenciách dobrý – zlý, ale ontologickú kategóriu „iný“, „neobyčajný“, „výnimočný“. Tragický hrdina vždy musel mať rozmer, ktorý nebol daný obyčajným ľudom, v anglosaskej literárnej kritike označovaným „common men“. V antickej dráme to bol zvyčajne vznešený pôvod.

Domnievame sa, že Jessie predstavuje práve takúto výnimočnú postavu, pretože jej konanie a rozhodovanie sa nachádza mimo hodnotového a morálneho systému ostatných postáv, prenesene spoločnosti. Jessie je fyzický a psychický vydedenec, ktorý je sám mierou všetkých svojich vecí, a tak prežíva absolútnu slobodu vôle.

Jessie je ženou v domácnosti, pretože od detstva trpí epilepsiou, pre ktorú si nedokáže nájsť či udržať adekvátnu prácu a pre časté záchvaty dokonca ani vodičský preukaz. Je tak vylúčená z ľudskej komunity – nielenže nemá prácu a pravidelne sa nestýka s ľuďmi, ale svoj spoločenský život po rozvoze a odchode syna zámerne obmedzuje na minimum: stretáva sa len s matkou, výnimočne s bratom Dawsonom. Takmer vôbec nevychádza z domu. Dokonca aj z rutinných záležitostí, akými je nakupovanie, sa Jessie snaží vylúčiť kontakt s ľuďmi – nakupuje prostredníctvom objednávkových katalógov. Uzatvára sa v dome, v sebe a v spomienkach – je asociálny, zasnívaný introvert. Táto skutočnosť však znamená, že jej rozhodnutia (napríklad rozhodnutie vydať a rozviesť sa či spáchať samovraždu) nie sú usmerňované spoločenskou normou, ale závisia výlučne od jej slobodného rozhodnutia.

Aj Marsha Normanová zdôrazňuje v texte hry, že Jessie sa pohybuje mimo spoločenských konvencií, mimo dobra a zla, pretože nemá obavy zo smrti ako obyčajní ľudia:

MAMA: Ľudia v skutočnosti nepáchajú samovraždy, Jessie, nie, drahá, pokiaľ nie sú šialení či vyšinutí, a ty si úplne normálna, Jessie, väčšinou úplne normálna. Všetci ľudia sa boja umrieť (s. 17 – 18).

Jessiným záverečným rozhodnutím spáchať samovraždu teda Normanová potvrdzuje, že Jessie nie je „ako všetci ľudia“, ktorí sa boja umrieť, ale iná, neobyčajná. Preto sa domnievame, že Jessie predstavuje moderný variant tragickej postavy: nejednoznačnú, rôznorodú a svojím spôsobom i výnimočnú ženu, ktorá sa ocitne tvárou v tvár hraničnej životnej situácii.

2.2. Poetická spravodlivosť a osudovosť v divadelnej hre 'night, Mother

V klasickej melodráme je nevyhnutné dosiahnutie určitej poetickej spravodlivosti, t. j. potrestanie zla a odmenenie dobra, s ktorými sa stretávame častejšie v romantickej literatúre ako v živote. Naopak, znakom tragédie je, že potrestaní sú často nevinní, respektíve trest postihuje aj nasledujúce generácie toho, ktorý sa previnil. To je prípad účinkov tragickeho osudu a predurčenia jedinca, ktorý trpí za niečo, čo sa udialo ešte pred jeho narodením a na čo nemal a ani nemohol mať nijaký vplyv. Domnievame sa, že ak preskúmame časovú postupnosť jednotlivých udalostí a ich kauzálnu-príčinnú vzťahy, zistíme, že v divadelnej hre 'night, Mother samotný dej predstavuje skôr príklad tragickej irónie osudu ako melodramatickú poetickú spravodlivosť:

Približne

- 1930 - 40** Narodila sa Thelma (s. 1)
Sobáš Thelmy a Jessinho otca (s. 45)
Narodil sa Dawson, starší brat Jessie
Otec Jessie má údajne epileptické záchvaty (s. 62)
Thelma a otec Jessie pochopia, že sa zosobášili s nesprávnou osobou (s. 46)
Thelma údajne fajčí, pije alkohol a nesprávne sa stravuje počas tehotenstva (s. 57)
- 1950 - 60** Narodila sa Jessie (s. 1)
5-ročná Jessie má prvý záchvat (s. 68), Thelma nevyhľadá lekára
Thelma vmanévruje Jessie do manželstva s Cecilom (s. 57)
Narodí sa Ricky, syn Jessie a Cecila (s. 57)
Cecil vezme Jessie zajazdiť si na koni, Cecil si všimne, že Jessie dostane záchvat (s. 57). Jessie sa po prvý raz dozvie, že trpí epileptickými záchvatmi
Jessie sa pokúša pracovať ako telefonistka, predavačka, no neúspešne (s. 35)
Jessin otec umiera
Cecil podvedie Jessie s Carlene, Jessie a Cecil sa rozvedú (s. 57)
Jessie sa prísťahuje naspäť k matke (s. 58)
Ricky ukradne Jessin snubný prsteň, odchádza z domu (s. 11)
Ricky je odsúdený na 10 rokov väzenia za falšovanie a ozbrojenú lúpež (s. 60)
Jessie sa rozhodne spáchať samovraždu (1. dejstvo)

Už pri jednoduchšej analýze zistíme, že podstatná časť deja, ktorý priamo vplýva na „osud“ hlavnej protagonistky Jessie, sa podobne ako v kráľovi Oidipovi odohrala pred jej narodením.

Prvotnú vinu, teda viaceré menej i viac vážne previnenia, za ktoré je potrestaná Jessie a následne aj celá rodina Catesových, spáchala matka. Špekulatívne môžeme uvažovať, že Thelma postupovala nesprávne už vtedy, keď (údajne) pozorovala záchvaty svojho manžela, no neupozornila ho na ne, nevyhľadála lekára a dokonca sa odvážila mať s ním deti, ktoré mohli neznámu chorobu zdediť. Dôvod Thelminho správania nie je z textu hry jednoznačne jasný: mohla to byť pomsta manželovi, ktorý ju ignoroval, nevedomosť i ľahostajnosť. Autorka hry nás rovnako necháva na pochybách o pravdivosti informácie o otcových údajných záchvatoch. Matka si možno celú udalosť vymyslela, aby poskytla dcére dôvod premýšľať, aby porušila jej schematické videnie vlastného sveta ako monotónneho, nudného a únavného a vniesla do neho isté tajomno, ktoré by Jessie zabránilo spáchať samovraždu, ako naznačuje matkine správanie počas tejto scény: „*Matka ju (dcéru – pozn. autorky) neprítomne sleduje, rukou nevedomky siaha po telefóne. Potom dostane lepší nápad. Či si skôr pomyslí na poslednú možnosť a pokúsi sa ju využiť. Azda dokonca verí, že tentokrát uspeje:*

MAMA: Jessie, myslím, že aj tvoj otec mával také...

Myslím, že aj on mával záchvaty.

JESSIE: Otec by vedel, keby mával záchvaty,

Mama (s. 62).

Ak však aj prepáčime matkine nepochopiteľne ľahostajné správanie k otcovi, stále ostáva viacero závažných previnení, ktoré mohli mať za následok Jessinu chorobu a následný kolaps rodiny: matka v tehotenstve podľa vlastnej výpovede fajčí, pije alkohol a nesprávne sa stravuje, čo teoreticky mohlo mať vplyv na zdravotný stav nenarodeného dieťaťa. Oveľa závažnejším previnením však je, že matka po Jessinom páde z koňa a následnom bezvedomí ani pri ďalších početných záchvatoch nevyhľadá lekára, ktorý by pravdepodobne dokázal epilepsiu správne diagnostikovať a liečiť. Preto Jessie až do svadby s Cecilom netuší, že trpí epilepsiou, a pri osudnej vychádzke s manželom, ktorý odhalí Jessinu chorobu, zažíva Jessie moment rozpoznania, ekvivalentný aristotelovskej *anagnorisis*.

Motív Thelminho úsilia utajiť záchvaty dcéry nie je celkom jednoznačný: je to nevedomosť či hanba za choré, postihnuté dieťa? Thelma sama priznáva, že „nechcela, aby o tom niekto vedel“ (s. 70). Na inom mieste hovorí, že choroba dcéry „... je trest“ (s. 71). Divák preto správne usúdi, že Thelma cíti vinu za dcérinu chorobu, ktorá pre ňu predstavuje trest za jej previnenia. No práve v duchu tragédie je potrestaný vinný spolu s nevinným – Thelma spolu s Jessie. Tým vlastne dej odporuje melodramatickej poetickej spravodlivosti, ktorý by mal trestať iba zlo a vinu.

Choroba dcéry však nepredstavuje iba účinok, ale aj príčinu ďalších udalostí. Matka, ktorá cíti vinu za Jessinu chorobu, sa snaží dcére pomáhať a tak do možnej miery napraviť svoje previnenie. Preto zakríknutú a introvertnú Jessie vmanévrovuje do manželstva s cudzincom z Tennessee (s. 57), Cecilom, pričom si neuvedomuje, aké účinky bude mať odhalenie Jessinho tajomstva na Jessie a na jej manžela. Cecil sa nedokáže s odhalením manželkinej choroby vyrovať – podvedie ju a neskôr sa s ňou rozvedie. Je tiež možné, že sa sám obviňuje zo zapríčinenia Jessinej choroby, pretože inicioval vychádzku na koni, ktorá mala za následok odhalenie Jessinej epilepsie.

Rovnako v duchu antickej tragédie trest za Thelmino previnenie nekončí pri prvej generácii rodiny, teda pri Jessie a jej manželovi Cecilovi. Zločin kráľa Laia mal predsa dopad až na tri generácie rodu. Preto sa aj v hre *‘night, Mother* motív dysfunkčnej rodiny viackrát opakuje. Jessie a Cecil majú syna Rickyho, ktorý môže mať približne dvadsať rokov. Počas svojho života bol svedkom matkinej choroby i rozvodu rodičov. Nie je jednoznačné, ktorá z týchto udalostí ho viac poznačila, no Jessie sa zmieňuje, že Ricky je „kriminálnik“, ktorý je v súčasnosti vo väzení a nemá záujem o nijaký kontakt s rodinou. To znamená, že aj ďalšia generácia rodiny Catesovcov je nefunkčná, asociálna, neproduktívna. „Osud“ či „trest“ rodiny Catesovcov sa tak prejavil v novej, nečakanej podobe: kým Jessie je handicapovaná fyzicky, Ricky je handicapovaný emotívne. K rodine a zvlášť k matke nemá nijaký súcit ani rešpekt, čo sa prejaví, keď matke ukradne a predá zásnubný prsteň, pamiatku na manželstvo s Cecilom.

V hre *'night, Mother* tak možno sledovať líniu akéhosi moderného osudu, kde sa motív kolapsu, dysfunkčnosti rodiny opakuje v prípade Thelmy, Jessie a Cecila a prenesene aj Rickyho, ktorý je uväznený a predstavuje metaforický zánik rodu, hoci táto otázka zostáva do istej miery nezodpovedaná.

Ďalším opakujúcim sa motívom je sobáš s cudzincom. V antickej tragédii bol takýto sobáš vážnym varovným znakom nešťastného osudu, napríklad v tragédii *Médea*. Thelma sa vydala za cudzinca v prenesenom aj doslovnom zmysle slova – jej manžel nielenže nepochádza z oblasti, kde žila Thelma, ale predstavoval cudzinca aj v emotívnom a spoločenskom zmysle slova. Thelmu urážala jeho introvertnosť, nerozumela jeho mlčanlivosti a žiarlila na jeho nepochopiteľné úniky do prírody a neskôr dlhé rozhovory s dcérou Jessie. Preto Thelmino správanie počas tehotenstva – pitie alkoholu, fajčenie a istú nezodpovednosť – môžeme chápať ako nezámernú reakciu na jej osobné sklamanie, pričom si neuvedomila, aké následky to môže mať na jej dieťa.

Opakujúce sa motívy sobáša s cudzincom a následný kolaps rodiny tak môžu predstavovať akési novodobé ekvivalenty „zločinu a trestu“ či predurčenia a naplnenia osudu rodiny Catesovcov. Jessie potom môže predstavovať tragického hrdinu, ktorý pochopí, v čom spočíva „zločin“ a v čom spočíva „trest“ rodiny Catesovcov – zločin v sobáši s nesprávnym mužom a trest v zakladaní dysfunkčných rodín, a slobodne a vedome sa rozhodne porušiť túto opakujúcu sa štruktúru samovraždou.

2.3. Emotívnosť a tragickosť v hre 'night, Mother

Autorským zámerom divadelnej hry *'night, Mother* bolo dosiahnutie čo najväčšej miery reality príbehu. Dej sa odohráva v prítomnosti a opisuje posledných 24 hodín v živote ženy, ktorá si uvedomuje bezcieľnosť svojej existencie a rozhodne sa ukončiť svoj život tak, že sa zastrelí otcovou zbraňou, bratovými nábojmi a v matkinom dome. Predtým sa však rozhodne stráviť večer so svojou matkou a vysvetliť jej dôvody svojho konania.

Takýto dej by sme mohli považovať za melodramatický: hlavná ženská postava sa vyznáva zo svojich pocitov, ktoré sprevádzajú jej život, ako napríklad beznádej, monotónnosť, rutina. Aj jej záverečné rozhodnutie ukončiť svoj život apeluje hlavne na emócie diváka a pripomína romantickú zápletku: Jessie je relatívne mladá, pekná žena, ku ktorej bol osud nepravjný a ktorá má umrieť.

Avšak spôsob, akým M. Normanová pristupuje k téme samovraždy, je rozhodne moderný, bez známk falšnej či nadmernej emotívnosti a melodramatickosti. Nechýbajú ani komické miesta, ktoré zdôrazňujú nepripravenosť obyčajného človeka (Thelmy) na riešenie vážnych existenciálnych otázok a neschopnosť vyjadriť dôvody, pre ktoré je lepšie byť ako nebyť. Naopak, Jessie k svojmu rozhodnutiu pristupuje vecne, racionálne a je dokonca svoje dôvody schopná veľmi presne verbálne vyjadriť.

Reakcia Jessinej matky sa tiež vymyká tradičnej melodramatickej štruktúre – matka na Jessino rozhodnutie reaguje celou škálou pocitov a skutkov. Spočiatku sú jej reakcie predvídateľné: dcérino rozhodnutie považuje za vtip (s. 13) a neskôr sa domnieva, že dcéra si zabudla zobrať svoje lieky (s. 13). Thelmine argumenty sa však počas rozhovoru menia na komické až cynické: tvrdí, že náboje sú staré a nebudú sa dať použiť (s. 14), chce zavolať lekára (s. 17), tvrdí, že Jessie netrafi a zbytočne sa zmrzačí (s. 17), a dokonca sa jej snaží samovraždu zakázať (s. 18).

Rozhovor sa mení na slovný súboj, ktorý sa matka snaží vyhrať, no vyslovuje stále absurdnejšie argumenty: tvrdí, že Jessie sa dostane do pekla (s. 18), že ľudia, a teda aj Jessie, by sa mali báť umrieť (s. 18), zakazuje jej použiť svoje uteráky, otcovu zbraň i rodičovský dom ako miesto samovraždy (s. 19). Ďalej hovorí o blížiacich sa Jessiných narodeninách a snaží sa apelovať na jej zvedavosť (s. 20). Keď matka pochopí, že Jessie nežartuje, snaží sa úprimne vypátrať dôvod Jessinho rozhodnutia, ktorý sa dozvedáme vzápätí od samotnej Jessie, keď hovorí: „Som unavená, dotknutá a nešťastná. Cítim sa opotrebovaná“ (s. 28).

Takýto prístup k téme rozhodne nemožno považovať za melodramatický, nemajúci pravdivú, úprimnú a súčasnú zápletku. Melodramatickej štruktúre sa vymyká aj záver hry, ktorý je rozhodne tragický. A práve v interpretácii záveru hry spočíva hlavný rozdiel medzi melodramatickým a tragickým pochopením hry *'night, Mother*. Poslednou otázkou, ktorá ostáva nedoriešená vo vzťahu k žánrovému zaradeniu hry M. Normanovej *'night, Mother*, je tragický rozmer postavy Jessie Catesovej vo vzťahu k záveru hry – samovražde hlavnej protagonistky.

Aristoteles tvrdí, že tragédie zobrazujú „ľudí, ktorí nie sú lepší ani horší, ako sú tí súčasní“ (Aristoteles, s. 61), ktorí „... upadajú do nešťastia... nie pre svoju zlobu a zlú povahu, ale pre nejaké pochybenie“ (Aristoteles, s. 81), a takýmto dejom sa dosahuje súcít a strach (Aristoteles, s. 80) a očistenie od takýchto pocitov.

Jessie Catesová predstavuje práve takýto typ postavy: je sympatická, ľudská a pravdivá. V podstate sa ničím neprevinila: aj napriek chorobe sa snaží nájsť si prácu a založiť rodinu. Jej úsilie je však akoby „predurčené na zánik“ – stráca zamestnanie, manžela a syna, ktorý je vo väzení. Je možné, že M. Normanová tu zámerne využila motív z tragédie kráľa Oidipa, ktorý nepozná, kto naozaj je, a preto netuší, že všetko jeho úsilie nevyhnutne skončí katastrofou. Jessie až do osudnej vychádzky s manželom tiež nevie, kým v skutočnosti je (t. j. človekom postihnutým chorobou), a možno aj preto zakladá rodinu a porodí syna – všetko je však predurčené na neúspech, zlyhanie alebo zánik.

V okamihu, keď si Jessie uvedomí nezmyselnosť svojej existencie a dôsledky svojej nezavinenej viny, t. j. choroby (zle vychovaný syn, rozvod, samota, nemožnosť nájsť naplnenie života v zmysluplnej práci), rozhodne sa aktívne postaviť takémuto bytiu – a akokoľvek absurdne to znie, prerušiť rutinu a monotónnosť svojho života samovraždou.

V tomto akte, ako tvrdí Cristopher Bigsby, je však nesmierna sila: „To commit suicide is to accept the logic of the absurd but in some small way to triumph over it. Consciousness is all. Her mother spends her own time waiting for the end, doing crochet work, eating candy, watching television, filling the air with empty conversation. Is her response better or worse than Jessies?“ (Bigsby, s. 234).

Preto divadelná hra *'night, Mother* nepredstavuje, ako sa niekedy domnieva feministická literárna kritika, hru o únikovosti, o prehre ženy v modernom svete. Ako tvrdí Bigsby na inom mieste svojej kritickej eseje o hre *'night, Mother*, Jessie je svojím vlastným Godotom (Bigsby, s. 237). Jessie si uvedomuje, že jej život je vlastne filozofickou terminológiou vyjadrené „bytím k smrti“, a rozhodne sa aktívne, slobodne a vedome pre vlastné riešenie. Podľa Normanovej tak ide o hru, „... o takmer dokonalom víťazstve. Jessie získa to, čo považuje za dôležité. Takýto čin nemôže byť aktom zúfalstva, hoci môže pripomínať akt beznádeje. Jessie mu obetovala všetko, čo mala. A ak Jessie tvrdí, že to stojí za to, musí to tak byť...“ (Bigsby, s. 237).

Domnievame sa, že takýto koniec nepredstavuje melodramatický záver, hoci málokto divák sa ubráni dojatiu. Poslednými slovami Jessie je želanie „dobrú noc, mama“ (s. 88), ktoré je zároveň názvom tejto divadelnej hry, čo prezrádza, že ide o dôležitý motív. Toto želanie symbolizuje každovečerný rutinný pozdrav, ktorým sa dcéra lúči s matkou, ktorá ani netuší, aká je jej dcéra osamelá a nešťastná. Tým, že Normanová korunovala týmto pozdravom všetky predchádzajúce existenciálne dialógy matky a dcéry, vyjadrila, ako monotónnosť každodennosti dokáže zaslepiť vlastnú matku vo vzťahu k dcére.

Záverečný monológ preto nepatrí Jessie, ale matke, svedkovi tragédie, ktorý o nej vypovedá. Takýto vzorec je známy z antickej tragédie, rovnako ako napríklad zo záverečnej scény divadelnej hry Eugéne O'Neill *Smútok prístane Elektry*. Emotívnosť tohto monológu sa však neuskutočňuje na úkor obsahu. Thelma opäť na veľmi obmedzenom dramatickom priestore (10 kompletných viet) poskytuje celú škálu citových reakcií: od aktívneho protestu („Nerob to, Jessie. Neprestanem kričať, kým neotvoríš dvere!“; s. 88) cez výčitky svedomia („Bola som tu s tebou celý čas. Ako som mala vedieť, že sa cítiš taká sama?“; s. 89) až po zmierenie, vyjadrené slovami: „Odpusť, myslela som, že si moja“ (s. 89).

Práve záverečné tri vety sú akousi sumou aristotelovských pocitov strachu, súcitu a následnej katarzie, zmierenia. Thelma sa zmieruje so skutočnosťou, že Jessie jej nikdy naozaj nepatrila, že aj napriek všetkému, čo v živote urobila, aby odčinila svoj prečin, Jessie mala v skutočnosti vedome či podvedome bližšie k svojmu otcovi či k sebe samej. Thelma, podobne ako antická Medea, oplakáva dieťa, ktoré stratila vlastnou vinou.

Na základe záverečného dialógu, ako aj na základe interpretácie postáv a dejovej línie, sa domnievame, že hra *'night, Mother* má viaceré prvky tragé-

die, ktoré, hoci povrchné pripomínajú niektoré prvky melodrámy, môžu po podrobnej analýze pomôcť zaradiť túto divadelnú hru medzi moderné tragédie a tiež osvetliť žánrové zaradenie iných podobných moderných hier.

3. Záver

Cieľom tejto práce bolo preskúmať možné žánrové zaradenie divadelnej hry americkej autorky Marshy Normanovej *'night, Mother*. V jednotlivých kapitolách sme preskúmali znaky melodrámy, t. j. schematické postavy, emotívnosť a povrchnú poetickú spravodlivosť (potrestanie zla, odmena dobra), a pokúsili sme sa ich porovnať so znakmi tragédie, t. j. osudovosťou a ironickou zmenou osudu. Dospeli sme k záveru, že divadelnú hru *'night, Mother* je možné klasifikovať ako modernú tragédiu.

Summary

Essential issues disputed in this analysis are the elements of melodrama and tragedy (2.1); the elements of poetic justice and fate (2.2) and tragic and emotional dimensions (2.3) as portrayed in the play *'night, Mother*, written by a contemporary American playwright Marsha Norman. The analysis proves that the phenomena of ancient dramas, such as fate and catharsis may be successfully replaced by modern characters, conflicts and plots and thus, *'night, Mother* can be classified as a modern tragedy.

Literatúra

ARISTOTELES: Poetika. Praha: Nakladatelství Svoboda 1996. 226 s. ISBN 80-205-0295-5

BIGSBY, Christopher: Contemporary American Playwrights. Cambridge: University Press 1999. 440 s. ISBN 0-521-66807-7

HOLMAN, C. Hugh – HARMON, William.: A Handbook to Literature. New York: Macmillan Publishing Company 1986. 647 s. ISBN 0-02-356410-5

NORMANOVÁ, Marsha: *'night, Mother*. New York: Hill and Wang 1983. 89 s. ISBN 0-374-52138-7

Niektoré lingvistické teórie humoru a ich interpretačné možnosti vo vzťahu k detským vtipom

Ľuboš Kmeťko*

Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Vo svojom príspevku by som chcel prezentovať dve lingvistické teórie humoru – sémanticko-skriptovú teóriu humoru a všeobecnú teóriu verbálneho humoru amerických lingvistov Victora Raskina a Salvatora Attarda. Väčšiu pozornosť budem venovať prvej z nich, pretože som ju použil pri skúmaní detských vtipov. Druhú teóriu, ktorá je rozšírením prvej, spomeniem na informáciu o tom, ako pokračoval výskum v tejto oblasti.

Sémanticko-skriptovú teóriu humoru (SSTH) prezentoval V. Raskin prvýkrát v roku 1979, referencie sa vzťahujú väčšinou k jej knižnej podobe, ktorá vyšla v roku 1985 (Raskin, 1985).

Raskinova teória zdieľa **ontologické základy** s Chomského konceptom generatívnej gramatiky (Attardo, 1994), to znamená, že podobne ako Chomského teória modeluje vzťah medzi formálnou lingvistickou teóriou a intuíciou hovoriaceho, teda jeho intuitívnou jazykovou kompetenciou. U Chomského sa tento vzťah týka posudzovania toho, či je nejaká veta gramaticky dobre sformulovaná, resp. posudzovania produkcie gramaticky dobre sformulovaných viet. Lingvistická teória – v tomto prípade Chomského generatívna gramatika a jej mechanizmy – na jednej strane a intúícia hovoriaceho na strane druhej by mali dávať zhodné výsledky pri posudzovaní toho, či je nejaká veta gramaticky dobre sformulovaná alebo nie (napr., že *Stena byť biely*. nie je gramaticky dobre sformulovaná veta, kým *Stena je biela*. je gramaticky dobre sformulovaná veta). Podobne, teória ani intúícia nemôžu vyprodukovať bez toho, že by si toho boli vedomé, gramaticky nesprávne sformulovanú vetu. Impulzom pre Raskinov výskum a následný vznik sémanticko-skriptovej teórie humoru bola existencia iných charakteristík okrem gramatickosti textu, o ktorých vie hovoriaci rozhodnúť pomocou svojej intuitívnej jazykovej kompetencie. Súčasťou tejto kompetencie je podľa V. Raskina (1985) aj **schopnosť posúdiť, či je nejaký text humorný alebo nie**. Preto mohla podľa neho vzniknúť formálna teória, ktorá v tomto ohľade modeluje humornú kompetenciu hovoriaceho. V kontexte toho, čo už bolo povedané, je zjorné, že takáto teória humoru by mala na výstupe svojich formalizovaných algoritmov na posudzovanie humornosti textu dávať rovnaké výsledky ako hovoriaci pri intuitívnom posudzovaní.

V. Raskin (1985) tvrdí, že pri lingvistickej teórii humoru sa predpokladá, že dokáže posúdiť, či je nejaký text humorný alebo nie s ohľadom na určité lingvis-

* Tento príspevok vznikol s podporou Grantu Univerzity Komenského 4/2001/UK.

tické vlastnosti textu. Teória by preto mala determinovať a formulovať nevyhnutné a postačujúce lingvistické podmienky, ktoré musia byť splnené, aby bol text ohodnotený ako humorný. **Nevyhnutná a postačujúca podmienka** na to, aby bol text ohodnotený ako humorný, je podľa sémanticko-skriptovej teórie humoru formulovaná takto:

Text môže byť charakterizovaný ako text obsahujúci jeden vtip, ak sú splnené nasledujúce dve podmienky:

i) text je (celý alebo sčasti) kompatibilný s dvoma rozličnými skriptami (tzn. text musí byť interpretovateľný podľa dvoch odlišných skriptov),

ii) dva skripty, s ktorými je text kompatibilný, sú protikladné špeciálnym spôsobom (tzn. musia sa navzájom popierať, aj keď len pre potreby daného textu/vtipu podľa zoznamu základných protikladov).

Pojem **skript** v širšom zmysle slova predstavuje organizovaný súhrn informácií o niečom. Ide o zvnútornenú kognitívnu štruktúru hovoriaceho, ktorá reprezentuje jeho znalosť o malej časti sveta. Skript poskytuje hovoriacemu informácie o tom, ako veci fungujú, ako sú organizované, aký majú vzťah k iným veciam a pod.

Napr. skript LEKÁR môže obsahovať informácie o aktivitách, ktoré lekár vykonáva alebo vykonával v minulosti (kontakt s pacientmi, počúvanie sťažností pacientov, vyšetrenie pacientov, diagnostikovanie a liečba choroby, štúdium medicíny), mieste a čase, kde a kedy ich vykonáva (nemocnica, ordinácia, lekárska fakulta, mnoho rokov, denne, okamžite), alebo o podmienkach, ktoré musia byť splnené (kontakt s pacientom).

Jednotlivé skripty sú navzájom prepojené a vytvárajú tzv. **sémantickú sieť**, ktorá obsahuje všetky informácie, ktoré má hovoriaci o svojej kultúre.

Okrem toho hovoriaci i sémantická teória (humoru) disponuje ešte súborom tzv. **kombinačných pravidiel**. Funkciou kombinačných pravidiel je kombinovať všetky možné významy skriptov a vylúčiť tie kombinácie, ktoré neumožňujú súvislé čítanie. Tie kombinácie, ktoré vyhovujú súvislému čítaniu, sú uchované a sú dávané do vzájomnej súvislosti s ostatnými „úspešnými“ kombináciami, kým nie sú všetky prvky v texte spracované. Ak existuje (aspoň) jedna koherentná, dobre sformulovaná interpretácia textu, táto je označená ako význam textu a sémantická teória klasifikuje vetu/text ako „dobre sformulovaný“.

SSTH ako sémantická teória tiež predpokladá prístup do kompletnej sémantickej siete a použitie kombinačných pravidiel na posudzovanie dobrej sformulovanosti textu. Ako sémantická teória humoru však navyše posudzuje humornosť textu, a to na základe **prekrývania a protikladnosti skriptov**.

Počas kombinovania skriptov sémantická teória niekedy narazí na úseky textu, ktoré sú kompatibilné s viac než jedným čítaním, teda sú kompatibilné s viac než jedným skriptom. Napríklad text, ktorý opisuje niekoho, ako vstáva, pripravuje raňajky, odchádza z domu, môže byť kompatibilný so skriptom ÍŠŤ DO PRÁCE, ale tiež so skriptom ÍŠŤ NA RYBY. Časť textu, ktorá opisuje

ranné rutiny, je teda kompatibilná s oboma skriptami, hovoríme, že skripty sa na nej **prekrývajú**, čo je prvá podmienka pre generovanie či identifikovanie humoru podľa SSTH. Prechod od jedného skriptu k druhému zabezpečuje segment textu, ktorý V. Raskin nazýva *spúšťač prepínania skriptov* (script-switch trigger).

Prekrývanie sa dvoch skriptov však samo osebe nie je nevyhnutne príčinou vzniku humoru (existujú texty, v ktorých sa tiež prekrýva niekoľko skriptov a pritom nie sú humorné, napr. alegorické, mýtické, metaforické a iné), druhou podmienkou je, aby skripty prekrývajúce sa v texte boli **protikladné**.

SSTH postulovala tri úrovne protikladov skriptov. Na prvej, najabstraktnejšej úrovni vo vtype protirečí *reálne nereálnemu*, tzn. skutočná realita vymyslenej. Toto protirečenie môže nadobudnúť tri formy, existujúce na nižšej úrovni abstrakcie – *skutočné vs. neskutočné*, *normálne vs. nenormálne* a *možné vs. nemožné*. Tieto formy sú príkladmi základného protikladu medzi reálnym a nereálnym a sú prítomné vo všetkých kultúrach. Na najnižšej úrovni abstrakcie môžu byť tieto protiklady manifestované protikladmi, ktoré sa môžu líšiť v jednotlivých kultúrach, ako napr. *dobro vs. zlo*, *život vs. smrť*, *hlúposť vs. nie-hlúposť*, *sex vs. nie-sex*, *peniaze vs. bez-peňazí*, *vysoký vs. nízky status*.

Okrem už spomenutých pravidiel pracuje SSTH pri analýze vtipov aj s tzv. **komunikačnými modmi**. Bežne ľudia spolu komunikujú v tzv. mode bona fide, čo je seriózný, informácie sprostredkujúci modus verbálnej komunikácie. Pri komunikácii, v ktorej sa vyskytuje humor a vtipy, však dochádza k prepnutiu do tzv. **modu non bona fide**, čo je špecifický komunikačný modus humoru, v ktorom sa toleruje porušovanie pragmatických pravidiel jazyka. Prepnutie do modu non bona fide v procese percepcie vtipu umožňuje aktiváciu alternatívneho skriptu.

Ilustračná analýza vtipu podľa SSTH

Na praktickú ukážku toho, ako funguje SSTH, som vybral nasledujúci detský vtip.

(1) *Ide tetka k lekárovi a povie: „Mám niečo so srdcom.“ „Dobre,“ povie lekár, „vylečte sa.“ „Je v kabínke päť minút a doktor vraví: „Ste už vyzlečená?“ A tá tetka vraví: „Aj vy?“*

Prvý krok v analýze je vytvorenie zoznamu všetkých skriptov aktivovaných textom. Druhým krokom je aktivácia kombinačných pravidiel, pomocou ktorých sa skombinujú rozličné skripty podľa kompatibility a vylučujú sa tie, ktoré neumožňujú súvislé čítanie. Napr. pri slove *srdce* sa bude po kombinácii so skriptom LEKÁR preferovať skript TELESNÝ ORGÁN pred inými možnými skriptami (napr. OZNAČENIE KARIET). Opakovaným aplikovaním kombinačných pravidiel dôjdeme k interpretácii celého textu.

Jeho priamočiaru interpretáciu však narušajú slová *Aj vy* (*ste už vyzlečený*)?, ktoré vystupujú vo vtype ako spúšťač prepínania skriptov a spôsobujú to, že sa ocitáme tvárou v tvár hlavolamu: Prečo žena na lekárova otázku, či už je

vyzlečená (a pripravená na vyšetrovanie), odpovedá protiotázkou, či už je aj on (lekár) vyzlečený, keď skript LEKÁR si síce na diagnostikovanie choroby niekedy vyžaduje, aby sa vyzliekali pacienti, ale nikdy nie je potrebné, aby sa vyzliekal lekár? Táto situácia vedie čitateľa k prepnutiu do modu non bona fide, čo umožní alternatívnu interpretáciu príbehu a aktiváciu skriptu NAHOTA – SEX, protikladnému k pôvodnému skriptu NAHOTA – VYŠETRENIE.

Text je tak kompatibilný s dvomi skriptami (NAHOTA – VYŠETRENIE, NAHOTA – SEX) a tieto dva skripty sú protikladné v kategórii sex vs. nie-sex, teda spĺňa obidve podmienky SSTH a je ohodnotený ako humorný.

Detské vtipy a SSTH

V druhej časti svojho príspevku opíšem, ako som použil SSTH pri interpretácii súboru 473 vtipov detí mladšieho školského veku, ktoré sme zozbierali koncom minulého školského roku na piatich základných školách.

Podľa McGheeho (1979) sa detský humor prvýkrát začína podobať humoru dospelých, keď si deti začnú uvedomovať, že význam slov je často nejednoznačný. Humor vo veľkej miere stavia na tom, že určitému kľúčovému slovu vo vtipе môže prislúchať dva alebo viac významov, ktoré, ako vieme, si protirečia. Vo veku okolo 7 – 8 (v priemere) rokov začína dieťa vnímať túto lingvistickú dvojznačnosť. Vstup do tohto obdobia sa dá ľahko demonštrovať tým, že deti začnú z dvoch možných zakončení vtipu – humorného a nehumorného – vyberať oveľa častejšie humornú odpoveď. Dovtedy je pomer humorných a nehumorných odpovedí približne rovnaký. To ma viedlo k formulovaniu hypotézy, že počet vtipov a nevtipov bude u žiakov prvého a druhého ročníka (prechod do spomínaného štádia) rovnaký. U žiakov vyšších ročníkov (3., 4. – už vo vyššom štádiu) nebude počet vtipov a nevtipov rovnomerne rozdelený.

Samozrejme, na to, aby som mohol overiť tieto hypotézy, som musel o každom detskom vtipе rozhodnúť, či je vtipom alebo nie. Na posúdenie vtipov som použil kritériá SSTH a pri rozhodovaní som postupoval podľa Raskinových pravidiel na hľadanie alternatívneho skriptu. Tie sú:

(i) vráť sa k textu, prejdí ho od začiatku do konca a hľadá pritom iný skript evokovaný viac než jedným slovom,

(ii) ak je taký dodatočný spoločný skript nájdený, choď na (iv), ak nie je nájdený, choď na (iii),

(iii) charakterizuj text ako text, ktorý nepatrí do modu rozprávania vtipov, a prepni do nasledujúceho predvoleného komunikačného modu non bona fide (napr. klamstvo),

(iv) skontroluj kompatibilitu dodatočne objaveného skriptu s textom; ak je kompatibilný s aspoň časťou textu, choď na (v); ak nie, choď na (iii),

(v) skontroluj inštrukcie pre protiklad skriptov: ak existuje vhodný protiklad, ktorý možno aplikovať na skripty, choď na (vi); ak neostal žiaden protiklad, ktorý možno aplikovať, choď na (iii),

(vi) uznaj analyzovaný text za vtip charakterizovaný protikladom typu určeného v (v) medzi dvoma získanými skriptmi.

Aj napriek existencii týchto pravidiel nie je hľadanie skriptov a určovanie protikladov medzi nimi ľahké a vyžaduje si istú prax. Aby som si aspoň orientačne overil, ako sa asi môžem pri svojom posudzovaní pomocou SSTH mýliť, vytvoril som z pôvodného súboru súbor 100 textov, v ktorom bolo 50 vtipov a 50 nevtipov (podľa kritérií SSTH). Tento súbor som dal na nezávislé posúdenie trom dospelým osobám, pričom som od nich chcel, aby intuitívne rozhodli o každom texte, či je vtipom alebo nie. Potom som vypočítal korelácie medzi ich hodnotením a mojim hodnotením pomocou SSTH. Korelácie sú zobrazené v tabuľke:

	SSTH	Osoba č. 1	Osoba č. 2	Osoba č. 3
SSTH	–	0,57	0,5	0,12
Osoba č. 1	0,57	–	0,6	0,11
Osoba č. 2	0,5	0,6	–	0,13
Osoba č. 3	0,12	0,11	0,13	–

Tab. č. 1: Korelácie pri posudzovaní vtipov

W. Hopkins (2000) uvádza nasledujúcu škálu korelácií: 0 – 0,1 – veľmi nízka korelácia, 0,1 – 0,3 – nízka korelácia, 0,3 – 0,5 stredná, 0,5 – 0,7 – vysoká, 0,7 – 0,9 – veľmi vysoká, 0,9 – 1 – absolútna korelácia. Podľa tejto škály sú dve z nameraných korelácií medzi teóriou a intuíciou osoby vysoké a jedna nízka. Dá sa povedať, že celkovo tieto výsledky nie sú veľmi konzistentné, čo môže byť spôsobené viacerými faktormi – od chýb na mojej strane pri posudzovaní detských vtipov cez nejasnú inštrukciu pre hodnotiace osoby až po subjektívne príčiny na strane hodnotiacich osôb alebo ich zlé posúdenie vtipov. V. Raskinom postulovaná zhoda medzi teóriou a intuíciou by zrejme mala byť demonštrovaná presvedčivejšie. Zdôrazňujem však, že išlo skôr o akúsi výskumnú minisondy do tejto oblasti a serióznejšia aplikácia by si vyžadovala hlbšiu analýzu a prípravu výskumných podmienok. Preto budem ďalej vychádzať z môjho posúdenia vtipov pomocou SSTH, o ktorom predpokladám, že je korektné a relevantné pre tento výskum.

Výsledky posudzovania humornosti vtipov SSTH pre jednotlivé ročníky prezentuje nasledujúca tabuľka:

Ročník	Vtipy	%	Nevtipy	%	Celkom
1	53	45,7	63	54,3	116
2	84	69,4	37	30,6	121
3	128	86,5	20	13,5	148
4	76	86,4	12	13,6	88

Tab. č. 2: Početnosti vtipov a nevtipov

Ak by bola hypotéza o rovnakom počte vtipov a nevtipov u žiakov 1. a 2. ročníka, ktorú som vyslovil vyššie, pravdivá, bol by znak – vtipnosť v ideálnom prípade vo výberových súboroch rovnomerne rozdelený a mal by obe početnosti rovnaké. Naopak, pri 3. a 4. ročníku nebude znak rovnomerne rozdelený a na potvrdenie platnosti hypotézy musíme zamietnuť predpoklad o rovnomernom rozdelení. Na overenie platnosti hypotéz som použil štatistické kritérium chi-kvadrát. Hladinu významnosti som stanovil $\alpha=0,05$. Použitie chi-kvadrát testu je korektné, lebo všetky očakávané početnosti sú väčšie ako 5.

Výsledky prezentuje nasledujúca tabuľka:

Ročník	p
1	0,35
2	0.000019
3	0.000000000064
4	0.0000000001

Tab. č. 3: Významnosť testovacieho kritéria

Hypotézu o rovnomernom rozdelení teda nezamietame pre 1. ročník, pretože pravdepodobnosť chyby α je 35%, čo prekračuje stanovenú hladinu 5%. Hypotézu však zamietame pre druhý ročník. Tiež zamietame predpoklad o rovnomernom rozložení pre 3. a 4. ročník, čo potvrdzuje hypotézu o nerovnomernom rozdelení vtipov a nevtipov vo vyšších ročníkoch prvého stupňa.

Interpretácia výsledkov

Výsledky výskumu teda potvrdili predpoklad o tom, že deti nižších ročníkov prvého stupňa ZŠ nevedia rozlišovať medzi vtipmi a nevtipmi, čo sa prejavuje pri produkcii približne rovnakého počtu vtipov a nevtipov. V mojom výskume sa táto hranica oproti očakávaniu posunula medzi prvý a druhý ročník, keď druháci na konci školského roku už sú takéhoto rozlišovania schopní. Výsledky sú konzistentné s McGheeho tvrdením o prechodnom štádiu vo veku 7 – 8 rokov. Dovtedy deti vnímajú koncept vtipu pomerne vágne a umiestňujú do neho prvky situáčnej komiky, neslušné slová alebo napodobňujú naratívnu formu vtipu, čo však samo o sebe ešte netvorí verbálny humor. Neskôr, s prechodom do štádia konkrétnych operácií, sa u detí vytvára schopnosť vnímať významovú dvojznačnosť jazyka, čo je predpokladom pre vnímanie a produkciu verbálneho humoru.

Na záver stručne spomeniem **Všeobecnú teóriu verbálneho humoru (GTVH)**, ktorej autormi sú S. Attardo a V. Raskin (1991). Teória vznikla z potreby revidovania a rozšírenia SSTH, najmä na lepšie rozlišovanie medzi referenčným a verbálnym humorom, zväčšenie možnosti práce s dlhými humornými textami a presnejšie definovanie podobnosti vtipov. GTVH je oproti SSTH širšie

koncipovanou lingvistickou teóriou, ktorá zahŕňa i iné oblasti lingvistiky, ako textovú lingvistiku, naratívne teórie a teórie pragmatiky jazyka. Rozšírenie je dosiahnuté prezentovaním piatich ďalších vedomostných zdrojov, ktoré sa musia zobrať do úvahy, keď sa generuje alebo posudzuje vtip, spolu s protikladnosťou skriptov z SSTH. Novými vedomostnými zdrojmi sú: **jazyk**, ktorý obsahuje všetky informácie potrebné na verbalizáciu textu a prislúchajú mu všetky voľby na fonetickej, fonologickej, morfolologickej, lexikálnej, syntaktickej, sémantickej a pragmatickej úrovni, **naratívna stratégia**, ktorá určuje naratívnu formu vtipu (rozprávanie, dialóg, pseudohádanka a pod.), **terč** je nepovinný parameter, ktorý vzhľadom na stereotypné a mýtické skripty prítomné v jednotlivých kultúrach určuje, na koho vtip útočí (blondínky, Rómovia, Poliaci), **situácia**, ktorú charakterizujú objekty, účastníci, veci, aktivity objavujúce sa vo vtippe a napokon **logický mechanizmus**, ktorý zabezpečuje prechod od jedného významu k druhému (napr. priamy kontrast alebo falošná analógia).

Literatúra

ATTARDO, S.: *Linguistic Theories of Humour*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter 1994.

ATTARDO, S. – RASKIN, V.: Script theory revis(it)ed: joke similarity and joke representation model. *HUMOR*, 1991, 4: 3 – 4, s. 293 – 347.

HOPKINS, W. G.: A scale of magnitudes for effect statistics. In: *A new view of statistics 2000*. Internet Society for Sport Science: <http://www.sportsci.org/resource/stats/effectmag.html>

McGHEE, P. E.: *Humor: Its Origin and Development*. San Francisco: W. H. Freeman 1979.

RASKIN, V.: *Semantic Mechanisms of Humor*. Reidel: Dortrecht 1985.

ŠVEC, Š.: *Metodológia vied o výchove*. Bratislava: IRIS 1998.

Historicko-lingvistická analýza administratívneho textu z roku 1699 s prihliadnutím na interlingválnosť kultúrneho jazyka

Peter Karpinský

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

1. Kultúrny jazyk

1.1. Kultúrny jazyk by sme podľa E. Paulinyho (1983, s. 7) mohli definovať ako jazykový predisposívny útvar, ktorý daná spoločnosť používa pre svoje spoločné kultúrne a vôbec spoločenské ciele. Nejde teda o bežné dorozumievanie,

ale hlavne o úkony, ktoré sú pre danú spoločnosť ako celok charakteristické. Rovnako i I. Kotulič (1969, s. 346) tvrdí, že táto jazyková forma slúžila pre vyššie kultúrne a civilizačné potreby slovenskej národnosti, pre intelektuálnu činnosť jej príslušníkov. E. Pauliny aj I. Kotulič takmer zhodne uvádzajú, že ide o jazykový útvar, ktorý neslúžil na bežné dorozumievanie, čo ho výrazne odlišuje od teritoriálnych dialektov.

Aby kultúrny jazyk mohol plniť spomínané kognitívne a reprezentačné funkcie, bolo nevyhnutné, aby bol v porovnaní s teritoriálnymi dialektmi, ktoré plnili prevažne funkciu komunikatívnu, vypracovanejší a kultivovanejší najmä na lexikálnej rovine (rozvinutosť slovnej zásoby a v rámci nej najmä odbornej terminológie, stylistická, štýlová a sémantická diferencovanosť slovnej zásoby), ale aj na rovine syntaktickej, morfologickej a derivatologickej.

1.2. Z hľadiska jazykovej charakteristiky kultúrneho jazyka musíme brať do úvahy to, že za kultúrny jazyk možno pokladať iba také jazykové útvary, ktoré sú zrozumiteľné aj širokým vrstvám pasívnych používateľov, pričom ich „zrozumiteľnosť“ nevyplýva z „naučenia“ vedomého a zámerného (v škole) alebo spontánneho (pri pobyte v cudzom jazykovom prostredí), ale zo štruktúrnej a genetickej príbuznosti a blízkosti (Kotulič, c. d., s. 359). Teda okrem češtinou, poľštinou a ukrajinčinou ovplyvnených foriem sa za kultúrny jazyk nepovažujú iné cudzojazyčné útvary, hoci by mali celospoločenskú platnosť a plnili by vyššie spomínané kritériá kultúrnych a spoločenských cieľov.

1.3. Pre kultúrny jazyk, ako jednu z historických foriem národného jazyka, je príznačná vysoká variantnosť. Variantnosť sa v rámci kultúrneho jazyka prejavuje v dvoch paralelných formách, ktoré sa navzájom prelínajú a podmieňujú. Na lepšiu orientáciu ich budeme označovať ako horizontálna variantnosť a vertikálna variantnosť.

I. Pod pojmom **horizontálna variantnosť** rozumieme variantnosť spôsobenú teritoriálnym (geografickým) štruktúrovaním kultúrneho jazyka. Na základe horizontálnej variantnosti delíme kultúrnu slovenčinu na kultúrnu západoslovenčinu, kultúrnu stredoslovenčinu a kultúrnu východoslovenčinu.¹ Takéto štruktúrovanie kultúrneho jazyka je spôsobované tým, že jeho tvorcovia a nositelia doň vnášali početné miestne a krajové (nárečové) prvky podľa toho, odkiaľ pochádzali alebo kde dlhší čas pôsobili. Kultúrny jazyk a jeho krajové varianty vznikali na základe krajových nárečí – nárečie mohlo tvoriť jazykovú bázu kultúrneho jazyka, respektíve kultúrny jazyk mohol byť nárečím len ovplyvňovaný a preberal iba niektoré nárečové znaky. Môžeme teda povedať, že kultúrny jazyk vznikal zároveň popri nárečiach i nad nimi.

II. **Vertikálna (jazyková) variantnosť** sa prejavuje interlingválne na všetkých jazykových rovinách. Kultúrny jazyk nemal vypracovanú a ustálenú nie len osobitnú jazykovú normu, ale ani pevnejšiu a jednotný jazykový úzus (Kotu-

¹ O zemepisných, krajových variantoch kultúrnej slovenčiny pozri bližšie I. Kotulič, 1992.

lič, 1988, s. 197). Súčasťou tejto vertikálnej variantnosti je aj vzájomné prelínanie sa českých, poľských, celoslovenských (nadréčových), lokálnych (krajových) a neslovanských (predovšetkým nemeckých, latinských a maďarských) jazykových prvkov (fonologických, morfológických a lexikálnych). Toto miešanie a prelínanie sa rôznych jazykových komponentov predstavuje výsledok ich vzájomnej jazykovej interferencie počas komplikovaného vývinu slovenského jazyka. Túto jazykovú interferenciu môžeme pokladať za ďalší zo znakov kultúrneho jazyka. Interferencia jednotlivých jazykových komponentov môže viesť dokonca k vytváraniu akýchsi hybridných tvarov (napr. česká lexéma + slovenská relačná alebo derivačná morféma a naopak).

2. Pri analýze nami skúmaného textu pochádzajúceho z roku 1699 z mestčka Krompachy sa pokúsime konkrétne charakterizovať a na jazykovom materiáli doložiť výsledky spomínaného prelínania sa a interferencie jednotlivých jazykových komponentov v rámci kultúrneho jazyka, konkrétne vplyv strednej slovenčiny a češtiny na kultúrnu východnú slovenčinu.

2.1. Krompachy sa nachádzajú na strednom Spiši v údolí rieky Hornád. Najstaršie doklady² o tejto osade pochádzajú z 13. storočia (1256 a 1264). Za dovŕšenie vývoja Krompách na mestčko môžeme považovať udelenie práva na konanie týždenných trhov kráľom Ľudovítom zo dňa 12. augusta 1348. Názov mestčka pravdepodobne pochádza z nemeckého Krumbach – Krivý potok a podľa I. Chalupeckého (c. d., s. 21) ho tak pomenovalo nemecké obyvateľstvo z Gelnice, s ktorou boli Krompachy prostredníctvom baníctva počas celého obdobia svojej existencie veľmi úzko prepojené.

2.2. Národnosť pôvodného obyvateľstva Krompách sa nedá jednoznačne určiť, podľa miestnych názvov je však pravdepodobné, že išlo o slovenské obyvateľstvo, ktoré sa v 12. – 13. storočí premiešavalo s nemeckými prisťahovalcami, čím mestčko získalo do istej miery nemecký ráz. Obce nachádzajúce sa v bezprostrednom okolí Krompách boli slovenské alebo rusínske. O národnostnom zložení mestčka na prelome 17. a 18. storočia, teda obdobia, z ktorého pochádza skúmaná listina, máme doklady zo súpisov obyvateľstva. V roku 1715 sa v mestčku údajne nachádzali 3 maďarské rodiny, 34 nemeckých rodín, 12 slovenských a rusínskych rodín. V matrikách zo 17. storočia nachádzame pri krstných menách viacerých krompašských občanov priezvisko alebo prímenie Sclavus a v tomto období tu možno, podľa mena, nájsť aj viacerých Poliakov (Polonus). Pre Krompachy, tak ako pre iné banské mestčká, však bola príznačná vysoká migrácia obyvateľstva z okolitých obcí i vzdialenejších miest, čo spôsobovalo, že sa národnostná štruktúra mesta neustále menila.

2.3. Krompachy predstavovali typ mestčka patriaceho zemepánovi. Okrem hlavného zemepána sa v mestčku usadili aj iní šľachtici, ktorí postupne získali časť chotára i časť mestčka a spolu s tým nadobudli aj osobitné práva.

² O dejinách Krompách pozri I. Chalupecký – J. Rak, 1981.

V 17. storočí dochádza vo vlastníctve mesta ku kurióznejšej situácii. Po vymretí Thurzovcov majú Krompachy súčasne troch zemepánov: Thökölyovcov, Rottalovcov a Csákyovcov. Keďže Thökölyovci užívali najväčšiu časť majetku, mesto ich považovalo za svojich hlavných zemepánov. Vlastníkmi majetku však de facto boli Csákyovci. Thökölyovci totiž Krompachy vlastnili len ako zálohu za požičané peniaze. Keď v roku 1693 rodina Rottalovcov vymrela, daroval kráľ Leopold I. ich majetky Štefanovi Csákymu. Z Thökölyovcov prechádza vlastníctvo Krompách na Sirchichovcov sídlia-cich v Trenčíne, správcom ich majetkov bol v tom období Juraj Gundelfinger. Trenčianske sídlo jedného zo správcov Krompách vysvetľuje, prečo Istvan Strehitz (Strchitz), jeden z aktérov právneho konania spomínaného v analy-zovanej listine, musel ísť pre „*rachunek*“ do Trenčína.

Hoci Krompachy mali šľachtického majiteľa, na čele mesta stál každoročne volený richtár. Voľbu richtára však musel potvrdiť a schváliť zemepán. Richtári väčšinou pochádzali zo zámožných rodín mesta. Spolu s richtárom mesto spravovala mestská rada skladajúca sa zo 6 a neskôr z 8 prisažných. Richtár rozho-doval buď sám, alebo spolu s mestskou radou takmer o všetkých administratív-ných záležitostiach mesta. Od roku 1714 malo mesto aj oficiálneho notára. Zo všetkých rokovaní, administratívnych i súdnych, sa viedli zápisnice. Tieto boli spolu s ostatnými písomnosťami uschované v tzv. richtárskej láde. Ako úradný jazyk sa v Krompachoch používala nemčina, ale už v roku 1677 môžeme v mest-skom protokole nájsť zápis v slovenčine.

2.4. Listina, o ktorej analýzu sa v našom príspevku pokúsime, teda pochá-dza z ranného obdobia výskytu slovacík na území mestečka Krompách. Pred-stavuje administratívny zápis – potvrdenie majetkových pomerov občana mes-ta. Nepodarilo sa nám zistiť autora či iniciátora analyzovanej listiny, pretože neexistuje úplný zoznam richtárov pôsobiacich v Krompachoch v 17. až 18. storočí. Okrem toho je listina pod textom signovaná len skratkou MP – manu proria (vlastnou rukou) – a podpis richtára chýba, z čoho by sa dal vyvodiť záver, že dotyčný richtár nevedel písať, a teda nebol autorom listiny. Je možné, že pisárom bol mestský notár, ale prvý oficiálny záznam o mestskom notárovi Šimonovi Pfanschmidtovi pochádza až z roku 1714.

3. Analýza listiny

3.1. Zaujímavosťou listiny je intitulatio *Mi Richtar y Urad Banákeho Mesteczka Krompach* – hoci išlo o mestečko v zemepánskej správe, autori listiny sa titulovali tak, ako to býva zvykom v kráľovských mestách, a o záležitostiach mesta rozhodovali sami bez zástupcu zemepána, len na základe jeho poverenia (mandátu).

Z morfológického hľadiska je pre štýl listiny charakteristické využívanie tva-ru plurálu majestaticus pri tvaroch týkajúcich sa osoby richtára (*Mi Richtar; Otym nyevyemé, pry nassim Sumenym kélo toho búlo ponyevaz Zme nyévladny búly*).

3.2. Ortografia textu je pomerne pestrá, predovšetkým ide o typ zložkového pravopisu, diakritický pravopis sa objavuje len pri zaznačovaní kvantít vokálov a zápise hlásky č.

FONÉMA

i

j

g

s

š

c

č

z

ž

v

ř, ě

V latinských slovách je dokladované i použitie latinského pravopisu:

k

c

ale aj

t

k

GRAFÉMA

i (*mi Richtar*), **y** (v *tym*, *Mylosty*, aj vo funkcii spojky), palatála + **y** = zaznamenanie mäkkosti (*Velkomožnosty*, *Panyey*, *nye*)

g (*Geho*, *Pitaguczé*)

y (*Paney*, *Panßkey*, *Urozeney*) – len na konci slov

g (*Grimeglovey*) – keďže ide o vlastné meno, nie je celkom jasné, či ide o zápis hlásky **g** alebo **j**

ß (*Banßkeho*, *Oßvycenény*, *Panßkey*, *gmynßku*)

s (*Mesteczka*, *mylosty*)

ss (*Znasseho*, *mussel*, *nassim*)

s (*Slyseý*, *lepsu*)

c (*Oßvycénény*)

cz (*pitaguczé*)

cz (*Mesteczka*, *Dotycze*), ale aj (*Mestecka*)

č (*Čo*)

c (*cynyme*, *Trencyna*, *Pecetu*)

z (*Zapisu*, *Znamený*)

ž (*Velkomožnosty*, *nez*, *Zboza*)

v (*Davame*, *vedomy*)

sa nezapisujú, azda len v prípade tvaru *ponyevaz* sa dá predpokladať zápis českej grafémy **ě** pomocou zložky **ye**.

c (*Curia*, *Protocolu*)

t (*citatiu*),

th (*Theda*)

ck (*rachuneck*, *Tacke*)

Mäkkosť palatál **ďi**, **ťi**, **ňi**, **ři** na konci alebo v koreni slova býva v texte listiny zaznamenaná grafémou **y**: *Velkomožnosty*, *Znamený*, *cynyme*, *mylosty*, *gity*, *Zaplatyl*. Ostatné prípady výskytu mäkkých palatál sú zaznačené vložím grafémy **y** pred nasledujúci vokál: *Panyey*, *Prynyesla*, *nyevidyely*, *penyezy*. Kombinácia **y+e** podľa nášho názoru nesignalizuje výskyt diftongu **ie**, ale len zaznamenanie mäkkosti predchádzajúceho konsonantu. Jediný prípad výskytu dvojhlásky **ie** možno doložiť pravdepodobne iba v prípade tvaru *nyeveyemé*.

Zaznamenávanie kvantít vokálov v texte je síce nedôsledné, ale vykazuje istý systém:

- A. Graféma **é** sa takmer pravidelne vyskytuje v relačnej morféme **-ej** (*-éy*): *Ožvycený, Grimeglový, Urozený*, v texte sa však nachádzajú aj tvary *Panyey, Panžkey*. Nesystematicky sa graféma **é** vyskytuje v tvaroch: *Pitaguczé, nyevyemé, kélo, nyévladny*.
- B. Graféma **ú** je pravidelne zapisovaná v tvare minulého času pomocného slovesa **byť**: *búl, búlo, búly* a v relačných morfédoch genitívu (*S/Kesmarkú, statkú*), datívu (*K/nemú*) a akuzatívu (*na/svú gmyňbkú*). Nesystematicky sa graféma **ú** vyskytuje v tvaroch: *mússel, Po drúhe*.
- C. Graféma **ý** sa vyskytuje len v jednom prípade: *S/týma*.
- D. Iné grafémy označujúce dlhé vokály sa v texte listiny nevyskytujú.

Výskyt kvantit v texte listiny nevykazuje zhodu s vokalicou kvantitou vyskytujúcou sa v stredoslovenskom nárečom makroareáli, čiastočne môžeme nájsť istú podobnosť s výskytom vokalickej kvantity v češtine, resp. s neadekvátnym prenosom kvantity z jedného českého morfológického tvaru na iný (osvícený › *Ožvycený*; urozený ? *Urozený*).

Systém písania veľkých písmen na začiatku slov a viet je dosť nedôsledný. V podstate však možno povedať, že pri jednotlivých slovách sa veľké písmená píše v prípade podstatných mien, resp. tvarov honoratívu a tvarov zámen a slovík týkajúcich sa významných osôb: *Geho Ožvycený, racyly Zme*.

3.3. Z jazykového hľadiska listina predstavuje typický príklad kultúrnej východoslovenčiny. Ako sme v úvode naznačili, pri analýze textu sa zameriame na jav jazykovej interferencie, teda na prelínanie a ovplyvňovanie sa javov pochádzajúcich z rôznych jazykov a slovenských nárečí; tento jav pokladáme za jeden zo znakov typických pre kultúrny jazyk. Na sprehl'adenie sme javy vyskytujúce sa v texte rozdelili podľa jazykovej alebo nárečovej príslušnosti.

- I. Javy typické pre **domáce teritoriálne nárečie** (v tomto prípade môže ísť o vplyv spišského, ale aj rusínskeho nárečia³):
 - a. fonologická rovina: mäkké monoftongizované **´e** (*Prynyesla*⁴) v pozícii stredoslovenského **ie**; monoftongizované **u** (*lepsu*) v pozícii stredoslovenského diftongu **iu**; **u** (*bul*) v pozícii stredoslovenského **o**; **y** (*o tym*) v pozícii stredoslovenského **o**; **š** (*mussel*) v pozícii stredoslovenského **s**; sprievodný vokál pri slabikotvornom **l** (*dlužen*) atď.;
 - b. morfológická rovina: nekontrahované tvary zámen (*nasseho*) oproti stredoslovenskému *nášho*; relačná morféma L sg. zámen **-im** (*pry nassim*) oproti stredoslovenskému **-om**; menné tvary prídavných mien

³ Spomínali sme už, že v okolí Krompách sa nachádzali a nachádzajú aj dediny s rusínskym obyvateľstvom a migráciou mohlo dochádzať k vzájomnému ovplyvňovaniu sa týchto dvoch nárečí. Výraznejšie rusínske vplyvy sme však v tomto konkrétnom texte nenašli.

⁴ Ako sme naznačili pri opise mäkkosti palatál, kombináciu **y+e** chápeme ako znamenanie mäkkosti konsonantu a nie ako náznak diftongu.

- (*búl dlužen*) atď.;
- c. lexikálna rovina: tvary *kelo* namiesto stredoslovenského *kolko*; *Sumenym* (svedomím); medzi nárečové môžeme zaradiť aj prevzaté slová (napr. *rachuneck*), ktoré sú však vo východoslovenských nárečiach udomácnené.
- II. Javy typické pre **český jazyk**:
- a. fonologická rovina: **i** (*oŕvyceney*) oproti stredoslovenskému **ie** (hoci aj vo východoslovenskom nárečí by sa v tejto pozícii realizovalo **i**); **e** (*Pecetu, se*) v pozícii slovenského **a**; **c** (*oŕvyceney*) oproti slovenskému **ť**; **z** (*urozeney*) oproti slovenskému **dz**; prejotácia (*gity, gich*) atď.;
- b. morfológická rovina: relačná morféma A sg. neutr. **-í** (*Vedomy, svedomy*) oproti stredoslovenskému **-ie**; relačná morféma I pl. mask. **-i** (*penyezy*) oproti stredoslovenskému **-mi** a východoslovenskému **-ami**; kontrahované tvary zámen (*na/sví*); tvary sloviess (*se Dotycze*); neurčitková koncovka **-ti** (*gity*) atď.;
- c. lexikálna rovina: tvary *kdy, Slysely, ponyevaz, penyezy, Tacke* atď.
- III. Javy **celoslovenské** :
- a. fonologická rovina: **u** (*Pitaguczé*) oproti českému **i**; **ň** (*nyévladny, nye daly*) oproti českému **n**; absencia typicky českých hlások **ř, ě** (*pry, Prysła Pred, svedomy*), tvary slovesa **byť** I. os. pl. bez prejotácie (*Zme*) atď.;
- b. morfológická rovina: relačná morféma N sg. prídavných mien **-ého** (*Banßkeho*) oproti českému **-ýho**; D sg. fem. **-ej** (*Panyey Gri-meglovey*) oproti českému **-é**; vynechávanie vkladnej hlásky **-o-** (*S/Kesmarku*) atď.;
- c. lexikálna rovina: *Podpysat* atď.
- IV. Javy prebraté zo **strednej slovenčiny**, výrazne sa odlišujúce od domáceho nárečia; pokladáme ich za typické⁶ pre **kultúrny jazyk**:
- a. fonologická rovina: absencia asibilácie (*nyevidyely, Velkomoznosty, mylosty*); **č** (*čo*) v pozícii českého a východoslovenského **c**; **ie** (*nyevyemé*); výskyt kvantity atď.;
- b. morfológická rovina: nulová relačná morféma G pl. fem. **-ach** (*Krom-pach*) oproti východoslovenskej relačnej morféme **-och**; rozlišovanie rodu pri číslovke **dva/dve** (*Dve sto Zlatych*); tvary prechodníka *Pitagucze* atď.;
- c. lexikálna rovina: *cynyme, nyevladny, nyevyeme*; medzi tvary typické

⁵ Ako celoslovenské chápeme tie javy, ktorých výskyt plošne pokrýva územie celého Slovenska. Ide o javy vyskytujúce sa v temer rovnakom tvare vo všetkých nárečových makroareáloch.

⁶ Pozri znaky kultúrnej východoslovenčiny uvedené v závere príspevku.

pre kultúrny jazyk môžeme zaradiť i staršie slovanské terminologizmy typické pre právnický štýl (Kuchár, 1998): *Úrad, statek, Hospodarstvy, svedomy* atď.

Neslovanské (latinské a nemecké) javy typické pre kultúrny jazyk: *Rich-tar, Iudex Curia* (dvorský sudca), skratka *etc.*, tvary *pariu* (pariacia – vyrovnanie, zaplatenie dlhu, potvrdenka o zaplatení dlhu); *Protocolú, in abcessu* (v neprítomnosti); *citatiu* (citacia – písomné predvolanie pred súd alebo úrad, súdne jednanie); *Comysar, gmyňβku, Die* (deň), ako aj spôsob datovania *Ad* (anno Domini) atď. Niektoré z týchto neslovanských tvarov, ako napríklad slovo *richtár*, sa stali bežnou súčasťou nárečovej slovnej zásoby, iné, špecializovanejšie termíny boli typické len pre administratívny štýl. Pri slove *gmyňβku* môžeme zaregistrovať istý stupeň udomácnovania, keďže od pôvodného koreňa *Gmina*⁷ bolo derivačnou morférou **-ská** vytvorené prídavné meno *gminská*.

4. Záver

4.1. Ako vidno zo stručnej analýzy, text administratívneho zápisu z roku 1699 predstavuje typický príklad jazykovej interferencie kultúrnej slovenčiny. Dochádza tu k prelínaniu prvkov českého a slovenského jazyka, teritoriálneho spíšského dialektu i kultúrneho úzu, latinčiny, nemčiny a domáceho jazyka, čím sa vytvára osobitý jazykový štýl charakteristický pre spomínaný kultúrny jazyk.

4.2. Analýza textu zároveň potvrdila naše skoršie výskumy, v ktorých sme sa pokúsili vyabstrahovať najzákladnejšie **znaky kultúrnej východoslovenčiny**:

- a. pestrá ortografia textov,
- b. zriedkavo zaznamenávaná kvantita vokálov,
- c. nezapísovanie poľských nosoviek a typicky českých hlások,
- d. výskyt diftongov *ia, ie, ô*,
- e. výskyt slabičného *r, l*,
- f. výskyt neasibilovaného *t', d'* (vo väčšine prípadov je infinitívna koncovka *-t/t'*),
- g. dôsledný výskyt *h* na mieste poľského *g*,
- h. rozlišovanie foném *h – ch* a preferencia *ch* voči nárečovému *h*,
- i. zriedkavo dodržiavaná alebo vôbec nedodržiavaná rodová unifikácia v skloňovaní,
- j. neexistencia vokatívu s koncovkami *-u, -o*,

⁷ *Gmina* z nemeckého „Gemein“ – volená obec, obecná rada (Doruľa, 1977, s. 88). Matthias Lexer v Slovníku střednej hornéj němčiny (1992) uvádza pri slove *gemeine* aj významy: „podíel, spoločenstvo, spoločné vlastníctvo, vlastníctvo pôdy jednej obce“ (s. 60). V texte sa objavuje tvar *Gmina* v oboch svojich významoch „obecná rada, spoločné obecné vlastníctvo“.

- k. používanie opytovacieho zámena *čo* popri *co*,
 - l. používanie zvratného zámena *sa* popri *se/še*,
 - m. výskyt prechodníkov a prídastí netypických pre nárečie,
 - n. dodržiavanie rodového rozdielu *dva/dve*,
 - o. výskyt stredoslovenských, českých a latinských lexikálnych jednotiek.
- Literatúra

DORULA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava: Veda 1977.

CHALUPECKÝ, I. – RAK, J.: Dejiny Krompách. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo Košice pre Mestský národný výbor v Krompachoch 1981.

KOTULIČ, I.: K otázke kultúrneho jazyka slovenskej národnosti. In: Nové obzory. 11. Red. I. Sedlák. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1969, s. 346.

KOTULIČ, I.: K otázke úzu kultúrnej slovenčiny. In: Studia linguistica Polono-Slovaca. Tom I. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1988, s. 197 – 213.

KOTULIČ, I.: Bernolákovčina a predberolákovská kultúrna slovenčina. In: Pamät-nica Antona Bernoláka. Red. J. Chovan. Martin: Matica slovenská 1992, s. 79 – 90.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988.

KUCHÁR, R.: Právo a slovenčina v dejinách. Budmerice: Vydavateľstvo Rak 1998.

LEXER, M.: Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. Stuttgart: Hirzel 1992.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983.

Príloha – text skúmanej listiny

*Mi Richtar y Urad Banßkeho Mesteczka Krompach Da
vame na vedomy, Ze na Mandat Geho Oßvyceněy Velko
moznosty Pana, Pana Iudex Curia etc. etc. Daly Zme pariu
Znasseho Protocolú Panyey Grimeglóvéy, Zapisu gehu Čo ona
SKesmarkú Knemú Prynyesla, Vtym Znamený cynyme, Ze ona
Pany Grimeglova Prysla Pred nas Pitaguczé, in abcessu gehu
Kdy na citatiu, Geho Panßkey Urozeney mylosty Pana, Pana
Strehitz (Strchitz ?) Istvana, mússel do Trencyna na rachuneck gity.
Čo se Dotyce tych Dve sto Zlatych. Theda zme gich nyevidyely
nez otym Slysely, ze Grmeagl Dluzen búl, Geho Velkomoz
nosty panu Comyssarj Sipkovy sto Talarov. Theda on Stýma
penyzy Geho Velkomoznosty Zaplatyl,
Po drúhe Strany statkú a Zboza, Otym nyevyemé, pry nassim
Sumenym kélo toho búlo ponyevaz Zme nyévladny búly
Vgeho Hospodarstvy. Any nam Vedomy nye daly, Kdy
nieco Pryvesla. Pre lepsu viru, a Vedomy racyly Zme
toto svedomy navsú gmyňškú Pecetu Potverdit.
Tacke y Podpysat.*

(PEČAŤ MESTA)

*Richtar y Urad Banßkeho
Mestecka Krompach*

Jak na jazyk národnostní menšiny – idiolektové sítě a biografie? (Ze zkušeností z výzkumu Slováků v Chorvatsku)¹

Marián Sloboda

Ústav lingvistiky a ugrofinistiky FF UK, Praha

Tento příspěvek je zamyšlením nad tématem, o kterém se běžně nediskutuje, protože je „dostatečně vyřešeno“ anebo rozumně odloženo, a kterým je otázka povahy jazyka. K reflexi o konceptu jazyka mě přivedla neúmyslná konfrontace toho, co jsem se jako student jazykovědy stihl naučit v rámci vysokoškolského studia, a toho, na co jsem narazil při terénním výzkumu u Slováků v Chorvatsku.

V roce 1991 bylo v Chorvatsku 5 606 Slováků (Statistički..., 2001, s. 91, tab. 5 – 11), ale výsledky sčítání obyvatelstva z jara tohoto roku ukážou zřejmě nižší číslo² (základní údaje o slovenské menšině v Chorvatsku viz např. v Sprievodca..., 2001, s. 87 – 99). Jazykovou situaci slovenských komunit v Chorvatsku ovlivňuje několik faktorů, důležité jsou hlavně typ osídlení (tj. diasporické nebo enklávní) a sekundární migrace Slováků jednak z Vojvodiny, jednak z původních venkovských osídlení do měst.

Početně nejsilnější slovenská enkláva v Chorvatsku žije v obci Ilok. Toto městečko se nachází na pravém břehu Dunaje na chorvatsko-jugoslávské hranici³. Má asi pět tisíc obyvatel a téměř tisíc z nich představují Slováci. Slováci v Iloku se už několik desetiletí organizují ve vlastních kulturních spolcích, coby evangelíci v jinak katolickém (a před válkou 90. let i pravoslavném) městečku žijí samostatným náboženským životem, mívali také vlastní školu a i dodnes se v Iloku slovenština vyučuje.⁴

Slováci přicházeli do Iloku postupně od 19. století z různých míst Vojvodiny – z Báčského Petrovce, Selenče, Pivnice, Lalitě, Kulpína a dalších obcí. Už do těchto obcí nepřicházeli Slováci z jedné lokality na Slovensku, a tak po příchodu do Vojvodiny docházelo k míšení nebo zániku původních dialektů. Do Iloku přicházeli jak Slováci se západoslovenským jazykovým původem, tak i Slováci s jazykovým původem středoslovenským (srov. přehledně Dudok, 1993). Je možné říct, že v Iloku dnes převládají středoslovenské rysy, nemůžeme však mluvit o „ilockém dialektu“ – nejsou totiž vzácné situace, kdy dva

¹ Pozdější, rozšířená a přepracovaná slovenskojazyčná verze tohoto textu by měla vyjít v roce 2004 v časopise Slovenská reč (Sloboda, v tisku).

² Příspěvek byl přednesen na XI. kolokviu mladých jazykovědců v roce 2001, kdy proběhlo v Chorvatské republice sčítání obyvatelstva a výsledky tehdy ještě nebyly zveřejněny. V tehdejším sčítání se za Slováky prohlásilo 4 712 obyvatel Chorvatska (Popis..., 2003, tab. 12).

³ Dnes už jde o hranici chorvatsko-srbskou.

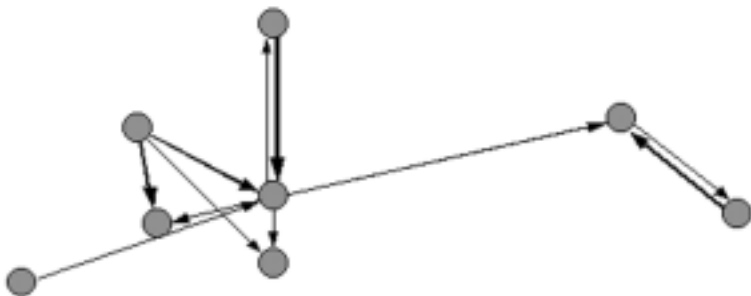
⁴ Podrobně o Slovácích v Iloku viz A. Kuric (2002).

iločti Slováci, byť susedé, mluví různými slovenskými dialektami, které se navíc od sebe liší i různou mírou ovlivnění místní varietou chorvatštiny.

Jazyk chorvatských Slováků byl zkoumán velmi málo a pokud byl nějaký výzkum proveden, potom tedy – stejně jako v sousední Vojvodině – z pozic tradiční geografické dialektologie (srov. zejména Štolc, 1968). Ta vychází z představy jakési „čisté“ a „kontaminované“ podoby jazyka, a tímto přístupem a jeho důsledky nejenže zjednodušuje realitu, ale ji v mnoha ohledech přehlíží. Nemá podle mého názoru mnoho co říct o jazyku, natož o jazykovém chování v malých allochtonních a vysoce heterogenních jazykových společenstvích žijících v jinojazyčném prostředí. Dialekty se totiž v takových společenstvích omezují na několik málo osob až na jediného člověka.

Nabízí se tedy zkoumat jazyk v těchto společenstvích pomocí konceptu **idiolektové sítě** a konceptu **sociální sítě**, tedy z pozice „sociolingvistické dialektologie“. S ohledem na jazykovou heterogenitu nebude možná také zajímavé používat běžný koncept nadindividuálního jazyka, ale koncept jazyka individuálního, tedy idiolektu.

Idiolekt člověka se formuje vnitřní restrukturalizací, ale hlavně ovlivňováním zvenčí, tedy přebíráním artikulačních zvyklostí, jazykových prvků a struktur a způsobů kódování komunikačních záměrů od jiných lidí, a to od útlého dětství až po současnost. Člověk tak vstupuje do jakési sítě idiolektů – idiolektové sítě. Je možno použít i metaforu orientovaného matematického grafu: na obrázku 1 je příklad hypotetické (tj. vytvořené zde pro ilustraci) idiolektové sítě – uzly ve třírozměrném prostoru, který odpovídá reálnému, představují idiolekty a orientované hrany v imaginárním čtvrtém rozměru reprezentují jazykové elementy přijaté do idiolektu, ne však přijaté do něj za celou dobu jeho existence, ale aktuálně přítomné v idiolektu v určitém čase (z technických důvodů je obrázek dvojrozměrný). Míra ovlivnění je různá a v obrázku je vyznačena silou šípky.

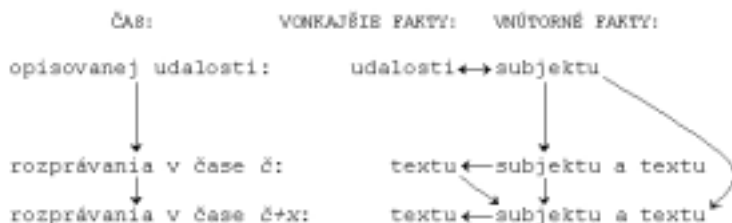

Obrázek 1: Diagram hypotetické idiolektové sítě

Kdybychom zrekonstruovali idiolektovou síť pro určitý čas, zvolili přejímané jazykové elementy, stanovili nejmenší míru ovlivnění a výsledek zanesli na mapu, dostali bychom potom jakousi pointilistickou mapu, nepodobnou dosavadním jazykovým atlasům, složitější, ale mnohem přesnější.

Pokud jde o ovlivňování idiolektů, je ovšem zřejmé, že například slovenskému mluvčímu, který se učí chorvatsky, nebude chorvatský mluvčí jazykově-řečovým vzorem pro slovenštinu, ale jen pro chorvatštinu. Analogické je to i s variantami jazyka. Ovlivňování tedy probíhá na úrovni subidiolektů, tzn. kódů jednoho idiolektu, které se liší v strukturních vlastnostech a především v pragmatických parametrech, jako jsou: situace, participantí situace, téma promluvy, v ní reprodukováná situace atd. Subidiolektů však nemůže být neomezeně mnoho. Zjistit počet subidiolektů by vyžadovalo empirický výzkum. V tomto deduktivním uvažování (vycházejícím nicméně z praktických zkušeností z terénního výzkumu) prozatím neurčitě stanovme, že je jich tolik, kolik dokáže pojmout lidská psychika a kolik různých typů komunikačních situací mluvčí rozlišuje. Subidiolekty bývají zformované pro situace, ve kterých se daná osoba ocitá pravidelně nebo alespoň často. Zde prezentovaný model pak předpokládá, že v nových nebo zřídkačasných situacích, pro které mluvčí nemá vytvořen zvláštní subidiolekt, se jeho řeč vyznačuje častými interferencemi a míšením subidiolektů.

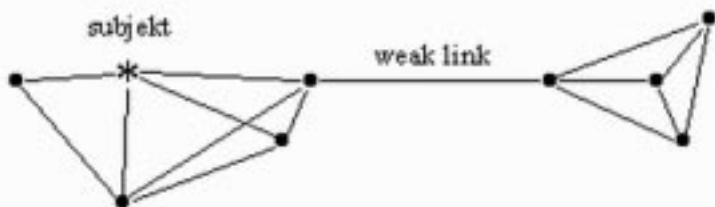
Abychom mohli **rekonstruovat idiolektovou síť** nějakého člověka, museli bychom být přítomní u všech interakcí, do kterých v životě vstoupil. Jak to však udělat, když neumíme cestovat v čase a být neviditelnými pozorovateli? Domnívám se, že relevantní informace je možno najít především v **autobiografických vyprávěních**. Z nich můžeme získat několik typů poznatků, které jsou navzájem úzce propojeny, a to poznatky o tom, jak probíhaly události, o kterých vypravěč vypráví (fakta vnější reality), jak tyto události vypravěč zažil (vnitřní fakta subjektu), jak je znovuprožívá při procesu vyprávění a v závislosti na tom, co už řekl (vnitřní fakta subjektu a textu), a konečně, jak je vyprávění vystavěno (vnější fakta textu) (viz obrázek 2; srov. Konopásek, 1998, s. 68 – 86; Nekvapil, 2001, s. 71n.).

Obrázek 2: Typy faktů promítajících se do autobiografického vyprávění

Při analýze vyprávění je ovšem velmi těžké, ba až nemožné tyto poznatky od sebe rozlišit. V čase vyprávění už vypravěč vnímá to, o čem vypráví, přes filtr časové vzdálenosti a mezitím nabytých zkušeností. Vyprávěním chce vytvořit dostatečně smysluplný, koherentní text, a proto se stává, že do vyprávění přidá i to, co nezažil nebo co zažil trochu jinak, než to prezentuje. Je rovněž třeba vzít v úvahu, že to vypráví právě nám a právě v nějaké konkrétní situaci. Zaujetí „realistické perspektivy“ vůči autobiografickým vyprávěním (srov. např. Konopásek, 1998, o alternativním výzkumnickém postoji k autobiografickým textům) s sebou tedy přináší řadu jistých komplikací a omezení.

V autobiografických vyprávěních nicméně můžeme zjistit, se kterými lidmi se respondent setkával, co pro něj ten který člověk znamenal, jinými slovy, kdo respondentovu jazykovou kompetenci ovlivnil, kteří lidé byli jeho **jazykově-řečovými vzory**. Některé typy vzorů můžeme vydedukovat na základě vlastní zkušenosti (jde například o rodiče, učitele, zkušenějšího kolegu, přátele, lásky, manžela nebo manželku). Můžeme pak poprosit respondenta nebo někoho jiného, aby nám vyprávěl biografii těchto osob. Zde se objevuje otázka sociálních identit respondenta a osob, s nimiž byl nebo je v kontaktu. Můžeme proto využít v lingvistice už používaný koncept sociálních sítí a tzv. síťovou analýzu (srov. např. Milroy, 1980; Li, 1996; Chambers, 2003, s. 74 – 93). Obrázek 3 zachycuje hypotetickou sociální síť (uvedenou jen pro ilustraci), tj. hypotetický subjekt nacházející se v hypotetické strukturované síti vztahů k jiným lidem.

Obrázek 3: Diagram hypotetické sociální sítě

Sociální síť a síť idiolektové se neshodují – například tzv. slabý spoj (v anglickém originále „weak link“) v sociální síti může být v idiolektové síti velmi silným spojením (může přes něj být přenášeno mnoho jazykového materiálu). Idiolektovou síť totiž konstituují jazyková fakta, zatímco sociální síť fakta sociální, avšak obě sítě je podle mého názoru možné korelovat.

Vedle podoby idiolektové sítě respondenta je z autobiografických vyprávění, přesněji však z textových vlastností těchto vyprávění, možné zjišťovat

také aktuální podobu respondentova subdialektu, s tím jsou však jistě problémy.⁵

Informace pro rekonstrukci idiolektové sítě můžeme doplnit i z jiných zdrojů než z transkriptů vyprávění, například z dotazníků, zápisků z pozorování, spolkových kronik, místních časopisů, záznamů na obecním úřadě, vědeckých studií atd. Důležité budou i studie geografické dialektologie, ta je totiž podle mého mínění se sociolingvistickou dialektologií ve vztahu komplementarity, nikoliv alternativity. Je otázkou, do jaké míry je rekonstrukce idiolektových sítí realizovatelná a zda je možno jazyk nějakého společenství lidí popsat takto ve velkém. Zdá se, že odpověď bude spíše negativní, nicméně prostřednictvím konceptů idiolektové a sociální sítě lze zjišťovat nejen kvalitu sociálních a jinojazyčných vlivů na subdialekty, ale vůbec sociální okolnosti jazykových procesů. To by mohlo mít význam pro jazykovou politiku a plánování pro etnojazykové menšiny, jakou je například slovenská menšina v Chorvatsku.

Literatura

DUDOK, Daniel: Vznik a charakter slovenských nářečí v juhoslovanskej Vojvodine. In: Zborník Spolku vojvodinských slovakistov. 15. Nový Sad: Spolok vojvodinských slovakistov 1993, s. 19 – 29.

CHAMBERS, J. K.: Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and its Social Significance. Second edition. Oxford – Malden: Blackwell 2003.

KONOPÁSEK, Zdeněk: Text a textualita v sociálních vědách. In: Z. Konopásek: Estetika sociálního státu: O krizi reprezentace (nejen) v sociálním zabezpečení. Praha: GplusG 1998, s. 55 – 97.

KURIC, Andrej: Slováci v Iloku – Slovaci u Iloku. Ilok: Matica slovenská Ilok – Muzej grada Iloka 2002.

LI Wei: Network analysis. In: Contact Linguistics – Kontaktlinguistik – Linguistique de contact. Vol. 1. Eds. H. Goebel – P. H. Nelde – Z. Starý – W. Wölck. Berlin – New York: Walter de Gruyter 1996, s. 805 – 812.

MILROY, Lesley: Language and Social Networks. Oxford: Basil Blackwell 1980.

NEKVAPIL, Jiří: Jazykové biografie a analýza jazykových situací: k osudům německé komunity v České republice. In: Časopis pro moderní filologii, 2001, roč. 83, č. 2, s. 65 – 80.

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001: Tablice: Stanovništvo po gradovima/općinama. Zagreb: Državni zavod za statistiku. <<http://www.dzs.hr>> (Přístup z března 2004.)

SLOBODA, Marián: Jazyk národnostnej menšiny, idiolektné siete a biografie (Slováci v chorvátskom Iloku). In: Slovenská reč, 2004. (V tisku.)

Sprievodca slovenským zahraničím. Zost. L. Bartalská. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov 2001.

Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2001. Zagreb: Državni zavod za statistiku 2001.

ŠTOLC, Jozef: Reč Slovákov v Juhoslávii. I.: Zvuková a gramatická stavba. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968.

⁵ Srov. pozdější diskuzi u M. Slobody (v tisku).

Slovenština v ČR jako jazyk minority

Kamil Kopecký

Pedagogická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

Slovenština vs čeština

V posledních letech se vztah češtiny a slovenštiny jako jazyků, stejně jako základních znaků obou našich národů (tedy Čechů a Slováků), podstatně změnil. Slovenština téměř zmizela z veřejného života a z médií, kulturní kontakty se z větší části přetrhaly. Pro většinu obyvatel se slovenský jazyk stal pouhopouhým jazykem *slovenské minority*, jazykem, kterému je samozřejmé rozumět (většina z nás vyrůstala a žila ve federaci se Slováký). Česko-slovenské kulturní kontakty byly odsunuty na okraj pozornosti veřejnosti, existují však i světlé výjimky, které usilují o udržení federalistického vztahu mezi námi a Slováký.

Na prvním místě bych zmínil česko-slovenský týdeník **Mosty**. Na jeho stránkách nalezneme mimo jiné i několik článků, zabývajících se problematikou česko-slovenského rozdělení. Za všechny bych zmínil stať Viléma Prečana – Češi a Slováci: co nás čeká a co bychom neměli (z nedbalosti) promeškat.

Česká a slovenská politika si před deseti lety vzájemně nedávaly šanci. Na jedné i na druhé straně se vyznamenávali borci obhajoby svatých národních zájmů: politici i novináři. Zpřítomníme-li si aspoň na okamžik rozjitřenou situaci, kde se z obou stran hranic nejrůznějším způsobem přilévá olej do ohně vzájemného napětí, lze také říci: Rozdělení bylo menším zlem než eskalace konfliktů, v němž by si své zájmy stále bezohledněji prosazovala každá ze stran a svou polévku ve stále prudším žáru nacionálních vášní ohříval kdekdo. Konstatujeme-li tedy, že za devět let samostatné státní existence došlo k vzájemnému odcizení, nemůžeme nepřipustit, že se mohlo stát něco horšího než to, že mnozí z nás trpí „nesnesitelnou lehkostí rozdělení“; neoddělit se a nerozejít mohlo znamenat, že dojde k ještě většímu odcizení či dokonce vyhloubení propasti.

V. Prečan: Češi a Slováci: co nás čeká a co bychom neměli (z nedbalosti) promeškat. *Mosty*, č. 46/2001.

Dalším časopisem, podporujícím česko-slovenskou spolupráci, je magazín **Slovenské dotyky** s podtitulem **Magazín Slováků v ČR**. Vychází však v minimálním nákladu (8 – 10 tisíc výtisků), širší veřejnosti je v podstatě nedostupný. Časopis *Slovenské dotyky* je vydáván občanským sdružením **Slovensko-český klub**, které si klade za úkol udržovat a zvyšovat úroveň česko-slovenských vztahů a prohlubovat identitu 300 000 příslušníků slovenské menšiny v ČR. Členy Slovensko-českého klubu jsou především osobnosti společenského a kulturního života v ČR i SR, stejně jako zástupci z řad slovenské komunity v Česku.

V neposlední řadě bych zmínil i zástupce elektronických médií, situovaných do prostředí Internetu. Tím je dvojazyčný netzine **Český a slovenský svět**, dvojazyčný zpravodajský portál poskytující nejaktuálnější informace z dění v obou státech v obou jazycích.

Slovenština a česká mládež

Devět let po rozpadu ČSFR činí školou povinným dětem problém rozumět slovenštině (zdroje LN, MF). V současné době můžeme konstatovat, že slovenský jazyk a základní poučení o něm postupně vymizely z vyučovacích osnov na ZŠ a žáci se s ním téměř nesetkávají ani v médiích (TV, rozhlas, noviny a časopisy). Dříve byly v čítankách ukázky z děl slovenských spisovatelů, v mluvnici pak byla podstatná kapitola věnována právě *slovenštině jako jazyku češtině nejbližšímu*. Učivo týkající se slovenštiny a slovenské literatury bylo beze zbytku vypuštěno z vyučovacích osnov na ZŠ. Žáci se během vyučování setkávají se slovenštinou snad jen při zpěvu slovenských lidových písní.

Otázkou zůstává, zda by se měla slovenština alespoň v minimální podobě objevovat v učivu českého jazyka na ZŠ. Je jasné, že vyučovací osnovy českého jazyka na ZŠ jsou již dnes značně předimenzovány, přesto *je možné slovenštinu do učiva začlenit*. Podle mého názoru není rozhodně nutné slovenštinu do našich škol vkládat způsobem osvědčeným u výuky cizích jazyků (tj. slovíčka, gramatika ...), ale zaměřit se spíše na ukázky z literárních hodnot našich sousedů, právě proto, že máme *společnou historii*. Je třeba zaměřit se nikoli na aktivní znalost, ale na pasivní všeobecné povědomí o jazyce našich sousedů, spojené s alespoň částečnou jazykovou znalostí (slovní zásoba) jazyka a znalostí důležitých literárních památek. Výzkumné sondy pak naše názory na zařazení informací o slovenštině potvrzují. Srovnáme-li odpovědi respondentů na tuto otázku z posledního, internetového, výzkumu z podzimu 2001 (viz dále) a z průběžných sond prováděných každoročně od r. 1997, zjistíme, že mají mnoho společného. Zařazení informace o slovenštině na ZŠ podporují respondenti (bez rozdílu věku a vzdělání) z důvodu *dřívější společné historie*, další výhodu vidí (především studenti) v možnosti *získávat odbornou literaturu v blízkém jazyce*, mnohé z nich váží ke Slovensku rodinné a přátelské vztahy. Ti respondenti, kteří by nezařazovali slovenštinu na ZŠ, uvádějí jako hlavní argument to, že „**slovensky rozumí každý**“. Mezi další odmítavé ohlasy patří názor, že „**jednou je Slovensko cizím státem, tak se k tomu tak stavějme**“.

Výzkum

Pasivní bilingvismus Čechů ve vztahu ke slovenštině a Slováků ve vztahu k češtině je i předmětem širšího sociolingvistického výzkumu, který probíhá na našem území i na území SR od roku 1997. Řešitelský tým tvoří bohemisté z PdF a FF UP, z PdF v Hradci Králové a slovakisté z FF Prešovské univerzity. Od září 1998 do března 2000 byl pak výzkum kulturní a jazykové spolupráce (společně

s Institutem slavistiky na univerzitě v Regensburgu) podporován Sorosovou grantovou nadací (č. úkolu RSS 118/1998). V září 2001 byl na našem pracovišti podán návrh na grant MŠMT v oblasti Česko-slovenské spolupráce v oblasti výzkumu a vývoje.

Sonda 2001 – Internet

Počátkem září 2001 byla na Internet umístěna „sonda“ v podobě elektronického dotazníku. Jejím úkolem bylo zachycení názorů neohraničeného populačního vzorku Čechů ve vztahu ke slovenštině. Vstupní otázky byly zaměřeny demograficky a regionálně, náhodný otevřený vzorek byl vybrán záměrně, zajímaly nás názory všech obyvatel bez rozdílu pohlaví či věku.

S užitím dotazníku v prostředí Internetu však narážíme na základní problém:

Nakolik jsou zjištěná data validní a reliabilní?

Jak lze zjistit, že respondent opravdu uvedl správné demografické údaje?

Problematika anonymity uživatelů Internetu je velmi rozsáhlá, dokonalou validitu a reliabilitu zjištěných dat nelze zaručit. Sondu bychom tedy měli chápat spíše jako vstupní pilotáž, která nám zrekognoskuje terén pro další specializované výzkumy. Navíc při tak absolutní anonymitě, kterou Internet skýtá, jsou zjištěné odpovědi upřímnější a otevřenější, než by mohly být u jiných odborných výzkumů. Vraťme se však zpět k obsahu našeho dotazníku.

Další body byly zaměřeny na:

- 1. Zjištění znalosti slovenštiny u českých respondentů (aktivní, pasivní ...) = subjektivní hodnocení respondentů.**
- 2. Zjištění názorů na cizojazyčné překlady ze slovenštiny do češtiny.**
- 3. Zjištění názorů na rozdělení ČSFR (federalistická, autonomistická koncepce).**
- 4. Zjištění možných způsobů podpory slovenské minority v ČR.**
- 5. Na výuku slovenštiny v ČR na úrovni ZŠ a SŠ.**

Vzhledem k celkové přístupnosti Internetu převážnou část respondentů tvořili zaměstnanci státní správy, studenti SŠ a VŠ, apod.

Samotný výzkum není dosud ukončen, můžete se do něj jakožto respondenti zapojit i vy.

Některé odpovědi ze Sondy 2001 (výběr)

Otázka 11. Jaký je váš názor na cizojazyčné překlady ze slovenštiny do češtiny (týkající se literatury, filmu, TV)?

Žena, 26 – 35, ukončené VŠ, pracovník státní správy

Nemyslím si, že rozdíly mezi češtinou a slovenštinou byly tak velké, aby bylo nutné překládat slovenská díla do češtiny. Navíc některé výrazy

a slovní spojení nejsou v češtině tak výstižná, a překladem se jejich význam ztrácí. V případě odborných textů, kdy oba jazyky mohou používat jiné názvy, je možné v takovém textu české ekvivalenty používat v závorce.

Žena, méně než 26, ukončené VŠ, student

Překlady týkající se filmu mi připadají zbytečné. Jsem odrostlá na pohádkách a filmech ve slovenském znění, tudíž mi slovenština v televizi i tisku chybí. Na druhou stranu chápu dnešní situaci, kdy po rozdělení federace slovenština u nás „vymizela“ a dnešní děti by jí pravděpodobně nerozuměly.

Žena, méně než 26, ukončené ZŠ, student

V literatuře jsem se nesetkala s tím, že by byl překlad zcela rozdílný, a tudíž jsem s překlady spokojená, ale není nad to přečíst si knihu v originálu. Co se týče filmu a TV, pokud jsou mluvené ve slovenštině, normální Čech jim rozumí, a nesetkala jsem se s tím, že by byl slovenský film přeložen do češtiny, podle mě není důvod.

Muž, 26 – 35 let, ukončené VŠ, soukromý podnikatel

Překládat je zbytečné, snad jen kromě pohádek pro děti.

Otázka 12. Jste příznivcem federalistické, autonomistické, jiné koncepce uspořádání ČSFR?

Pro federalistické uspořádání:

- Slované spolu. ale musím upřímně říct, že teď jsme na tom lepe než Slováci.
- Rozdělení republiky jim komplikuje situaci, např. při studiu, získání práce...
- Větší celek má vždy větší váhu než menší.

Pro autonomistické:

- Myslím, že když si oba státy tuto cestu zvolily, nezbývá, než v ní pokračovat, nevidím jinou možnost. Ke Slovensku mám vazby a mám je ráda a nijak nepřekáží, že není součástí méj vlasti.
- Za současné situace mi připadá rozdělení vhodnější (mám na mysli ekonomickou úroveň a vývoj obou států). Jinak mi federace nevadila, naopak v podvědomí stále Slováci a Čechy zařazuji do stejné kategorie.
- Odlišná mentalita.
- Jsem velice rád, že se Slovenskem máme společné jen hranice a okamžitě bych zrušil jakýkoliv nadstandard. V případě našeho vstupu do EU dříve než SR, doufám, že jim zavedeme víza.

Literatura

HOLECOVÁ, S.: Slovenština začíná být neznámým jazykem. Mladá Fronta, 30. 9. 1998.

HOZOVÁ, M.: Úroveň česko-slovenského pasivního bilingvismu. Diplomová práce. Olomouc: PdF UP 1999.

Zdroje

[http://jdi.na.vyzkum ...](http://jdi.na.vyzkum...) internetová sonda 2001

<http://ikarie.cz/interkom/1998/19981014.htm>

[http://www.msmt.cz/cpl250/skupina3/veda/mezpr/Slovensko.htm ...](http://www.msmt.cz/cpl250/skupina3/veda/mezpr/Slovensko.htm) stránky MŠMT ČR

[http://www.czsk.net/svet/index.html ...](http://www.czsk.net/svet/index.html) Český a slovenský svět

[http://www.mosty.sk/ ...](http://www.mosty.sk/) Československý týždenník Mosty

Srbsko-česká mezijazyková homonyma

Věra Novotná

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

V příspěvku vycházím ze své magisterské práce v oboru serbistika, která měla za cíl dotknout se problematiky mezijazykových homonym a homografií mezi srbským a českým jazykem. Významnou část práce tvoří slovník takových slov. Asi 1000 slovníkových hesel není počet konečný, ale poskytuje odrazový můstek pro další možné zkoumání. Za základ své práce jsem vzala Srbocharvátsko-český slovník z r. 1982 (mladší v té době ještě nebyl vydán¹), obohačen je prakticky náhodnými nálezy v literatuře, přednáškách, které jsem vyslechla při stipendijním pobytu v Bělehradu, rozhovorech s přáteli, rozhlasovém vysílání...

Srbský a český jazyk jsou jazyky příbuzné. Podívejme se trochu do historie obou z nich. Srbský i český jazyk mají svůj genetický původ ve slovanské skupině indoevropských jazyků. Tato skupina prošla obdobím společné územní a jazykové jednoty – řeč praslovanština. Klasifikací slovanských jazyků na západní, východní a jižní řadíme srbský jazyk mezi jihoslovanské jazyky, český jazyk mezi jazyky záposlovanské. Z předchozích konstatací vyplývá, že vý-

¹ V současné době již je nový dvoudílný česko-srbský slovník, který vydala Српска академија наука и уметности и Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, Subotica, 2001/02. Z toho je patrné, že k psaní magisterské práce, která byla obhájena na UK v Praze v roce 2001, ho nebylo možné využít. Slovník jsem ale konzultovala při příležitosti přípravy knihy, která obsahuje slovníkovou (doplněnou a přepracovanou) část magisterské práce – byla vydána pod názvem Rečnik srpsko-českých homonyma. Beograd, Čigoja štampa, 2003. ISBN 86-7556-157-2.

voj každého z nich od společného předka se ubíral vlastními cestami, v různých jazykových i mimojazykových podmínkách. Jaká byla rozcestí srbského jazyka? Rozvoj srbského jazyka můžeme rozdělit do čtyř etap:

1. přijetí prvního spisovného jazyka **staroslověnského** – od X. do XII. století;

2. realizace a vývoj jazyka písemných památek – **srbskoslověnský jazyk** – XII. – polovina XVIII. století;

3. etapa jazykového pluralismu – druhá polovina XVIII. a první desetiletí XIX. století;

4. konstituce moderního spisovného jazyka. Vuk Stefanović Karadžić (1787 – 1864) neboli první polovina XIX. století.

A co potkalo jazyk český? „Český jazyk se rozvíjel na dialekticky homogenním domácím základu, což je lingvisticky velmi zajímavá skutečnost“ (Sesar, 1996, s. 3). Samostatný český jazyk můžeme sledovat na jednotlivých slovech vložených do latinských rukopisů od XI. stol. a z českých památek jazykových a literárních od konce XIII. stol. Od začátku XIV. stol. vystupuje jako poměrně vyspělý a značně jednotný literární a kulturní jazyk.

Mezijazyková homonymie je jev, který vnímáme při konfrontaci slovní zásoby dvou (nebo více) jazyků. Pravá mezijazyková homonyma jsou slova, která mají shodnou akustickou i grafickou podobu a rozdílný význam.

Př. (zde i dále jsou příklady v pořadí srbský – český jazyk):

meč (zápas) – *meč*,
dupe (zadek) – *dupe*,
pračka (prak) – *pračka*.

Existují i další případy vztahů slov, které můžeme považovat za homonymii, i když se v některé z uvedených stránek liší. V česko-srbských vztazích vystupuje např. otázka rozdílných pravopisných principů. Za homonyma pokládáme i taková slova, která zní stejně v **mluvené podobě** = **homofony**.

Př.: *uhraniti* – *uchrániti*,
otporan – *odporný*,
beda – *Béda*.

Za homonyma považujeme též slova shodná pouze v grafické podobě = **homografy**.

Takovým případem jsou slova obsahující foném **h**, který se v srbstině vyslovuje „ch“:

př. *hrana* (potrava), *sahat* (hodina).

Při tvaroslovném ohýbání mohou také vznikat mezijazykové **homoformy**; i s nimi se setkáváme ve slovníku:

př. banak, (gen. sg.) **banka** *m* (zděná lavice kolem pece, schod před vchodem do domu pro sezení) → **banka** *f* – peněžní ústav;

krmilo *n* – kormidlo → krmit *v*, (3. os. perf.) **krmilo**.

Pravá mezijazyková homonyma vznikla na základě odlišného vývoje srbského a českého jazyka ze společného jazyka praslovanského a zohledňují hláskový a sémantický vývoj v jednotlivých jazycích:

př. *postava* (podšívka) – *postava*;

pravo (rovně) – *pravo*;

popraviti (opravit) – *popraviti*.

Druhým typem homonymie je **homonymie náhodná**. Slovo se jen zdánlivě podobá slovu českému. Může jít o slova domácí – př.: *slepica* (slepá žena) – *slepice*, ale velmi často tyto výrazy vznikly převzetím z jiného jazyka, hlavně z turečtiny (turcizmy), např.: *divan* (pohovka, zasedání s carem nebo vezírem), *mečet* (malá džamie), *pašovati* (být pašou), *mejdan* (souboj).

Mezijazyková homonymie může zasahovat několik slov současně a vytvářet tzv. řetězce homonym, např.: *čas* – *hodina*, *godina* – *rok*, *rok* – *lhůta*.

Velkým zdrojem mezijazykové homonymie jsou odvozená slova. K homonymii zde může dojít z několika důvodů. Jedním je rozdílný význam předpony:

př. *napustiti* (opustit) – *napustiti*;

udati (provdát) – *udat*;

uleteti (vletět) – *uletět*;

nebo odlišný slovotvorný základ:

př. *počet-nica* (početak = začátek), *počet-nice* (počítat).

Poměrně často nacházíme vztah jen **částečné homonymie**, hlavně u **polysémních** slov. Jde o jev, kdy se polysémní slovo srbského jazyka v jednom nebo více významech shoduje s významem českého slova, což je také zdrojem **interference** (tj. negativního jazykového transferu z jednoho jazyka do druhého) a tedy častých chyb v překladu.

Př.:

zamesti v. dok. 1. zvát	♣ zamést v. dok.	završiti metanje
2. zmařit, znemožnit		
3. ♣ zamést		
4. zanést		

truba ž	1. ♣ truba, trubka klakson	trouba ž	1. ♣ truba, trubka, 1. ♣ klakson
2. role, štučka		2. t. na pečení ž	2. rerna ž
3. trubice – anat. Eustachova trubice	2. t. na pečení ž	3. expr. trdlo s	3. expr. budala m

sud gen. suda m	1. soud (úřad) m	♣ sud m	bure s
	2. soud (mínění, úsudek) m		

sud gen. suda m	1. nádoba ž
	2. ♣ sud m
	3. anat. céva ž

Zcela zvláštní skupinu homonym tvoří skupina přibližně dvaceti párů fyto-
nym a zoonym. Jedná se o názvy rostlin a živočichů, které mohou být příbuzné
co se týká taxonomie, př.: **ovsík** *m* (sveřep rolní) – **ovsík** *m* (francuska trava) –
botanicky obě rostliny připadají čeledi rostlin lipnicovitých; velmi blízké, vidě-
no očima botanika, jsou – **borovica** *ž* (jalovec *m*) – **borovice** *ž* (bor *m*) – bota-
nicky čeleď cypřišovitých a borovicovitých, ale také dosti vzdálené – **kalina** *ž*
(ptačí zob) – **kalina** *ž* (kamiševina *ž*) – botanicky čeleď olivovníkovitých a zi-
moslézovitých. Nabízí se několik možností výkladu a jistě bude užitečné vyz-
koumat, který(é) z nich je(jsou) správný(é) nebo alespoň pravděpodobný(é).

Mezijazyková homonyma jsou jevem velmi zajímavým. Mohou ale vyvolá-
vat falešné asociace a způsobovat nedorozumění – někdy úsměvná, jindy trapná
nebo dokonce škodlivá. Pro ilustraci: *zahod* (západ), *uredník* (redaktor), *stan* (byt),
sok (šťáva), *brak* (manželství), *moč* (síla), *dupe* (zadek), *drška* (rukojeť, držátko),
nosnica (nosní dírka), *proliv* (průjem), *prasak* (třesk), *skotski* (zvířecí, bestialní),
pitom (ušlechtilý, šlechtitý), *klopa* (žrádlo), *pripona* (lano držící z boku stěžně).

Interferenci (nebo její možnosti) nalézáme také v rámci slovních spojení.
Zde můžeme připomenout třeba:

imam zimnicu není sdělení, že mám zimnici, ale – že **mám zavařeniny**;
zatvoriti zgradu nemá nic společného se zavřením zahrady, ale znamená
– **závorku uzavřít**;

godišni odmor vyvolává asociaci roční dovolené, ale je to pouze normální
– **dovolená**;

krvna osveta – zde nejde o žádnou osvetu, která se týká krve, ale o **krevní
mstu**;

naglašení slog není předem ohlášená slohová práce, ale – **akcentovaná
slabika**;

neverna žena je **žena nevěřící** – a ne nevěrná;

veliki prasak – zde se nehovoří vulgárně o žádném muži, výraz znamená
velký třesk;

veliký župan není část oděvu velké velikosti, ale vladařský titul.

Když slyšíme, jak někdo říká: „**majka ga ubila**“, nemysleme si, že se jedná
o synovraždu. To je pouze fráze, která je ekvivalentní za české „*Ježkovi oči!*“,
„*Pro pána krále!*“ a pod.

V srbsčině se setkáváme s větou (obměňovanou v různých časech a tvarech)
„**poljubiti vrata**“. To v nás může asociovat emocionální projev, ale není tomu
tak. Tímto nám vypravěč sděluje svou myšlenku o zbytečném příchodu někam.

Věta „**nemam čas**“ v nás vyvolává pocit, že spolubesedník je velice za-
městnán. Ale opak je pravdou – sdělení znamená, že nemá hodinu (vyučovací).

Spojení „**prijemni ispit**“ není informace o příjemnosti zkoušky, ale o příjí-
mací zkoušce.

Na první poslech morbidní věta „**zabití sebi u glavu**“ není informace o sebe-
vraždě, ale pouze nemorbidní myšlenka o tom, že si vzal někdo něco do hlavy.

Jak je patrné z několika ukázek, téma česko-srbských homonym je velmi zajímavé. Dosud bylo relativně málo prozkoumáno. Autorka přivítá případné podněty a obohacení na rozšíření slovníkové části.

Literatura

SESAR, Dubravka: Putovima slavenskih književnih jezika. Zagreb: Závod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1996.
Srbocharvátsko-český slovník. Praha: Academia 1982.

Czeskie i polskie słownictwo komputerowe

Joanna Mietła

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Referat ten jest próbą konfrontatywnego opisu czeskiego i polskiego słownictwa komputerowego. Celowo nie używam tu określenia terminologia, ale właśnie słownictwo. Rozważania dotyczyć będą, bowiem nie tylko oficjalnej naukowej terminologii informatycznej, czyli wyrazów z zakresu techniki komputerowej, jakie spotkać możemy w naukowych opracowaniach informatycznych, oprogramowaniach komputerów, podręcznikach z dziedziny informatyki. Przedmiotem opisu będą także wyrazy używane potocznie, na co dzień przez użytkowników komputerów, niekoniecznie profesjonalnie związanych z informatyką.

Zarówno w języku czeskim, jak i polskim omawiana warstwa leksyki jest bardzo niejednolita. Oczywiście jest stwierdzenie, że w większości języków podstawą tworzenia słownictwa komputerowego była terminologia anglojęzyczna. Pierwszy etap jej powstania to lata sześćdziesiąte, siedemdziesiąte, czyli podstawy informatyki (zasady tworzenia języków programowania, podstawy budowy komputerów). Słownictwo tu należące czerpie z terminologii matematycznej, logicznej. Ta warstwa leksyki komputerowej jest najbardziej stabilna. Lata osiemdziesiąte, dziewięćdziesiąte to okres bardzo burzliwego rozwoju techniki komputerowej (ulepszany sprzęt, coraz to nowe programy). Przejmowanie tych zdobyczy techniki z Zachodu miało odbicie również w języku. Pojawiło się zapotrzebowanie na aktualną literaturę informatyczną. Opisy nowych urządzeń, instrukcje obsługi, programy, opisy gier komputerowych – wszystko to wymagało opracowania językowego. W przeważającym stopniu były to tłumaczenia tekstów angielskich lub też pozycje napisane w oparciu o anglojęzyczną

dokumentację. Wymogi marketingowe wywierały wpływ na kształt tłumaczeń. Chęć szybkiego wprowadzenia nowego produktu na rynek wiązała się z koniecznością opracowania odpowiedniego tekstu w danym języku z niewielkim tylko opóźnieniem w stosunku do pozycji wydanej na Zachodzie. Krótki okres przeznaczony na dokonanie tłumaczenia z angielskiego, nie zawsze profesjonalny tłumacz powodowały, że tekst mógł mieć wiele braków. Najczęściej odczuwalny był wpływ angielszczyzny. Silne oddziaływanie języka oryginału zaznacza się w warstwie stylistycznej. Błędy wynikały przeważnie ze zbyt dosłownego tłumaczenia pozycji anglojęzycznych. Tłumacze niejednokrotnie zapominali o różnicach systemowych języka oryginału i języka przekładu. Nie uwzględnianie różnic stylistycznych między wyrazami angielskimi i polskimi czy czeskimi powodowało powstawanie błędów także w słownictwie.

Warstwa leksykalna czeskich i polskich tekstów informatycznych jest więc silnie nacechowana wpływami angielskimi. Są one różnego rodzaju. Reprezentowane są tu: zapożyczenia leksykalne, a wśród nich wyrazy-cytaty, zapożyczenia adaptowane do systemu fonetycznego, graficznego i gramatycznego języka przekładu, zapożyczenia semantyczne oraz kalki, a także zapożyczenia części słowotwórczych. Pożyczki leksykalne stają się też niejednokrotnie impulsem procesów derywacyjnych.

Przyjrzyjmy się teraz dokładniej, jak wygląda czeskie i polskie słownictwo komputerowe. Ramy tak krótkiego referatu przekraczają możliwości opisu całej leksyki informatycznej. Postaram się więc wskazać na ogólne tendencje w tworzeniu tych terminów, ilustrując twierdzenia konkretnymi przykładami.

Największą grupę stanowią zapożyczenia właściwe. Zaliczamy do nich wyrazy-cytaty, wyrazy adaptowane oraz kalki. Bardzo liczne są wyrazy-cytaty. Zgodnie z definicją J. Hrbáčka¹ są to te wyrazy, które mają obcy charakter fonetyczny, graficzny i gramatyczny. Nie są też związane ani słowotwórczo, ani semantycznie ze słownictwem rodzimym. Przykłady pochodzące z obu omawianych języków to: *cartridge, desktop, e-mail, hacker, ikona, joystick, laptop, mainframe, modem, monitor, notebook, pixel, plotter, palmtop, pentium, streamer, toner, trackball*. W polskim należą tu jeszcze: *shareware, software, windows*. Wiele z tych zapożyczeń to nazwy urządzeń (*laptop, desktop, modem, notebook* i in.). Wyrazy-cytaty, jak to już zaznaczono, zachowują oryginalną (tu: angielską) postać graficzną, fonetyczną i gramatyczną. Większość zapożyczeń jest jednak adaptowana do wymogów systemowych języka przekładu, czyli czeszczyzny i polszczyzny. W wielu wypadkach są to tylko niewielkie zmiany dotyczące adaptacji fonetycznej i graficznej. Jeśli chodzi o adaptację fonetyczną podkreślić należy zwłaszcza realizację angielskiego [w]. W polszczyźnie mamy tu na wzór angielski regularne [i] (*u* niezgłoskotwórcze). Inaczej sytuacja przedstawia się w czeszczyźnie. Jako [i] angielskie [w] jest realizowane tylko w są-

¹ Hrbáček, J.: Citátové výrazy a jiné periferní lexikální prvky cizího původu. w: Slovo a slovesnost XXXII, 1971, s. 32.

siedztwie samogłoski. Otrzymujemy wówczas dyftong, np. [vindous]. W innych pozycjach jest zastępowane przez wargowo-zębowe [v], np. [vindous], [šerver], [sofтвер]. Zobaczmy teraz, jak wygląda adaptacja graficzna kilku wybranych liter:

1. Angielskie *c* [k] dość regularnie przechodzi w obu językach w *k*, np.

czes. *korektor*, pol. *korektor* z ang. *corrector*

czes. *kurzor*, pol. *kursor* z ang. *cursor*

czes. *komputer*, pol. *komputer* z ang. *computer*

czes. *konverse*, pol. *konwersja* z ang. *conversion*

czes. *komprese*, pol. *kompresja* z ang. *compression*.

2. Angielskie *s* w języku polskim oddawane także jako *s*, w czeskim czytane i zapisywane jest jako [z], np.

czes. *kurzor*, pol. *kursor* z ang. *cursor*.

3. Procesy adaptacyjne w upraszczaniu podwójnych liter w słowach angielskich cechują się nierównomiernością. Jednocześnie realizacja geminat występujących w słowach angielskich może być różna w zapożyczeniach zarówno do czeszczyzny, jak i do polszczyzny. Podwójne litery mogą się zachowywać lub ulegać uproszczeniu. Nierównomierności te w obu systemach językowych doskonale ilustrują następujące przykłady: pol. *skaner*, *ploter*, *procesor* z przeprowadzonym uproszczeniem i czeskie formy oboczne *skener*/*scaner* czy *plotr*/*plotter*.

4. System graficzny języka czeskiego ma takie litery, jak *x* czy *v*. W polskim użycie tych grafemów ogranicza się tylko do wyrazów-cytatów. Jest to przyczyną różnic w zapisie pożyczek:

czes. *server*, pol. *serwer* z ang. *server*

czes. *pixel*, pol. *piksel* z ang. *pixel*

czes. *index*, pol. *indeks* z ang. *index*.

5. Formy wariantywne, jeśli chodzi o adaptację fonetyczną i graficzną pożyczek, są częstsze w języku czeskim niż w polskim. Należą tu np. wymienione już warianty terminu *scanner/skener* i liczne derywaty od nich, a także takie wyrazy, jak *computer/komputer*, *cartridge/kartridż*, *display/displej*, *plotter/plotr*, *drive/drajv*. W obu językach równolegle (jako wyrazu-cytatu i formy adaptowanej graficznie) używa się terminu *hacker/haker*. W polskim słownictwie komputerowym wyraz-cytat *joystick* ma swój wariant adaptowany *dżojstik*.

Charakterystyczną grupę stanowią terminy z sufiksem ang. *-ation*, czes. *-ace*, pol. *-acja*. Tworzą one całą serię zapożyczeń, zarówno w języku czeskim, jak i polskim, np. czes. *aplikace* / pol. *aplikacja* z ang. *application*, *implementacje* / *implementacja* (*implementation*), *emulacja* (*emulation*), *justyfikacja* (*justification*).

Kolejnym sposobem rozszerzania terminologii komputerowej jest tworzenie kalek językowych, czyli swego rodzaju dokładne tłumaczenie obcych wzorów leksykalnych. Kalkowane są głównie terminy wielowyrazowe, np. czes.

Internet-vlastnosti z ang. *Internet properties*, pol. *system operacyjny* z ang. *operating system*, *język opisu strony* z ang. *page description language*, *wiersz poleceń* z ang. *command line*, *edytor wierszowy* z ang. *line editor*, *polecenie zewnętrzne* z ang. *external command*. Polszczyzna częściej stosuje kalki językowe niż czeszczyzna, np. pol. *baza danych*, czes. *databáze* z ang. *data base*, pol. *podgląd wydruku*, czes. *náhled* z ang. *Print preview*. W wielu wypadkach utworzenie wyrazu według wzoru semantycznego języka obcego jest związane z przeniesieniem znaczenia. Najczęściej neosemantyzmy pojawiają się już w języku angielskim i później, jako kalki, trafiają do czeszczyzny czy polszczyzny. Zaliczyć tu należy takie podstawowe terminy, jak ang. *mouse* – czes. *myš* – pol. *mysz*, *address* – *adresa* – *adres*, *library* – *knihovna* – *biblioteka*, *window* – *okno* – *okno*, *memory* – *paměť* – *pamięć*, *icon* – *ikonka* – *ikona*, *error* – *chyba* – *błąd*, *tower* – *věž*. Wiele elementów leksyki komputerowej trafiło do niej z innych terminologii, najczęściej elektrycznej i elektronicznej, np. czes. *instalace*, *interaktivní*, *kopírovat*, *videokarta* i pol. *głowica*, *płyta*, *kanal*, *wyświetlacz*, *czynniki*, *nośniki*, *podajniki*, *rozgałęziacz*, *przeglądarka*, *wejście/wyjście*.

Dużą grupę zapożyczeń stanowią nazwy własne firm komputerowych, programów, takie jak *Microsoft*, *Windows*, *Pentium*, *Intel* oraz skróty, np. *CD-ROM* z ang. *Compact Disc Read Only Memory*, *DOS* z ang. *Disc Operating System*, *PC* z ang. *Personal Computer*, *RAM* z ang. *Random Access Memory*, *DTP* z ang. *Desk Top Publishing*. Przytoczone przykłady wyraźnie wskazują, że są to skróty angielskich wyrażen. Trudności może więc sprawiać ich wymowa w języku czeskim czy polskim. Najczęściej są one adaptowane do systemu fonetycznego języka zapożyczającego, stosuje się wymowę literową. Czasem jednak występują odstępstwa od tej reguły; i tak: w języku polskim skrót *IDE* (*Integrated Drive Electronics*) czyta się [aj-di], podobnie wymieniony już skrót angielskiego terminu *Personal Computer* – *PC* w obu językach może ulegać fonetycznej adaptacji: [pe-ce] w języku polskim i [pécé] w czeskim lub też może przyjmować wymowę angielską [pisi], przy czym w języku czeskim samogłoska *i* jest wymawiana jako długa [i]. Możliwe są również nierównomierności w wymowie czeskiej i polskiej przejmowanych skrótów, np. *CD-ROM* w polskim czytamy zgodnie z wymową angielską [si-di], a w czeskim według rodzimej fonetyki [cédé].

Omówione dotąd przykłady świadczą o bardzo silnym wpływie języka angielskiego na czeskie i polskie słownictwo komputerowe. Terminy przejmowane z angielskiego reprezentują wszystkie typy pożyczek. Obok zapożyczania całych wyrazów, czeszczyzna i polszczyzna wykorzystują też obce części słowotwórcze. Dzięki łączeniu ich z rodzimymi podstawami słowotwórczymi otrzymujemy struktury hybrydalne. Znajdujemy je zwłaszcza wśród terminów czeskich, np. *memopole*, *infodálnice*, *makropříkaz*, *minipočítač*.

Zapożyczone wyrazy angielskie mogą dawać impuls procesom derywacyjnym w czeszczyźnie i polszczyźnie. Szczególnie częste jest stosowanie termi-

nów angielskich jako podstaw słowotwórczych do tworzenia czasowników. Zasiób tych nowo powstałych wyrazów jest w obu językach podobny. Identyfikacyjny jest również sposób derywacji. Zarówno w czeskim, jak i w polskim tworzone są one głównie za pomocą sufiksu *-ovat/-ować*, np. czes. *formátovat* / pol. *formatować*, *logovat se* / *logować się*, *konfigurovat* / *konfigurować*, *skenovat* / *skanować*, *monitorovat* / *monitorować*, *editovat* / *edytować*, *resetovat* / *resetować*, *konvertovat* / *konwertować*, *restartovat* / *restartować*. Czeska leksyka komputerowa jest o wiele bogatsza od polskiej w tego typu derywaty. Przytoczmy tu jeszcze kilka z nich: *escapovat*, *dylitovat*, *entrovat*, *naložovat*, *samplovat*, *updatovat*, *upgradovat*. Aspekt dokonaności wyrażany jest najczęściej za pomocą przedrostków, czes. *nabořovat*, *naformátovat*, *odvirovat*, *zkonvertovat* i pol. *sformatować*, *odwirusować*, *zeskanować*. W niektórych wypadkach oba języki stosują ten sam prefiks, czes. *odvirovat* / pol. *odwirusować*, *zformatovat* / *sformatować*, *odinstalovat* / *odinstalować*. Liczne są jednak przykłady użycia różnych przedrostków w celu utworzenia równoległej formy dokonanej. Czeskiemu *přilogovat se* i *odlogovat se* odpowiadają w języku polskim czasowniki *zalogować się* i *wylogować się*. Podobnie czes. *nainstalovat* / pol. *zainstalować*, *nakonfigurovat* / *skonfigurować*, *naskenovat* / *zeskanować*. Rzadziej dokonane formy czasowników powstają przy użyciu przyrostków, czes. *altnout*, *clearnout*, *kliknout*, *myšnout*, *shifnout*. W polskim słownictwie komputerowym sufiks *-nąć* tworzy tylko jeden czasownik – *kliknąć*. Z wymienionych czeskich terminów z sufiksem *-nout* jedynie *kliknout* uważany jest za poprawny, pozostałe w słowniku są opatrzone kwalifikatorem *slangový*. Należy jednak dodać, że w języku czeskim większość omówionych czasowników jest określana jako „*spisovné*”, w przeciwieństwie do wyrazów polskich uważanych za „żargon informatyczny”.

Przymiotniki w obu językach tworzone są regularnie za pomocą przyrostków, w języku polskim *-owy* (*komputerowy*, *internetowy*, *antywirusowy*), a w czeskim *-ový* (*antivirový*, *počítačový*, *disketový*, *makrový*, *softwarový*, *sharewarový*, *Webový*, *serverový*, *péčeckový*, *písičkový*), *-ský* (*multi/mnoho/monouživatelský*, *windowský*, *internetský*) oraz *-ní* (*makerní*, *dekomprimační*, *supervizní*). Podczas gdy wśród polskich terminów informatycznych nowo tworzonych przymiotników jest stosunkowo niewiele, w czeskim słownictwie komputerowym są one bardzo liczne. Niejednokrotnie współwystępują formacje przymiotnikowe o tym samym znaczeniu, a innej budowie słowotwórczej, np. *internetovský/internetský*, *dosovský/dosový*, *windowský/windowsovský/windowsový*.

Angielskie terminy stają się również podstawami do tworzenia czeskich i polskich rzeczowników. Wśród tych części mowy przeważają nazwy typu *Nomina actionis*, np. czes. *skenování*, *formátování*, *modemování*, *surfování*, pol. *skanowanie*, *programowanie*, *klikanie*, *formatowanie*. Przykłady nazw czynności można by mnożyć, zarówno w jednym, jak i w drugim języku. Inne formacje rzeczownikowe nie są już tak liczne, zwłaszcza w języku polskim.

W czeskim dużą grupę tworzą nazwy użytkowników komputerów i programów komputerowych. Są to derywaty od wspomnianych już nazw własnych i skrótów. Tworzone są za pomocą rodzimych przyrostków *-áč* (*amigáč*), *-ař/lář* (*datař*, *péčečkář*, *pisíčkář*, *siťář*, *softwarář*, *surfař*), *-nik* (*gamesnik*), *-ák* (*interneták*) oraz obcych sufiksów *-ista* (*amigista*, *dosista*, *internetista*, *modemista*, *softwarista*, *windowsista*, *skenerista*) i *-aut* (*internaut*, *internetonaut*). Przyrostki mogą być wykorzystywane zamiennie. Od jednej podstawy słowotwórczej za pomocą różnych sufiksów można utworzyć kilka nazw o tym samym znaczeniu. Niektóre z tych nazw są wyrazami o zabarwieniu ekspresywnym, np. *počítačovník*, *počítačovec*. W czeskiej leksyce komputerowej istnieje więc cała seria terminów na oznaczenie użytkowników komputerów. W polskim słownictwie mamy bardzo nieliczne ich przykłady: *internauta*, *komputerowiec*.

Jak już zaznaczono we wstępie, i czeskie, i polskie słownictwo komputerowe jest w bardzo wysokim stopniu zależne od terminologii angielskiej. Rodzimych neologizmów słowotwórczych jest niewiele. Te nowe wyrazy to głównie rzeczowniki, przede wszystkim nazwy urządzeń i programów. Zaliczyć tu możemy takie terminy, jak: czes. *počítač*, *inkoustovka*, *pakováč* i pol. *odpluskwiacz*, *wyszukiwarka*, *sterownik*. Tu wskazać można na jeszcze jeden aspekt słowotwórczy związany w dużym stopniu z językiem profesjonalnym, a mianowicie stosowanie zabiegu uniwerbizacji. Wśród czeskich nazw komputerowych znajdujemy kilka przykładów uniwerbizmów. Tworzone są one za pomocą sufiksów: *-ák* (*antiviráč* – *antivirový program*, *texták* – *textový editor*), *-ka* (*inkoustovka* – *inkoustová tiskárna*), *-áč* (*pakováč* – *pakovací program*). Czasem nowy termin powstaje poprzez przniesienie znaczenia z istniejącego już wyrazu rodzimego. W niektórych neosemantyzmach te skojarzenia są dość dalekie i zaskakujące, np. dla znaku AT-@ przyjęły się nazwy: w czeskim – *zavináč*, a w polskim *małpa*.

Na zakończenie rozważań podkreślmy jeszcze raz swoiste cechy słownictwa komputerowego w języku czeskim i polskim.

1. Brak wyraźnej granicy między oficjalną terminologią informatyczną i słownictwem profesjonalnym. Możemy tu nawet mówić o nieustalonym slangu, związanym w dużym stopniu z licznymi wariantami językowymi.

2. Bardzo wyraźna zależność od wzorców angielskich, przejawiająca się w zapożyczaniu całych wyrazów oraz części słowotwórczych, a także w tworzeniu nowych nazw na bazie obcych podstaw słowotwórczych.

3. Prawie całkowity brak rodzimych neologizmów słowotwórczych.

4. Podstawowa różnica między czeskim i polskim słownictwem komputerowym polega na szerszym wykorzystaniu w czeszczyźnie zabiegów słowotwórczych, a co za tym idzie większej ilości wyrazów derywowanych zarówno od angielskich, jak i rodzimych podstaw.

Деякі особливості мовних контактів близькоспоріднених мов (на прикладі української, словацької та російської)

Ольга Комарова

Київський славістичний університет, Київ

Мова народу тісно пов'язана з його суспільним життям, вона активно реагує на всі економічні та політичні зміни, є відображенням певного історичного та ідеологічного періоду. Так, наприклад, до війни 1941 – 1945 років контакти російської мови з українською були значно активнішими ніж зі словацькою. Після війни, в період існування Радянського Союзу, російська мова зайняла панівну позицію в Україні. Майже кожна людина вільно володіла російською мовою (за статистикою у 1989 році в Україні 59,4 % населення), друкувалася величезна кількість російськомовних книжок та періодичних видань. В Україні у сфері народного господарства, у суспільно-політичному житті, у сферах науки, освіти й культури поступово обмежувалося вживання української мови. Характерною рисою того періоду в Україні є те, що російськомовне населення майже не володіло українською мовою, а більшість україномовного населення в офіційних сферах теж користувалось російською [1]. В тодішній Чехословаччині вплив російської мови був дещо менший, це пов'язано з тим, що державною мовою була чеська і словацька.

Але пануюча ідеологія періоду Радянського Союзу однаково впливала на всі країни соціалістичного табору, і, звичайно, велика кількість слів була запозичена саме з російської мови. Здебільшого це слова зі сфери держави і права, але й багато назв предметів (*komsomolec*, *-ka*, *leninista*, *moskvič*, *volga*, *bezpartajnyj*; *піонер*, *червоноармієць*, *енкаведист*, *кегебіста* ін.).

Запозичувалися слова різними способами: дослівно або калькуванням. Способом калькування запозичувалися такі слова як: *robotnicko-rol'nicky* ← *рабоче-крестьянский*, *vševžayouj* ← *сесоюзный*; *радгосп* (радянське господарство) ← *совхоз* (советское хозяйство), *колгосп* ← *колхоз*, *червона армія* ← *красная армия*, *жовтень* ← *октябрёнок*, *радянська влада* ← *советская власть* та ін.

Дослівно запозичувалися такі слова як: *blin*, *bosák*, *bumažka*, *fizkultura*, *grivennik*; *декабрист* та ін. Інколи зустрічаємося з випадками, коли слово запозичене конкурує з власне українською назвою (*бунт* → *бунт*, *заколот*), або ж поруч з дослівно запозиченим існує й кальк (*броневи́к* → *броньови́к*, *панцирник*).

Російська мова в процесі запозичення досить часто виконувала роль посередниці – таким чином до мов дістались слова: *dispečer* (англ.), *čaj* (китай.), *arbus* (перське), *inštruktáž* (лат.), *juchta* (тур.), *irbis* (монгол.).

Досить часто в період цих років зустрічаємось з русизмами і в перекладацькій діяльності, намагання перекласти щонайближче до тексту, призводить до помилок: *твердив* [2, 99], *втолив*, *узрить* [4, 365].

Ідеологічна спрямованість знайшла своє відображення не лише у творчості поетів та прозаїків, але й у народній творчості:

Ой на горі, на горі ...повертається...
Комсомольці молоді. *Врідний мій колгосп* [3].

Окрему групу складають слова, які не походять з російської мови, вони були запозичені з латинської, німецької, французької та інших мов, але активно вживалися як в Україні, так і в Словаччині, відображаючи дійсність, це такі слова: *трактор*, *traktor* (лат.); *цех*, *cech* (нім.); *план*, *plan* (лат.) (у значенні – система завдань); *комунізм*, *komunizmus* (лат.). Типовими і частотковжаними виразами були: *великий Ленін*, *за Радянську владу*, *за країну Рад*, звертання *товариш*, *súduh*.

Цікава особливість: звертання *súduh* в Словаччині періоду Радянської влади повністю замінило звикле *pán, pani*, воно використовувалося перед прізвиськом, як вказівне і взагалі в будь-якій кличній формі (*súduška učiteľka, súduška vychovávateľka*), замість поширеного в Україні ім'я та по-батькові, в Словаччині багато років існувало саме таке звертання і це при тому, що Україна була під значно більшим впливом Росії. В сучасності, коли звертання *súduh, súduška* належить минулому, в Словаччині повернулося своє звичне для народу *pán, pani*. В Україні поруч з „офіційним“ існуванням *пан* в розмовній мові здебільшого залишилось звертання за ім'ям та по-батькові (виключення становить західна частина України). А причина такої ситуації, на наш погляд, спочиває в історії українського народу, адже перших „панів“ ми мали з Польщі, в дуже нелегкі часи для нашої країни. Тому можна зрозуміти зауваження і критику стосовно цього звертання, які інколи звучать, варто згадати, що ще з тих далеких часів маємо прислів'я: *пани – на двох одні штани*, та й взагалі похідні від слова *пандосить* часто несуть у собі негативне значення: *бач, яке панство; таке панство, що й не підходить; розпаніли та багато інших*.

З російської мови, як і з багатьох інших мов, запозичувалися слова не лише ідеологічного забарвлення і не тільки в період Радянського Союзу, це слова так би мовити нейтрального характеру, які називають музичні інструменти, різновиди птахів, тварин, географічні назви та ан. (*babočkovité, barzoj, čavýša, chorovod, garmoška, guba, kajka, kambala, šuba, tulej; бурундук, дача, осетр, тайга, янтарта* ін.).

З проголошенням в Україні і Словаччині незалежності, позиція щодо панівної російської мови змінилась. В Словаччині вона посіла місце серед інших слов'янських мов, і все населення використовує свою рідну словацьку мову, як літературний, так і розмовний її варіант.

В Україні ситуація дещо інша, після прийняття закону „Про мови в Українській РСР“ 1989 рік (ще до проголошення незалежності) статус

української мови піднявся, однак колишні стереотипи мовного забезпечення комунікативних потреб змінюються повільніше ніж це очікувалося. І хоча українська мова виконує всі функції повноправної державної мови, ще досить часто можна почути російську мову як на вулиці від звичайних людей, так і на телебачинні або радіо. Проблема тут зовсім не в насадженні російської мови і в приниженні української (ці явища вже належать минулості), а в позамовних факторах на це вказує і М. Шімкова у своїй статті *Pohyby v slovenskej lexike v 90. rokoch* [4], про які ми тут не будемо говорити, бо це тема окремого дослідження.

Із змінами в політиці, економіці, культурі більшість слів відійшло на окрай мовного складу, із зникненням багатьох явищ вийшли з активного вживання і слова, які їх називали. На сьогодні значна кількість таких слів вже не подається у словниках, або ж поряд можна зустріти певне визначення, наприклад Тлумачний словник словацької мови, третє видання випущене у 1997 році поруч подає *prv* (що означає попереднє, те що вживалося в минулому режимі). Така ж ситуація склалася і з молоддю: так як старше покоління не пам'ятає багато назв, скажімо, дореволюційних часів (*катеринки* – гроші за часів Катерини 2), так і молодше покоління не завжди може знайти відповідне значення таким словам, якими є: *меншовик*, *пролеткульт*, *раднарком*, *трудодень* та інші. Тепер ці слова в літературі вживаються тоді, як йдеться про той „соціалістичний“ період і несуть у собі стилістичне зафарблення. Нейтральні слова, які не пов'язані з ідеологією, залишилися і в українській і в словацькій мові на рівні звичайних запозичень адаптованих до системи цих мов.

У своїй статті ми намагались ще раз вказати, що мова і народ – це дві нерозривні субстанції, що з усіх мовних верств саме мовна засоба найскоріше і найактивніше реагує на всі поточні зміни, досліджуючи мову в певний історичний період (в тому числі і мову письменників) можна дуже чітко зрозуміти, чим жило і як мислило у той час суспільство. Тож не можна, як на нашу думку, відкидати все, що належить минулому, як негативне.

Література

Українська мова. Енциклопедія. Редкол. Русанівський, В. М., Тараненко, О. О. та ін. К.: Укр. Енцикл. 2000.

ОСТРОВСЬКИЙ, Н. А.: Листи. Ред. Тихонова, Н. В. К.: Молодь 1974.

Українська народно-поетична творчість. Ред. Грицай, М. С. К.: Вища школа 1985.

Зарубіжна література. Посібник-хрестоматія. Ред. Щавурський, Б. Б. Тернопіль. Навчальна книга – Богдан 2000.

ŠIMKOVÁ, M.: Pohyby v slovenskej lexike v 90. rokoch. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1997, s. 116 – 136.

Словник іншомовних слів. Ред. Мельничук, О. С. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР 1974.

Slovník cudzích slov. M. Ivanová-Šalingová – Z. Maníková. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979.

Krátký slovník slovenského jazyka. 3., doplnené a prepracované vydanie. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 1997.

A to se mě ptáte? (Zjišťuje si zjišťovací otázkou Čech u Moravana a Moravan u Čecha)*

Jitka Janíková

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Příspěvek informuje o pokračování výzkumu, jehož dílčí výsledky byly prezentovány na VIII. kolokviu mladých jazykovědců v Modre-Piesku v r. 1998 (viz Varia VIII).

Základní údaje

Cílem výzkumu je najít relevantní melodické rozdíly, které jsou dostatečné pro percepční rozlišení neukončené výpovědi a zjišťovací otázky v češtině. Melodické průběhy funkčně odlišných kontur si mohou být podobné, tuto podobnost nacházíme také u již zmíněných zjišťovacích otázek a neukončených výpovědí.

Ze souboru 132 kontur, který pokrývá melodická schémata užívaná pro realizaci zjišťovací otázky a neukončené výpovědi, byl vytvořen poslechový test, který ověřuje funkční platnost zvolených kontur pro rodilého uživatele češtiny. Kontury jsou tříslabičné a jsou realizovány na posledním taktu výpovědi. Věty, které tvořily položky testu, byly vymodelovány pomocí počítačové syntézy TTS96.

Klasifikace melodických typů:

- 1) stoupavý s počátečním průběhem rovným,
- 2) klesavě-stoupavý (s počátečním poklesem mírným),
- 3) s postupným stoupáním,
- 4) stoupavý s koncovým průběhem rovným,
- 5) stoupavě-klesavý (s koncovým poklesem mírným),
- 6) stoupavě-klesavý symetrický.

* Poděkování patří: GA ČR 405/99/0172 a GA ČR 102/96/K087, dále Ústavu jazykovědy a Ústavu českého jazyka FF MU v Brně, Katedře bohemistiky FF UP a Katedře českého jazyka PdF UP v Olomouci.

První testování

První testování proběhlo v Praze. (V příspěvku v r. 1998 byly prezentovány výsledky z tohoto testování, se zaměřením na typ s postupným stoupáním.)

Jako fonologicky relevantní se v této skupině potvrdily tyto typy kadencí:

pro **zjišťovací otázku** typ **stoupavě-klesavý s koncovým mírným poklesem**,

pro **neukončenou výpověď** typ **s postupným stoupáním**,

pro **oznamovací větu** typ **stoupavě-klesavý symetrický**, tj. typ s velkým koncovým poklesem.

Pokračování experimentu

Jedním z dalších úkolů je ověřit, zda při percepci existuje územní preferen-
ce určitých melodických typů.

V odborné literatuře se uvádí, že zjišťovací otázka má dvě realizace odlišující se pozicí stoupání: buď je stoupání realizováno na poslední slabice taktu (rozšíře-
no zejm. na Moravě) nebo na slabice po přízvuku (rozšířeno zejm. v Čechách).

Stejný test byl tedy zadán postupně v Brně a Olomouci. Posluchači byly (stejně jako v Praze) studenti filologických oborů na filozofických fakultách (v Olomouci též na pedagogické fakultě).

Hodnocení vybraných kontur v testovaných skupinách

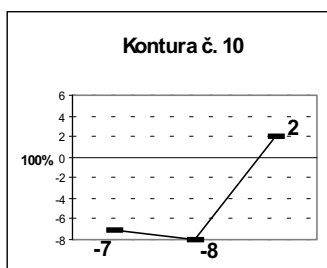
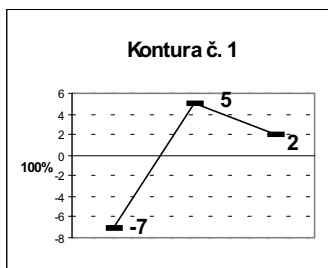
Pro porovnání byly vybrány kontury, které byly ve skupině **Praha** hodnoce-
ny s velkou shodou jako **otázky**.

Jedná se celkově o 25 kontur se shodou v rozmezí 97,7 % – 60,0 % (v případě syntézy je shoda 60 % stále vysoká míra shody).

Tabulka uvádí v jednotlivých skupinách **procentuální hodnocení kontur jako otázek** a vybraně jako oznamovacích vět, neukončených výpovědí, příp. jako jiné. Brněnská a olomoucká skupina byly rozděleny na dvě podskupiny, a to podle původu posluchačů. (Skupina Olomouc – Čechy byla pro statistické zpracování malá, proto ji v přehledu neuvádíme.) V posledním sloupci je uve-
den typ kontury (viz úvodní klasifikace) a číselné vyjádření konkrétní realizace.

Pozn. Čísla znamenají procentuální odchylku od monotónního signálu.

Příklady:

Tab. **Hodnocení vybraných kontur v testovaných skupinách.**

Č.	Praha	Brno – Morava			Brno – Čechy				Olomouc – Morava			Typ	Kontura		
	Otáz.	Ozn.	Otáz.	Neuk.	Ozn.	Otáz.	Neuk.	Jiná	Ozn.	Otáz.	Neuk.				
1	97,7	66,7			84,2				95,3			5	-7	5	2
2	92,5	75,0			77,8				75,6			5	-8	5	3
3	92,5	77,8			70,4				88,9			5	-6	5	2
4	90,7	83,3			94,7				95,3			5	-5	5	2
5	90,0	77,8			66,7				71,1			5	-6	5	4
6	90,0	80,6			92,6				88,9			5	-6	5	3
7	87,5	66,7			81,5				64,4			5	-8	4	1
8	87,5	66,7			70,4				68,9			5	-6	4	2
9	81,4	53,3	36,7		57,9	5,3			76,7			5	-7	5	3
10	79,1	80,0			73,7				65,1			2	-7	-8	2
11	74,4	50,0	43,3		52,6	47,4			60,5			5	-5	2	0
12	72,5	50,0	41,7		55,6	37,0			6,7	57,8	31,1	5	-8	1	-2
13	70,0	41,7	25,0	25,0	44,4	18,5	22,2		24,4	35,6	35,6	5	-6	4	1
14	70,0	11,1	44,4	41,7	81,5				66,7			5	-8	4	3
15	70,0	22,2	58,3	16,7	66,7				62,2			3	-8	2	3
16	69,8	6,7	56,7	36,7	78,9				11,6	58,1	20,9	5	-5	5	3
17	67,5	88,9			66,7				77,8			2	-6	-7	4
18	67,5	16,7	27,8	52,8	40,7	37,0	11,1		15,6	35,6	48,9	3	-6	2	3
19	67,4	63,3			63,2				18,6	53,5	25,6	5	-5	5	4
20	67,4	43,3	26,7	23,3	31,6	31,6	21,1		25,6	46,5	25,6	5	-7	3	0
21	67,4	70,0			94,7				69,8			5	-5	4	3
22	65,1	63,3			78,9				67,4			3	-7	2	3
23	65,1	16,7	23,3	53,3	68,4				9,3	48,8	37,2	4	-5	4	4
24	62,8	73,3			78,9				60,5			1	-5	-5	4
25	60,5	13,3	36,7	43,3	63,2				62,8			5	-5	4	2

Obecně lze říci, že hodnocení kontur jako otázek bylo podobné ve skupinách Brno – Čechy a Olomouc – Morava. Tyto dvě skupiny vykazují dílčí podobnosti jak se skupinou Brno – Morava, tak se skupinou Praha. Největší rozdíly v hodnocení jsou mezi skupinami Praha a Brno – Morava.

Detailní komentář

a) Kontury s velkým stoupáním po přízvuku

9 kontur typu č. 5 **stoupavě-klesavého (s koncovým poklesem mírným)** bylo ve všech skupinách hodnoceno jako **otázka** (č. 1 – 8 a č. 21 a 24).

Kontury č. 14 a 15 byly hodnoceny jako otázky ve všech skupinách kromě skupiny Brno – Morava.

Hodnocení kontur č. 11 a 12 osciluje u nepražských skupin **mezi otázkou a neukončenou výpovědí** (kromě kontury č. 11 hodnocené jako otázka ve skupině Olomouc – Morava). Jedná se o kontury, u nichž slabika po přízvuku nedosahuje takové výšky jako např. u kontur hodnocených jako otázka ve všech skupinách.

Kontury č. 13 a 20 byly hodnoceny jako otázky jen ve skupině Praha. Hodnocení v ostatních skupinách je velmi rozkolísané. Osciluje **mezi otázkou, ne-**

ukončenou výpovědí a oznamovací větou. Příklon k oznamovací větě je zejména ve skupině Brno – Morava. Tento příklon lze vysvětlit větším závěrečným poklesem (3 stupeň). Ve skupině Brno – Čechy byly kontury ohodnoceny také jako „jiné“ (mohly nést expresivní příznak).

V souboru vybraných kontur jsou kromě kontur typu č. 5 další 4 kontury, které mají společné stoupání po přízvučné slabice.

Kontury typu č. 3 s **postupným stoupáním** (kontury č. 15, 18, 22) mají **nesymetrický průběh**: po přízvučné slabice následuje velký skok, další stoupnutí už je jen mírné (1 stupeň). Tím se průběh blíží kontuře č. 23 (typ č. 4, **stoupavý s koncovým průběhem rovným**).

Pouze jedna ze jmenovaných kontur (č. 22) byla ve všech skupinách hodnocena jako **otázka**. U ostatních kontur bylo **hodnocení** v nepražských skupinách **rozkolísané**.

b) Kontury s velkým stoupáním na poslední slabice

V souboru jsou 3 kontury (č. 10, 17 a 24), které mají společné stoupání na poslední slabice.

Kontura č. 24 (typ č. 1) má počáteční průběh rovný, u kontur č. 10 a 17 (typ č. 2) následuje po přízvučné slabice mírný pokles (1 stupeň). Kontury byly ve všech skupinách hodnoceny jako **otázky**. Výše shody se mezi skupinami u jednotlivých kontur lišila. V případě kontury č. 10 byla největší u skupiny Brno – Morava a Praha, u kontury č. 17 byla největší u skupiny Brno – Morava a dále u skupiny Olomouc – Morava. V případě kontury č. 24 byla největší shoda dosažena u skupin Brno – Čechy a Brno – Morava.

Pozn. Ve všech nepražských skupinách byla jako otázka hodnocena ještě jedna kontura, a to kontura s průběhem $-7 -8 +4$ (typ č. 2). Ve skupině Praha její hodnocení oscilovalo mezi otázkou a neukončenou výpovědí.

Shrnutí

a) Typ **stoupavě-klesavý s koncovým průběhem mírným** je obecně hodnocen jako **otázkový**. Tendence pro hodnocení kontur tohoto typu jako otázek je velmi silná ve skupině Praha. V ostatních skupinách není užití samotného typu dostatečné; je třeba, aby konkrétní kontura splňovala další podmínky (viz hodnocení zejména ve skupině Brno – Morava).

b) Typy se **stoupáním na konci** jsou jako otázkové hodnoceny s menší jednoznačností. Větší tendence akceptovat tyto typy jako otázkové se projevuje ve skupinách nepražských (zejména ve skupině Brno – Morava), ale i zde je třeba splnit určité podmínky.

Pomenovania ulíc mesta Prešova v praxi

Alexandra Gerľaková

Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

V našom každodennom živote sa stretávame s pomenovaniami, ktoré v bežnej komunikácii používame bez toho, aby sme sa nad nimi zvlášťne zamýšľali, lebo sa pre nás stali samozrejmosťou. Názvy ulíc a námestí k takýmto pomenovaniám nepochybne patria.

„Pri vzniku a uštalovaní názvov ulíc, námestí, mestských štvrtí a iných verejných priestranstiev je temer vždy prítomný zásah administratívy“ (Blich, 1976, s. 323). Pri najstarších uliciach v mestách sa názvy opierajú o ich ľudové pomenovania.

Názvy ulíc a námestí prechádzajú vo svojom vývine zmenami, v ktorých sa odráža spoločensko-politická a hospodárska situácia panujúca v jednotlivých obdobiach tej-ktorej krajiny a regiónu. Keďže vývoj v spoločnosti, politike a hospodárstve nestaguje, vykazuje istú dynamiku a ovplyvňuje celú danú spoločnosť, dotýka sa táto dynamika aj pomenovaní ulíc a námestí. Ide najmä o názvy, ktoré sú spoločensko-politickými a historickými udalosťami motivované. Svedkami posledného posunu v názvosloví sme boli po zmenách spoločensko-politickej situácie na Slovensku po roku 1989, keď v mnohých mestách došlo k premenovaniu niektorých ulíc. Tieto zmeny ovplyvnili aj ich používanie v bežnej praxi.

Ľudia ovplyvňujú pomenovanie ulíc, ale aj pomenovania ulíc ovplyvňujú bežnú komunikáciu ľudí, ktorí ich využívajú vo svojom každodennom živote, či už ide o istú nevyhnutnosť a zámer alebo o neuvedomelú používateľskú potrebu.

V roku 2000 sme uskutočnili anketu zameranú na používateľov názvoslovia ulíc a námestí Prešova, ktorá mapovala vybrané problémy ako znalosť názvov prešovských ulíc, ovládanie pravopisnej normy týkajúcej sa týchto názvov, používanie úplného, resp. skráteného názvoslovia, neoficiálne pomenovania a v neposlednom rade i postoj a názor používateľov na premenovanie niektorých prešovských ulíc po roku 1989.

Ankety sa zúčastnilo 100 respondentov (42 mužov a 58 žien) vo veku od 14 do vyše 60 rokov s rôznorodým zamestnaním. Ich vzdelanie sa pohybovalo medzi základným a vysokoškolským, pričom najpočetnejšiu skupinu tvorili respondenti so stredoškolským (47) a vysokoškolským vzdelaním (24). Prevažnú časť respondentov tvorili rodení Prešovčania (58) a ľudia žijúci v tomto meste 11 až 20 rokov (30). Vyše 20 rokov žije v Prešove 25 účastníkov ankety.

Ťažisko ankety tvorilo 9 otázok, ktoré mapovali nasledujúce problémy:

- znalosť pomenovaní ulíc a námestí v Prešove;
- znalosť pravopisnej normy pri písaní názvov ulíc a námestí;
- používanie celých a skrátených tvarov názvov ulíc v bežnej komunikácii, pričom sa predpokladalo, že sa vo väčšej miere v takejto komunikácii používa-
jú tvary skrátené;
- návrh na osobu (mohla byť viac či menej spätá s Prešovom), o ktorej si respondenti myslia, že by si zaslúžila, aby bola podľa nej pomenovaná ulica v Prešove;
- návrh premenovania niekto-rej z ulíc v Prešove s uvedením dôvodu;
- aké názvy ulíc alebo častí Prešova používajú respondenti popri oficiál-
nych názvoch v neformálnej komunikácii (mohlo ísť napríklad o staré pomeno-
vanie ulice);
- prehľad o zmenách v názvoch, ktoré nastali po premenovaní prešovských
ulíc;
- s čím u respondentov súvisí znalosť názvov ulíc v Prešove (so zamestna-
ním, s osobným záujmom ...);
- vyjadrenie názoru na nevyhnutnosť zmien, ktoré nastali v názvoch niekto-
rých ulíc po roku 1989.

Znalosť názvoslovía ulíc a námestí korešpondovala s odpoveďou na otáz-
ku, s čím táto znalosť u jednotlivých respondentov súvisí. Lepšia orientácia
v názvosloví ulíc sa objavila u tých účastníkov, pre ktorých sa spája s výkonom
povolania (vodiči, taxikári, policajti), prípadne s osobným záujmom. Z odpo-
vedí badať, že väčšina Prešovčanov pozná len názvy ulíc, po ktorých sa najčas-
tejšie pohybuje, t. j. ulice v okolí svojho bydliska, zamestnania, ulice v meste
potrebné na všeobecnú orientáciu.

V otázke, ktorá sledovala znalosť pravopisnej normy pri písaní uličného názvo-
slovía, sme žiadali respondentov, aby z pozície bežných používateľov jazyka roz-
hodli o písaní veľkých písmen vo vybraných názvoch. Pre používateľov jazyka
v bežnej ústnej komunikácii táto norma nezohráva dôležitú úlohu. Iné je to pri
pisomnom styku, poväčšine pri oficiálnom kontakte, kde je záväzná úradná po-
doba názvov ulíc, na ktorú sa vzťahuje platná kodifikácia. Tu je už odklon od
normy zjavný. Preferované tvary (*Ulica Národného povstania* – 44 respondentov
/ *ulica Národného povstania* – 40 [správny tvar je *Ulica Slovenského národného
povstania*], *Sídliisko Duklianskych hrdinov* – 38 / *sídliisko Duklianskych hrdinov* –
46 [správny tvar je *Sídliisko duklianskych hrdinov*], *ulica Pod Táborom* – 27 /
ulica Pod táborom – 22 [správny tvar je *Ulica pod Táborom*]) sa v značnej miere
odlišovali od kodifikovanej podoby alebo sa s ňou rozchádzali, čo pramení
z nedbalosti alebo nedodržovania spisovnej normy, ale aj z jej neznalosti.

Z výsledkov vidieť, že respondenti sa prikláňajú k pravopisu, ktorý platil do
roku 1991. Písanie názvov ulíc je rozkolísané aj pri porovnávaní pravopisu

v mapách, na tabuľkách označujúcich ulice, ale aj v zoznamoch ulíc, ktoré sú dostupné pre verejnosť (ako je to napr. v zozname, ktorý vydáva Mestský úrad v Prešove; obsahuje síce skrátené názvy ulíc, ale ani tie sa všetky nezhodujú s pravopisnou normou). Pravopis uličných názvov je nezládnutý i pri názvoch predložkového typu. Postupne sa v úradných dokumentoch stali zo všeobecných mien mená vlastné, a to aj pri pomenovaniach, ktoré v minulosti vlastnými menami neboli, ako o tom svedčia staršie názvy niektorých ulíc. Napr. *Ku Kyslej vode* (súčasťou Prešova sa stala časť Kvašná voda, ale ulica s označením *Ku Kyslej vode* smeruje k minerálnemu prameňu nie k časti Kvašná voda; pravopisne správna je teda podoba *Ulica ku kyslej vode*, prípadne *Ku kyslej vode*), *Na Brehu* (správna je podoba *Ulica na brehu* alebo *Na brehu*), *Pod Turňou* (*turňa* – nárečovo veža; správna je teda podoba *Ulica pod turňou*, resp. skrátené *Pod turňou*), *Pod Vinicami* (ani v tomto prípade nejde o označenie časti či lokality, o čom svedčí aj staršia podoba názvu tejto ulice; pravopisne správny je tvar *Pod vinicami* a *Ulica pod vinicami*) a *Pri Hati* (*hať* vystupuje ako synonymum k slovu *hrádza*, nejde o vlastné meno, preto je správny tvar *Pri hati* a *Ulica pri hati*). Pravopisu odporuje aj podoba názvov *Ulica Ku Kyslej vode*, *Ulica Na Brehu*, *Ulica Pod Turňou*, *Ulica Pod Vinicami* a *Ulica Pri Hati*, ktoré sa objavujú v mapách.

Ďalším sporným tvarom, čo sa týka pravopisnej stránky, je názov *Ulica Národného povstania*. Pravidlá slovenského pravopisu (2000) uvádzajú pri pomenovaní závažných dejinných udalostí podobu *Slovenské národné povstanie*, prípadne *Povstanie*. Neexistuje tu podoba *Národné povstanie*. Teda správny tvar pomenovania tejto ulice by mal byť *Ulica Slovenského národného povstania* alebo *Ulica Povstania* pri použití skrátenej formy.

Staršiemu tvaru pomenovania ulice odporuje aj názov *Ulica pod Táborom*, skrátené *Pod Táborom*. Kopec, pod ktorým táto ulica vznikla, sa nazýva *Táborisko*, preto je otázne, či slovo *Tábor* v tomto názve možno pokladať za vlastné meno. Za pravopisne správny by sme pokladali tvar *Ulica pod Táboriskom* (resp. *Ulica pod táborom*) nie *Ulica pod Táborom*. Podobne je to pri názve ulice *Bikoš*. Názov kopca, podľa ktorého dostala pomenovanie, má tvar *Bykoš*. To znamená, že podoba *Bikoš* uvedená v úradnom zozname je pravopisne nesprávna (k niektorým problémom sa vyjadřila aj M. Imrichová, 1996). Ako opodstatnená sa teda naskytá otázka, či by nemal existovať niekto, kto by na miestach, ako sú úrady, dohliadal na pravopisnú správnosť dokumentov, ktoré sa tam vydávajú.

Pri otázke týkajúcej sa používania úplných, respektíve skrátených tvarov názvov ulíc sa ukázala jednoznačná prevaha používania skrátených tvarov. Tie to tvary v bežnej komunikácii uprednostňuje až 77 % respondentov. To znamená, že sa dáva prednosť jednoduchším syntaktickým konštrukciám, čo urýchľuje, zosťručňuje a zúsporňuje bežnú komunikáciu medzi ľuďmi (bežne sa používajú tvary *Generála Svobodu* namiesto *Ulica armádneho generála L. Svobodu*, *Hlavná* namiesto *Hlavná ulica*, *Obrancov mieru* namiesto *Ulica obrancov mie-*

ru, Štúrova namiesto *Štúrova ulica*, Višňová namiesto *Višňová ulica*, Ku Kumštu namiesto *Ulica Ku Kumštu* a pod.).

Tendencia vynechávať všeobecné substantívum *ulica* a používať z tejto syntaktickej konštrukcie len prívlastok je zjavná. S rozvojom miest a ich urbanizáciou súvisí aj potreba nájsť nové názvy vznikajúcich ulíc. Najvdámejšiu motiváciu (ktorá nevykazuje tendenciu podliehať zmenám) poskytujú neutrálne pomenovania prírodných javov, zemepisné názvy, pomenovania vegetácie, zvieratstva a pod., ale produktívne je aj tvorenie názvov podľa osobností z oblasti spoločensko-kultúrneho, prípadne vedeckého života. Vo vedomí respondentov sa s Prešovom spájajú významné osobnosti tohto regiónu, podľa ktorých by pomenovali ulice vo svojom meste. Pomocou ankety sa podarilo získať zoznam nasledujúcich osobností:

Jakub Bogdan – maliar, prešovský rodák, narodený okolo roku 1660,

Michal Bosák – narodený v roku 1869, slovenský bankár, ktorého podpis figuruje na desaťdolarovej bankovke, rodák z Okružleho pri Svidníku,

Jozef Bendik – maliar, narodený v roku 1903 v Prešove, pracoval na Katedre výtvarnej výchovy Pedagogickej fakulty UPJŠ,

Anton Caraffa – taliansky generál z Neapola preslávený popravou 24 popredných mešťanov, ktorá vošla do dejín ako „prešovské krvavé jatky“,

Fraňo Gibala – akademický sochár, narodil sa v roku 1912 v Krajnej Poľane na východe Slovenska,

Martin Gregor – narodený v roku 1940 v Prešove, bývalý československý reprezentant v hádzanej, majster sveta z roku 1967,

Markus Holländer – prvý Žid, ktorému sa podarilo usadiť v Prešove, v roku 1820 dal v centre mesta postaviť Neptúnovu fontánu, ktorá slúžila ako vodná nádrž,

Mikuláš Jordán – akademický maliar, narodený 7. 6. 1892 v Prešove,

Eugén Krón – maliar, narodený 1. 5. 1882 v Sobranciach, viedol kresliarsku a grafickú školu v Košiciach,

Max Kurth – maliar, figuralista, portrétista a krajinár, narodil sa v roku 1869 v Nemecku, od roku 1899 žil a tvoril v Prešove, kde viedol maliarsky kurz,

Dušan Pončák – akademický sochár, narodený 19. 1. 1941 v Považskej Bystrici, pracoval ako pedagóg na Katedre výtvarnej výchovy Pedagogickej fakulty UPJŠ v Prešove,

Edita Spannerová – maliarka prešovského regiónu, narodená v roku 1919,

Ivan Stodola – slovenský dramatik, narodený v roku 1888,

Viliam Tarjáni – hudobný pedagóg, narodil sa v roku 1915, v Prešove viedol Mládežnícky dychový orchester,

Karol Wojtyła – pápež Ján Pavol II., narodil sa 18. 5. 1920 vo Wadowiciach pri Varšave, počas svojich pastoračných ciest navštívil 2. 7. 1995 aj Prešov,

Jozef Žarnay – prozaik žijúci a tvoriaci v Prešove, narodil sa v roku 1944, venuje sa žánru sci-fi, zameriava sa najmä na tvorbu pre mládež.

Pri takýchto typoch pomenovaní ulíc treba počítať s faktom, že zákonom je pomenovanie podľa žijúcej osobnosti neprijateľné. Tento fakt vylučuje z nášho zoznamu 5 mien (Martin Gregor, Dušan Pončák, Edita Spannerová, Karol Wojtyła, Jozef Žarnay).

S premenovaním ulíc súviseli otázky týkajúce sa názorov účastníkov anketu na to, či by premenovali niektorú ulicu v Prešove a prečo, aký majú prehľad o zmenách v pomenovaní ulíc, ktoré sa odohralo po roku 1989 (v Prešove došlo k premenovaniu 15 ulíc a v roku 1999 sa premenovali ďalšie 3 ulice), a aký majú názor na túto zmenu.

Podľa respondentov by zmenám mali podľahnúť názvy, ktoré sa po roku 1989 v Prešove ponechali a ktoré v sebe nesú istú symboliku spájajúcu sa v ich vedomí s obdobím pred roku 1989. Ide o ulice *Partizánska*, *Bajkalská*, *Volgogradská* (i keď v týchto dvoch pomenovaniach ide o motiváciu podľa geografického názvu), *Majakovského*, *Budovateľská*. Ďalej sú to názvy, ktoré sa respondentom zdajú príliš dlhé a v bežnej komunikácii nevýhodné (napr. *Ulica armádneho generála L. Svobodu*, *Ulica Medzinárodného dňa žien*), čo korešponduje s uprednostňovaním skrátených tvarov názvov ulíc. Niektorí respondenti by pomenovali ulice tradičnými názvami alebo názvami používanými v neoficiálnej komunikácii (o týchto názvoch sa zmieňujeme ďalej). Objavili sa i návrhy na pomenovanie ulíc podľa farieb a názvy ako *Smiešna*, *Zvončeková*, *Farebná*, *Dúhová* a *Daždová ulica*.

V súvislosti so zmenami v pomenovaní ulíc, ktoré sa udiali po roku 1989 (o tendenciách premenovávania ulíc Odaloš, 1993, 1996), sme chceli vedieť aj to, aký majú respondenti prehľad o týchto zmenách. I keď nadpolovičná väčšina uvádza, že o zmenách vie, len málo respondentov vie uviesť príklad takej zmeny. Všeobecne sa vie o zmenách, ktoré sa dotkli názvov ulíc najčastejšie používaných v bežnej komunikácii. Z 15 premenovaných ulíc v Prešove sú v povedomí jeho obyvateľov upevnené zmeny: na prvom mieste *Gottwaldova – 17. novembra*, *Červenej armády – Levočská*, ďalej sú to ulice *Leninská – Sabinovská*, *Pištejiho – Záhradná*, *Marxova – Metodova*, *Revolučná – Dilon-gova*, *Lenínova – Masarykova*, *Slovenskej republiky rád – Hlavná*, *Kpt. Jaroša – Weberova*. Počet respondentov, ktorí tieto zmeny hodnotia pozitívne, resp. negatívne, je vyvážený. Schvaľuje sa návrat k starým názvom a k názvom, ktoré zohľadňujú smerovanie ulice (napr. *Košická*, *Levočská*, *Sabinovská*). Pozitívne sa hodnotí i premenovanie ideologicky zameraných názvov, pričom všetky tieto zmeny sa pokladajú za prirodzené v súvislosti so zmenou politického systému v krajine a chápu sa ako jej dôsledok.

Popri oficiálnych názvoch ulíc, zachytených v úradných dokumentoch, sa paralelne v bežnej komunikácii vyskytujú aj názvy neoficiálne. Fungujú medzi používateľmi jazyka a nepodliehajú takým dynamickým zmenám ako názvy oficiálne. Hoci v názvosloví ulíc nastal v nadväznosti na zmeny v politickej situácii na Slovensku pohyb, neoficiálne názvy tento pohyb nezasiahol (alebo

zasiahol len okrajovo). Ľudia si tieto názvy vytvorili a používajú ich bez ohľadu na danú situáciu v spoločnosti. Tieto názvy vznikajú na základe rôznorodej motivácie. Často sa formou odlišujú od oficiálnych názvov na rovine zvukovej i slovotvornej. Pre obyvateľov iných miest nie sú smerodajné, takto fungujú oficiálne názvy ulíc. Názvy používané v neoficiálnej komunikácii Prešovčanov sa totiž opierajú o realie, ktoré Neprešovčanom nie sú známe (podobná je situácia aj v iných mestách).

Anketa mapovala aj používané neoficiálne názvy ulíc a častí Prešova. Podarilo sa získať 34 názvov, ktoré uvádza nasledujúci zoznam:

neoficiálny názov ulice (motivácia)	oficiálny názov ulice
Argentína (ulica obývaná prevažne Rómami)	Jazdecká, Sabinovská
Bardejovský most (u Prešovčanov zaužívaný názov pre Čierny most)	časť Masarykovej ulice (Čierny most)
Biely dom (nachádza sa tu sídlo prešovského okresného a krajského úradu, motiváciou je farba budovy)	Námestie mieru
Brooklyn, resp. Bronx (časť obývaná prevažne Rómami)	Tarasa Ševčenka
Červenej armády (názov spred roku 1990)	Levočská
Družba (názov obchodného centra na Sídlišku III, pri ktorom sa námestie nachádza)	Námestie Kráľovnej pokoja
Duklianska (ide o jednu dlhú ulicu, ktorá je rozdelená na niekoľko častí – Duklianska, Bardejovská, Vranovská)	Bardejovská
Floriánka (hovorový názov)	Floriánova
Generála Petrova (názov spred roku 1990)	Solivarská
Gottwaldova alebo Gottwaldka (názov je spred roku 1990)	17. novembra
Hollywood (predpokladaná motivácia: časť vybudovaná pod kopcom pripomína americký Hollywood)	časť Levočskej
Ku hati (starý názov ulice)	Jazdecká
Ku ihrisku alebo Pri ihrisku (motiváciou je blízkosť futbalového štadióna)	Björnsonova
Ku Kolmanovej záhrade (blízkosť Kolmanovej záhrady)	Kollárova
Leningradská (názov spred roku 1990)	Sabinovská
Leninova (názov spred roku 1990)	Masarykova
Mexiko (prevažnú časť obyvateľov tu tvorili Rómovia; nachádzala sa tu aj rovnomenná reštaurácia)	Slovenská
Nemocenská (ulica vedie popri nemocnici)	časť Ulice Jána Hollého

Obrancov (hovorový názov)	Obrancov mieru
Pavlovičák (hovorový názov)	Pavlovičovo námestie
Pištejiho (názov spreď roku 1990)	Záhradná
Pod bráňkou (ulica pod starou vstupnou bráňkou do mesta nazývanou Malá brána)	Floriánova
Pri Arme (kedysi sa tu nachádzal obchod s vojenskými potrebami Arma)	roh Ulice Jána Hollého
Pri cintoríne (ulica vedie popri mestskom cintoríne)	Vajanského
Pri hvezďárni (ulica vedie k Planetáriu)	Dilongova
Pri starom Tuzexe/starý Tuzex (časť, kde stál obchod Tuzex)	časť Hlavnej
Revolučná (názov je spreď roku 1990)	Dilongova
SNP (Slovenského národného povstania – ide o názov z roku 1945)	Námestie mieru
Stalinova (názov z roku 1945)	Hlavná
Stromoradie (hovorový názov)	Kmeťovo stromoradie
Švermova (názov spreď roku 1990)	Ku Kumštu, Okružná
Tokajík (starý názov kina Panoráma)	časť Masarykovej
(pri kine Panoráma)	
Trojica alebo Pri Trojici (časť pri parku s Mariánskym súsoším, ktorú Prešovčania volajú Trojica; vedľa sa nachádza kolégium a evanjelický kostol sv. Trojice)	časť Hlavnej
Veľká pošta (časť pri hlavnej pošte)	časť Masarykovej

Tieto názvy prenikli do povedomia Prešovčanov a zafixovali sa ako hovorové názvy ulíc a častí mesta. Pri motivácii ich vzniku vystupujú do popredia najmä existujúce prírodné reálie, najzreteľnejšie, najvýznamnejšie alebo najznámejšie miesta, budovy vystupujúce na danej ulici ako jej dominanty. V mnohých prípadoch ide o javy alebo reálie, s ktorými obyvatelia prichádzajú často do kontaktu a ktoré sa viažu (alebo sa viazali) k danému miestu prirodzenejšie ako oficiálne názvy. Môže ísť aj o prirodzenú kontinuitu názvu spojenú s obdobím jeho vzniku. Tieto názvy sa zachovávajú prostredníctvom existujúcich reálií (prírodných alebo umelo vytvorených) alebo prostredníctvom starých Prešovčanov, v ktorých povedomí sú zafixované dnes už neexistujúce motivačné zdroje toho-ktorého pomenovania. Možno povedať, že ich kontinuitu zabezpečuje akési „odovzdávanie z generácie na generáciu“. Motivácia týchto pomenovaní sa však dôsledkom zániku danej reálie postupne zastiera. Nevylučuje sa ani vytváranie nových neoficiálnych pomenovaní, pri ktorých sa motivácia opiera o reálie a javy existujúce v súčasnej dobe.

Niektoré názvy používané isté obdobie sa v povedomí Prešovčanov fixovali ako neoficiálne názvy ulíc, hoci v danom období išlo o názvy oficiálne. Taký-

mito názvami sú *Gottwaldova ulica/Gottwaldka*, kde je situovaný univerzitný komplex, a *Ulica Červenej armády/Červenej armády*, kde je situovaná jedna z prešovských polikliník. Fixovanie názvov ako neoficiálnych súvisí so zvýšenou frekvenciou ich používania v komunikácii (rovnako aj v predchádzajúcom období pred premenovaním) a so skutočnosťou, že ide o dopravne najvyťaženejšie ulice v Prešove.

V niektorých názvoch badať pri voľbe pomenovania istú zámernosť. Dalo by sa hovoriť aj o akomsi prenášaní na základe podobnosti. Ide hlavne o pomenovania, ktoré majú za úlohu charakterizovať prevažujúce zloženie obyvateľov danej ulice. Názvy ako *Bronx*, *Brooklyn*, *Argentína* a pod. majú signalizovať podobnosť zloženia obyvateľov týchto mestských častí so štvrtkami v amerických mestách a so štátmi, ktorých pomenovanie sa využilo.

Pomenovania ulíc plnia pri komunikácii medzi bežnými používateľmi jazyka najmä orientačnú, identifikujúcu, diferencujúcu a lokalizačnú funkciu. Badať v nich istý pohyb v náväznosti na dynamiku vývinu v spoločnosti. Popri ich oficiálnom znení fungujú aj neoficiálne podoby vytvorené samotnými používateľmi, ktoré zmenám nepodliehajú alebo im podliehajú len v obmedzenej miere. V bežnej neoficiálnej komunikácii Prešovčanov majú rovnaké funkcie ako názvy oficiálne.

Literatúra a pramene

Archív Mestského úradu v Prešove: Ustanovujúce mestské zastupiteľstvo 1990.

BLICHA, M. – MAJTÁN, M.: Úvod do onomastiky. 1. vyd. Prešov: PF UPJŠ 1986.

BLICHA, M.: Názvy ulíc mesta Prešov. In: Nové obzory, zv. 18. Red. I. Michnovič. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1976, s. 323 – 357.

BLICHA, M.: Názvy ulíc podľa osobností. In: Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti: Materiály z onomastického kolokvia (Banská Bystrica 3. – 5. septembra 1996). Banská Bystrica 1996, s. 98 – 105. ISBN 80-8055-002-6

GERLÁKOVÁ, A.: Ulice a námestia Prešova v kontexte histórie a súčasnosti. (Diplomová práca.) Banská Bystrica: Katedra slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Univerzity Mateja Bela 2000.

HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Štruktúrne typy názvov ulíc. In: Urbanonymia. Red. P. Žigo. Bratislava: Univerzita Komenského 1988, s. 70 – 74.

IMRICHOVÁ, M.: Štruktúrne typy názvov ulíc a ich vhodnosť na komunikáciu (na materiáli z Prešova). In: Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti: Materiály z onomastického kolokvia (Banská Bystrica 3. – 5. septembra 1996). Banská Bystrica 1996, s. 106 – 108. ISBN 80-8055-002-6

KROŠLÁKOVÁ, E.: Vývinová tendencia historických názvov ulíc v Nitre. In: Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti: Materiály z onomastického kolokvia (Banská Bystrica 3. – 5. septembra 1996). Banská Bystrica 1996, s. 132 – 136. ISBN 80-8055-002-6

KRŠKO, J.: Názvy ulíc a námestí gemerských a malohontských miest. In: Obzor Gemera – Malohontu, XXV, s. 190 – 192.

KRŠKO, J.: Urbanonymá na sklonku druhého tisícročia (na vzorke gemerských miest). In: Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti: Materiály z onomastického kolokvia (Banská Bystrica 3. – 5. septembra 1996). Banská Bystrica 1996, s. 115 – 126. ISBN 80-8055-002-6

ODALOŠ, P.: Urbanonymá v procese spoločenských zmien 90. rokov v európskych postsocialistických krajinách. In: Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti: Materiály z onomastického kolokvia (Banská Bystrica 3. – 5. septembra 1996). Banská Bystrica 1996, s. 80 – 87. ISBN 80-8055-002-6

ODALOŠ, P.: Vývinové tendencie názvov ulíc a námestí miest a obcí na Slovensku. In: Slovenská reč, 1993, roč. 58, č. 6, s. 332 – 338.

Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1991. ISBN 80-224-0080-7

Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1998. ISBN 80-224-0532-9

Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2000. ISBN 80-224-0655-4

Prešov: Mapa mesta. VKÚ, 1995.

Prešov: Mapa mesta. VKÚ, 1998.

Prešov: Orientačná mapa. Bratislava: Slovenská kartografia, n. p., 1987.

Prešov: Orientačný plán. Bratislava: Slovenská kartografia, n. p., 1973.

Vlastivedné múzeum v Prešove: Kronika mesta Prešov 1999, zv. XL.

Zápisnica z V. riadneho zasadnutia Mestského zastupiteľstva v Prešove zo dňa 26. 7. 1999.

Zoznam ulíc v meste Prešov k 26. 11. 1999 vydaný Mestským úradom v Prešove.

Internacionalizace slovní zásoby v cestovním ruchu¹

Jindra Světlá

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

1. Úvod

Cestovní ruch je komunikační sférou, v níž se stýká a prolíná slovní zásoba z různých oborů lidské činnosti: vedle vlastní terminologie „čistě turistické“, tj. spadající do oboru techniky cestovního ruchu, ekonomiky cestovního ruchu nebo geografie cestovního ruchu (dále jen CR), sem patří i mnohé oblasti další, zejména topografie, architektura, výtvarné umění, historie, kultura a nábožen-

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci grantu Internacionalizmy v nové slovní zásobě češtiny, reg. č. B9061101.

ství, ale také věda a technika, sport a hobby. Prostřednictvím mezinárodního cestovního ruchu do slovní zásoby češtiny pronikají nová slova, která se pak díky masmédiím dostávají do povědomí široké veřejnosti, a to dnes mnohem více než dříve.

2. K pojetí internacionalismů

2.1. Za internacionalizmy se v rámci cizích či přejatých slov ve slovní zásobě daného jazyka považují slova mezinárodní, internacionální, která jsou společná většině kulturních národů; V. Šmilauer (1972, s. 118) sem řadí přejatá slova při třídění **podle původu** a dělí je na slova nadnárodní (slova řecká a latinská) a na slova z národních okruhů, tj. přejatá v různé době z určitého jazyka. Pojetí internacionalismů se u jednotlivých autorů liší. Např. podle slovenské Encyklopédie jazykovedy (1993, s. 196) to jsou slova převážně řecko-latinského původu, která fungují ve vícero příbuzných i nepříbuzných jazycích a označují jevy mezinárodního charakteru z oblasti politiky, kultury, vědy, techniky, umění, sportu ap.; převážně jsou terminologického rázu. Přejímají se jako pojmenování nových věcí; nejčastěji pronikají prostřednictvím vědeckého, populárně odborného a publicistického stylu. Podle J. Horeckého (1999, s. 80) je však za skutečné internacionalizmy ze současných jazyků třeba pokládat jen taková přejímaná slova, jako jsou např. ekonomické termíny (*leasing*, *home banking*), názvy hudebních útvarů (*passo doble*, *heavy metal*, *rock*) a druhů sportů (*golf*, *tenis*, *windsurfing*). Je tedy otázkou, co všechno lze za internacionalizmy považovat.

V tomto příspěvku se budeme držet – v souladu s V. Šmilauerem (1972) – širšího pojetí, podle něhož budeme k internacionalizmům ve slovní zásobě češtiny řadit všechna slova cizího původu, která mají **mezinárodní charakter**, tj. která fungují – většinou v částečně adaptované podobě – v několika nepříbuzných jazycích. Z tohoto hlediska není rozhodující, odkud k nám dané slovo přišlo, tedy zda jde o galicizmus, anglicizmus či germanizmus ap., anebo o slova řecko-latinského původu. Při tomto přístupu nás bude zajímat především skutečnost, že tato slova existují v češtině i v dalších jazycích a že jsou cizího původu.

Jako příklad ze starší slovní zásoby češtiny můžeme uvést slovo *hotel*: najdeme je v angličtině, němčině, francouzštině, češtině, slovenštině, ale už ne třeba v ruštině (*gostinica*) ani v italštině (*albergo*). V rámci našeho pojetí slovo *hotel* chápeme jako internacionalizmus. Pro zajímavost zde uvádíme i jeho původ – toto slovo k nám přišlo z lat. *hospitale* přes francouzštinu, zatímco přes německé *Spital* ze stejného latinského *hospitale* vznikl *hospitál* i *špitál*². A protože jazykový vývoj neustále pokračuje, v poslední době se k nám přes angličtinu dostává další slovo pravděpodobně stejného původu – *hostel* jako typ levného ubytování; kromě toho se do úzu znovu dostává slovo *hospic* vedle staršího výrazu *špitál*.

² Cit. podle Šmilauer, 1972.

2.2. Při vymezování internacionalizmů se často kříží několik hledisek, zejména hledisko podle původu a podle míry adaptace. Toto druhé kritérium se uplatňuje např. v kolektivní publikaci *Dynamika slovej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989, s. 275), v níž se slova cizího původu z formálního hlediska **podle míry adaptace** zařazují do tří kategorií, do kategorie úplně zdomácnělých slov cizího původu, méně zdomácnělých slov cizího původu a do kategorie nezdomácnělých slov cizího původu. Slova, která se z hláskoslovného, pravopisného a morfologického hlediska úplně přizpůsobila slovům domácím, považují autoři za zdomácnělá přejatá slova; nezdomácnělá slova cizího původu pro ně představují cizí slova ve vlastním smyslu slova a podle toho terminologicky rozlišují slova přejatá a slova cizí.

Jako další kritérium se v publikaci *Dynamika...* (1989) uplatňuje hledisko významové. Úplně zdomácnělá slova cizího původu označují pojmy nebo představy běžné i ve společenství používajícím přejímající jazyk (např. *rádio, televize, program*); nezdomácnělá slova cizího původu (tzv. exotismy) označují jevy nebo předměty charakteristické pro život cizího společenství a pociťují se jako cizí i tehdy, když se z formálního hlediska od domácích slov odlišují jen velmi málo, např. *banán*³. Z tohoto rozlišení však nevyplývá, zda plně adaptované (úplně zdomácnělé) pojmy (např. *hotel*) autoři považují za internacionalizmy či nikoli.

3. Internacionalizmy v komunikační sféře cestovního ruchu

Slovní zásoba CR začala vznikat od konce 18. století a už od samého počátku měla internacionální charakter. K nejstarším termínům z této oblasti patří např. anglický výraz *booking* (rezervace, zabukování). V 19. a 20. století bylo v komunikační sféře cestovního ruchu mnoho nových slov přejato zejména z francouzštiny nebo jejím prostřednictvím, např. *biliár, butik, bufet, kabina, kabaret, hotel, pavilon, penzion, pláž, salon, promenáda, terasa, menu*, popř. se přejímalo z dalších jazyků; z latiny pochází *recepce, restaurace, exkurze, satelit*, z řečtiny *aerobik, diskotéka, orchestr, telefon, klima, zóna, panorama*; z řečtiny přes latinu k nám přišly některé termíny v architektuře, např. *bazilika, katedrála* aj. Podobná zjištění platí i pro slovenštinu. Katarína Hegerová⁴ uvádí, že do slovenštiny přejatá jednoslovné termíny mají často latinský původ a často přišly přes francouzštinu a italštinu (pro zjednodušení všechny výrazy uvedené u Hegerové cituji v české podobě): *vízum, devízy, valuty, recepce, restaurace, rekreace, transfer, terminál, lokalita, rezervace*; z francouzštiny dále pochází *menu, penzion, suvenir, voucher, pasant, turista, apartmán, hotel, bistro*; z řečtiny – *autokar a katalog*. Z italštiny je *espresso, galerie*, z angličtiny pochází *hostel, motorest, trajekt, karavan, kemping, gril, snack, safari*. I ve slovenštině přejaté termíny charakterizuje různý stupeň zdomácnění.

³ Podobně též *Encyklopédia jazykovedy*, 1993.

⁴ Z terminologie cestovního ruchu. *Kultúra slova*, 1992, roč. 26, č. 11 – 12, s. 346 – 351.

Je pochopitelné, že mnohé starší internacionalizmy již v češtině zdomácněly a jejich cizost ani jejich původ si už příliš neuvědomujeme (*bar, golf, ping-pong, volejbal*); vedle nich se slovní zásoba neustále rozšiřuje přejímáním dalších nových slov, a to v posledním desetiletí zejména z angličtiny. Tím proces internacionalizace neustále pokračuje.

Na konci 20. století v souvislosti s tržní ekonomikou na jedné straně roste dovoz zboží, otevírají se nejrůznější provozovny a střediska služeb, objevují se u nás nové potraviny, nová jídla; na druhé straně po otevření hranic po roce 1989 obyvatelstvo ČR mnohem více a snadněji cestuje do zahraničí a poznává cizí realie, nové druhy sportu, nové možnosti trávení volného času; spolu s rozvojem obchodu a cestovního ruchu se vyvíjí i náš jazyk, vše nové se odráží i v nové slovní zásobě, která, jak poznamenal Ján Horecký (1994, s. 78), poměrně citlivě reaguje na vývoj společnosti a doplňuje se jak využíváním domácích prostředků, tak i přejímáním z jiných jazyků. Tím se jazyk snaží úspěšně plnit svou komunikační funkci a reagovat na nové komunikační potřeby, které vznikají zejména při prudších společenských změnách.

Rozvoj cestování a cestovního ruchu souvisí s různými faktory: s rozvojem dopravy, s finančními možnostmi stále většího počtu lidí, protože s vyšší koupěschopností obyvatelstva roste i nabídka produktů a služeb na trhu ČR, a souvisí také s rozvojem volného času apod. Motivací pro cestování je více; ve svém volném čase, zejména o dovolené, lidé hledají zábavu nebo poučení, poznávání nových míst a lidí, rekreaci, odpočinek a odreagování, aktivní využití volného času, rozvíjení svých zájmů a koníčků; cestováním realizují svou touhu po exotice, po změně či naopak po klidu, po poznání, po čistém prostředí, návratu k přírodě apod.

Některé specificky české výrazy a slovní spojení typická pro cestovní ruch po změně společenské situace zanikají jako nepotřebné (např. *devizový příslib, cestovní doložka* aj.), další různými způsoby vznikají nebo se přejímají pro označení nových jevů a skutečností, s nimiž jsme se dříve běžně nesetkávali a které se k nám dnes ve zvýšené míře dostávají importem z ciziny anebo osobním kontaktem v zahraničí. Pro ilustraci uvedeme příklady nových výrazů z různých oblastí:

- nové formy ČR: *agroturistika, byznysturistika, ekoturistika, etnoturistika, hipoturistika, sexturistika* aj.;

- nové dopravní prostředky: *airbus, hotelbus, safaribus, skibus, eurocity, intercity*;

- nové druhy ubytovacích zařízení: *aparthotel / apartmánový hotel, hostel, penzion, BaB*;

- nové druhy stravovacích zařízení, prodejny, provozovny rychlého občerstvení: *pizzerie, creperie, hamburgerárna, salad bar*;

- nové názvy jídel a potravin: *capuccino / kapučino, croissant, cornfleky, dresink, frity, gofry, gyros, hamburger, hot dog, cheeseburger, müsli, maracuja, tiramisu, pizza* aj.;

- nové druhy sportovních a zábavních center a zařízení: *disneyland, mari-neland, night club, safaripark, akvapark, akvacentrum, snowpark, fitcentrum, relaxcentrum*;
- nové druhy sportů: *balooning, biking, curling, paragliding, rafting, squash*;
- nové druhy poskytovaných služeb: *infocentrum, last minute, all inclusive* atd.

4. K internacionalizační tendenci v cestovním ruchu

Všeobecně se soudí, že v posledním desetiletí jsou mnohé státy, zejména ve střední a východní Evropě, zasaženy mocným pronikáním angličtiny. Tento jev je v souladu s tendencí k internacionalizaci slovní zásoby, která se většinou chápe jako zvyšování podílu slov cizího původu. Je třeba si však uvědomit, že proti ní zároveň působí další tendence, a to k tvoření z domácích zdrojů. Důsledkem zvýšeného přejímání slov je tedy na jedné straně snaha přejímky adaptovat a integrovat do domácího jazykového systému, na druhé straně koexistence domácích a internacionálních prostředků, která vede k variantnosti, k možnosti využívat tyto prostředky stylisticky a případně i sémanticky diferencovaně (srov. Horecký a kol., 1989, Buzássyová, 1997 aj.).

Jak vypadá současná situace v češtině, ukazují následující údaje. Pro potřeby tohoto příspěvku jsem excerpovala příručku Sochové – Poštolkové Co v slovnících nenajdete, dále pak slovník O. Martincové a kol. Nová slova v češtině (Slovník neologizmů I), a konečně od téhož kolektivu rukopis Slovníku neologizmů II. Využit byl též český národní korpus. Celkově můžeme shrnout, že ze všech vyexcerpovaných neologizmů týkajících se CR jich je přibližně polovina cizího původu, přičemž podíl latinských a řeckých základů je i u nových internacionálních slov stále vysoký – nejde tedy výhradně o přejímky z angličtiny. Je zřejmé, že internacionalizační tendence je v komunikační sféře CR vyvážena tendencí ke tvoření slov domácích, a kromě toho se nové přejímky velice rychle adaptují, přizpůsobují a vytvářejí celá hnízda (např. *rafting, raft, raftař, raftování, raftovat*).

Různou míru adaptace dokládají dvojice i trojice synonymních výrazů, v nichž se vyskytuje např. internacionální (neadaptovaná) a adaptovaná podoba (*archeopark – archeologický park; sexturistika – sexuální turistika*), popřípadě podoba mezinárodní neadaptovaná, adaptovaná a domácí (*balooning – balonistika – balonové létání*). V mnohých případech se postupně užívání anglické podoby opouští a je nahrazováno podobou bližší jazykovému systému češtiny. Pokud ne, lze využít stylistických rozdílů, podobně jako např. u dvojice synonymních výrazů *computer* a *počítač*. V případě vzniku a existence synonymní dvojice většinou jeden výraz zůstává terminologického charakteru a druhý se popularizuje v publicistické sféře, např. *autokar – autobus, stevardka – letuška*.

5. Závěr

V oblasti cestovního ruchu platí, že mnoho cizích slov v češtině lze považovat za internacionální lexikum, protože se většinou vyskytují (až na některé výjimky) ve francouzštině, angličtině, němčině i ve slovanských jazycích, přičemž míra jejich mezinárodnosti může být různá⁵. Některá cizí slova k nám přišla prostřednictvím dalšího jazyka – dříve často přes francouzštinu nebo italštinu, dnes nejčastěji přes angličtinu. V tomto směru se situace v češtině za poslední desetiletí změnila nejvýrazněji.

Velký pohyb ve slovní zásobě češtiny můžeme pozorovat zejména v posledních letech; nově přejatá cizí slova se postupně adaptují a zdomácnují. Dynamiku při přejímání z cizích jazyků lze pozorovat především u exotismů – s mnohými reáliemi cizích zemí, které jsme dříve znali jen z doslechu nebo z četby, se dnes můžeme běžně setkat i u nás.

Podobně jako K. Buzássyová (1997) uvádí pro slovenštinu, i pro češtinu můžeme konstatovat, že se internacionalizmy podílejí na funkční diferenciaci v různých komunikačních oblastech, na determinologizaci a na přechodech z odborného stylu do stylu publicistického. Někdy však dochází z různých důvodů ke zbytečnému (citátovému) užití anglicismu v textu i v případě, že existuje český ekvivalent. Může jít o snahu přiblížit místní realie, protože na místě se pak turista s tímto výrazem setká, ale také o pohodlnost autora textu, který se nesnaží o překlad: např. cestovní kancelář specializovaná na zájezdy do Ameriky ve svém katalogu uvádí *plavba na speedboatu, projížďka na airboatu*, kdežto Čedok má ve stejném kontextu *plavba na vznášedlech*. Tímto způsobem mohou vznikat synonymní dvojice.

Literatura

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Niektoré rozdiely v stupni internacionalizácie medzi češtinou a slovenčinou. In: AUC Philologica 4 – 5, Slav Prag XXX, 1987, s. 77 – 83.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Opakovaná internacionalizácia a problém identifikácie morfológických a lexikálnych jednotiek. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 89 – 103.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Slovenčina ako stredoeurópsky jazyk. In: Sociolinguistica Slovaca 3, 1997, s. 69 – 77.

ČECHOVÁ, Marie: Charakter pojmenování cestovních kanceláří. In: Naše řeč, 1996, roč. 79, č. 3, s. 129 – 134.

HEGEROVÁ, Katarína: Z terminológie cestovného ruchu. In: Kultúra slova, 1992, roč. 26, č. 11 – 12, s. 346 – 351.

HORECKÝ, Ján: Cudzie slová v slovenčine dnes. In: Studia Academica Slovaca 23. Bratislava 1994, s. 78 – 83.

HORECKÝ, Ján: Internacionalizácia a europeizácia slovenčiny. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 80 – 82.

⁵ Srov. Šmilauer, 1972, s. 120.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989.

JEDLIČKA, Alois: Spisovný jazyk v súčasnej komunikácii. Praha 1974, s. 173 – 176.

KRČMOVÁ, Marie: Nejen lexikum. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 38 – 44.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině 1. Slovník neologizmů I. Praha: Academia 1998. Nová slova v češtině 2 – v tisku.

MISTRÍK, Jozef a kol.: Encyklopédia jazykovedy. Bratislava: Obzor 1993, s. 195, 196, 344.

NÁBĚLKOVÁ, Míra: Internacionalne v novej adjektívnej lexike v slovenčine. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 100 – 115.

SOCHOVÁ, Zdeňka – POŠTOLKOVÁ, Běla: Co v slovnících nenajdete. Praha 1994.

SVĚTLÁ, Jindra: Komunikace v cestovním ruchu – typy textů a terminologie (Příspěvek na konferenci Termina 1996). In: Termina 2000. Liberec 2001, s. 147 – 150.

SVĚTLÁ, Jindra: Sportovní terminologie v cestovním ruchu. In: Naše řeč, 1998, roč. 81, č. 4, s. 202 – 205.

ŠIMKOVÁ, Mária: Pohyby v slovenskej lexike v 90. rokoch. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 117 – 136.

ŠMILAUER, Vladimír: Nauka o českém jazyku. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1972, s. 117 – 136.

Vývin slovnej zásoby v spišskom nárečí pri pohľade na historický materiál

Miroslav Hovančík

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

1. Týmto príspevkom sa snažím prispieť k poznaniu dynamiky slovnej zásoby nárečia mestečka Spišské Vlachy a jeho okolia v Spišskonovoveskom okrese, upozorniť na tendenciu prechodu formálneho pomenovania niektorých se-mém z jadra slovnej zásoby na jej perifériu alebo na vytratenie sa zo slovnej zásoby najmä u príslušníkov mladšej generácie spätjej prirodzene s rodným nárečím v mestečku, zachytiť vývin tohto nárečia na základe porovnania historického materiálu slovenských textov z 19. storočia a konkrétneho výskumu nárečia zo súčasnej doby (zaznamenané rečové prejavy staršej i mladšej generácie). Práve na tomto diachronickom výskume môžeme pozorovať zmeny v charaktere daného nárečia, ale aj jazykové relikty, ktoré sa dochovali dodnes. V referáte chcem podať najmä opis lexikálnej jazykovej roviny, pravdaže, pre obsiahlosť danej problematiky však nie minuciózne. Krátkym opisom a diachrónnym porovnaním fonetickej a morfolologickej roviny nárečia poukážeme na kontinuitu

v generačnom preberaní („dedení“) fónickej výbavy i skloňovacieho a časovacieho vedomia. Nenárokujem si pritom generalizovať vlastnosti nárečia regiónu Spiša na základe poznatkov získaných len z veľmi malej oblasti.

Téma a obsah príspevku je v úzkom kontakte s jazykovo-kultúrnym prejavom ľudí, žijúcich na území, ktoré je najmenej poznačené vplyvmi okolitých nárečových rázov (šarišské, abovské, goralské nárečie severného Spiša), pravda, v rámci regiónu Spiša. Vychádzam pritom z predpokladu, že dané mesto leží v centre tejto oblasti, inými slovami, ďaleko od hraničných izoglos (izolex a izosém), oddeľujúcich toto územie od spomenutých nárečí.

1.1. Materiál k práci pochádza z dvoch zdrojov:

1. Dlhodobý heuristický výskum uskutočnený počas letných prázdnin roka 2000, to značí zaznamenávanie (magnetofón, zapisovanie) zvukovej podoby nárečia a štúdium textov v Oblastnom archíve v Levoči. Ako som už naznačil v úvode, pôjde o historický materiál, ktorý budeme porovnávať so súčasným stavom nárečia mesta Spišské Vlachy. Pri porovnávaní jednotlivých lexém z diachrónneho aspektu nám poslužil i Slovník slovenských nárečí I. (ďalej SSN), no obsah príspevku by sa nezaobišiel bez excerpčného materiálu nárečových textov, ktoré zozbierali poslucháči katedier slovenského jazyka jednotlivých slovenských vysokých škôl v rokoch 1956 – 1987 a ktoré sú uložené v archíve dialektologického oddelenia JÚLŠ SAV. Pretože v SSN sa zachytáva starší jazykový stav, dielo má vzhľadom na hospodársko-spoločenské zmeny v živote slovenského ľudu (napr. terminológia dnes už zanikajúcich remesiel, pracovných postupov a reálií) aj dokumentárny význam.

2. Autopsia – vlastná skúsenosť s daným nárečím, životná empiria.

Pri zaznamenávaní a triedení nárečového materiálu som postupoval podľa metód a zásad všeobecne používaných pri výskume dialektu.¹ Cieľom bolo dôsledné zachytenie a vyčerpanie nárečového materiálu rodného mesta. Systematickým triedením som sa snažil oddeliť zaznamenané nárečové texty, ktoré pochádzajú od vekovo staršej generácie, myslí sa tým vek približne nad hranicou šesťdesiatich rokov, od textov mladšej a najmladšej generácie.

1.2. Historický materiál spočíva v odpisoch archívnych dokumentov. Čítanie týchto textov je súčasťou interpretácie jazyka. Vyžaduje si určitú znalosť staršej i mladšej grafickej normy. Preto tu uvádzame grafický systém tohto materiálu. Skúmali sme obdobie rokov 1850 - 1855, pričom zozbierané texty pochádzajú od rôznych autorov a z rozličných miest v okolí mestečka. Títo autori, ako vidno, nemajú spoločne kodifikovaný systém grafém ani pravopis. Tento systém je dosť nejednotný a zložitý, pretože niekde vidno ostatky nemčiny² (pri pomenovaní mesta Göltnica), niekde vplyv maďarčiny na grafický zápis:

¹ Ondrus, P.: Dejiny slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1979.

² Písanie všeobecných podstatných mien s veľkým začiatočným písmenom: *Ovca*, *z Karcsmi*, *gedneho Čelednika* a pod.

č = cs (z *Karcsmi*, *Csurila*...)

s = sz (v *Szlatvine*...)

ñ = ny (*nyech*, *onyi*, *wimárnyil*...)

c = cz (*Filiczki*...)

š = s (*nestjestja*)

Nejednotnosť v grafickom systéme sa ďalej prejavuje aj v písaní spoluhlások *y* ako *g* (*zagac*, *gak sme gich*, *svogima*...), ale aj ako *j* (*pustaju*, *Pijak*...), a to aj v tom istom texte, od toho istého autora. Mäkkosť spoluhlások *d*, *t*, *n* sa označuje mäkčeňom, a to aj v postavení pred prednými samohláskami *e*, *i* (*sumeňe*, *ñesscesliwa*, *ñe*...), niekde sa mäkkosť neoznačuje (*ponižene*, *nechceli*, *ponewač*...), inde sa tieto spoluhlásky zmäkčujú zoskupovaním so spoluhláskou *j*: *dj* (*zlodjeg*, *ludjoch*, *skadje*), *tj* (*nestjestja*, *znátje*, *powedtje*), *nj* (*pnjaki*, *sumenje*). Tupé sykavky *š*, *ž* sa graficky znázorňujú dvomi spôsobmi:

š ako *š* (*našej*, *škod*, *našla*...), ako *s* (*nasu*, *popoludnejšej*, *sak*, *jus*, *prisli*...),

ž ako *ž* (*žemlike*, *že*, *žalobu*, *každy*, *žiju*...), ako *z* (*tizne*...).

Pre slovenské texty v tomto i v predchádzajúcich obdobiach je charakteristické písanie spoluhlásky *š* ako *ss* (*ssacugem*, *juss*, *sstiri*...). Popri zaznačovaní č ako *cs* sa častejšie vyskytuje pre slovenčinu typické zaznačovanie č (*Pčoli*, *učinek*, *čo*, *pričina*, *čeledi*, *pečivo*, *po karčmoh*, *čisti*, *račili*...). Zaujímavé je neusporiadané písanie bilabiálnej spoluhlásky *v* ako *w* (*owca*), ale aj ako *v* (*ovci*).

Treba ešte spomenúť, že v týchto textoch z 19. storočia sa na mnohých miestach explicitne vyznačuje asimilácia (*zme*, *fiedi*, *z vozmi*, *z menssu placu*, *prozbu*...). No treba upozorniť aj na foneticky nepodložené zapisovanie spoluhlások v slovách ako napríklad *aš*, *teras* v pozícii pred znelou spoluhláskou a samohláskou: *aš lide*, *teras ale*...

2.1. V historickom texte, napriek nejednotnej grafickej sústave, možno pozorovať vo fonologickej rovine niektoré vlastnosti nárečia, ktoré pozorujeme podnes. Miestami sa graficky zaznačuje znelostná asimilácia, napr. *dvoch učnoh*, *roskazi*, *zme*, *fiedi*, *z vozmi*, *z menssu placu*, *prozbu*. Charakteristické pre opisované nárečie, ako to potvrdzujú i historické texty, je striedanie spoluhlások *h* – *x*. Za spisovné *x* sa používa spoluhláska *h*, napr.: *dvoch učnoh*, *hlapec*, *tiznoh*, *u remeselnikoh*, *po karčmoh*, *hcec*, *hudoba*, *zahovavac*, *prisluhal*, no do nárečia už v tej dobe prenikajú rôzne vplyvy z okolitých subnárečových skupín alebo z češtiny ako jazyka úradných dokumentov, a tak sa i do zápisu pisára dostáva aj spoluhláska *x* na mieste, kde inde stojí spoluhláska *h*, napr. *Bačoch*, *nechcu*, *gich*, *ku gegich*, *do holdossoch* a *sbujnikoch*, *dachto*, *chudoba*. Tento jav vidno i v súčasnom stave opisovaného nárečia.

V historických textoch je tiež doložená zmena slabikotvorných spoluhlások *r*, *l* na skupiny *er*, *ar*, *lu*, napr.: *netervalo*, *dluho*, *karčma*, *cerpec*.

V textoch je tiež zachytený charakteristický jav asibilácie, t. j. zmena spoluhlásky *t'* na *c*, napr. v neurčitkoch slovies (*trimac*, *učinic*, *mac*, *zniwočic*, *zahovavac*, *čitovac*) i v slovách *na korice*, *cerpime*.

2.2. Morfológia nárečových textov z historického obdobia sa v ničom nelíši od súčasného stavu nárečia, ako sme ho opisovali v tejto časti našej práce. Sú tu zachované doklady na také javy ako osobitá funkcia predložky *do* vo význame spis. predložky *k*, napr.: *do sebe privabil, do mne, do neho*, ďalej tvar predminulého času *bul prikazal, boli pressli*, ktoré je už v súčasnom nárečí menej frekventované, zväčša ho počuť z úst staršej generácie.

3.1. V písomnostiach z rokov 1851 – 1855 uložených v Štátnom oblastnom archíve v Levoči sú cenné doklady na stav nárečia v minulosti, slová, ktoré sa zachovali dodnes, no i slová, ktoré používa už len staršia generácia, alebo slová, ktoré sa prestali používať.

Zo slov historického textu, ktoré sa podnes používajú, môžeme spomenúť slovesá *trimac* (držať), *zohabic* (nechať), *rucac* (hádzasť), *cerpec* (trpieť), *wadzac* (priväzovať), *ošaľic še* (zblázniť sa), *znac / ňeznac* (vedieť / nevedieť), *zruntovac / runtovac* (zničiť, poškodiť), *pitac* (vo význame „prosiť“), ďalej slová *grule* (zemiačky), *juhas* (pomocník baču na salaši), *pijak, uhľar, hajduk* (lesník, horár). Zaujímavými pomenovaniami v historickom texte sú slová *hudoba* (vo význame „majetok“), namiesto ktorého je v súčasnom slovnom fonde strednej a mladšej generácie slovo *majetek*. Na lexikálnu formu semémy majetok spomínajú ešte príslušníci staršej generácie, no z aktívnej slovnej zásoby sa už stratila. Slovo *larma* (krik), prevzaté pravdepodobne z nemčiny, nemáme z dnešného nárečia doložené. Sloveso *hutorec* (hovoriť, vraviť) je v súčasnom nárečí menej frekventované ako sloveso *hvarac* toho istého významu. Doložené sú aj podoby *karčma, poradek*.

V historickom texte sme našli niekoľko slov, ktoré sa síce v terajšej podobe opisovaného nárečia vyskytujú, no je tu tendencia približovať sa k spisovnej podobe jazyka zo strany strednej a najmladšej generácie. Tak pomaličky mizne príslovka *potrebno, ňepotrebno*, vetná príslovka *bulo potrebno*, ktorú nahrádza príslovka *treba* a vetná príslovka *trebalo*. Dnes už len priezviská a reč staršej generácie pripomínajú názov remeselníka *kovaľ*, frekventovanejším názvom je dnes spisovné *kovač*. Predložka *prez* vo význame „cez“ sa tiež nachádza už len v hovorenom prejave staršej generácie. Zaujímavým slovom, ktoré takisto mizne zo slovnej zásoby nárečia, je pomenovanie *vozger, vozgre* vo význame „nosný hlien“, namiesto ktorého sa bežne používa termín *sopel* alebo ak ide o zasušený výlučok z nosa, termín *žuk, žuki* (mn. č.), ktorý sa hojne používa aj v prirovnaní *mali jag žuk*. Staršia podoba príslovky miery *vcale* má v dnešnom hovorenom prejave mladšej generácie podobu *calkom*. Staršia generácia si termín *fcal'e* uchovala. Tendencia vývinu od nárečia k spisovnému jazyku sa prejavuje i na príslovke času *duškom* (ihneď), ktorá už nemá svojich používateľov v opísanom nárečí ani u staršej generácie, hoci tá pozná jej význam a spomína na jej používanie v minulosti. Dnes sú rozšírené rovnoznačné slová *doras, ihňet, hňet, hňetka, hňed a hňet*.

V historickom texte je, prirodzene, dosť dokladov na slová patriace už len Historickému slovníku slovenského jazyka, ktorých význam však je ešte známy

staršej generácii. Príkladom sú dve synonymné slová s určitými významovými odtienkami: *kara* a *štrof*. Termín *kara* vo význame „pokarhanie, trest, pokuta“ je všeobecnejšieho rázu (...*Ja gak Notarius rosкас ostri sem... wídal a oznamil ai buducu Karu a pokutu ktera zo občekaва skrz...*) a môže mať charakter práve *štrofu*, ktorý vyjadruje peňažnú pokutu (...*a že oni na žaden spusob podle Zakonika ułożeni štrof nezłoża, chibag gak us budu musiec skrz Exekutiu...*). Ďalšími termínmi patriacimi minulosti sú *gmina* „obec“ (*Mi niżej podpisani Urad a cela Gmina Niżno Visno Szłovinska*), *burgare* „členovia niekdajšieho obecného výboru, prisažní“, *futraš* „krmivo pre kone“, *gbol* „stará dutá miera“ a *qvít* „potvrdenka o zaplatení“ (...*tak gak sme odwezli a odali ten Futras, ta nam dali qvít na gaden papir Wedno od owsa i od sena...*).

V dynamike rozvíjania slovnej zásoby určujúcim prvkom je predovšetkým proces neologizácie a jemu protikladný proces archaizácie. Ustavične vznikajú nové pomenovania priamou nomináciou i analogickou nomináciou. Na druhej strane mnohé pomenovania sa stávajú knižnými, zastarávajú až zanikajú (Horecký, 1988).

Tak teda môžeme v nárečí pozorovať nasledujúci jav: Niektoré pomenovania jednotky prežili, teda ich obsah je známy iba najstaršej generácii, a to aj po poldruha storočí, no z aktívnej slovnej zásoby prirodzene ustúpili na perifériu, a to tým, že jednotlivé reálie zanikli alebo v komunikačnej situácii staršia – mladšia generácia by dochádzalo k šumom. Tento jav, teda známosť obsahu lexémy, ktorá sa však nachádza už len na okraji slovnej zásoby, môžeme vnímať pri každej vekovej vrstve. Pomenovania, ktoré sú datované rokom 1987 a nachádzajú sa v spomenutých súvislých textoch v dialektologickom oddelení, sú lexémy, ktoré zanikli spolu s reáliami, ktoré pomenúvajú: *koch* „otvorený komín“ (*Teraz už mame te budi take, co še luží. Dakedi to do koxa abo do komina.*³), *pavuz* „drevo (žrd)“, ktorým sa pritlačí seno na voze“ (*A potom še zapavužilo, žebi nespandnul žaden snopek.*), *šnice* „predná časť voza z dreva, časť závory“, *gbol* „dutá miera“ (*Do jedneho gbola išlo štiri korce zarna.*), *kolar* „kolesár“ (*Ta vozi to robili zaš kolare.*), *zbuška* „nádoba na mútenie masla“ (*Tiež zme robili zbuški na maslo, co še mucí.*⁴), *vaxcimra* „strážnica“, *vivod* „obrad prvého vstupu rodičky do kostola“, *federšafľa* „drevené puzdro na písacie potreby“ alebo *bajdlík*, v ktorom sa federšafľa nosila, teda textilná školská tanistra. Práve tu sa ukazuje, že obsah týchto lexém je známy väčšinou len staršej generácii, ktorá ich prirodzene používa len vtedy, ak ide o rozprávanie z minulosti.

Ďalší zaujímavý jav nastáva vtedy, keď staršia generácia zachováva pri komunikácii s mladšou generáciou na pomenovanie existujúcich reálií pôvodné lexémy svojej slovnej zásoby. Nedochádza tu ku komunikačným nedorozumeniam, pretože mladšia generácia má tieto pomenovania ešte na periférii slovnej

³ Fascikel č. 60/36 – SNV, text č. 3, s. 9, 1987.

⁴ 60/34 – SNV, text 15, 1987.

zásoby, teda používa ich pasívne. Niekedy i sám hovoriaci vníma tento jav pri vysvetľovaní pracovných postupov, napríklad pri zakáľáčke ošipanej: *Al'e to ket už še robil'i tote le'litka. Co to teras še volaju hurki.*⁵ Alebo vysvetľuje jedno slovo uvedením iného pomenovania tej istej semémy tesne za sebou: *No a s hlavi še potom dava do prezmagu, tlačejki.* Ďalším príkladom takejto komunikácie je pečenie chleba: *Ket še zrobi ošl'ička, zakal na hl'ebe, ta to ňedobre vihn'ecene cesto.* Kým staršia generácia „nepustí“ od používania niektorých pôvodných pomenovaní, nájdeme v dialógoch vedľa seba používanie slov: *dvojňeta* – *dvojčički*, *riskaša* – *riža*, *bal'vir* – *kaderňik/hol'ič*, *šafel'* – *lavor/vedro*, *čir* – *pire grule/kul'aša*, *fajerman* – *hasič* a mnoho iných.

V historickom texte pri slove *handel*, *handlovac* ustúpilo len pomenovanie, keď sa obdobná vec označuje iným termínom (*jednac še*). Slovo dozíva u príslušníkov staršej generácie, ktorá ešte jeho obsah pozná. V jazykovom vedomí používateľov splýva význam obsahovo blízkych slov. To je vlastne prvý stupeň zániku. Obsah niektorých slov, ktoré klesali do pasívnej slovnej zásoby, sa rozširuje, a tak sa dočasne vytvárajú nové synonymné vzťahy. Ale u príslušníkov mladšej generácie sa tieto vzťahy rozplývajú, slová zanikajú, lebo mladá generácia vyrastá v nových životných podmienkach. Spomeňme ešte slová *ssacugem* vo význame „odhadujem“ (*Ovcu, ktera len essiti ročna bula, ssacugem na sstiri Zlati.*), *žemliki* „pečivo, rožki, žemle“ (*Známe mi ge že on totim dwum ženom z Gölnici, ktere žemlike nosili predáwat, cestu zastal á im wssetteke žemliki odebral*), *turbuvat* vo význame „unúvať“, *blukac sa* „túlať sa“ (*...pre ohranu mogeho života, a odaleni diveg zveri, ktera sa bluka po Chotaroch...*).

Pravdaže, i v lexike textov z nedávnej minulosti možno pozorovať, ako sme to naznačili pri pozorovaní materiálu z 19. st., i priamy zánik pomenovaní: *šoldrina* „údená bravčová šunka“ (*A še varilo fiedi, gul'aš, krupi, bo bulo uženeho mesa, šoldrini zo šviňi.*⁶), *viršle* „párky“, *porajic* „poradiť niekomu niečo“ (*...ta še tam rečoval'i, toto šicko už tam porajili, žebi me vžal...*⁷).

4. Dynamický charakter jazyka je založený na vonkajšej, mimojazykovej dynamike jazykového spoločenstva a spolu s týmto spoločenstvom aj jazykový systém prechádza fázami vzniku, rozvíjania a prípadného zániku. Prirodzene, tento vzťah medzi jazykom a jazykovým spoločenstvom nie je priamočiary, bezprostredný. Dôležitú úlohu tu hrá myšlienková oblasť, respektíve myslenie ako ľudská činnosť (Horecký, 1988). Týmto príspevkom by som teda chcel naznačiť rozsiahlejší a hlbší výskum diachrónneho i synchrónneho vývinu nárečia zo sociolingvistického pohľadu. V budúcnosti popri spracovávaní vecnej kartotéky, zozbieraného materiálu v dialektológii do podoby ďalších zväzkov Slovníka slovenských nárečí, sa bude treba nevyhnutne venovať i výskumom súčasného stavu nárečí i hovorenej podoby spisovnej slovenčiny, pretože bez

⁵ 60/36, text č. 3, s. 8, 1983.

⁶ 60/34, text č. 15, 1987.

⁷ 60/29, text č. 2, 1987.

priamej konfrontácie súčasného stavu nárečia s minulým sa dostaneme (ak ešte nie sme) do kruhu, keď pri každom ďalšom koncipovaní lexikografických častí budeme v prevažnej miere pracovať s polstoročným materiálom.

Tým chceme povedať to, že pri sociolingvistických výskumoch (a dotýka sa to najmä výskumu tzv. mestskej reči či urbanizovaného nárečia) treba prirodzene brať za základ dialektologické diela opisujúce pôvodný stav nárečí, to znáči základné dialektologické pramene.

Literatúra

BLANÁR, V.: Atlas slovenského jazyka. IV. – Lexika a výskum nárečovej slovnej zásoby. In: *Slavica Slovaca*, 1989, roč. 24, č. 1, s. 57 – 63.

BLANÁR, V.: K zániku slov v ľudovej reči. In: *Jazykovedné štúdie II. Dialektológia*. Red. J. Štolc. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1957, s. 65 – 73.

BLANÁR, V.: Porovnanie lexiky slovanských jazykov z diachrónneho hľadiska. Bratislava: Veda 1993.

HABOVŠTIK, A.: O vzniku, ustaľovaní a zániku niektorých vyjadrovacích prostriedkov v nárečiach. In: *Jazykovedné štúdie XV*. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1980, s. 75 – 78.

HABOVŠTIKOVÁ, K.: Jazykový rozbor pamiatky *Inventarium rerum arcis arvensis* z roku 1611. In: *Jazykovedné štúdie II*. Red. J. Štolc. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1957, s. 205 – 248.

HORECKÝ, J.: Dynamickosť a dynamika v jazyku. In: *Studia Academica Slovaca* 17. Prednášky XXIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: FF UK 1988, s. 190 – 199.

Slovník slovenských nárečí I. Red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994.

Texty z nárečového výskumu pre Atlas slovenského jazyka. Dialektologické oddelenie JÚLEŠ SAV, č. 60/34, č. 60/29, č. 60/36.

Texty z Oblastného archívu v Levoči.

Mikroštruktúrne vzťahy v turčianskej hydronymii

Jaromír Krško

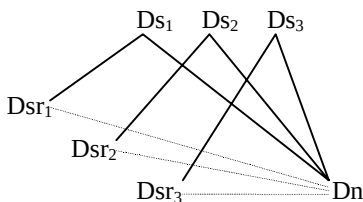
Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

V rámci výskumu hydronymie Turca sme si pri analýze tohto špecifického druhu toponým všimli aj mikroštruktúrne vzťahy, ktoré sú výsledkom pôsobenia viacerých činiteľov.

Všeobecne sa uznáva základná téza, že propriálna lexika tvorí špecifickú oblasť lexiky. Pri analýze mikroštruktúrnych vzťahov je preto potrebné vychádzať najprv zo všeobecných vzťahov v lexike a potom si túto problematiku všimnúť v onymii.

V minulosti sa vo všeobecnej onomastike venovala pozornosť najmä onymickej synonymii, polysémii a homonymii.¹

Lexikálna synonymia znamená, že ide o slová „ktoré vyjadrujú podobné alebo rovnaké poznanie, videnie a hodnotenie vecí spoločnosťou“ (Rajnohová, 1998, s. 234) alebo ide o slová „s podobnými alebo rovnakými propozičnými a konotačnými sémami“ (Rajnohová, 1998, s. 235). Tento jav môžeme vyjadriť v rámci sémantického trojuholníka takto:

Synonymia vzniká aj v onymii a vyskytuje sa často, pretože nepredstavuje (na rozdiel od iných mikroštruktúrnych vzťahov) výraznú komunikačnú prekážku. Pre vznik onymickej synonymie (polyonymie) je dôležitá designácia vlastného mena.

Problematicu synonymie v onomastike analyzovalo viacero autorov. Napriek tomu sa však doteraz neustálila terminológia na pomenovanie tohto mikroštruktúrneho vzťahu. K. J. Soltészová (1972) pri synonymii brala do úvahy kontextovú zrozumiteľnosť a synonymický vzťah hodnotí len v určitých časových a lokálnych súradniciach. V diachronickom vzťahu (napr. Sanktpeterburg – Petrohrad – Leningrad) nejde podľa nej o polyonymiu. A. V. Superanskaja (1973) hodnotí (diachronické) onymické rady ako synonymický rad. Na označenie tohto javu používa termín **polyonymia**.

W. Fleicher (1973) sa snažil presadiť termín **propriálne dublety**. Nedostatok tohto termínu vidíme hlavne v tom, že termínom dubleta sa označujú zdvojené veci. Polyonymický rad však môže pozostávať aj z viac ako dvoch členov.

M. Majtán (1976) pracuje s termínmi **viacnázvovosť** alebo **tautonymia**. Pri tomto jave treba podľa neho odlišiť viacnázvovosť od variantnosti – „termínmi viacnázvovosť, tautonymia možno označovať lexikálne, slovotvorne, paradigmaticky a gramatickým číslom odlišené názvy toho istého objektu a termínom variantnosť hláskovo a graficky odlišené názvy (varianty názvov)“ (Majtán, 1976, s. 45). Zároveň autor považuje termín viacnázvovosť za vhodnejší ako termín absolútna synonymia.

Polyonymiu definuje V. Blanár ako „pomenovanie tohože denotátu rozličnými topolexémami alebo antropolexémami“ (Blanár, 1996, s. 141). Definícia vy-

¹ Pri každom mikroštruktúrnom vzťahu zosumarizujeme názory jednotlivých autorov o tejto problematike a priblížime ich terminológiu.

² Problematika spoločenského hodnotenia (vnímania a videnia) plne korešponduje s našimi názormi o existencii mikrosociálnych toponým, resp. sociálnom priestore v onymii.

chádza z názoru V. Blanára, že treba odlišiť vlastné meno vzniknuté z rovnakých synonymických odvodzovacích základov, ktoré sú názvami osobitných denotátov³ (Vinice – Vinohrady, Kováč – Faber – Šmíd) od paralelného pomenovania denotátu niekoľkými vlastnými menami: Anglicko – Veľká Británia (Blanár, 1996, s. 141). V. Blanár v tejto súvislosti používa termín **onymická synonymia**.

Z nášho hľadiska je najvýstižnejší termín **polyonymia**, pretože najlepšie vyjadruje fakt „viacmennosti“. Termín onymická synonymia síce tiež jasne poukazuje na riešenie problematiku, ale v konfrontácii s lexikálnou synonymiou musíme používať atribút (lexikálna / onymická) na odlišenie synonymického javu.

Pri skúmaní polyonymických názvov môžeme za rozhodujúce kritérium brať do úvahy fakt, či ľudia vedia stotožniť viaceré názvy s daným objektom (teda, či viaceré designátory vedia stotožniť s jedným denotátom). V obciach osídlených nemeckou kolonizáciou (Turček, Sklené, Horná Štubňa, Brieštie, Vríčko...) sa dodnes používajú popri slovenských názvoch aj nemecké podoby. Terénnym výskumom sme zistili, že staršej a strednej generácii nerobilo žiadne problémy dvojazyčné pomenovanie tokov (tvoria polyonymický rad vo vzťahu domáci – cudzí názov), mladšia a najmladšia generácia (deti a mládež do 20 rokov) však nemecké názvy už nepoužíva a väčšinou považovala dva názvy za dva objekty. V tejto sociálnej skupine (u príslušníkov mladšej generácie) zaniká polyonymia tohto typu.

Hranica medzi polyonymickým názvom (t. j. pomenovaním začleneným do polyonymického radu) a variantom („hláskovo a graficky odlišeným názvom“ – Majtán, 1976, s. 45) je veľmi jemná a, podľa nášho názoru, ju možno rozlišovať len v synchrónnej onymii. Napr. tvary *Blatnický potok* – *Blatnica* považujeme za polyonymické názvy, pričom druhý názov vznikol univerbizáciou – deriváciou (Krško, 1996, s. 139), ale názvy *Blatnica* – *Blatničianka* považujeme za varianty. Z diachrónneho hľadiska však môžeme tieto tvary považovať za polyonymické, pretože jeden slovtvorný model mohol byť produktívny v minulosti a v súčasnej tvorbe hydroným dominuje iný (odlišný) postup.

Polyonymia vzniká v niekoľkých rovinách, ktoré môžu byť vzájomne popreškupované. Vo všeobecnosti rozoznávame tieto roviny: starší – novší názov (diachrónna rovina), všeobecne – individuálne používaný názov (sociálna rovina), spisovný – nárečový názov (dialektová rovina), štandardizovaný – neštandardizovaný názov (kodifikačná rovina), neutrálny – expresívny názov (emocionálno-expresívna rovina), pôvodný názov – substituovaný do iného jazyka (substitučná rovina) a (doposiaľ nespomínaná) ideologická rovina, ktorá vzniká v opozičnom vzťahu ideologicky vyhovujúci – ideologicky nevyhovujúci názov.⁴

³ Podľa nášho názoru v tomto prípade nejde o polyonymiu, pretože z vyššie uvedení názorov vyplýva, že polyonymia je vzťah niekoľkých designátorov k jednému denotátu.

⁴ Základné členenie pozri napr. u M. Majtána (1976, s. 45) alebo u J. Kršku (1996, s. 138). Pomenovanie jednotlivých rovin nebolo v onomastike doposiaľ publikované.

Diachrónnu rovinu zistíme analýzou historických dokumentov v komparácii so súčasným stavom. Túto rovinu reprezentujú v turčianskej hydronymii napr. názvy: *Besná voda* (súčasná podoba) – *aqua Prehod* (r. 1266) – *rivulum Dubowensi* (M. Bel r. 1736); *Ivančiná* – *Konotopa* (r. 1248); *Necpalský potok* – *fluvium Bela* (r. 1287); *Valčiansky potok* – *fluvium Borocha* (r. 1252), *Valentová* – *rivulum Ewspatak* (r. 1393); *Sklabinský potok* – *Garadechnice* (r. 1242).

O sociálnej rovine môžeme hovoriť najmä v súvislosti s dĺžkou toku. Tento druh polyonymie je práve typický pre hydronymiu, pretože vodný tok predstavuje veľmi dlhý (rozľahlý) objekt na pomenovanie. V praxi sa preto stretáme s javom, že (najčastejšie) prameň má iný názov ako horný, stredný, alebo dolný tok. Polyonymia totiž vzniká odlišným vnímaním objektu (pozri pozn. č. 2), a teda odlišnou designáciou u rôznych mikrosociálnych skupín.⁵ Takto vznikli napr. polyonymické názvy: *Teplica* (pomenovanie stredného toku 27 km dlhého potoka) – *Žarnovica* (prameň a horný tok) – *Jazernica* (dolný tok); *Rakša* – *Horevodie* (prameň); *Javorovec* – *Ružová* (dolný tok).

Dialektovú rovinu (v komparácii so spisovným jazykom) sme v turčianskej hydronymii zaznamenali len v niekoľkých prípadoch, pretože diferenčné prvky, ktoré charakterizujú turčianske nárečie, sa uplatnili v hydronymii v malom množstve: *Gaderský potok* – *Gäderský potok*; *Vežer* – *Vädžer*; *Karlovský potok* – *Karl'ouský potok*; *Lehôtka* – *Lihotka* a pod.

Kodifikačná rovina je úzko prepojená so sociálnou rovinou. Väčšinu názvov tvoriacich korpus turčianskej hydronymie sme získali excerpciou rôznych máp. Tie sa musia opierať o štandardizovanú podobu, ktorú prijal Ústav geodézie a kartografie a Výskumný ústav vodohospodársky. Získali sme aj mapy vyhotovené Výskumným ústavom vodohospodárskym pre Povodie Váhu v Piešťanoch. Na vodohospodárskej mape (M 1 : 50 000) bolo mnoho názvov, ktoré nekorešpondovali s nami získanými názvami z iných zdrojov (mapy, diplomové práce, terénny výskum). Tieto názvy vznikli „umelo“, najčastejšie boli motivované okolitými terénnymi názvami. Vnímané našou optikou o sociálnom priestore v onymii, ľudia, ktorí vytvorili tieto názvy, neboli súčasťou societ, v ktorých sa funkčne uplatňujú (žiaľ) nekodifikované podoby hydroným: *Jasenová* – *Kýčera*; *Medvedí potok* – *Krištáľový* (!); *Húčľava* – *Studenec*; *Daubnerov potok* – *Darebák*; *Široký potok* – *Mokrý*...

Emocionálno-expresívna rovina je prepojená s ostatnými rovinami. Ide o začlenenie expresívne motivovaného názvu do opozičného pomenovania voči neutrálnemu názvu. Expresivita je prítomná v hydronymách najmä v súvislosti

⁵ Za relatívne uzavreté mikrosociety považujeme aj príslušníkov jednotlivých obcí. Societa je tým kompaktnejšia, čím je uzavretejšia do seba (má menej kontaktov s okolitými societami – v minulosti šlo najmä o izoláciu vyvolanú geomorfologickými podmienkami a vzdialenosťou. K nášmu chápaniu sociálneho priestoru (najmä v toponymii) pozri Krško, 1998(a); Krško, 1998(b).

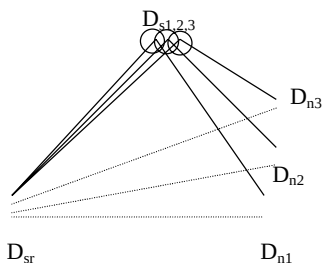
s charakterom a vlastnosťami toku – *Besná voda* (dravý tok), *Darebák* (tok spôsobujúci záplavy), *Smradľavá voda* (prameň).⁶

Substitučná rovina sa uplatňuje v polyonymii pri etnickom zmiešaní obyvateľov. V našom prípade môžeme uvažovať o substitúcii (pôvodných) slovenských hydroným do nemčiny a neskôr do slovenčiny. Ide o dôležité (veľké) vodné toky, ktoré boli známe predchádzajúcemu obyvateľstvu. Prichádzajúce nemecké etnikum ich prevzalo v pôvodnej podobe a foneticky prispôbilo ich nárečiam: *Briešťanka* (z ojkonyma *Brieštie* – to z apel. *brest*) – *Brieserwasser*; *Vríca* (od slovesa *vriet*) – *Vritzam*. Týchto hydroným je však málo. Omnoho väčšiu skupinu tvoria hydronymá substituované z nemčiny (resp. nemeckých nárečí) do slovenčiny. Ide o vodné toky nachádzajúce sa v horách, ktoré fungujú najmä v onymii obyvateľov týchto obcí. Proces šandardizácie hydroným vyvolal potrebu označenia toku v slovenčine, a teda jeho substitúcie z nemčiny. Väčšina slovenských názvov vznikla kalkovaním: *Tiefwasser* – *Hlboký potok*; *Grenzwasser* – *Hraničná voda*; *Ahornbrunn* – *Javorová studňa*; *Mühlbach* – *Mlynský potok*; *Schwarzwasser* – *Čierna voda*; *Bei Brunn* – *Pri studni* a pod.

Poslednú – ideologickú rovinu sme zaznamenali pri toku *Antonský potok*, ktorého názov vznikol podľa terénneho názvu *Antonská dolina* (tá podľa kaplnky sv. Antona, ktorá je postavená pri ústí potoka do Turca). Na vodohospodárskej mape z roku 1988 sme zaznamenali podobu *Antolský potok* (pravdepodobne pod ideologickou zmenou ojkonyma *Sv. Anton* > *Antol*).⁷

Ďalším mikroštruktúrnym vzťahom v lexike je polysémia. Ide o opačný jav ako v synonymii. Pri polysémii (aj homonymii) jednému designátoru zodpovedá niekoľko denotátov. Na rozdiel od homonymie však pri polysémii dochádza v rámci designátov k prekrytiu spoločných semém (majú spoločné sémantické jadro) – k tomu Blanár, 1984, s. 73 – 79.

Polysémiu môžeme v rámci sémantického trojuholníka vyjadriť takto:

⁶ Expresivita v hydronymii je všeobecne rozšírená – z našich doterajších výskumov sme zaznamenali takto motivované hydronymá v Muránskej doline – *Kakajka*, *Prdliška*, *Zobráška* (studničky).

⁷ Uplatnenie ideologickej roviny v hydronymii je výnimočné. Najčastejšie sa tieto vplyvy uplatnili pri urbanonymách, oronymách a ojkonymách (pozri Krško, 1996, s. 137).

Polysémiu v onymii chápu onomastici rozlične. A. V. Superanskaja tento jav vlastným menám zásadne nepriznáva („полисемия им принципиально не свойственна“ – Superanskaja, 1973, s. 292), dokonca nesúhlasí ani s názorom T. N. Kondratevovej, ktorá pripúšťa polysémiu v rámci vlastných mien, ktoré vznikli z polysémických apelatív (Superanskaja, 1973, s. 292, pozn. č. 16).

K. J. Soltészová (1972) polysémiu vlastných mien pripúšťa a píše, že tento jav vzniká prenášaním vlastného mena – za polysémické pokladá názvy krajín, oblastí, okresov, ktoré dostali názov podľa obcí (centier týchto častí) alebo podľa riek – *Missouri* – rieka i štát v USA; *Zürich* – mesto, oblasť, kantón. Takéto chápanie polysémie je príliš široké, pretože uvedené propriá nepatria do rovnakých onymických sústav.⁸ Soltészovej názor o polysémii však treba podporiť v ponímaní rovnakých miestnych názvov s priezračným apelatívnym významom. Podľa V. Blanára (tak aj A. V. Superanskaja⁹) však „v toponymách a mikrotoponymách ako *Abrahamovce*, *Behynce*, *Belá*, *Bohunice*, *Vozokany*...; *Lúky*, *Kratiny*, *Vinice*..., ktoré sa vzťahujú na rozličné objekty na území slovenského národného jazyka, ide skôr o použitie jedného mena na označenie rozličných objektov“ (Blanár, 1996, s. 139).

V. Blanár (tamže) pripúšťa tento mikroštruktúrny vzťah. Ako polysémické slovo „možno hodnotiť vecne blízke denotáty, ktoré sú blízke aj obsahove, t. j. designáciou. V zásade ide o vlastné mená patriace do jednej onymickej sústavy.“ V antroponymii poukazuje tento autor na spoločné znaky nositeľov toho istého rodného mena a priezviska v priamom príbuzenskom vzťahu – Ján Kováč – starý otec, otec, syn.¹⁰

Ak sa vrátíme k Soltészovej názoru o chápaní polysémie rovnakých miestnych názvov s priezračným apelatívnym významom, dostaneme sa k samotnému jadru problému polysémie v onymii, ktorý je podľa V. Blanára (1996, s. 138) „zo skúmaných termínov najmenej vyjasnený“.

V rámci výskumu hydronymie Turca sme po zostavení abecednej kartotéky hydronym zistili, že v povodí Turca existuje niekoľkonásobný výskyt niektorých hydronym: *Biely potok* (5-krát), *Blatná* (3-krát), *Bukovina* (2-krát), *Bystrica* (2-krát), *Mlynský potok* (4-krát) atď. M. Majtán (1996, s. 20) píše, že: „pri posudzovaní názvov zo širšieho rámca a pri areálovom výskume názvov výskyt rovnakých názvov pokladáme za homonymný jav, za homonymiu..., v rámci mikrorajónu homonymných javov niet, boli by na prekážku jednoznačnej identifikácie objektov.“ Základné otázky preto znejú: „**Ako** môže dochádzať k také-

⁸ Tu treba súhlasiť s názorom A. V. Superanskej (1973, s. 291), ktorá hodnotí polysémiu ako záležitosť jedného poľa (pod pojmom pole chápe onymickú sústavu).

⁹ Superanskaja (1973, s. 289) hovorí o tzv. тезоименности – ak existujú rovnako pomenované objekty v rámci jednej onymickej sústavy: *Rostov* – 1. mesto na Done, 2. mesto v Jaroslavskej oblasti. Soltészová by to hodnotila ako onymickú polysémiu.

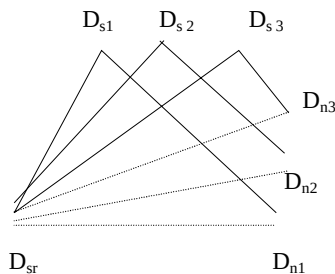
¹⁰ Soltészová pokladá za polysémické aj vzťahy medzi nepríbuznými osobami – nositeľmi toho istého rodného mena a priezviska.

muto javu, keď polysémia alebo homonymia narúšajú komunikáciu, a **prečo** k tomuto javu dochádza – veď sa tým popierajú základné vlastnosti propria – identifikovať, pomenovať, diferencovať a lokalizovať objekt?“. Odpoveďou na tieto otázky je chápanie sociálneho priestoru a uplatnenie proprií v ňom.

Ak chápeme obyvateľov obce ako uzavretú (mikro)societu, funguje v nej vlastná (mikro)sociálna onymia. V rámci nej nemôže existovať jav onymickej polysémie alebo homonymie (v obci môže byť len jeden *Mlynský potok*, pretože proprium by stratilo svoje základné atribúty). Ak však prekročíme hranice mikrosociety a porovnáme určitú množinu mikrosociálnych onymických sústav, teda skúmame širšie onymické prostredie (skladajúce sa z niekoľkých, na seba nezávislých mikrosociálnych prostrediach), zistíme, že proprií s rovnakou motiváciou, ale označujúcich rôzne objekty, môže byť niekoľko. V tomto smere nie je rozhodujúca ani veľkosť objektu, pretože napr. u hydronyma *Turiec* dochádza k onymickej polysémii v rámci Slovenska: *Turiec* – 1. ľavý prítok Váhu; 77,4 km dlhý tok prameniacy v Kremnických vrchoch, ústiacy pri Vrútkach; 2. pravý prítok Slanej; 46,2 km dlhý tok prameniacy v Slovenskom rudohorí, ústiacy pri Tornali (Sičáková, 1996, s. 85). Polysémia nevzniká teda v nižších mikrosocietach, ale pri komparácii viacerých mikrosociálnych onymických sústav.

Ďalším problémom v tejto problematike je terminologické označenie tohto javu. Tým, že niektorí onomastici ho nepripúšťajú, nepotrebujú ho ani presne pomenovať. Keďže ide o jav, pri ktorom sa jeden designátor vzťahuje na niekoľko denotátov, uvažovali sme (pod vplyvom termínu polyonymia) o termíne polyreferenčnosť (jav vzťahujúci sa na niekoľko referentov). Tento termín by však zahŕňal rovnako lexikálne, ako aj onymické javy a navyše by nediferencoval polysémiu a homonymiu. Z tohto dôvodu sa najvýhodnejšími termínmi zdajú **onymická polysémia**, **onymická homonymia** a **onymická polyreferenčnosť** ako strešný termín pre obidva javy.

S lexikálnou polysémiou úzko súvisí homonymia. Rozdiel je v tom, že z hľadiska designátorov nedochádza k ich prekryvaniu, pretože designáty neobsahujú žiadne spoločné sémy. Ide teda o rovnako znejúce slová, ktoré v rámci sémantického trojuholníka možno vyjadriť takto:

K. J. Soltészová (1972) vidí onymickú homonymiu v takých propriách, ktoré vznikli z apelatív, ktorých významy od pôvodu nesúviseli alebo súvislosť zanikla: *Marci* – 1. antroponymum od mena *Márton*, 2. antroponymum od mena *Marcell*.

V onomastike charakterizuje A. V. Superanskaja (1973, s. 288) onymickú homonymiu ako záležitosť rozličných polí (onymických sústav): *Miška* – 1. meno chlapca, 2. meno jelenčeka, 3. cukríky tejto značky; alebo v antroponymii ide o nositeľov rovnakého rodného mena a priezviska, ale bez príbuzenského vzťahu. Za onymické homonymá považuje aj rovnozvučné mená v rôznych jazykoch (v rôznych národných onymických sústavách): *Brest* – 1. mesto vo Francúzsku, 2. mesto v Bielorusku.

V. Blanár (1996, s. 140) za homonymné považuje tieto skupiny vlastných mien: „a) rovnozvučné mená označujúce denotáty z rozličných onymických sústav tohože národného jazyka: *Nitra* – 1. rieka, 2. mesto; b) úradná, prípadne hypokoristická podoba rodného mena používaná v danej sústave aj ako priezvisko; c) rovnozvučné mená označujúce denotáty z jednej onymickej sústavy príslušného národného jazyka, napr. *Milka* – 1. hypokoristikum k *Emília*, 2. hypokoristikum k *Ludmila*, 3. úradné meno prevzaté z južnoslovanských jazykov“.

Za homonymné podoby hydronym Turca môžeme teda považovať tie názvy, ktoré majú odlišnú motiváciu – napr.: *Široká* – 1. ľavý prítok Teplice – názov vznikol podľa širokého toku, 2. ľavý prítok Turca – názov vznikol z hydronyma *Široký potok*, 3. ľavý prítok Slovianskeho potoka – názov vznikol podľa terénneho názvu *Široká* (dolina); *Sokol* – 1. ľavý prítok Turca – názov pravdepodobne vznikol podľa hniezdisk sokolov pri jeho brehoch, 2. ľavý prítok Polerieky, názov vznikol z terénneho názvu *Sokol*.

Mikroštruktúrne vzťahy, ktoré sme v príspevku analyzovali na príklade turčianskej hydronymie, poukazujú na sociálne prepojenie proprií a ich používateľov. Zároveň sme dokázali, že polyonymiu, onymickú polysémiu a onymickú homonymiu nemožno skúmať z hľadiska mikrospoločenstiev (mikrosociet), pretože na tejto úrovni tieto vzťahy nevznikajú. V širšom ponímaní spoločenských však propriá existujú vo všetkých skúmaných mikroštruktúrnych vzťahoch.

Literatúra

BLANÁR, Vincent: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. 1. vyd. Bratislava: Veda 1984. 216 s.

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. 1. vyd. Bratislava: Veda, 1996. 250 s. ISBN 80-224-0490-X

DOLNÍK, Juraj: Lexikálna sémantika. 1. vyd. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 1990. 291 s. ISBN 80-223-0011-X

FLEISCHER, W.: Variationen von Eigennamen. In: Der Name in Sprache und Gesellschaft. Beiträge zur Theorie der Onomastik. Red. H. Walther. Berlin 1973, s. 52 – 63.

KRŠKO, Jaromír: Polyonymia chotárnych názvov Muránskej doliny. In: Slovenská reč, 1996, roč. 61, č. 3, s. 136 – 141.

KRŠKO, Jaromír: Mikrosociálne toponymá. In: 13. Slovenská onomastická konferencia. Zborník referátov z 13. slovenskej onomastickej konferencie konanej v Modre-Piesku 2. – 4. 10. 1997. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1998(a), s. 115 – 119. ISBN 80-85586-11-8

KRŠKO, Jaromír: Toponymický priestor v komunikácii malých sociálnych skupín. In: Slovenský národopis, 1998(b), roč. 46, č. 1, s. 80 – 101.

MAJTÁN, Milan: Spoločenské fungovanie toponyma. In: Zborník materiálov zo VII. slovenskej onomastickej konferencie (Zemplínska Širava 20. – 24. septembra 1976). Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1980, s. 43 – 49.

MAJTÁN, Milan: Z lexiky slovenskej toponymie. 1. vyd. Bratislava: Veda 1996. 191 s. ISBN 80-224-0480-2

RAJNOHOVÁ, Adriana: Synonymia a význam. In: Acta Universitatis Matthiae Belii. Zborník Fakulty humanitných vied. Sekcia filologická, roč. 2. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB v Banskej Bystrici 1998, s. 232 – 236. ISBN 80-8055-171-5

RAJNOHOVÁ, Adriana: Veda pre vedu alebo Synonymia v zajatí jazykovedy? In: Varia VIII. Zborník materiálov z 8. kolokvia mladých jazykovedcov konaného v Modre-Piesku 25. – 27. 11. 1998. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1999, s. 308 – 311.

SOLTÉSZ, K. J.: Homonymie, Polysemie und Synonymie der Eigennamen. In: Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, 22, 1972, s. 107 – 117.

СУПЕРАНСКАЯ, Александра Васильевна: Общая теория имени собственного. Москва: Наука 1973. 364 c.

ŠRÁMEK, Rudolf: Úvod do obecné onomastiky. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita v Brně 1999. 191 s. ISBN 80-210-2027-X

Staropolskie nazwy odetniczne

Magdalena Czachorowska

Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Bydgoszcz

Nazwy osobowe pochodzenia odetnicznego są to nazwy, dla których podstawę motywacji stanowią etnonimy, czyli nazwy plemion, ludów, później narodów¹. Pełny rejestr staropolskich nazw odetnicznych umieszczony został w IV części Słownika etymologiczno-motywacyjnego staropolskich nazw osobowych.

¹ Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych, cz. IV: Nazwy osobowe pochodzące od etników, pod red. A. Cieślíkowej i M. Malec, oprac. E. Supranowicz, Kraków 1997, Wstęp, s. V. Nazwy odetniczne należą do szerszej grupy nazw mieszkalców, nie wszystkie jednak kategorie nazw mieszkalców będą przedmiotem opracowania, ponieważ np. nazwy mieszkalców miast, jako jedyne z tej grupy pisane małą literą, nie stanowiły bazy dla nazw osobowych.

Porównanie tego zbioru ze współczesnym materiałem onomastycznym umożliwi Słownik nazwisk K. Rymuta². Zanim jednak przejdziemy do analizy zagadnień szczegółowych, warto zastanowić się nad kilkoma problemami ogólnymi.

Po pierwsze, wątpliwości onomastów budzi przynależność nazw etnicznych do nomen proprium. Przyczyn tych wątpliwości szukać należy w pokrewieństwie z wyrazami pospolitymi, bo choć etnonimy mają jednostkowe odniesienie do obiektu nazywania, to jednak obiektem tym jest zbiorowość ludzka – tak zwany desygnat kolektywny³. Podobny zakres desygnacyjny obejmują nazwy heraldyczne (odnoszące się do mniejszych, ale także zbiorowości ludzkich) i chrematonimy (nazywające całe serie produktów). Pozycja etników nie jest więc odosobniona w systemie onomastycznym. O ile jednak pokrewieństwo nazw etnicznych z nazwami własnymi może budzić wątpliwości, o tyle nazwy odetniczne utworzone za pomocą wyspecjalizowanych przyrostków antroponimicznych na drodze derzwacji sufiksальной bez wątpienia poszerzają zasób nomen proprium.

Drugim problemem, który się rysuje, jest sposób przechodzenia z kategorii nazw zbiorowych (etnika) do kategorii nazw indywidualnych (nazwania odetniczne). Elżbieta Supranowicz wymienia dwa sposoby zmiany obiektu nazywania: przejście z jednej kategorii nazw osobowych do drugiej, relacja etnonim (rzeczywisty) – antroponim, drugi sposób zakłada medium apelatywne: etnonim (np. *Żyd*, *Cygan*) – apelatyw (*żyd*, *cygan*) – antroponim. Ten drugi sposób budzi pewne wątpliwości, ponieważ zakłada deetnonimizację – przejście nazwy z zasobu nomen proprium do nomen appellativum i proces onimizacji, czyli ponowną zmianę kategorii – wyraz pospolity – nazwa własna. Nazwy typu *Żyd*, *Cygan* ulegałyby więc wtórnemu nasemantyzowaniu i z płaszczyzny znaczącej przechodziły do zasobu nazw własnych. Sposób, zakładający apelatywną strefę przejściową, zrywa związek między antroponimem a etnonimem. W tym przypadku mamy do czynienia z nazwami własnymi odapelatywnymi, nie zaś z nazwami odetnicznymi. I choć Supranowicz zastrzega *rozstrzygnięcie, jaka kategoria semantyczna stanowiła tu podstawę motywacji, jest niemożliwe*⁴, to takie rozstrzygnięcie wydaje się być zbędne, ponieważ tylko jeden z wymienionych sposobów ilustruje powstanie nazwy odetnicznej, drugi opisuje przejście wyrazu pospolitego do kategorii nazw własnych.

Następny problem, który łączy się z poprzednim, to przyczyny zaistnienia i funkcjonowania nazw odetnicznych wśród zasobu nazwisk nie tylko polskich. Genezą powstania tego typu nazw jest opozycja *swoi – obcy*, *starzy – nowi*, *osiedli – przybyły*. Nazwy odetniczne zaczęły funkcjonować podobnie jak na

² K. Rymut, Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych, t. I–X, Kraków 1992–1994.

³ Por. Polskie nazwy osobowe. Encyklopedia, pod red. E. Rzetelskiej-Feleszko, Warszawa 1998, s. 182.

⁴ Słownik etymologiczno-motywacyjny..., Wstęp, s. VII.

⁵ K. Rymut, Nazwiska Polaków, Wrocław 1991, s. 197.

przykład nazwisko Nowak i pochodne „człowiek nowy, przybysz”⁶. O licznych przybyszach z obcych krajów pisze Z. Kaleta: *W ciągu wieku XIII nastąpiła stopniowa przebudowa społeczno-ekonomicznego systemu prawa książęcego, co pociągnęło za sobą wytworzenie się większych grup społecznych typu stanowego. Stało się tak na skutek znacznego napływu obcych kolonistów, rzeźmieśników, chłopów przede wszystkim niemieckich, ale także holenderskich, flamandzkich i walońskich, głównie na Śląsk i Pomorze*⁶. Byli oni werbowani przez książąt polskich do zasiedlania pustych obszarów kraju⁷. Nadawaniu nazw odetnicznych sprzyjały niezrozumiały język, obce tradycje, często inna religia, czyli „inność” człowieka a nie konotacje semantyczne, przynajmniej pierwotnie, w okresie, z którego pochodzą zebrane w Słowniku antroponimy.

Słownik etymologiczno-motywacyjny zawiera 65 artykułów hasłowych stanowiących nazwy osobowe najczęściej równe postacią etnonimom, rzadko de-rywowane słowotwórczo⁸. Nagłówek artykułu stanowi więc forma najprostsza słowotwórczo i najbliższa podstawie motywacyjnej (tzn. nazwie etnicznej) spośród form znajdujących się w SSNO⁹. Dalej otrzymujemy rejestr 363 formacji pochodnych.

W SSNO znalazły się 24 nazwy słowiańskie, tzn. nazwy prasłowiańskich plemion (Duleba), nazwy zbiorowości lokalnych, tj. nazwy wspólnot związanych z określonym terytorium regionalnym¹⁰ (Mazowszanin), nazwy członków danej społeczności zaliczanej do zespołu ludów słowiańskich (Czech), nazwy genetycznie niesłowiańskie, zaadaptowane przez Słowian (Bułgarzy). Do etników słowiańskich zaliczymy więc następujące: Bałgarzyn, Bem¹¹, Charwat, Cyps¹², Czech, Duleba, Kaszuba, Kujawiec, Lach, Mazowszanin, Morawa, Moskwa, Podolanin, Polak, Polanin, Polska, Pomorzanin, Rus, Sarb, Słowianin, Spisz¹³, Ślęzanin, Wielikopolski, Wołyniec. Część z nich obrazuje migrację ludności polskiej w obrębie Państwa Polskiego: Kaszuba, Kujawiec itd., część pokazuje potrzebę identyfikacji Polaka wśród żywiołu obcego: Polak, Polska, pozostałe zaś zaświadczenia napływ przybyszów z innych krajów słowiańskich do Polski: Bem, Charwat, Cyps.

⁶ Z. Kaleta, *Nazwisko w kulturze polskiej*, Warszawa 1998, s. 27.

⁷ Op. cit., s. 27–28.

⁸ Słownik etymologiczno-motywacyjny..., Wstęp, s. VII.

⁹ Op. cit., Wstęp, s. VII. SSNO – Słownik staropolskich nazw osobowych, pod red. W. Taszyckiego, I–VI, Wrocław 1965–1983; VII. Suplement, opr. pod kierunkiem M. Malec, Wrocław 1984–1987.

¹⁰ Encyklopedia..., s. 182.

¹¹ Bem – Bo(h)emus, por. Bohemia, Czeska ziemia, Słownik etymologiczno-motywacyjny..., s. 2.

¹² Cyps – por. Zips, niemiecka wersja nazwy Spisza, a także mieszkańca tej krainy, Słownik etymologiczno-motywacyjny..., s. 3.

¹³ Spisz – możliwa też lekcja Spysz od nazwy osobowej z pierwszym członem Spyci-, Słownik etymologiczno-motywacyjny..., s. 14.

O strukturze narodowościowej ludności napływowej może świadczyć liczba formacji słowotwórczych, motywowanych przez etnonimy. Najwięcej nazw osobowych fundowanych jest przez etnonim *Rus* (27 formacji). Dodajmy jeszcze 3 struktury motywowane przez nazwę *Moskwa* i otrzymujemy 30 nazw osobowych zarejestrowanych przez Słownik a wyróżniających przybyszów zza wschodniej granicy Polski. Wśród formacji słowotwórczo podzielných odnaleźć można struktury deminutywne: *Rusak, Rusek, Rusinek*; patronimiczne: *Rusowicz, Rusinkowicz*; przynależnościowe czy dzierżawcze: *Rusin, Rusow, Ruskow*. Na drugie miejsce wysuwają się struktury pochodne od nazw narodów i narodowości z południa Polski: *Bem* (14 formacji), *Morawa* (8 formacji), *Cyps* i *Spisz* (9 formacji). Łącznie najbliższe sąsiedztwo południowe reprezentowane jest przez 36 nazw odetnicznych wrośniętych w polską strukturę słowotwórczą: *Bemek, Bemko, Biemek, Biemko* – deminutiva, *Czechowicz, Morawic, Morawczyc* – patronimica, *Czechowa* – feminum, dzierżawcze – *Morawin*. Pozostałe nazwy słowiańskie, mniej liczne reprezentowane w Słowniku, to: *Charwat* (7 formacji), *Sarb* (6 formacji), *Bułgarzyn* (1 formacja) oraz 5 nazw osobowych od etnonimu *Słowianin*.

Wśród nazw słowiańskich rysują się 3 grupy antroponimów obrazujące życie społeczne: migracyjne (*Kaszuba, Kujawiec*), emigracyjne (*Polak, Polska*) i napływowe, powstałe od nazw krain i narodowości w znacznej liczbie najbliższych sąsiadów Polski.

Znacznie bogatszy zasób nazw odetnicznych reprezentowany jest przez motywacje niesłowiańskie – prawie dwukrotnie więcej podstaw słowotwórczych bo 41. Biorąc pod uwagę fakt, iż powstanie tego typu antroponimów opierało się na zasadzie swoi – obcy, wielość określeń niesłowiańskich wydaje się być uzasadniona.

Wśród etnonimów niesłowiańskich najwięcej nazw staropolskich fundowanych było na nazwie *Niemiec* (10), *Bawor* (8), *Szwab* (5), *Sas* (4), *Sasin* (6), *Szwicer* (2), *Westwal* (3) plus 5 określeń endogenicznych *Almanus, Deutsch* (2), *Teutonicus* (2) – razem 43 formacje określające ludność niemieckojęzyczną. Dalej *Węgier* (20), *Prus* (14), *Tatar* (11), *Włoch* (9). Jak widzimy, na czoło listy wysuwają się antroponimy nazywające przedstawicieli ludów, z którymi Polska utrzymywała serdeczne stosunki lub ciągle o coś walczyła. Wśród tego typu nazwisk tylko liczne formy derywacyjne od *Węgier, Niemiec* i *Żyd* świadczą o zdomowieniu się tych nazw w polskim systemie słowotwórczym. Dowodzi to dawności tych etnonimów w języku polskim oraz świadczy o liczbie osób podobnego pochodzenia, formacje zależne miały przecież za zadanie wyróżnić. W większości jednak mamy do czynienia z pojedynczymi nazwami od etnonimów niesłowiańskich lub kilkoma, ale bliskimi podstawie motywacyjnej, często jedynie stanowiące odmianki fonetyczne lub graficzne bazy (*Szwab, Galata, Szkot*). Najwięcej nazwań odetnicznych zyskali przybysze ze strefy niemieckojęzycznej. Wśród staropolskich etników znalazły się formacje pochodzące

od antroponimów endogenicznych: *Almanus, Deutsch, Teutonicus* oraz egzogoniczne: *Bawor, Niemiec, Sas, Sasin, Szwab, Szwicer, Westwal*.

Nazwy odetniczne pochodzenia niesłowiańskiego reprezentują szerszą bazę motywacyjną, ale uboższy wachlarz przyrostków nazwiskotwórczych użytych do budowy formacji zależnych. Na 41 baz 22 nazwy utworzyły nie więcej niż 3 formacje: *Anglik, Ethiops, Francuz, Galata, Grek, Hes*¹⁴, *Inflant, Italikus, Mołdawski, Rakuski, Szkot, Żmódzin*.

W porównaniu ze współczesnym zasobem słownikowym nazwisk polskich¹⁵ szereg staropolskich antroponimów odetnicznych pomniejszył się o 9 baz motywacyjnych. Z listy nazwisk znikły *Almanus, Cyps, Duryng, Ethiops, Polanin, Polska, Rakuski, Teutonicus* i *Wenat*. Reszta zachowała żywotność w polskim systemie nazwiskowym. Część staropolskich etników funkcjonuje w formie równej podstawie motywacyjnej: *Donin*¹⁶, *Inflandczyk, Słowak, Wielkopolski* lub z zaledwie kilkoma derywatami słowotwórczymi: *Bem* i formacją dopełniaczowa *Bema, Hes* z dopełniaczowym *Hesa* i formacją patronimiczną *Hesek, Wołyniec* i *Wołyniak*. Jest jednak pewna grupa baz etnicznych, które okazały się być bardzo produktywne w polskim systemie nazwiskowym. Od etnonimu *Cygan* Słownik zarejestrował aż 24 derywaty: *Cyganczuk, Cyganiecki, Cyganeł, Cyganewicz, Cyganiak, Cyganiuk, Cygankow, Cyganowski, Cygański* itd., od *Rus* 22 nazwiska, tyle samo od nazwy *Mazur, Podolak* stał się bazą 18 nazwisk, *Żyd* 15. Na uwagę zasługuje znaczna wariantywność formacji opartych na endogenicznym etnonimie *Deutsch* – 12 nazwisk ze współczesnego zasobu: *Deutscher, Deutschlander, Deutschmann, Deutschmanek* itd. Ta ostatnia różnorodna słowotwórczo grupa nazwisk reprezentuje największe odmienności między zasobem staropolskim a dzisiejszym wypływającym z morfologii (pomijam różne słownikowe, np. *Rakusy*, dziś *Austria, Rakus, Rakuszanin – Austriak*¹⁷).

Produktywny w staropolszczyźnie przyrostek *-in (-yn) <*-in ŷ* zachował się tylko w 4 nazwiskach odetnicznych z naszego zbioru (*Bułgarzyn, Sasin, Słowianin, Żmudzin*), do tej grupy dołączyć należy etnonimy *Ormianin, Pomorzyn* przy staropolskich formach *Ormen, Pomorzanin*. Obok staropolskiego etnonimu *Anglik* i *Inflant* pojawiają się utworzone przez produktywny tylko w polszczyźnie złożony sufix *-czyk (-ec + -ik)* *Angielczyk, Inflandczyk*. Zasób nazwisk różnych etnonimicznym bazom, różnym od staropolskich, poszerzają antroponimy z podstawowym *-k-* w części sufiksальной: *Kujawiak* (staropolskie *Kujawiec*),

¹⁴ *Hes* – możliwy też derywat od germańskich imion złożonych z *Had-* w pierwszym członie (np. *Hadubert, Hadubrand*) z przyrostkiem hipokorystycznym *-so* (*Had-so*), Słownik etymologiczno-motywacyjny..., s. 6.

¹⁵ Zasób współczesnych nazwisk z K. Rymut, Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych, t. I–X, Kraków 1992–1994.

¹⁶ Możliwa też interpretacja jako derywatu od imienia *Dominik*, Słownik etymologiczno-motywacyjny..., s. 3.

¹⁷ Por. M. Sulisz, Budowa nazw etnicznych w języku polskim, RKJ WTN VII, 1969, s. 291–295.

Prusak (staropolskie *Prus*), *Rusek* (staropolskie *Rus*). Zmieniła się także łączliwość baz odetnicznych. Zasób nazwisk o tej genezie powiększył się o:

1. formacje dopełniaczowe: *Bem – Bema, Besarab – Besaraba, Czech – Czechy, Lach – Lacha, Fryz – Fryza, Grek – Greka, Hes – Hesa* itd.;
2. z patronimicznym -owicz: *Charwatowicz, Francuzowicz, Galatowicz, Grekowicz* itd.;
3. z wielofunkcyjnymi przyrostkami z -k- w części sufiksальной: *Besarabczuk, Francuziak, Fryzek, Hesek, Kaszubik* itd.;
4. z dzierżawczym -ow-: *Besarabow, Dulebów, Grekow, Prusakow* itd.;
5. z przymiotnikowymi genetycznie -ski, -cki: *Baworowski, Kasubiecki, Morawicki, Ormiański* itd.

Staropolski zasób baz etnicznych nie pozostał oczywiście zbiorem zamkniętym. Do polszczyzny przeniknęły później także inne etnonimy, które dały początek wielu nazwiskom, np.: *Austrjak, Austryjak, Dalmata, Dalmaczyński, Mazur, Mazurkiewicz, Mazurkow, Ukrainiec, Syryjczyk*.

Z analizy materiału wypływają następujące wnioski:

1. Nazwiska odetniczne oznaczały pochodzenie człowieka, były oparte na semantycznej relacji przynależności, a powstawały dla odróżnienia obcych – albo kogoś z innego regionu kraju, albo Polaka wśród obcych, albo wreszcie ludność niepolskiego pochodzenia.
2. Powstawały one na prostej drodze etnonim – antroponim. Proces deetnonimizacji, apelatywacji, onomizacji jest zapewne późniejszy i mógł dotyczyć tylko nielicznej grupy nazwisk, jak *Cygan* czy *Żyd*.
3. Zasób staropolskich etnonimów nie przetrwał w niezmienionym stanie do dziś. Bazy motywacyjne zanikały (z wymienionych w Słowniku), ich miejsce zajęły inne obce staropolszczyźnie. Etonimy, które pozostały, w pełni wrosły w polski system słowotwórczy, tworząc liczne i różnorodne pod względem morfologicznym formacje.
4. Pomimo faktu, iż nazwy odetniczne stanowią jedną z mniejszych grup wśród nazwisk polskich, to jednak ich znaczną łączliwość świadczy o ich ekspansywnym charakterze.

Literatura

KALETA, Z.: Nazwisko w kulturze polskiej. Warszawa 1998.

Polskie nazwy osobowe. Encyklopedia. Pod red. E. Rzetelskiej-Feleszko. Warszawa 1998.

RYMUT, K.: Nazwiska Polaków. Wrocław 1991.

RYMUT, K.: Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych. T. I–X. Kraków 1992–1994.

Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych. Cz. IV: Nazwy osobowe pochodzące od etników. Pod red. A. Cieślukowej i M. Malec, oprac. E. Supranowicz. Kraków 1997.

Słownik staropolskich nazw osobowych. Pod red. W. Taszyckiego. I–VI. Wrocław 1965–1983; VII. Suplement, opr. pod kierunkiem M. Malec. Wrocław 1984–1987.

SULISZ, M.: Budowa nazw etnicznych w języku polskim. Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego VII, 1969.

Pohľad na vývoj opisu deklinácie substantív mužského rodu v slovenských gramatikách (Od Štúra po súčasnosť)

Lucia Gianitsová

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov – ZŠ sv. Cyrila a Metoda, Košice

1. Situácia v deklinačnom systéme podstatných mien, najmä pri jeho výučbe v školách, je neľahká. V súvislosti s pedagogickou praxou, ale aj s dnešným stavom v používaní vyskloňovaných substantív sa vynára množstvo otázok týkajúcich sa hlavne významu a užitočnosti (resp. praktickosti, použiteľnosti) súčasného deklinačného systému substantív. V pedagogickej i v bežnej jazykovej praxi sa vyučujúci, žiaci a bežní používatelia často stretávajú s problémami, či už pri tvorení správnych gramatických tvarov alebo pri zaraďovaní substantív do deklinačných typov. Uvediem aspoň skúsenosť z roku 2001 z výučby v 5. ročníku základnej školy. Žiaci majú často problémy so zaraďovaním a správnym skloňovaním takých substantív ako *dedo*, *Mišo*, zvieracích substantív mužského rodu, so správnym tvorením tvarov neživotných maskulín zakončených na *-r*; *-l* atď.

1.1. Aj keď existuje súborný prehľad deklinačného systému a jeho opis v Morfológii slovenského jazyka (1966; ďalej MSJ), nie je možné docieľiť, aby sa v takomto rozsahu podával aj bežným používateľom slovenčiny. (Väčšinou sa tento podrobný opis predstaví študentom slovenčiny na vysokých školách.) Tak sa výučba na základnej škole zužuje len na čo najprehľadnejšie podanie deklinačného systému, ktorého zjednodušený opis sa musia žiaci často mechanicky a nie logicky naučiť. (Ide najmä o štvrtý ročník základnej školy a nasledujúce opakovanie na začiatku 5. ročníka.) Žiaci prichádzajú z prvého stupňa s vedomosťami, ktoré im postačujú len pri typických predstaviteľoch deklinačných typov. Ani po mnohonásobnom opakovaní a upozorňovaní mnohí nie sú schopní ani v poslednom ročníku základnej školy bezproblémovo určiť vzor, najmä pri vyššie uvedených maskulínach a menšie nedostatky nachádzame aj pri feminínach a neutrách. Učebné osnovy zaraďujú v 5. ročníku (síce informatívne) učivo rozširujúce túto oblasť. (Pozri učebnicu slovenského jazyka pre 5.

ročník ZŠ, Tibenská a kol., 2001a, s. 20 – 21.) Ale vysvetlenie tzv. „nevzor-
ných“ substantív spôsobuje nemalé problémy pri osvojovaní si tejto náročnej
problematiky. Ani vo vyšších ročníkoch sa však situácia nezlepší, práve na-
opak, je posilňované len určovanie typických predstaviteľov deklinačných ty-
pov.¹ Žiaci (a často i učitelia) si potom v dostatočnej miere neuvedomujú, že
substantívum nemusí byť absolútne zhodné so vzorom, podľa ktorého sa sklo-
ňuje, ba dokonca ide v niektorých prípadoch o väčšinu slov z daného deklináč-
ného typu.

Dvanásťprvkový systém deklinácie substantív so zdanlivo jednoduchými
(a v školskej praxi aj zjednodušujúcimi) pravidlami ostáva v povedomí žiakov
pomerne pevne fixovaný, často aj po nástupe na strednú školu. Teda do konca
jeho vzdelávania v oblasti gramatiky, keďže na strednej škole je učivo gramati-
ky už len základom, na ktorom sa na hodinách slovenského jazyka len stavia pri
oboznamovaní sa so štylistickou problematikou. Netreba pripomínať, že takto
podané učivo ostáva akýmsi mechanickým parasystémom, ktorý nefunguje, lebo
mu chýbajú jasné a platné pravidlá. To vedie u žiakov a aj používateľov jazyka
k rezignácii, k negatívnym postojom k správne použitiu jazyka alebo
k neistote a k spoliehaniu sa na jazykové autority.

1.2. Druhou oblasťou, ktorá nevyhnutne vyžaduje iný pohľad na skloňova-
nie, je oblasť počítačového spracovania jazyka, počítačovej analýzy textov.
V oblasti morfológie a najmä deklinácie sa počítačová lingvistika, u nás repre-
zentovaná najmä prácami Emila Páleša (1993), Karola Furdíka (1997) a tiež
kolektívu z Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského (Benko – Hašanová
– Kostolanský, 1998), zaoberá vytvorením morfológických analyzátorov a ge-
nerátorov, teda programov, ktoré analyzujú a produkujú morfológické tvary slov
(Benko – Hašanová – Kostolanský, 1998, s. 4). Do stredu záujmu tejto novej
oblasti lingvistických výskumov patrí vytváranie špecifických postupov (algo-
ritmov), ktoré je možné využiť na identifikáciu rôznych jazykových prvkov (od
morfém až po vety, odseky a celé texty), príp. na pochopenie ich významu
v stavbe komunikátu (Benko – Hašanová – Kostolanský, 2001, s. 3).

1.3. Pôvodný dvanásťprvkový systém (s ďalšími dvoma či tromi vzormi)
teda plne nevyhovuje požiadavkám jazyka a jeho používateľov. Právom sa tu
vynárajú otázky, podporené aj porovnaním s inými jazykmi, napr. s poľštinou,
na čo upozornila M. Sokolová (1995, s. 99): Odkedy platí klasický spôsob roz-
deľovania substantív, odkedy sa uvádzajú ako typickí zástupcovia deklinačných

¹ V 6. ročníku sa v rámci opakovania nachádza úloha, v ktorej žiak hľadá v texte len
jedného zástupcu dvanástich (!) základných deklinačných typov (Tibenská a kol., 2001b,
s. 5). V učebnici pre 7. ročník (Tibenská a kol., 2000, s. 34 – 35) je zaradená len problema-
tika skloňovania zvieracích maskulín a pomnožných substantív. O variantnosti pri skloňo-
vaní (s dôrazom na skloňovanie substantív cudzieho pôvodu, maskulín zakončených na -r;
-l, feminín zakončených na -ea, -oa, -ua, -ia) sa žiak viac dozvedá až v 8. ročníku (Tiben-
ská a kol., 2001c, s. 48 – 50), no oboznámenie so vzorom *kuli* alebo *gazdiná* v učebniciach
celkom chýba.

typov aktuálne vzorové slová? Ide o jediný možný systém alebo nám vývoj dovoľuje vybrať si jeden z ponúkaných nových impulzov v počítačovej i deskriptívnej lingvistike? V súčasnosti sa v klasickej i modernej morfológii ozývajú hlasy za úpravu alebo aj rozšírenie pôvodného systému, a to hlavne v súvisi s úsilím o čo najväčšiu jednoznačnosť (pozri Sokolová, 1995, 1999).² Je samozrejme, že daňou za túto požiadavku je výrazné prvkové rozšírenie systému.

2. Na uvedený problém sa pokúšame v príspevku reagovať. Naším cieľom nie je zaoberať sa výhradne novodobými snahami alebo dokonca ich obraňovať, ale zobraziť a porovnať jednotlivé stupne vývoja opisu deklinačného systému tak, ako ich podávajú slovenské gramatiky.

Dlhodobým cieľom je podať súhrnný prehľad celého vývoja, ktorý poukazuje na oprávnenosť či neoprávnenosť úpravy deklinačného systému. Popri tom sme sa však nevyhli ani sledovaniu novších tendencií v opise deklinačného systému, ktoré sme už spomenuli. Tieto snahy iste nemožno považovať za závažné alebo kodifikované. Ich cieľom nie je nanútiť študentom zložitejší systém, ale slúžiť ako pomôcka pre tých, ktorí si uvedomujú neadekvátnosť, ba často neprehľadnosť dnešného zaužívaného deklinačného systému (s množstvom výnimiek) (Sokolová, 1995).

V príspevku sme tento prehľad obmedzili len na opis deklinačného systému podstatných mien mužského rodu. (O vývoji opisu deklinačného systému feminín porovnaj Gianitsová, 2002, v tlači.) Ucelený opis deklinačného systému ponúkame v úvode k dizertačnej práci. Prameňom nám boli jednotlivé gramatiky slovenského jazyka. Náš výber sme ohraničili gramatikou Ľudovíta Štúra *Nauka reči slovenskej* (1846) na jednej strane a najnovšími prácami z oblasti deklinačného systému substantív na strane druhej (Páleš, 1993; Furdík, 1997; Benko – Hašanová – Kostolanský, 1998; Sokolová, 1994/95, 1995, 1999). Všetky gramatické opisy deklinácie s malými výnimkami obsahujú dvanásť vzorových slov (výskyt samostatných vzorov *kuli* a *gazdiná*, ako aj vzorov pre adjektíviá a podobne koliše). Rozdiely, ktoré nachádzame, sú iste zapríčinené stavom jazyka v konkrétnom časovom období, ale aj vplyvom autorov a ich koncepcií, ktoré boli opäť prehodnocované. Prehľad vzorov maskulín uvádzame prehľadne v tabuľke na konci príspevku.

Črtajú sa dve tendencie, ktoré ovplyvňujú rozdelenie deklinačných typov:

2.1. V prvých prácach nachádzame snahu o čo najväčšiu jednoduchosť. Tak sa často vyskytujú vzory, ktoré síce zmenšujú množinu deklinačných typov, ale zároveň komplikujú paradigmu. Napr. Ľudovít Štúr (1846) a Samo Czambel (1919) vymedzujú pre neživotné maskulína len vzor *dvor*. Iným prípadom sú vzory Martina Hattalu (1864) *chlap* a *muž*, do ktorých zaraďuje autor aj maskulína zakončené na *-a* okrem genitívu, vokatív a akuzatívu sg., ktoré sa skloňu-

² Otázkam morfológie a v rámci nej aj pohybom a zmenám v deklinácii sa venovalo aj viacero príspevkov, ktoré odzneli na medzinárodnej konferencii *Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku* (2003).

jú podľa vzorov ženského rodu – *ryba* a *duša*.³ Neskôr sa ušľachťuje systém štyroch vzorov, ku ktorým sa ešte pridávajú vzory pre adjektíviá, indeklinálie alebo cudzie maskulina (najmä propriá). Avšak aj naďalej ostáva možnosť použitia variantných prípon. Napr. v nominatíve a inštrumentáli pl. pri vzore *chlap* a *hrdina* alebo v gen., lok. sg., inštrum. pl. pri vzore *dub* a *stroj* atď. Tu sa mnohí jazykovedci snažia riešiť situáciu hľadaním zákonitostí pre použitie variantných prípon, ktoré často zohľadňujú len fonetické kritériá. (Ako S. Czam-bel (1919) pri vzore *kráľ* a *dvor*.)

Zo svojho časového i vedeckého kontextu (vzhľadom na vtedajší vývin v opise deklinácie) sa istým spôsobom vymyká práca B. Letza (1950), ktorá je príkladom snahy o zjednodušenie paradigmy vydelením len dvoch vzorov pre maskulina.⁴ Prístup B. Letza nám môže poslúžiť ako príklad na to, že existovali pokusy o zásah do deklinácie. I keď zjednodušovaním deklinácie (združovaním viacerých vzorov) sa natoľko komplikuje paradigma, že si následne vyžaduje obširný slovný opis vzorov a použitie variantných prípon.

2.2. Druhou tendenciou sú súčasné pokusy o rozšírenie množiny vzorov tak, ako sa o to pokúšajú vo svojich prácach E. Páleš (1993), K. Furdík (1997), V. Benko – J. Hašanová – E. Kostolanský (1998, 2001) a M. Sokolová (1994/95, 1995, 1999).⁵ Dá sa povedať, že na prvý pohľad tieto systémy vzbudzujú odmietavé stanoviská nielen zo strany bežných používateľov, ale aj mnohých jazykovedcov. Ale pri bližšom štúdiu zistujeme, že ide o kreatívne a logické preskupenie a zosystematizovanie pravidiel uvedených v MSJ (1966). I keď práce E. Páleša, K. Furdíka a kolektívu z Pedagogickej fakulty UK v Bratislave (V. Benko, J. Hašanová, E. Kostolanský) sú súčasťou výskumov z oblasti počítačovej lingvistiky, možno ich tiež považovať za pomôcky pre pedagogickú prax. Bolo by vítané, ak by sa v dobe výpočtovej techniky na výučbe slovenského jazyka zúčastňovali počítače. Tu sa však výrazne prejavujú veľké nedostatky v jednoznačnosti a exaktnosti dnešného deklinačného systému. O to sa autori pokúšajú zostavením zoznamov deklinačných typov bez ohľadu na zaužívané delenie skloňovania (E. Páleš, 1993) alebo pracujú s klasickými vzormi (vzormi reprezentantmi) ako množinami, okruhmi, ktoré obsahujú niekoľko nových vzorov, podtypov (Benko – Hašanová – Kostolanský, 1998). Obe tendencie sa však zhodujú v tom, že dôvodom na vyčlenenie samostatného vzoru je každá odlišnosť, či už zmena na morfeomatickom švíku alebo aj jediná odlišná relačná morféma v istom páde.

³ Odhliadnuc od toho, že M. Hattala zbytočne rozdeľuje tento vzor na tvrdý a mäkký variant (dôvodom je jeho inšpirácia českým jazykom, ktorý prednášal na univerzite v Prahe), je veľkým negatívom, že zabieha až do iného rodu, aby si pomohol pri určení odchýlky.

⁴ Zdá sa nám však, že takéto zjednodušovanie má za následok nesystémovosť a isté nepresnosti v deklinácii. Napr. do vzoru *chlap* zaradené slová na *-ita*, *-ta*, *-ista* (podľa Letza, 1950) majú systémovo priradenú príponu pre N pl. *-ovia*, čo sa nezohoduje so skutočnosťou.

Práca M. Sokolovej (1995) sa nám naopak javí ako kreatívne uchopenie konvencie pomocou algoritmu. Myslíme si, že tento deklinačný systém by bol vhodný aj pre stredné školy a posledný ročník základných škôl. Bolo by zaujímavé overiť si v praxi, aká by bola reakcia študentov na algoritmicke podané učivo o skloňovacích typoch.

3. Z pohľadu na vývoj opisu deklinácie substantív vyplýva niekoľko poznatkov:

3.1. V priebehu vývoja sa menilo použitie vzorových slov, ktoré mohlo mať aj iné než len jazykové pohnútky. Slovo *chlap* sa používa na označenie deklinačného typu už v Hattalovej práci (1864). Aj v ďalších gramatikách sa používalo vzorové slovo *chlap*. Miesto vzoru *chlap* však používali Štúr (1846) a Czambel (1919) vzor *král*, resp. *král'*. Ako zástupcovia deklinačných typov sa slová *hrdina* a *stroj* používajú len od roku 1953, keď boli kodifikované v pravidlách slovenského pravopisu a nahradili staršie reprezentanty *sluha* a *meč*.⁶ Popri vzorovom slove *dub* sa vyskytli v niektorých gramatikách v staršom období aj slová *dvor* (Štúr, 1846; Czambel, 1919) a *sud* (Broul – Janoška, 1935). Definitívne sa teda ustálilo používanie štvorice vzorových slov *chlap* – *hrdina* – *dub* – *stroj* až po pravopisnej reforme v roku 1953 (Paulíny – Ružička – Štolc, 1953) a iste i po spoločenských zmenách na konci štyridsiatych rokov, ako vidieť z nového výberu vzorových slov.

Táto pestrosť vo výbere nás núti zamyslieť sa nad vhodnosťou reprezentantov, ktoré majú charakterizovať (aspoň v čo najväčšej miere) všetky slová skloňujúce sa podľa daného deklinačného typu. Už M. Sokolová (1994/95, s. 137) upozornila, že napr. pri vzore *chlap* je 21 výnimiek, pri vzore *dub* 19 a zhodne so vzorovým slovom *hrdina* (N pl. *-ovia*) sa skloňuje menšia časť všetkých tradične do tohto typu zaraďovaných slov. Tento vzor má tiež 3 „výnimky“ (Sokolová, 1994/95, s. 136 – 137). Aj pri vzore *dub* je frekventovanejšia relačná morféma pre gen. sg. *-u* (75 %) ako „typická“ morféma *-a* (20 % podľa zistení J. Puškášovej, 1999, s. 7). Natíska sa teda otázka, aká je frekvenčná zaťaženosť jednotlivých podtypov v rámci jedného deklinačného typu.

⁵ E. Páleš (1995) uvádza v okruhu vzorov *chlap* 23 typov, *hrdina* 4 typy, *dub* 19 typov, *stroj* 9 typov, pre zvieracie maskulína 5 typov. K. Furdík (1997) v okruhu vzorov *chlap* 7, *hrdina* 3, *dub* 10 a *stroj* 5 typov, pre zvieracie maskulína 5 typov. V. Benko – J. Hašanová – E. Kostolanský (1998) vyčleňujú v okruhu *chlap* 28 typov, *hrdina* 6 typov, *dub* 31 typov a *stroj* 15 typov, pre zvieracie maskulína 13 typov. M. Sokolová (1999) prehodnotila niektoré pôvodné typy skloňovania (z roku 1995) – v okruhu *chlap* z 6 na 5, v okruhu *dub* z 13 na 11, v okruhu *stroj* z 6 na 5, vzor *hrdina* ostal nezmenený (3 typy), pre zvieracie maskulína uvádza 4 typy.

⁶ Je zaujímavé sledovať, ako spoločenské zmeny vplývajú aj na riešenie jazykovedných úloh, keďže jazyk sa považuje za dôležitý nástroj ovplyvňujúci názorové povedomie. Tak sa reprezentant *meč* zdal ideologicky nežiaduci a bol zmenený na vzorové slovo *stroj*, podobne ako slovo *sluha* bolo nahradené slovom *hrdina*.

Podľa zistení V. Benka, J. Hašanovej a E. Kostolanského (1998, tabuľka č. 2 v prílohe) je zo všetkých maskulín najfrekventovanejší podtyp *med* (2145 slov), naopak, doterajší nadradený typ *dub* obsahuje len 397 rovnako sa skloňujúcich maskulín (7. miesto).⁷ Skloňovací podtyp *chlap* (2. miesto) zahŕňa 1398 substantív, teda potvrdzuje svoje postavenie v rámci deklinačného typu (okruh *chlap*).⁸ Zároveň sa potvrdil fakt, že pri výbere prototypu pre okruh životných maskulín zakončených na *-a* neboli zohľadnené v prvom rade jazykové zákonitosti. Podtyp so vzorovým slovom *futbalista* má omnoho vyššiu frekvenciu (12. miesto, 251 rovnako sa skloňujúcich slov) ako podtyp *hrdina* (18. miesto, 87 substantív). Skloňovací okruh vzoru *stroj* má dôstojného zástupcu, podtyp *stroj* je 5. najfrekventovanejší (506 subst.). Relevantná je však aj frekvencia podtypu *veniec* (9. miesto, 299 subst.).

3.2. V súvislosti s tým sa pozastavíme ešte pri skloňovacom type *kuli*. S. Czambel (1919) prvý uvažuje o vzore pre substantíva mužského rodu, ktoré sú cudzieho pôvodu. Ako vzorové slovo si volí proprium *Goethe*. V 30. rokoch 20. storočia sa o samostatnom vzore neuvažuje a všetky životné maskulína cudzieho pôvodu sa zaraďujú k vzoru *chlap* (Damborský, 1935; Macht, 1938). J. Orlovský – L. Arany (1947) a B. Letz (1950) opäť vyčleňujú samostatný vzor, resp. dvojicu vzorov *Škultéty* a *Lilge*. Podľa vzoru *Škultéty* sa skloňujú cudzie priezviská na *-y, -i* a podľa vzoru *Lilge* sa skloňujú vlastné mená na *-e, -é*.

Od roku 1953 (Štolc – Pauliny – Ružička; MSJ, 1966) bolo zvolené pre všetky cudzie apelatíva a propriá mužského rodu zakončené na *-i, -í, -y, -e, -é, -ä, -ü, -ö, -ó, -ě* vzorové slovo *kuli*. E. Páleš (1993) sa pridrižiava tohto delenia a určuje iba vzor *kuli*. U K. Furdíka (1997) tento vzor nenachádzame vôbec. M. Sokolová v prácach z rokov 1994/1995 a 1995 uvádza vzorové slovo *kuli*, podobne aj V. Benko – J. Hašanová – E. Kostolanský (1998). Keďže podľa tohto vzoru sa skloňujú prevažne vlastné mená, čo potvrdzujú aj zistenia M. Sokolovej (1999),⁹ adekvátnejší by bol vzor *Škultéty*, resp. iné frekventovanejšie proprium. (Tu by bolo potrebné zistiť frekvenčné zaťaženie jednotlivých slov z tohto deklinačného typu.) Napokon, ako sme sa presvedčili, staršie gramatické opisy s propriami ako vzorovými slovami pracovali.

⁷ Vo frekvencii ho predbehli i podtypy *svietnik* (3. miesto, 906 substantív) a *mak* (6. miesto, 464 substantív).

⁸ Nemali by sme však zabúdať, že aj typy *vodník* (4. najfrekventovanejšie, 565 substantív), *lovec* (8. miesto, 326 substantív), *kresťan* (15. miesto, 207 substantív), *sok* (16. miesto, 206 substantív) a *dedo* (17. miesto, 112 substantív) majú nezanedbateľnú frekvenciu, a to najmä pri porovnaní s podmnožinou slov, ktoré sa skloňujú zhodne s maskulínom *hrdina* (18. miesto, 87 substantív).

⁹ Možno sem zaradiť 11 apelatív, z nich ako vzorové uvádza M. Sokolová (1999) slovo *yeti*, počet proprií nie je možné vyčíslieť. Ako autorka ďalej upozorňuje, len v telefónnom zozname Košíc sa nachádza okolo 250 priezvisk skloňujúcich sa podľa vzoru *yeti*.

3.3. O skloňovaní adjektíválií sa prvýkrát zmieňujú J. Orlovský – L. Arany (1947). Vymedzujú vzory *pocestný* a *vedúci*, opäť sa k skloňovaniu adjektíválií (*triedny*, *vedúci*) vyjadruje až akademická MSJ (1966). Aj v moderných gramatických opisoch sa adjektíváliám priradujú vzory: E. Páleš a K. Furdík uvádzajú vzory *vrchný* a *cestujúci*, M. Sokolová *triedny* (*hlavný*) a *cestujúci*. Aj podľa vzoru *triedny* (*hlavný*) sa skloňujú väčšinou propriá, slovanské priezviská. Preto i tu by bolo vhodné považovať nad zmenou vzorového slova, prípadne rozlišovať apelatíva a propriá so samostatnými deklinačnými systémami.

3.4. Vzor, resp. skloňovací typ pre nesklonné maskulína nebolo potrebné v klasických gramatikách zvlášť vyčleňovať. Potreba vznikla až v súvislosti s automatickou morfologickou anotáciou a počítačovým spracovaním jazyka. E. Páleš (1995) a M. Sokolová (1994/1995, 1995, 1999) teda rátajú s typom *atašé* pre nesklonné substantíva, V. Benko – J. Hašanová – E. Kostolanský (1998) uvádzajú vzory *atašé* a *penny*, teda odlišné typy pre životné a neživotné maskulína.

3.5. Samostatné riešenie si vyžaduje zaradenie zvieracích substantív mužského rodu.

Vývoj prechádza od úplného zaradenia k vzoru *chlap* cez stredové postavenie medzi životnými a neživotnými maskulínami až po vyčlenenie samostatných vzorov pre zvieracie maskulína.

L. Štúr (1846) ich zaraďuje k vzoru *král*, M. Hattala (1864) a v zhode s ním aj vtedajšia Krátka mluvnica a pravopis slovenský (1871) k vzorom *chlap* a *muž*.¹⁰ S. Czambel (1919) zachytáva odlišné skloňovanie pre sg. (*kráľ*) a pl. (*dvor*). V gramatikách z 30. rokov 20. storočia (Damborský, 1935; Broul – Janoška, 1935; Macht, 1938) sa problematika zvieracích maskulín nespomína. Až J. Orlovský – L. Arany (1947) nadväzujú na Czambela a uvádzajú skloňovanie podľa vzorov *chlap* (v sg.), *dub* a *meč* (v pl. – podľa zakončenia). B. Letz (1950) pre plurál zas uvádza len vzor *dub* bez ohľadu na zakončenie. Tradičný prístup (ako u S. Czambela, 1919) reprezentuje aj MSJ (1966). Tendencie odlíšiť vzory pre zvieracie substantíva mužského rodu nachádzame u E. Páleša (1995) a K. Furdíka (1997), ide o samostatné typy *had*, *orol*, *jeleň*, *mravec* a *kôň*. M. Sokolová (1995, 1999) podobne vyčleňuje zvláštnu triedu (najprv III. trieda, v nových prednáškach IV. trieda) s typmi *kocúr/sokol*, *orol*, *medveď/komár* a *vrabec*. Podobne V. Benko, J. Hašanová a E. Kostolanský (1998) uvádzajú skloňovacie podtypy *had*, *jeleň*, *mravec*, *orol*, *fénix*, *dinosaurius*, *kliešť*, *koník*, *kôň*, *vôl* (zo-

¹⁰ Dá sa povedať, že to má svoje výhody aj nevýhody. Predovšetkým sa tým odstraňuje základný protiklad, keď sa zvieracie maskulína vysúvajú na rozhranie životných a neživotných maskulín, kde podľa nášho názoru vzniká nepomer medzi sémantickým a gramatickým významom. (Dnešné postavenie týchto maskulín akoby naznačovalo neživotnosť plurálu oproti životnému singuláru.) Avšak nevýhoda Štúrovho riešenia spočíva vo variabilite nominatívu pl., ktorý už i tak obsahuje variantné prípony. (Popri príponách *-i* aj prípony *-ja*, *-ovja*.)

radené zostupne podľa počtu rovnako sa skloňujúcich slov). Autori sem zaradili aj typy *sivko* a *hadisko*, ale ich príslušnosť je diskutabilná.

Výčlenenie špeciálnych vzorov sa nám javí výhodnejšie pre bežné používanie, lebo viac zodpovedá špeciálnemu postaveniu zvieracích maskulín.¹¹

4. Zdá sa, že je naozaj na čase pouvažovať nad vyčlenením nových skloňovacích typov, resp. o prehodnotení súčasných reprezentantov pre niektoré deklináčne typy. Na záver treba povedať, že i keď sa v priebehu vývoja opisy deklináčnej sústavy substantív od Štúra po súčasnosť v mnohých detailoch menili, jazykovedci sa od začiatku snažili (viac či menej úspešne) obsiahnuť a prehľadne vysvetliť zákonitosti ich tvorenia. Nevyhli sme sa však ani vplyvom gramatických systémov okolitých národov. (Napr. v Hattalových prácach citíť vplyv českej gramatiky.) To všetko vplývalo na deklináčny systém slovenského jazyka a na jeho výslednú podobu.

Aj v záujme zefektívnenia výučby substantívnej deklinácie a jej väčšieho uplatnenia v praxi by sme mali pristupovať k problému deklinácie s väčšou vážnosťou. Je naozaj potrebné, aby sa tento problém vhodne riešil. Nemožno sa od nutnosti zmeny odvracať a zdôvodňovať tento krok existenciou tradičného a mnohoročného deklináčného systému, lebo ako práca ukazuje, vždy boli vyvíjané snahy o najexaktnejšie a zároveň o najjednoduchšie podanie deklinácie, aj na úkor zmeny zaužívaného systému.

Literatúra

BENKO, V. – HAŠANOVÁ, J. – KOSTOLANSKÝ, E.: Morfológická databáza ohybných slovných druhov slovenčiny na účely algoritmického spracovania textov. In: Jazykovedný časopis, 2001, roč. 52, č. 1, s. 3 – 22.

BENKO, V. – HAŠANOVÁ, J. – KOSTOLANSKÝ, E.: Počítačové spracovanie slovenského jazyka. Morfológia podstatných mien. Bratislava: Pedagogická fakulta Univerzity Komenského 1998. 75 s.

BROUL, F. – JANOŠKA, M.: Škola jazyka slovenského pre ľudové školy. 3. vyd. Liptovský sv. Mikuláš: Tranoscius 1935. 94 s.

CZAMBEL, S.: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačársky účastinný spolok 1919. 330 s.

DAMBORSKÝ, J.: Krátka mluvnica slovenská so zvláštnym zreteľom na pravopis. 2. vyd. Nitra: Š. Huszár 1935. 240 s.

FURDÍK, K.: Automatické generovanie vzorov slovenských substantív. In: Jazykovedný časopis, 1997, roč. 48, č. 1, s. 20 – 29.

GIANITSOVÁ, L.: Pohľad na vývoj opisu deklinácie substantív ženského rodu v slovenských gramatikách. (Od Štúra po súčasnosť.) XII. kolokvium mladých jazykovedcov. Modra-Piesok, 2002. (V tlači.)

¹¹ To potvrdzujú aj frekvenčné údaje (Benko – Hašanová – Kostolanský, 1998, tabuľka č. 2 v prílohe): Deklináčny podtyp *had* je vo frekvencii maskulinných typov na 13. mieste, rovnako sa skloňuje 247 zvieracích maskulín, a frekvencia podtypu *jeleň* (20. miesto, 77 subst.) je len o 10 substantív nižšia ako frekvencia podtypu *hrdina* (87 subst.).

- HATTALA, M.: Mluvnica jazyka slovenského. Pešť: V. Lauffer 1864. 156 s.
- HATTALA, M.: Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského. Praha: Calveovo kněhkupectví 1857. 330 s.
- Krátka mluvnica a pravopis jazyka slovenského s pripojenými koncovkami biblickými. Banská Bystrica: Zvolenský seniorát 1871. 42 s.
- LETZ, B.: Gramatika slovenského jazyka. Bratislava: Štátne nakladateľstvo 1950. 357 s.
- MACHT, A.: Sústavná mluvnica slovenská pre učiteľov a súkromné štúdium. Třebchovice p. O.: A. Dědounek 1938. 433 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Red.: J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 232 s.
- ORLOVSKÝ, J. – ARANY, L.: Gramatika jazyka slovenského. 2. vyd. Bratislava: Vedecké a umelecké nakladateľstvo Dr. J. Orlovského 1947. 252 s.
- PÁLEŠ, E.: SAPFO – Parafrázovač slovenčiny. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1993. 240 s.
- PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 1. vyd. Martin: Osveta 1953. 317 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným pravopisným slovníkom. Praha: Štátne nakladateľstvo 1931. 357 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. 1. vyd. Red. Š. Peciar a kol. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1953. 403 s.
- PUŠKÁŠOVÁ, J.: Konkurencia gramatických morfév v genitíve singuláru vzoru *dub* pri neživotných substantívach. Diplomová práca. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1999. 79 s.
- SOKOLOVÁ, M.: Kapitoly zo slovenskej morfológie. Prešov: Slovacontact 1995. 178 s.
- SOKOLOVÁ, M.: Netradične o deklinačnom systéme substantív v slovenčine. In: Slovenský jazyk a literatúra v škole, 1994 – 95, roč. 41, s. 136 – 141.
- SOKOLOVÁ, M.: Prednášky zo slovenskej morfológie. Prešov 1999 (nepublikované).
- ŠTÚR, Ľ.: Náuka reči slovenskej. Prešporok: Tatrin 1846. 214 s.
- TIBENSKÁ, E. a kol.: Slovenský jazyk pre 5. roč. základných škôl. I. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2001(a), s. 20 – 21.
- TIBENSKÁ, E. a kol.: Slovenský jazyk pre 6. roč. základných škôl. I. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2001(b), s. 5.
- TIBENSKÁ, E. a kol.: Slovenský jazyk pre 7. roč. základných škôl. I. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2000, s. 34 – 35.
- TIBENSKÁ, E. a kol.: Slovenský jazyk pre 8. roč. základných škôl. I. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2001(c), s. 48 – 50.
- Tradicia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku. Red. M. Šimková. Bratislava: Veda 2003. 243 s.

Tabuľka: Vývoj opisu deklinácie maskulín v slovenských gramatikách

	CHLAP	HRDINA	KULI	DUB	STROJ
1846 ŠTÚR	KRÁL	SLUHA	-----	DVOR	DVOR
1864 HATTALA	CHLAP MUŽ	chlap muž	-----	DUB	MEČ
1871 Krátka mluvnica a pravopis slovenský	CHLAP MUŽ	chlap muž	-----	DUB	MEČ
1919 CZAMBEL	KRÁL	SLUHA	GOETHE	DVOR	DVOR
1935 DAMBORSKÝ (PODEA CZ.)	CHLAP	SLUHA	chlap	DUB	MEČ
1935 BROUL – JANOŠKA	CHLAP	SLUHA	-----	SUD	MEČ
1938 MACHT (PODEA CZ.)	CHLAP	SLUHA	chlap	DUB	MEČ
1947 ORLOVSKÝ – ARANY	CHLAP	SLUHA	ŠKULTÉTY LILGE	DUB	MEČ
1950 LETZ	CHLAP	chlap	ŠKULTÉTY	DUB	DUB
1953 PAULINY – RUŽIČKA – ŠTOLC 1966 MSJ (SAV)	CHLAP	HRDINA	KULI	DUB	STROJ
1995 PÁLEŠ	CHLAP VODNÍK ČERNOCH LOVEC TUREK PERŽAN HOŠT FELÁH BOH PARIS AIAS NERO PONTIFEX ACHILLES SYZIFOS ANAXAGORAS ANAKREÓN MÍM OTEC NOE HUME GÉNIUS DEDO	FUTBALISTA BANDITA HRDINA BOTTO	KULI	DUB CHLIEB STŮL MOST CHRBÁT VIETOR MED MRÁZ STROM POJEM RYTMUS SVIETNIK OHNÍČEK NÓNIOUS MAK ŠPERK ZLOMOK HOTEL MODEL	STROJ PAPIER ČAJ PENIAZ PLÁŠT METER VENIEC DÁŽD DEŇ

	CHLAP	HRDINA	KULI	DUB	STROJ
1997 FURDÍK	CHLAP LOVEC PERŽAN SYN MÍM OTEC DEDO	FUTBALISTA BANDITA HRDINA	-----	DUB MOST MED POJEM SVIETNIK OHNIČEK MAK ZLOMOK HOTEL MODEL	STROJ PAPIER ČAJ METER VENIEC
1998 BENKO – HAŠANOVÁ – KOSTOLANSKÝ	CHLAP VODNÍK LOVEC KREŠŤAN SOK DEDO SVEDOK TEŠŤ ČERNOCH LUMP SVOKROVCI ČLOVEK DUCH GÉNIUS ACHILLES DAMOKLES ŠVEC ČERT HOST LUDIA OTEC PAHOLOK PÁN PÁNBOH PYRRHOS PYTAGORAS TANTALUS	FUTBALISTA HRDINA BANDITA KNIEŽA APO BURŽOA	KULI	MED SVIETNIK MAK DUB OHNIČEK STROM ZLOMOK RYTMUS MODEL HOTEL POJEM ZOBÁČISKO CHRBÁT MOST MÝTUS STŮL ZRÁDNIK MRÁZ SEN ŠPERK VIETOR ANSÁMBL ASPARÁGUS ČAS JOULE KOKUS KONÍČEK MENISKUS RÁDIUS SYRINX TROMF	STROJ VENIEC ČAJ MENOVATEĽ PŮDER DELENEC DÁŽD PLÁŠŤ TIMBRE POLDEŇ BORŠČ DEŇ KŮŇ (?) PENIAZE
1994/1995, 1995, 1999 SOKOLOVÁ	CHLAP CHLAPEC OBČAN JÁN JANO/SVEDOK	FUTBALISTA BANDITA HRDINA	ŠKULTÉTY alebo YETI	HLAS POJEM DUB CHRBÁT (MOST) VLAK PORIADOK (ŠPERK) RÝCHLIK OBRÁZOK MATERIÁL HOTEL KAPUŠANY	STROJ KONIEC (PLÁŠŤ) ŽIAC ŽÁNER DECHTÁRE/ MATLIARE

Stylistická charakteristika prostředků hláskových a morfologických v Zeyerově legendě Inultus z knihy Tři legendy o krucifixu

Martin Schacherl

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

*Děkuji paní prof. PhDr. Marii Krčmové, CSc., za podnětné
připomínky a komentáře k problematice řešené v této práci.*

Cílem tohoto příspěvku je podat základní stylistickou charakteristiku hláskových a tvarových prostředků v Zeyerově legendě Inultus z knihy Tři legendy o krucifixu. V rozboru vyjdeme z prvního knižního vydání Tří legend o krucifixu (1895). Zaměříme se nejprve na stylistickou charakteristiku prostředků morfologických, které představují pro naše účely stěžejní část, a na závěr na stylistickou charakteristiku prostředků hláskových, které nám poslouží jako příklad Zeyerovy funkční jazykové aktualizace. Jako materiál pro náš rozbor nám poslouží úplná excerptce této povídky, jejíž komplexní stylistický rozbor jsme podali v rigorózní práci Komplexní stylistický rozbor Zeyerovy legendy Inultus z knihy Tři legendy o krucifixu. Stylistickou charakteristikou prostředků hláskových a tvarových se pokusíme doložit historizující podobu Zeyerova jazyka v rámci dobové kodifikace. Oporou pro tyto naše záměry nám budou dobové jazykové příručky, především *Brus jazyka českého* (1877; dále jen BJČ), *Gebauerova Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské* (1902; dále MČŠaÚ), *Krátká mluvnice česká pro Čechy od V. Vladivoje Tomka* (1860; dále jen KMČ) a *Nová rukověť správné češtiny od Františka Bartoše* (1901; dále jen NRŠČ). Využijeme i slovníků s materiálovou základnou z přelomu století (i o něco mladší): *Příruční slovník jazyka českého* (1935 – 1957; dále jen PSJČ) a *Mašinův Slovník českých vazeb a rčení* (1916). Okrajově přihlédneme i k slovníkům s materiálovou základnou starší: *Jungmannův Slovník česko-německý* (1835 – 1839) a *Kottův Česko-německý slovník, zvláště gramaticko-frazeologický* (1878). Naše hodnocení daných jazykových prostředků Zeyerovy legendy Inultus doplníme navíc i o srovnání se soudobou kodifikací. Do našeho rozboru zařazujeme toto srovnání proto, abychom poukázali na jazykové prostředky, které jsou již pro dnešního čtenáře neživé. K tomuto účelu využijeme dnešní běžné mluvnice, zejména *Příruční mluvnici češtiny* (1994; dále PMČ), *publikaci Čeština – řeč a jazyk* (1996) či *Stylistiku současné češtiny* (1997; dále SSČ) a *Slovník spisovného jazyka českého* (1957; dále jen SSJČ) a *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1978; dále SSČpšav).

O Zeyerovi je obecně známo, že byl autorem „bez soustavného školního vzdělání v češtině a bez pevného povědomí české jazykové spisovné normy“.

Známo je (srovnej Alexandr Stich, 1988, s. 246) i to, že „Zeyer sám toto hodnocení akceptoval a podřizoval se všemu, co z toho redakčně ve vztahu k jeho textům plynulo“. Zásahy redaktorů vnucovaly Zeyerovi například „prostředky z vyšších rovin jazyka, které měly jednoznačně brusičský ráz a které oklešťovaly Zeyerovo přirozené jazykové cítění právě v těch jevech, kde bylo v plném souladu s přirozeným jazykovým vývojem českého jazykového systému“. Cílem tohoto příspěvku bude nejen dokumentovat fakt, že Zeyerův spisovný jazyk obsahuje vzhledem k dobové normě četné knižní prostředky a archaismy, ale především přímo konkretizovat, kde básníkův výraz odpovídá historizující koncepci tehdejší jazykovědy (Oldřich Ševčík / Milan Jelinek, 1974/75, s. 49), kterou představovala doporučení dobových jazykových příruček, a kde naopak je s nimi v rozporu. V neposlední řadě náš rozbor odhalí i to, že Zeyerův jazyk nebyl tak absolutně odtržen od jazyka „obecného“, jak se může na první pohled zdát.

Historizující podobu Zeyerova jazyka odrážejí především varianty tvarové. Většina starších podob přešla dnes do opozice variant knižních až archaizujících. U Zeyera najdeme ale i některé deklinační tvary, které byly hodnoceny již ve své době jako „strojené“. Jedná se zejména o některé tvary čísla dvojného, například instrumentál *rtoma* (MČŠaÚ, s. 253). Pro dnešního čtenáře má tento tvar zjevný příznak básnickosti (jako zastaralý, básnický tvar SSJČ V., s. 56). Dobové kodifikaci odpovídá i Zeyerův tvar *záští* (*Proč nevřhám se tam dolů, kde bych našel klid a pokoj, kde shasíná záští, kde přestává násilí, nespravedlnost a hanba*, s. 12), který oproti tvaru *zášť* (-i) doporučuje Brus jazyka českého („správně: záští, jako: příští“, BJČ, s. 194) a který jako jediný možný uvádí i Jungmannův slovník. PSJČ zachycuje obě varianty ve významu „pro cit hněvivého odporu a oškřivosti, nenávist, hněv, prudké nepřátelství“ jako stylově rovnocenné (díl VIII, s. 127). Z hlediska dnešního čtenáře je tento prostředek hodnocen jako zastaralý a knižní (SSJČ VIII., s. 193). V rozporu s dobovými Brusy Zeyer užívá tvar jednotného čísla *šat*. Brusy doporučovaly „po česku“ tvar *šaty* (např. NRŠČ, s. 25).

Stylově nerozlišeny jsou u Zeyera varianty v mužském rodě u vzoru *hrad* (resp. *dub*), v 6. p. sg. používá *šatě*, oproti variantě *šatu*. Nerozlišeny jsou i koncovky substantiv rodu mužského vzor *pán* (resp. *chlap*) a *muž*; najdeme u něho *mladík/-ovi* (oproti *mladík/-u*), ale i krátký tvar *muž/-i* (oproti *muž/-ovi*).

Stylistické příznaky je v textu možné pozorovat i v souvislosti s gramatickými kategoriemi. U Zeyera je poměrně častý genitiv, především jako pád neshodného atributu, a to nejčastěji vyjadřující vlastnost; v Zeyerově textu je vždy blíže určena adjektivem (*zraky krásných paní, hrdých šlechticů, tučných měšťanů*, s. 10; *některá z pěšky chodících, ve smutku oděných žen*, s. 10; *barvu temného zlata*, s. 11). Genitivem vyjádřený neshodný přívlastek zde nejčastěji omezuje širší pojem, který je vyjádřen substantivem, případně zájmenem, a tím jej i vysvětluje (blíže k tomu MČŠaÚ, s. 253).

Genitivem je u Zeyera vyjádřen i předmět, který závisí nejčastěji na slovese *být* v záporném tvaru (např. *nebylo jediného pravého ženského hnutí*, s. 10, nebo *když už vyhlídky na almužnu nebylo*, s. 11 aj.). Ten u něho vyjadřuje nejčastěji významy partitivní. Zeyer zde přitom nedodržuje striktně doporučení Brusu, které předmětu určitému a individuálnímu přisuzuje akuzativ a předmětu obecnému genitiv (BJČ, s. 88). Genitiv partitivní najdeme u Zeyera i jako sémantickou variantu k akuzativu (*přinesli mu vína* [víno] a *potravy* [potravu]). To je již zcela ve shodě s Brussem, který doporučuje nominativ nebo akuzativ jen „jestliže část určité naznačena jest“ (BJČ, s. 86).

Ve shodě s Brusy užívá Zeyer i dativní předložkovou vazbu naznačující účel činnosti ve spojení *zvu vás k večeři*. Brusy doporučovaly používat předložku *k* „ve smyslu způsoblosti a účelu“ (BJČ, s. 96). Z původního směřového významu se zde „vyvinul význam účelový“ (MČŠaÚ, s. 271), který ještě dnes najdeme v některých běžně používaných spojeních: *voda k pití* (i *voda na pití*) nebo *ku příkladu* (na příklad). Zeyer dává přednost dativu s předložkou *k* oproti slovanskému *na* ovšem pravděpodobně po vzoru německé vazby *s zu*. To je již v rozporu s dobovými brusičskými příručkami (NRSČ, s. 69). Vazbu s dativem považujeme dnes obecně jako knižní, ač Slovník spisovného jazyka českého uvádí obě vazby jako stylově rovnocenné (SSJČ, VII., s. 33). Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost uvádí již jen vazbu *pozvat přítele na večeři* (SSČp-šav, s. 303).

Obdobně je pro dnešního čtenáře „zastaralé a knižní“ (SSJČ) spojení předložky *v* se 4. p. ve spojení se jménem pro „označení směřování dovnitř nějak ohraničeného prostoru nebo nějakého prostoru vůbec (do čeho)“ (SSJČ, VII., s. 2). Pro Zeyera je přitom spojení předložky „*v*“ s akuzativem v tomto smyslu velice typické. V Inultovi tak můžeme například číst *v dlaň starého slepce položil* (s. 11) oproti dnes ustálenému *do dlaně* (SSJČ uvádí pouze „*položil hlavu do dlaní*“, I., s. 330).

Častý je v Inultovi i předložkový lokál jako pád neshodného atributu ve spojení se jménem blíže určeným číselným výrazem či označením míry. Nejčastěji označuje množství, velikost či rozsah. Jako prostředek výrazové koheze textu je doporučován Brussem jazyka českého („Často značí *o* s lok. předmět, který jest druhému částí, znakem; protož na místě slov: „mající, chovající něco, skládající se z něčeho a pod.“ kratěji předložkou *o* vyjádřiti se můžeme; na př.: Pes *o* třech hlavách.“ BJČ, s. 113). Příklady z Inulta: *myšlenka o nekalém dobrodružství* (s. 16); *svícen o třech voskových svíčkách* (s. 17). Tomu odpovídá i sedmý bezpředložkový prostý pád, původce děje (*lidmi, koňmi, kočáry* /se hemžil/). Brus v tomto smyslu uvádí, že „napodobením lat. a němčiny instrumentál zatlačuje nom. neb akk. Avšak spravovati se tu jest neporušenou mluvou lidu a příbuznými jazyky slovanskými“ (BJČ, s. 93). Doporučením Brusu odpovídá i instrumentál po slovese *býti*, které je v budoucím čase (*Bud'te dvorným a doprovod'te nás*, s. 14).

Ve shodě s Brusy užívá Zeyer i instrumentálu v konkurenci k nominativu jako součást predikátu ve spojení *jsem poetou*. Vyjdeme-li z předpokladu, který nám příklady zde užitě potvrzují, že předložkové vazby mají u Zeyera svou oporu v dobové kodifikaci, potom můžeme ve volbě instrumentálu, a nikoli nominativu, ve spojení *jsem poetou* pociťovat specifický sémantický aspekt. Zeyerova volba 7. pádu může naznačovat, že Inultus, jako hlavní postava příběhu, se poetou nejvíce cítí, než aby jím přímo a „trvale“ byl, tj. autorským záměrem může být zdůraznit vlastnost „přechodnou“ (Srovnej: „Znamená-li však sloveso býti tolik co jeviti se, a nevypovídáme-li o podmětu, co trvale jest, nýbrž, čím se na čas stává, jakou proměnitelnou způsobu (podobu) na sebe bere, klade se přísudkové jméno v instrumentál.“ BJČ, s. 93; obdobně MČŠaÚ, s. 264).

Z variantních tvarů u zájmen najdeme v Inultovi převážně krátké tvary zvrtného přivlastňovacího zájmena *svůj* (tedy *své, svá, svou* oproti *svoje, svoji*). V akuzativu má tak Zeyer (nominativ v textu chybí) pouze krátký tvar *své / svá / svou*.

Příklady: *a vymkl ruku svou z její* (s. 14); *nedával však své překvapení na jevo* (s. 17); *ukáží vám svou práci* (s. 20); *v tuto postavu ženy Putifarovy vtělila celou svou vášň, celé své zoufalství* (s. 21); *dvacetkrát změnila jsem tvář svého Krista; rozbrázдила čistou krásnou, smutnou, nadšenou a čistou tvář svého Krista* (s. 22); *a tím silněji milovala opět dílo své* (s. 32); *který viděl zrazenou vlast svou* (s. 33); *měla svou aureolu vyvolených* (s. 33); *tasila svou dýku* (s. 36); *že rozpíná ramena svá jí šerem vstříc* (s. 38); *nemohla jsem dílo své bez té vraždy skončit* (s. 39); *vlekli své břemeno* (s. 40); *byl Kristus přišel založiti své království* (s. 45).

Určitá vyhraněnost tohoto postupu, tedy pravidelné použití krátkých variant oproti variantám delším u přivlastňovacího zájmena *svůj*, není již zachována u přivlastňujících zájmen *můj* a *tvůj*. V nominativu najdeme v Inultovi jen variantu dlouhou (*a sny tvoje jsou vždy těžké a strašlivé*, s. 28; *po čem duše tvoje prahne*, s. 33; *a oběť moje bude tím dokonalá*, s. 36; *ruka moje sahá však po koruně*, s. 15; *rodina moje*, s. 15; *a srdce moje naplněno díkem*, s. 27). V akuzativu má pak Zeyer jak varianty dlouhé (*neslyšel jste nikdy moje jméno?*, s. 14), tak i varianty krátké (*jehož němý výkřik by mou dřímající duši probudil*, s. 25). Zeyerovu nevyhraněnost v tomto případě dokládá příklad, kdy se objevuje v akuzativu v jediné větě jak varianta „rozvedená“, tak i varianta „stažená“: *Vizte nejvyšší moji ctižádost a zároveň mé zoufalství* (s. 22).

Doporučení Brusy jazyka českého odpovídají v Inultovi i tvary osobních zájmen. To znamená, že Zeyer používá pro genitiv j.č. výlučně dnes knižní tvar *mne* a pro akuzativ j.č. *mě* nebo *mne* a nikoli dativní tvar *mně* (BJČ, s. 12; NRSC, s. 11). V textu najdeme potom pravidelně v akuzativu j.č. v nedůrazné pozici *mě* (*don Baltazar mě zavolal druhý den*, s. 25; *zná mě od nejtutlejšího dětství*, s. 18) a v přízvučné pozici *mne*, která je v Inultovi častější (*je to pro mne*

velikou ctí, s. 25; *a nadchly mne už tenkrát*, s. 19; *co mne přimělo vás k sobě pozvati*, s. 20; *vedl mne ve svou zlatem zářící oratoř*, s. 25; *jenž by agonii svou mne bodl*, s. 25; *proč, pane, jsi mne opustil?*, s. 26; *přivažte mne tedy ke kříži*, s. 26; *a bodnete-li mne do srdce*, s. 36; *co vábíš mne?*, s. 37). Dobové kodifikaci, ale v podstatě i té dnešní, odpovídá i krátký tvar dativu u tvarů osobního zájmena, tedy *mi*, oproti *mně* (například *říkají mi*; *by mi to vysvětlil* aj.; obě varianty uvádí SSJČ, II., s. 199 i SSČpšav, s. 116). V Nové rukověti správné češtiny najdeme doporučení, že *mně* se užívalo po předložkách *k* a *proti*, na začátku věty nebo je-li na zájmeno položen důraz. „Mimo tyto případy užívati jest kratšího tvaru *mi*.“ NRSČ, s. 11).

U neurčitých slovesných tvarů jsou pro Zeyera v Inultovi základní infinitivy na *-ti* (oproti *-t*). To je zcela ve shodě s dobovou kodifikací. Brusy v tomto smyslu doporučují infinitivy s *ti* „ve slohu vážném“ (BJČ, s. 16). Toto doporučení omezuje Brus jazyka českého pouze dvěma výjimkami, kdy se i „ve spisovné řeči hláska i odsouvá“. První se týká supin, „jež mají místo po slovesech pohybu“, a druhá změkčení koncového *t* po odsunutí hlásky *i* (BJČ, s. 16). V Inultovi je možné nalézt jediné supinum („*Jdi spat, Placido,*“ *řekla klidně Flavia*).

Příklady: *do fialového šera se haliti* (s. 11); *nebylo jim lze vytrysknouti* (s. 15); *s vámi promluvití chci* (s. 16); *zdály se do nějaké dálky zírati a viděti* (s. 17); *jala se pak takto mluvití* (s. 18); *mohl by se tak každý v nešťastné této zemi nazývati* (s. 19); *musel se nyní přemáhati* (s. 20); *Utvoriti umírajícího Krista* (s. 22); *vtělití tu ohromnou tragedii golgothskou* (s. 22); *nemůže se mé duši zjeviti* (s. 22); *jak můžete něco podobného žádati* (s. 23); *prokázati službu* (s. 24); *nedovedu se již v pravdě modlití* (s. 25); *viděla jsem sebe samu státi* (s. 27); *jal se rychle šaty jeho svlékati* (s. 28); *mohl jen málo jísti* (s. 29); *když mohl na nohou státi* (s. 29); *nemohl už ani jísti, ani pítí* (s. 30); *jakési šílenství počalo jej ponenáhu zachvacovati* (s. 30); *a začala zohyzděnou tvář svého Krista napravovati* (s. 32); *se v pravdě zmírati už cítil* (s. 32); *nalézti nedovedl* (s. 32); *měla býti vykoupením* (s. 33); *potkati může* (s. 33); *Flavia mohla býti spokojena* (s. 33); *viděti příšeru* (s. 40); *donna Flavia mohla klidně spáti* (s. 41); *dala nyní svůj krucifix v mramoru prováděti* (s. 41); *tak málo dojímati mohl* (s. 43); *dal se dolů spustiti* (s. 43); *chtěl nevoli své právě slovy ulehčiti* (s. 44); *jak mohli to viděti; přišel založiti* (s. 45).

S druhým omezením doporučení Brusů o používání infinitivů zakončených na *-ti* se setkáváme i v Gebauerově mluvnici, kde se uvádí, že „ztrátou *-i* a ztvrdnutím mění se náležitá koncovka infinitivní *-ti* záhy v *-t*“ a že tento tvar „jest rozšířen v jazyku obecném“ (MČŠaÚ, s. 113 – 114; BJČ, s. 16). Příklady infinitivů zakončených na *-t*, které dále uvádíme, tak poukazují na to, že Zeyerův jazyk přijímal i prvky z jazyka „obecného“ a nebyl tak striktně odtržen od mluveného jazyka, kterým se mluvilo na našem území na konci předminulého století. Infinitivy zakončené na *-t* najdeme v Inultovi přitom především u sloves

v neurčitěm tvaru po modálních slovesech (*chtít, moct, musit*) a po slovesech *věřit, slyšet, zůstat a dát*. Příznačné je i to, že téměř všechny infinitivy zakončené na -t se vyskytují v řeči postav. Najdeme je ale i v řeči vypravěče, a proto nemůžeme s jistotou říci, že Zeyer využívá tohoto prostředku ke stylové charakteristice postav.

Příklady: *kteřé z hranic jejich stěhovat se nechtějí* (s. 10); *odpusťte, pane, nechtěla jsem vás urazit* (s. 13); *a je tma, a nemohla jsem určitě rozeznat* (s. 13); *Čím mohu vás smířit?* (s. 13); *Být umělcem! Tvořit! Tvořit!* (s. 15); *Dej nám jíst a pít!* (s. 17); *vzor pro toho, jenž duši mě se zjevit nemůže* (s. 23); *srdce jí tlouklo, tak silně, že je slyšela v nadrech svých burácet* (s. 31); *chtěla rychle ty jeho pouta přerážnout a mu uvolnit* (s. 37); *padla těžce na podlahu a zůstala tam dlouho ležet* (s. 38); *nemohla jsem dílo své bez té vraždy skončit* (s. 39); *Nevěřit v Krista? řekl a slzy plnily mu zrak* (s. 22); *Nevěřím v Krista, a proto nemůže se mé duši zjevit, nemůže se v mém srdci zrcadlit, tu výhodu věřících postrádám, a pracně musím jej tedy v obrazotvornosti své hledat a tvořit a stíhat*“ (s. 22).

Ojediněle je možné v textu najít přechodník minulý, který má dnes zcela knižní ráz (srovnej: „Mají charakter knižní až archaický. Využívá se jich především v psaných projevech ve vyšším stylu odborném a uměleckém ... Přechodníkové kondenzátory mají povahu knižní, a to konstrukce s přechodníkem minulým silnější než s přechodníkem přítomným,“ PMČ, s. 337 a 754). Zeyer častěji využívá přechodníku přítomného, který vyjadřuje současnost s obsahem predikátu. Přechodník minulý vyjadřuje průvodní děj (stav) předčasný.

Přechodníky minulé: *řekl tento, vzpřimiv se a pohlédl uražen s výčitkou na ni* (s. 13); *Kardinál netrpěliv vyskočil z kočáru* (s. 44).

Přechodníky přítomné: *prosíc jej, by sedl do křesla* (s. 17); *pohybujíc se jako ve snu* (s. 18); *milujíc muže smrtelného* (s. 21); *Já však nevědouc, co to láska k muži, a nechtíc nikdy o tom vědět* (s. 21); *neb vidouc vás* (s. 23); *tázala se Flavia náhle zblednouc* (s. 31); *ubraňujíc se jí chladně* (s. 32); *pronikajíc ji svými velikými, žlutými, sovými zraky* (s. 32); *a vidouc tam blaho nesmírné* (s. 32); *pozorujíc nyní výraz tělesné bolesti na obličejí Inultově* (s. 34); *vystoupíc k němu na ležení* (s. 35); *a Flavia odstavíc dole lampu* (s. 40); *mňice druh v druhu vidětí příšeru* (s. 40); *pohlednouc opět na Placidu* (s. 42); *kteří náhodou to vidouce* (s. 44).

Výrazným příznakovým prostředkem, který ukazuje na spisovnost Zeyera a jazyka vzhledem k dobové normě, je v Inultovi hojné využití předminulého děje. Gebauer ve své Mluvnici české uvádí, že plusquamperfekta se užívalo na konci 19. století, tedy „v češtině nové jen v jazyku spisovném, a i tu zřídka“ (MČŠaÚ, s. 298). Zeyer oproti tomu používá plusquamperfektum poměrně často a dává mu přednost před perfektem. I v rámci dobové kodifikace se tak pravděpodobně jednalo o archaizační stylový prostředek. Plusquamperfektum se vyjadřuje formou *préterita* a *l*-ovým přičestím slovesa *být*.

Plusquamperfektum: *Ti byli české zemi věrní zůstali, oni, tou dobou její symbol, byli jí věrní zůstali (s. 10); slunce bylo dávno zmizelo (s. 11); jak by na mrtvolu byl sáhl (s. 13); jež byl posud na světě viděl (s. 13); donna Flavia byla šepot jeho zaslechla (s. 16); jež byl donnu Flavii doprovázel (s. 18); byla odložila plášť (s. 18); přes střechy Malé strany bylo viděti na město (s. 23); jejíž jméno z knihy živoucích vyškrtuto bylo (s. 24); aniž bych se ho byla dotknula (s. 27); o které mu byla Flavia mluvila (s. 30); jakoby byla spáchala vraždu (s. 31); kterou byla pro něj ucítla (s. 32); jímž se jeho raněných nohou byla dotknula (s. 39); jež je byl objednal (s. 41); jež ruce její byly stvořily (s. 41); jež ho byla někdy držela (s. 43); jak by ji byl živý spasitel sám dojímal (s. 43); byl Kristus přišel založiti své království (s. 45); byli zapřeli a zaprodali (s. 9); byl zaklepal (s. 28); by nebyli Spasitele do domu pustili (s. 9).*

I v záporu: *kteřý nebyl z pokoje vyšel (s. 18); nebyl se po celý den potavy dotekl (s. 20); které mladý muž nebyl včera pozoroval (s. 28); jakoby se nic nebylo událo (s. 32); byl to žel nad ztrátou života, který nebyl žila, který prchal nyní, nad ztrátou mládí, jehož sladkou krásu nebyl chápal (s. 37).*

V krátkosti se ještě zastavíme u některých zbývajících druhů slov, konkrétně se zaměříme na stylistickou variantnost jazykových prostředků. Pro dnešního čtenáře jsou zjevně již zcela knižní především některé podoby předložek. U Zeyera je tak možné nalézt dnes knižní předložku s 2. pádem *kol (úst)*. Jako knižní a básnickou ji uvádí již PSJČ (II. díl, s. 195). V Inultovi se objevuje ale i stylově neutrální varianta *kolem (sebe)*. Variantu předložky *od / ode* podle pravidla, že tato předložka se kladla „před některými slovy počínajícími skupinou dvou nebo více souhlásek“ (SSJČ III., M – O, s. 441), najdeme u Zeyera i u slov, kde se dnes používá již *od (ode rtů)*. Z variantních podob *dle / podle* ve významu se zřetelem k čemu má básník již dnes knižní podobu *dle (dle vás jej utvořím, s. 23)*.

Zcela ve shodě s dobovou kodifikací (BJČ) je možné v Inultovi pozorovat tendenci k využívání kratších variant v konkurenci k variantám delším u variantních podob u spojek. Básníkuv slovník má tak krátké *neb* za *nebo (neb v agonii té oněměl její genius, s. 16)* i za *neboť (Tím lépe, neb porozumíte mi tím snadněji, s. 16)*. Brus jazyka českého přitom tvar *neb* uvádí jako jediný (BJČ, s. 111). Dnešní čtenář jej hodnotí jako již knižní (SSJČ III., s. 293). Stejně tak najdeme u Zeyera kratší tvar spojky *by* v konkurenci k *aby (prosíc jej, by sedl do křesla; by jedl; by příliš hltavým se nezdál aj.)* a kratší *bys* oproti *abys (Paní ti vzkazuje, bys činil, co ti včera večer nařídila, s. 28)*. Jedná se vlastně o tvary určitého slovesa *býti*, z něhož se vyvinula „kondicionální spojka *by*“ vyjadřující v závislé větě účel děje nebo stavu vyjádřeného větou řídicí (MČŠaÚ, s. 162; SSJČ I., s. 189; PMČ, s. 351). PSJČ ji uvádí jako básnickou spojku (PSJČ I., s. 222). V dnešních kodifikačních příručkách je tato spojka *by* v platnosti spojky *aby* hodnocena jako archaismus (SSJČ jako knižní, díl I., s. 189). Podobný postup je možné pozorovat i u částice *nuž*, která se v textu objevuje oproti variantní podobě *nuže* a vyjadřuje souhlas (Nuž, to může mé samolibosti býti útěchou, s. 19).

Nyní se zaměříme na stylistickou charakteristiku prostředků hláskových. Varianty stylově rozlišené nám zde ukazují, že Zeyer má u hláskových variant dlouhé *é* místo *i* / *ý*; jinak řečeno varianty spisovné oproti variantám shodným s obecnou češtinou. Jedná se o slova *zahlédati* (oproti řidší obecné variantě zahlídati PSJČ VII., s. 850; SSJČ zahlídat, VIII., s. 41), *svlěkati* (řidčeji svlíkati, PSJČ V., s. 966; SSJČ V., s. 638), *pohlédnouti* (starší též pohlednouti, pohlídnouti PSJČ IV., s. 506; SSJČ IV., s. 212).

Velice překvapivé je, zejména potom, co zde bylo již o básnickově jazyku řečeno, když se v textu najednou objeví obecně česká hlásková podoba *i* / *ý* místo varianty s dlouhým *é*: *přelítl* (oproti přelétl; PSJČ IV., s. 149). Tento jazykový jev je zde u Zeyera tak výjimečný, že chceme-li se pokusit porozumět celé problematice funkčnosti této pro něho jazykové aktualizace, musíme se na celou věc podívat v trochu širších souvislostech. Celý kontext zní: „*Bože, odpusť ji, “ zašeptal, stín přelítl mu tvář, sklonil hlavu a skonal tichým vzdechem* (s. 37). Pasáž je vyňata téměř ze samého konce příběhu. Flavia právě probodla Inulta přivázaného na kříži a on se slovy, kterými ji odpouští, umírá. Ocítáme se tedy na samém dějovém vrcholu celého vyprávění. V emotivně vypjaté scéně umírá hlavní hrdina, prožívá svou poslední dějovou akci. Je zcela pochopitelné, že tuto kulminaci celého syžetu básník podporuje i jazykovou výstavbou. Citované souvětí je složeno z krátkých expresivních vět, které jsou paratakticky přiřazovány tak, aby sugerovaly hrůznost samovolně a rychle následujícího, parciálně se odehrávajícího děje jako důsledku určitého zvráceného lidského jednání. Flavia koná svůj hrůzný čin v jakémsi stavu *krvežíznivého šílenství, rovnající se divoké rozkoši* (s. 36), tedy ne ve stavu plného vědomí. V tomto, můžeme říci, nepřirozeném kontextu je potom nespisovný jazykový tvar, tedy vůči Zeyerovu jazyku této legendy nepřirozený jazykový prostředek, naprosto funkční a ve svém aktualizovaném užití zcela přirozený. Hlásková podoba tohoto slova má vzhledem k textu i dobové kodifikaci trvalý expresivní příznak a celý výraz nabývá expresivity v textu i při užití v přeneseném významu (*stín přelítl mu tvář*, s. 37).

Knižně a dnes i zastarale pociťujeme také používání kmenového *e* ve slově *dotekl* (místo *dotknouti* SSJČ). Stejným způsobem působí na dnešního čtenáře i dobových pravopis pravidelné krátké kvantity u cizích slov *tragedii* (místo *tragédii*), *idealu* (místo *ideálu*), *relief* (místo *relief*). Tendence ponechávat cizím výrazům jejich originální gramatickou podobu a nepoužívat jejich české varianty je příznačná zejména u slov *agonii* (místo *agónii*) či *mysteriu* (místo *mystériu*).

V Inultovi se objevují ale i jazykové varianty, které básník využívá naprosto nezáměrně; tedy s obojí kvantitou (*myšlenka, myšleunce, myšlenkou* x ale *myšlénku, myšlénka*).

Tendence staršího jazyka po krácení v kmeni, kterou dnes též vnímáme jako archaismus, najdeme u Zeyera u slov domácích; například *nádob a mís*“, oproti mís. Dobová je i pravidelná délka ve slově *dvěře* oproti krátké variantě *dveře*.

Náš výklad prostředků hláskových a tvarových potvrzuje, že jazyk Julia Zeyera v legendě Inultus z knihy *Tři legendy o krucifixu* až na výjimky vyhovuje požadavkům dobových jazykových Brusů, které byly vydávány od sedmdesátých do devadesátých let komisi při Matici české, ale i jinými autory. Zeyerův jazyk je v tomto smyslu výrazně spisovný, s četnými archaickými prvky. Z pozice dnešního čtenáře přitom archaismů přibývá. Jednota charakterizující zde námi excerpované prostředky přitom naznačuje, že u Zeyera pravděpodobně nešlo jen o „službu Brusům“, ale o skutečný autorský záměr. Opominout zde ovšem nemůžeme ani určitý vliv redaktorských zásahů. Známe jsou v tomto smyslu Zeyerovy poznámky, které můžeme číst v jeho korespondenci („Tak jak ji (větu) zkromilil sazeč nebo korektor, je snad lepší, ale není to to, co jsem říci chtěl. Á propos, ten sazeč nebo korektor s tou profesorskou češtinou, s těmi věčnými genitivy, ah comme il me fait mal aux nerfs! Kdo na světě říká, „nemilujete hudby?“ Snad má pravdu, snad, ale všechno mě irituje.“ Z dopisu J. V. Sládkovi z počátku roku 1888).

Na závěr je potřebné říci, a dokládá to zejména množství zde citovaného materiálu, že náš příspěvek také zřetelně ukazuje, že jádro Zeyerova knižního jazyka s četnými archaismy vzhledem k dobové jazykové normě v legendě *Inultus* z knihy *Tři legendy o krucifixu* netkví pravděpodobně v hláskosloví či morfologii, kde jsou možnosti značně omezené, ale zřejmě někde jinde, například v lexiku nebo syntaxi. Více o tom například v rigorózní práci, kterou jsme zmínili na začátku.

Literatura

BARTOŠ, František: *Nová rukověť správné češtiny*. Telč: Nákladem Emila Štolce 1901.

ČECHOVÁ, Marie a kol.: *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV nakladatelství 1996.

ČECHOVÁ, Marie a kol.: *Stylistika současné češtiny*. Praha: ISV nakladatelství 1997.

FILIPEC, Josef: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 2. vyd. Praha: Academia 1994.

GEBAUER, Jan: *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské*. 3. vyd. Praha: Nákladem České grafické společnosti „Unie“ 1902.

HAVRÁNEK, Bohuslav – ŠMILAUER, Vladimír – ZÍSKAL, Alois: *Příruční slovník jazyka českého (I – IX)*. Praha: Státní nakladatelství 1935 – 1957.

HAVRÁNEK, Bohuslav a kol.: *Slovník spisovného jazyka českého (I – VIII)*. 2. vyd. Praha: Academia 1989.

JELÍNEK, Milan (Oldřich Ševčík): *Český jazykový purismus z hlediska funkční teorie spisovného jazyka*. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity*. Brno 1974/75, s. 49 – 57.

JUNGSMANN, Josef: *Slovník česko-německý (5 dílů)*. Praha: V knižecí arcibiskupské tiskárně 1835 – 1839.

KARLÍK, Petr a kol.: Příruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1995.

KOTT, František, Št.: Česko-německý slovník, zvláště gramaticko-frazeologický (7 dílů). Praha: Tiskem a nákladem Knihitiskárny Josefa Koláře 1878.

Komise širším sborem Matice české zřízená. Brus jazyka českého. Praha: Nákladem Theodora Mourka 1877.

MAŠÍN, Jan: Slovník českých vazeb a rčení. Praha: Nákladem vlastním. Vytiskla Úřednická tiskárna v Praze V., Josefovská 4, 1916.

ZEYER, Julius: Tři legendy o krucifixu. 1. vyd. Praha: Knihitiskárna F. Šimáček 1895.

ZEYER, Julius: Epické zpěvy. Ed. poznámka – Alexandr Stich. Praha: Československý spisovatel 1988, s. 246.

System wokaliczny i konsonantyczny czeskiego rękopisu ze zbiorów księżnicy miejskiej w Toruniu na tle zmian fonetycznych w języku czeskim w XIV–XVI w.

Joanna Mielczarek

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Pisownia zabytku „Řeči z mudrců pohanských jakož i z Petrarky vybrané a přeložené“ dostarcza nam informacji na temat systemów wokalicznego i konsonantycznego, istniejących ówczesnie w języku czeskim, oraz zmian dokonujących się wówczas w całym systemie fonologicznym czeszczyzny. Opis niniejszy ma za cel usytuowanie zjawisk fonetycznych, dających się zaobserwować w rękopisie, na tle tendencji rozwojowych czeskiego systemu fonologicznego w dobie od końca XIV w. do początku XVI w.

Ze względu na niemożność dokładnego określenia miejsca i czasu powstania rękopisu trudno byłoby nam posłużyć się jego ortografią jako pewnym źródłem wiedzy z zakresu np. dialektologii historycznej. Natomiast to właśnie dane z innych źródeł pozwolą nam dokładniej zinterpretować zapisy niejasne, niejednoznaczne co do swego charakteru – i ewentualnie ustalić, czy w danym wypadku mamy do czynienia z odbiciem procesu fonetycznego, czy z pomyłką pisarza.

Najbardziej stosowną metodą charakteryzowania zjawisk fonetycznych obecnych w tekście jest określanie stopnia zaawansowania poszczególnych procesów fonetycznych poprzez chronologię względną zjawisk, szczególnie – a tak dzieje się w naszym przypadku – gdy brakuje dokładnych zapisów o pochodzeniu zabytku. Analiza systemu fonologicznego rękopisu polegać więc będzie na

ustalaniu przyczyn wahania się normy pisarskiej przy oznaczaniu poszczególnych głosek.

W okresie powstania zabytku proces depalatalizacji spółgłosek można w zasadzie uznać za zakończony. Ortografia rękopisu dowodzi bowiem, że nastąpił już – poza pojedynczymi przypadkami – zanik jotacji przed 'e i 'ě (z wyjątkiem pozycji po spółgłosce wargowej bądź dźwiękowej). Co do tego, czy zanik jotacji należy w ogóle uznać za odrębne zjawisko, czy tylko za bezpośrednie następstwo depalatalizacji spółgłosek, zdania badaczy są podzielone.¹ Można przyjąć, iż skoro dany proces fonetyczny (bądź etap końcowy tego procesu) pozostawia ślady w postaci zmian pisowni, należy potraktować go oddzielnie. Jeśli zatem mówimy o zaniku jotacji w tekście rękopisu „Řeči z mudrců pohanských jakož i z Petrarky vybrané a přeložené“, to można stwierdzić, iż ortografia tego zabytku dokumentuje to zjawisko w końcowym etapie. Nie można przy tym wykluczyć, że nieliczne zapisy z jotą nie odzwierciedlają stanu języka z czasu powstania rękopisu, lecz są wyrazem sporadycznie przestrzeganej tradycji ortograficznej.

Na 51 kartach rękopisu, na których zostało zbadane zjawisko zaniku jotacji w sylabach należących do rdzenia wyrazowego – zapis z jotacją w sylabie rdzennej pojawia się 24 razy na 1728 przypadków, co stanowi zaledwie około 1,4 % przypadków. Zapis *ie* zamiast *e* pojawia się przy tym w charakterystycznych pozycjach – przede wszystkim po spółgłosce szczelinowej lub po ř, np.: *przelozieny* (4a), *wyhlaffieneho* (4a), *podezrien* (48a), *zie* (2b, 3a, 4a, 4b, 13b), ale zdarzają się też zapisy typu: *zbieragicze* (14b) – obok *zbera* (part. praes. act. 4b). Pisownia spójnika *že* z jotą (*zie*) występuje najczęściej spośród wszystkich wymienionych przypadków, ale uwzględnienie tego leksemu nie wpływa zasadniczo na nasze ustalenia; prawie równie często spotykamy pisownię *ze* (6b, 8a, 12a, 13a), a przy tym nie jest to wyraz o szczególnie wysokiej frekwencji w tekście. Pisownia z *ie* zamiast *e* nie musi świadczyć o tym, że wymawiano wówczas jotę jako odrębny dźwięk – zapisy typu: *ziadneho* (1b) zdają się raczej wskazywać, iż grafem *i* był stosowany na oznaczenie miękkości poprzedzającej spółgłoski. Jak stąd widać, zjawisko zaniku jotacji w sylabach rdzennych zostało w tekście zabytku poświadczone aż nadto dokładnie – można powiedzieć, że ortografia wskazuje tu nie tyle na istnienie joty, co na tradycję jej zapisywania.

W pozycjach gramatycznych, czyli końcówkach wyrazowych, sytuacja wygląda nieco inaczej. Najwięcej materiału dostarcza w badanym tekście odmiana rzeczownika. Stosunek ilości zapisów *ie*: *e* w końcówkach z pierwotnym *e* wskazuje co prawda na przewagę zapisów z *e*, jednak duże znaczenie ma też spółgłoska poprzedzająca – po miękkich wargowych, zębowych i dźwiękowych występuje zapis z jotacją, np.:

¹ Por. Z. Greń: Nowy Testament cieszyński i Prorocy cieszyńscy. Analiza językowa staroczeskiego przekładu. Wrocław 1987, s. 25 i n.

- w odmianie rzeczowników typu *žena* (uwzględniono końcówki przypadków C, Msc. I. poj., M, B I. podw. w całym tekście zabytku, tj. na 246 kartach) zapis *ie* pojawia się 67 razy, zapis *e* 23 razy; jest to związane, jak już wspomniano, z charakterem poprzedzającej spółgłoski – zapis *ie* spotykamy w formach typu: *zenie* (C I. poj. 48a), *barwie* (Msc. I. poj., 32b), *kraginie* (Msc. I. poj., 110b), natomiast zapis z *e* po spółgłoskach szczelinyowych i funkcjonalnie miękkich: *krafe* (Msc. I. poj., 98a), *horze* (Msc. I. poj., 237b), *rucze* (Msc. I. poj., 229b),
- w odmianie rzeczowników typu *duše* (uwzględniono końcówki przypadków M, D I. poj., M, B I. mn. – końcówki wołacza liczby mnogiej nie poświadczone – w całości tekstu) zapis z *e* pojawia się 110 razy, zaś końcówka w postaci *ie* tylko 7 razy, z czego jeden przypadek to zapis *duffie* w mianowniku I. poj. (221a); jest to właściwie jedyne świadectwo wahaniasię normy pisarskiej w tym zakresie, gdyż w tym typie deklinacyjnym rzeczowników ów ma największą frekwencję i zawsze w pozostałych wypadkach końcówki zapisywane są bez joty; pozostałe wypadki pisowni z jotą to wspomniane już formy z poprzedzającą spółgłoską zębową bądź dźwiękową miękką, np.: *Suknie* (22a),
- w odmianie rzeczowników typu *orać*: w bierniku liczby mnogiej końcówka w postaci *-e* występuje 7 razy, w postaci *-ie* 3 razy (przy czym w każdym przypadku chodzi o ten sam leksem *muzie*); w G sg. końcówka *-e* to 50 przypadków obok 5 z zakończeniem *-ie* (też w formie *muzie*); ponadto raz pojawia się końcówka *-ee* (*-ě*): *myflitelee* (174a) – być może jest to zapis błędny, wywołany analogią w stosunku do formy mianownika liczby mnogiej rzeczowników męskich (*-ově*). W bierniku liczby pojedynczej *-e* występuje 31 razy, raz pojawia się *-ie* (w formie *muzie*),
- w odmianie rzeczowników typu *meč*: spośród form z pierwotną końcówką *-ě* mianownik liczby mnogiej nie jest poświadczony w tej postaci (powszechna jest przejęta z deklinacji typu „syn“ końcówka *-ově*), w końcówce dopełniacza liczby pojedynczej *-e* występuje 20 razy, zaś *-ie* 3 razy (tyle razy występuje forma *ohnie* – a zatem znów decyduje kontekst po miękkiej spółgłosce dźwiękowej),
- w odmianie rzeczowników typu *moře*: poświadczone w tekście są jedynie formy dopełniacza liczby pojedynczej: *-e* 13 razy, zaś *-ie* raz.

Jak widać, proces zaniku jotacji w okresie powstania zabytku był już w zasadzie zakończony, zaś wahania normy pisarskiej, wskazujące na stan wcześniejszy, są sporadyczne. Inaczej przedstawia się w rękopisie rozwój długiego odpowiednika *e*, czyli *ie*. Istnieją liczne dowody na to, iż już w XV w. proces monoftongizacji *ie* > *i* był zjawiskiem dość zaawansowanym.² O żywotności tego procesu we wspomnianym okresie mają świadczyć zarówno formy monoftongizowane, występujące zamiast dawnych, dyftongicznych – jak również,

² Zob. Z. Greń: Nowy Testament cieszyński..., s. 27–28.

a może przede wszystkim, zapisy hiperpoprawne. Monoftongizacja *ie > í* była procesem uwarunkowanym terytorialnie – pierwsze poświadczające ją zapisy, pochodzące z początku XV w. lub nawet wcześniejsze, mają morawską proveniencję. Natomiast pisownia *ie* w miejsce zmnoftongizowanego *í* utrzymywała się w tekstach rękopiśmiennych jeszcze do połowy XVI w.³ Rękopis „Řeči z mudrců pohanských...” jest pod tym względem konserwatywny. Zarówno w tematach wyrazowych, jak i w końcówkach gramatycznych spotykamy pisownię *ie* zamiast długiego *í*. Na 51 kartach rękopisu pierwotne *ie* w temacie wyrazu pojawia się 150 razy – nie ma zapisów z monoftongizacją. Brakuje również zapisów hiperpoprawnych, o ile nie liczyć wypadków zupełnie sporadycznych, jak np. forma *naziewafs* (122b) „nazýváš” czy też błędnie zapisane końcówki miejscownika liczby pojedynczej (*neřstíetie* 36a, *przateltwie* 36a). Trudno jednak na tej podstawie formułować wnioski na temat zaawansowania procesu monoftongizacji – zapis taki mógł stanowić po prostu pomyłkę pisarza.

W tekście zabytku można także spotkać – o czym już wspomniano – zanik jotacji także w długim wariantcie *ie > é*. Wprawdzie przykłady występowania tego zjawiska są bardzo nieliczne – dwa przypadki w sylabie rdzennej na 51 kartach rękopisu (*drzewo* 10b, *ředřřieho* 32b), jednak jest to wyraźny dowód oddziaływania procesu fonetycznego, jakiemu uległo krótkie *ě*, także na jego systemowy oponent, a więc świadectwo przemian w całym systemie fonologicznym.

Należy wymienić przynajmniej jeszcze jedno zjawisko, dotyczące samogłosek przednich. Jest ono późniejsze od opisanych poprzednio, lecz rękopis notuje (co prawda znów w pojedynczych przypadkach) jego występowanie. Chodzi o zwężenie *é > í*; zmiana ta, co postaramy się następnie przedstawić, pozostaje w systemowej zależności z poprzednio opisanymi. W tekście rękopisu są to rzeczywiście pojedyncze wypadki, takie jak zapis *wywoda* („vévoda”) 21b. Jak już wspomniano, zmiana ta nie przyjęła się w całej rozciągłości w języku literackim; współcześnie alternacja *é : í* jest wyznacznikiem pewnych kategorii gramatycznych bądź słowotwórczych (np. deminutiwów), natomiast formy ze zwężeniem powszechnie występują w języku potocznym. Analogiczną – pod względem stosunku do norm języka pisanego i dalszych losów – zmianą była dyftongizacja *ý > ej*. Zmiana ta na przełomie XV i XVI w. została już przeprowadzona na większości obszaru Czech i Moraw, przy czym ortografia zabytków rękopiśmiennych dokumentuje to zjawisko z opóźnieniem.⁴ W tekście rękopisu „Řeči z mudrců pohanských...” spotykamy zapis, który można chyba zinterpretować jako świadectwo tej dyftongizacji, mianowicie formę *řayr* („syr” 198a); użycie grafemu *a* na oznaczenie głoski „e” wynikałoby w takim razie z szerokiej wymowy tego dźwięku lub z analogii do sposobu zapisywania dyftongu *ou* jako „au”.

³ Por. A. Lamprecht..., s. 112 i n.

⁴ Por. A. Lamprecht, D. Šlosar, J. Bauer: *Historická...*, s. 107–109.

W zakresie samogłosek średnich najważniejsze zmiany fonetyczne, poświadczane w tekście badanego rękopisu, to dyftongizacje *ó* > *uo* oraz *ú* > *ou* (ta ostatnia w dużo mniejszym stopniu – jest to kilka przykładów, gdy tymczasem w całym tekście obecne są formy niezdyftongizowane). Zmiana *uo* > *ú* nie występuje w rękopisie w ogóle. Jeśli idzie o proces dyftongizacji *ó* > *uo*, to daje się on zaobserwować zarówno w tematach wyrazów, jak i w końcówkach gramatycznych.

W tematach wyrazów dyftongizacji ulega długie *ó* w tematach rzeczowników i czasowników, a także przysłówków i zaimków dzierżawczych. Wśród rzeczowników z *-uo-* w temacie spotykamy (rezultaty badania tematów wyrazowych pochodzą z próby 51 kart rękopisu):

- jednosylabowe rzeczowniki rodzaju męskiego, w których długość w sylabie rdzennej pochodzi ze wzdłużenia zastępczego lub została wywołana przez intonację nowoakutową, powstała po przesunięciu akcentu wskutek zaniku akcentowanego jeru słabego w wygłosie:⁵ *buoh* (8a, 18a, 40a, 43b, 45b), *puol* (42b); dyftongizacja nie dotyczy krótkiego *o* w formach przypadków zależnych tych rzeczowników,
- dwusylabowe rzeczowniki rodzaju męskiego, żeńskiego lub nijakiego; dyftong *-uo-* występuje tu w pierwszej sylabie: *duowod* (15a), *hruozy* (M l. mn., 16a), *kuoze* (31a), *kuozi* (47a), *luonu* (Msc. l. poj. 55b), *luoze* (M l. poj., 29b), *luoze* (D l. poj., 93b, 199a), *wuole* (29a), *wuoli* (26b) (ale zdarza się też postać *woli* 48b), *zpuofobem* (11b),
- zaimki dzierżawcze: *fwuoy* (45a, 14 b), *fwuog* (50b-51a) – ale także: *nafwoy* (42b), *moy* (28b), *twoy* (36a),
- czasowniki: *zuostawili* (9a,b), *zuostali* (11b), *pozuostawuge* (25a), *puoyczilo* (8a), *muoz-*, *muoze* (8a, 13a, 17a, 19a, b, 26a, 34a, 35a) – ten ostatni czasownik ma największą frekwencję, a choć formy z dyftongiem zdecydowanie przeważają, zdarzają się też zapisy z *ó* – w formach zaprzeczonych (*nemozefs* 24a, *nemosz* 24b, z innych – *nepoyczilo* 26a); być może o braku dyftongizacji zadecydowały tu względy artykulacyjne,
- przymiotniki: *neduowodna* (8a),
- przysłówki: *naruozno* (8b), *kwuoli* (41a), *wuokol* (45b),
- imiesłowy: *zuostawen* (24b), *puoyczena* (9b), *zuostawiwffe* (9a).

Form z pierwotnym *-ó-* w temacie wyrazu jest 109 na 51 kartach rękopisu; z tego 98 przypadków, czyli około 88 %, to formy zawierające postać zdyftongizowaną. Natomiast w grupie form leksemu o największej frekwencji, czyli czasownika *muoz-*, form zdyftongizowanych mamy około 94 % (40 przypadków na 43) – przy czym, jak już wspomniano, postać bez dyftongu jest obecna w formach zaprzeczonych tego czasownika. Taki stosunek form zdyftongizo-

⁵ Por. Z. Greń: Kontynuanty długiego *o* w staroczeskim przekładzie Biblii. Studia z filologii polskiej i słowiańskiej nr 33/1985, s.176. Por. także M. Komárek: Hláškosloví. Praha 1962, s. 32 – 36.

wanych do monofongicznych mógłby wskazywać na to, iż dyftongizacja *ó > uó* była w okresie powstania rękopisu przeprowadzona, zaś pisownia nie uwzględniająca tej zmiany – czymś wyjątkowym. Jednak w pozycjach gramatycznych, w tym wypadku w końcówkach dopełniacza i celownika liczby mnogiej rzeczowników męskich, sytuacja wygląda zupełnie inaczej. Zdecydowaną przewagę mają tu formy tradycyjne, bez dyftongizacji. Może to świadczyć, że w pozycjach gramatycznych norma pisarska była przestrzegana o wiele ściślej – i że była to w ogóle norma dość archaiczna. Za takim przypuszczeniem przemawiałby z kolei omawiany już fakt nieuwzględniania przez ortografię badanego rękopisu zmiany *ie > i*, która w okresie jego powstania była już przecież bardzo zaawansowana. Dystrybucja form *-ow/-uow* przedstawia się w tekście zabytku następująco:

– końcówka dopełniacza liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego pojawia się w rękopisie ogółem 159 razy, postać *-ow* występuje 136 razy, natomiast *-uow* tylko 23 razy, co stanowi około 16 % przypadków. Liczba leksemów, dla których końcówka dopełniacza została w tekście poświadczona, wynosi 66. Największą grupę wśród nich stanowią te, które występują wyłącznie z końcówką *-ow* (45 – około 68 %); leksemy występujące tylko z końcówką *-uow* to 12 przypadków (18 %), zaś oboczność *-ow/-uow* dotyczy 9 jednostek wyrazowych, tj. ok. 14 % (ale w żadnym z tych wypadków nie dominuje postać zawierająca dyftong, przeciwnie, końcówka *-uow* pojawia się najczęściej raz lub dwa razy dla danego leksemu, niezależnie od jego frekwencji w tekście). Z kolei wśród leksemów o największej frekwencji nie ma reprezentantów grupy z końcówką *-uow* jako jedyną; najczęściej spotykane rzeczowniki mają albo wyłącznie końcówkę *-ow* (*czafow*, 10 razy), albo *-ow* zamiennie z *-uow* (*darow* 13 razy, *daruow* 1 raz). Jak stąd widać, proces dyftongizacji *ó > uó* jest potwierdzany tylko częściowo przez materiał pochodzący z badanego rękopisu. Najbardziej prawdopodobne wydaje się wyjaśnienie, iż w okresie powstania zabytku dyftongizacja była zjawiskiem żywotnym – czego dowodzi zachowanie się *ó* w sylabach rdzennych – ale pisownia końcówek wyrazowych była zależna nie tylko od aktualnego uzusu, lecz również, w bardzo dużym stopniu, od tradycji ortograficznej. Można byłoby ewentualnie szukać uzasadnienia dla takiego, a nie innego przebiegu zmiany w uwarunkowaniach natury artykulacyjnej, ale jeśli przyjrzymy się rzeczownikom, u których nastąpiła dyftongizacja w końcówce, to zauważymy, że reprezentują one różne typy zakończeń tematu i trudno byłoby dokonać jakichś uogólnień (poniżej podaję wszystkie rzeczowniki, w których wystąpiła końcówka *-uow*; w grupie pierwszej jako jedyna, w grupie drugiej obocznie z *-ow*, numer strony oznacza miejsce wystąpienia formy zdyftongizowanej):

1. *iazykuow*, *wykładaczuow* (2a), *oratoruow* (3a), *paduow* (22a), *falfsuow* (103a), *ziwotuow* (135b), *statkuow* (178a), *plotuow* (198a), *lekarzuow* (201a), *otczuow* (238b), *rzemieślnikuow* (242a), *prorokuow* (244b);
2. *filozofuow* (3a, 191a), *mudrczuow* (3a, 4b), *kraluow* (22a), *fynuow* (29a), *do-luow* (77b), *przedkuow* (113a), *czinuow* (230a), *bohuow* (238a), *daruow* (239b).

Rzeczowniki, posiadające w dopełniaczu liczby mnogiej końcówkę *-uow*, reprezentują różne typy deklinacyjne – żywotne i nieżywotne, twardo- i miękkotematowe. Podobnie przedstawia się sytuacja w końcówkach celownika liczby mnogiej. Tutaj również mamy do czynienia z dwoma typami końcówki z pierwotnym *-ó-*: *-om* oraz *-uom*. Ich dystrybucja w tekście zabytku przedstawia się tak:

– w całości rękopisu „Řeči z mudrců pohanských...” końcówka celownika pojawia się 74 razy; forma bez dyftongizacji, czyli *-om* (66 razy) przeważa nad zdyftongizowaną postacią końcówki *-uom* (w tekście występuje 8 razy, co stanowi około 12 % przypadków). Leksemów z poświadczoną końcówką celownika jest w tekście 43; najliczniejszą grupę stanowią te, które występują wyłącznie z końcówką *-om* (jest ich 37, czyli 86 %); tylko jeden przybiera wyłącznie końcówkę *-uom*, w dodatku forma ta pojawia się w całym tekście tylko raz (*protivnikuom*, 244b). Jednostek wyrazowych, które w celowniku liczby mnogiej mają obie postaci końcówki, jest 5 – podaję wszystkie:

bohuom (111a, 118b, 230a); *bohom* (17b, 81b, 102a, 190b),
potomkuom (9b); *potomkom* (9a),
služebnikuom (132b); *služebnikom* (145b),
vkutnikuom (119a); *vkutnikom* (118b),
wiekuom (233a); *wiekom* (11b, 62a).

Mogłoby się wydawać, iż w tym wypadku dystrybucja końcówek wygląda nieco inaczej niż w dopełniaczu, gdyż w przedstawionych kilku przypadkach stosunek ilościowy form z dyftongiem do form monoftongicznych jest jak 1:1. Jednak po pierwsze, zasób materiału jest tu skromniejszy niż w przypadku dopełniacza, po drugie zaś – formy bez dyftongizacji przeważają liczbowo w skali całego tekstu i to pod każdym względem (obejmują większość jednostek leksykalnych, także tych o stosunkowo dużej frekwencji – oprócz leksemu *buoh-/boh-*).

Dyftongizacja *ó > uó* była etapem pośrednim w rozwoju długiego *ó*, którego kontynuantem jest *û < uó*. Rękopis „Řeči z mudrců pohanských...” nie dostarcza przykładów zmiany *uó > û*, jednak trudno – wobec zachowawczego pod wieloma względami charakteru ortografii zabytku – stwierdzić, czy zmiana ta jeszcze się wówczas nie zaczęła, czy też po prostu nie pozostawiła śladów w pisowni. Jak się następnie przekonamy, nie jest to fakt bez znaczenia dla interpretacji sposobu, w jaki ortografia rękopisu odzwierciedla istniejący ówczesnie system fonologiczny.

Wśród samogłosek tylnych w omawianym okresie zmianom ulegało także *ú*. Chodzi tu o proces dyftongizacji *ú > ou*. Tekst zabytku dostarcza nam przykładów tej zmiany. Są one wprawdzie nieliczne, ale na ich podstawie można wnioskować, że w czasie powstania rękopisu to zjawisko fonetyczne już zachodziło. Jak mieliśmy się okazać przekonac, dowodów na fonetyczne innowacje dostarcza głównie wokalizm sylab należących do rdzenia wyrazowego. Podobnie i tym razem – przykłady zmiany *ú > ou* to pisownia wyrazów takich,

jak: *faufedom* (25b), *faufed* (39a) obok *fufedow* (10b); *faud* (239b) obok *fudu* (55b), *pauffi* (122a). Poza tymi przypadkami rękopis zachowuje pisownię długiego *ú* w nie zmienionej postaci (tj. pisanego jako *u*) w rdzeniu wyrazów oraz w końcówkach gramatycznych, np. *fudcze* (N sg., 55b), *fukromie* (adv., 45a), *fuzenie* (N sg., 45a), s *febu* (46a), *zlatu* (biernik przymiotnika, r. ż., 223b).

Stan systemu samogłoskowego, poświadczony przez materiał pochodzący z rękopisu „Řeči z mudrců pohanských...“, to etap licznych przemian w zakresie samogłosek średnich. Tekst zabytku nie notuje niektórych zmian o charakterze wybitnie dialektalnym w XVw. lub dokumentuje je pośrednio, poprzez bardzo nieliczne zapisy mogące uchodzić za hiperpoprawne – chodzi przede wszystkim o monoftongizację *uo* > *ú* oraz *ie* > *i* – geneza tych zjawisk związana jest z terytorium Moraw.⁶ Nie można jednak jednoznacznie stwierdzić, że badany przez nas tekst nie zawiera żadnych cech morawskich – występują w nim świadectwa takich procesów fonetycznych o proveniencji morawskiej, które, w przeciwieństwie do dwóch wymienionych poprzednio, nie stały się cechą ogólnoczeską – chodzi tu o nietypową monoftongizację *ie* > *é*. Ten fakt może przemawiać za morawskim pochodzeniem zabytku, jeśli np. przyjmiemy, że pisarz z jakichś powodów starał się eliminować morawizmy podczas zapisywania tekstu – jak się wydaje, takie zadanie jest łatwiejsze w wypadku cech występujących powszechnie, zaś zjawiska rzadsze i mniej wyraziste bardziej wymykają się kontroli. Jak zatem widać, ortografia zabytku nie dostarcza wielu danych, które pozwoliłyby dokładniej ustalić jego pochodzenie. Jednak określenie, w jakim stosunku pozostają zjawiska fonetyczne, obecne w tekście, do tendencji rozwojowych czeskiego systemu fonologicznego, pozwoli nam, być może, na dokonanie ustaleń dotyczących tego ostatniego.

W systemie samogłoskowym języka czeskiego w XV w. dokonywały się zmiany, będące następstwem zaniku opozycji miękkości w systemie spółgłoskowym. W sylabach, zawierających długie *é* bądź *ó* doszło do wyodrębnienia się jotacji i labializacji – w ten sposób powstały dyftongi *ie* oraz *uo*. Proces ten polegał na usamodzielnieniu się elementów różnicujących spółgłoski – zanik opozycji miękkości spowodował utożsamienie się ich poszczególnych wariantów; zatem należące dotąd do spółgłoski jotacja bądź labializacja zostały przyłączone do następującej samogłoski. Wyodrębnienie się jotacji jest określane jako pierwszy etap depalatalizacji spółgłosek, tzw. „rozvinutí jotace“⁷; analo-

⁶Por. np. J. Gebauer: *Historická mluvnice jazyka českého*. T. 1 – *Hláskosloví*. Praha 1894, s. 92–132; J. Jireček: *O zvláštlostech češtiny ve starých rukopisech moravských*. [w:] *Rozprawy třídy pro filosofii, dějepis a filologii královské české společnosti nauk z roku 1887/88*. Praha 1888; D. Marečková: *K rozšíření změn ie > i a uo > ú v XV. století*, LF 80, 1957, s. 232–236; LF 81, 1958, s. 85–97; Z. Greň: *Morawizmy w zabytkach staroczeskich. Z polskich studiów slawistycznych*. Seria VII. Warszawa 1988.

⁷Zob. A. Lamprecht, D. Šlosar, J. Bauer: *Historická mluvnice*, s. 103–105.

⁸Zob. Z. Greň: *Rozwój samogłosek średnich w języku czeskim*, s. 167–171.

gicznie, do wydzielenia się elementu labialnego doszło w wyniku przewartościowania labiowelaryzacji spółgłosek twardych ($k^u + \acute{o}$, $m^u + \acute{o} > k + u\acute{o}$, $m + u\acute{o}$)⁸. System samogłoskowy, zawierający dyftongi *ie* oraz *uó* był jednak przejściowy. Oba dyftongi uległy w dalszym rozwoju języka monoftingizacji *ie* > *i/é* oraz *uó* > *û*. Zmiany te były w dalszym ciągu konsekwencją utraty korelacji miękkości przez czeski system spółgłoskowy.⁹ Aby wyjaśnić, czym spowodowane były specyficzne zmiany samogłosek średnich w zakresie ich wzajemnych stosunków ilościowych oraz jakościowych, należy przedstawić stan wyjściowy dla wszystkich przemian. Jak wiadomo, przed początkiem XV w. wzajemny stosunek między samogłoskami średnimi w języku czeskim przedstawiał się następująco: *e* : *é*, *ě* : *ie*, *o* : *ó*. Różnice między systemowymi oponentami są tutaj natury ilościowej. Po zaniku korelacji miękkości nastąpiła labializacja (dyftongizacja) *ó* > *uó*, a zatem zmiana o charakterze także jakościowym. Jednak i w tej sytuacji system fonologiczny starał się zachować tendencję do utrzymania różnic ilościowych jako najważniejszej cechy dystynktywnej w zakresie samogłosek średnich.¹⁰ Przejawem takiej dążności było zjawisko dyftongizacji krótkiego *o* > *uo* – zmiana ta miała zasięg ograniczony czasowo i terytorialnie (wystąpiła tylko na obszarze Moraw i cofnęła się, gdy nastąpiły dalsze zmiany w systemie, wykluczające zachowanie ilościowego charakteru opozycji między samogłoskami średnimi); tekst „Řeči z mudrců pohanských...” nie zawiera zresztą przykładów tej zmiany. Za przyczynę, dla której nie doszło do powstania symetrycznego układu *ie* : *uó*, *e* : *uo*, uważa się fakt, iż równoległe z przemianami *ó* > *uó* (*o* > *uo*) następowała ewolucja prejotowanego *e*, polegająca na zaniku jotacji – była to z jednej strony konsekwencja depalatalizacji spółgłosek (do tego stopnia, że można uznać zanik jotacji po prostu za etap końcowy depalatalizacji, jak o tym już wspominaliśmy), z drugiej czynnik likwidujący dotychczasową proporcję opozycji ilościowych w systemie.¹¹ W takim razie zanik jotacji musiałby nastąpić przed dyftongizacją *ó* > *uó*. Materiał badanego zabytku pozwala nam przyjąć takie założenie – jak wynika z pisowni, zanik jotacji był już wówczas przeprowadzony (nieliczne zapisy z jotacją są raczej wyrazem pewnej tradycji, zaś nawet gdyby świadczyły o istnieniu jotacji w odnośnych miejscach, widać, że jest to ginące zjawisko). Proces zaniku jotacji i rozpoczęta przed jego zakończeniem dyftongizacja *ó* > *uó* spowodowały zmiany w dystry-

⁹ Tamże, s. 167: „Wydaje się, że w wyniku zaniku opozycji miękkości w staroczeskim systemie spółgłoskowym nastąpiła przebudowa systemu samogłoskowego i przede wszystkim przewartościowanie wzajemnych stosunków między samogłoskami średnimi, tzn. doszło do wymiany układu opartego na różnicach ilościowych na układ oparty na różnicach jakościowo-ilościowych.” Dalsze objaśnienia, dotyczące przyczyn zjawisk zachodzących w obrębie samogłosek średnich, podaje według tego autora. Por. także A. Lamprecht, D. Šlosar, J. Bauer: *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986.

¹⁰ Por. Z. Greň, op. cit.

¹¹ Tamże.

bucji samogłosek średnich; w efekcie systemowym oponentem *e* (pierwotnego i pochodzącego z *e*) zostało krótkie *o*, które ostatecznie nie uległo dyftongizacji, zaś dyftong *ie* został członem opozycji *ie* : *uó*.¹² Kolejnym dowodem na to, że zaakceptowanie przez system zmian jakościowych dokonywało się z pewnym trudem, jest zjawisko nietypowego zaniku jotacji *ie* > *é* – świadczy ono bowiem o tym, iż dyftong *ie* był związany opozycją systemową nie tylko z *uó*, lecz przez jakiś czas także z *e* (< *e*). Tekst „*Řeči z mudrců pohanských...*“ dostarcza tym razem przykładów występowania tego zjawiska.

Jednak można – poprzez analizę pewnych zjawisk (przede wszystkim zachodzących w obrębie systemu samogłoskowego, system spółgłoskowy przeprowadził już wówczas najważniejsze zmiany) – opisać stan systemu języka, odzwierciedlany przez cechy językowe zabytku. Jak zatem przedstawia się system wokaliczny, udokumentowany przez pisownię „*Řeči z mudrců pohanských...*“? Jak się wydaje, ortografia rękopisu zawiera pewien etap przejściowy między stanem z początku XV w. a systemem nowoczesnym, który ukonstytuował się w wieku XVI. W zakresie samogłosek krótkich mamy więc do czynienia z zanikiem jotacji i utożsamieniem się *'e* < *é* z *e* pierwotnym, w zakresie samogłosek długich widzimy postępującą dyftongizację *ó* > *uó* oraz nieliczne świadectwa zmiany *ú* > *ou* – a więc przewartościowanie w obrębie samogłosek labializowanych. Brak wyraźnych dowodów na obecność zmiany *ie* > *í*, natomiast spotykamy się z zapisami poświadczającymi dyftongizację *ý* > *ej* oraz zwężenie *é* > *í*. To ostatnie zjawisko, podobnie jak również obecna w tekście monoftongizacja (czy też skrajna postać depalatalizacji) *ie* > *é*, to z kolei przejawy zmiany stosunków między samogłoskami przednimi. Mimo archaicznej w wielu miejscach normy ortograficznej, system wokaliczny zabytku jest bliski językowi nowszej doby – stanowi przykład okresu przejściowego w dziejach języka.

Opozycja miękkości w okresie powstania zabytku występowała już tylko w zakresie bardzo ograniczonym. Chodzi o pary spółgłosek *t* : *t'*, *d* : *d'*, *n* : *ñ*.

¹² Por. Z. Greń: *Rozwój samogłosek średnich...*, s. 169: „W samogłoskach krótkich rzędu średniego po utracie jotacji powstała para *e* : *o* była już bezwyjątkowa, poprzednio pod względem jakościowym *e* stało poza opozycją *o* : *e*. Jednocześnie następowała dyftongizacja *ó* > *uó* i *ie* znalazło się w opozycji do *uó*, natomiast krótkie *o* nie ulegało dyftongizacji, gdyż było już mocno związane opozycją jakościową z *e* (pierwotnym i pochodzącym z *e*). Związanie *ie* z *uo* osłabiło związek *ie* z *e* (które przeszło w *e*), zanikła więc tendencja do monoftongizacji typu *ie* > *é*, mimo iż w czasie zachodzenia omawianych procesów istniała opozycja ilościowa *e* : *é* (nie brała ona jednak udziału w zmianach systemowych, stanowiąc jedynie potencjalny punkt docelowy zmian samogłosek *e/ie*). Monoftongizacja typu *ie* > *é* spowodowałaby jednak zbyt duże zachwianie systemu, tzn. powstałby układ *e* : *é*, *o* : *uó*, lub też po ewentualnej dyftongizacji krótkiego *o* system *e* : *é*, *uo* : *uó*, co oznaczałoby nawrót do opozycji ilościowej. Powstały w rezultacie system był pewnym wysołdkiem między tendencją do opozycji ilościowej i jakościowej (...).“ Autor wspomina też o różnicach poglądów na istotę procesu *ie* > *é*, który może też być interpretowany jako brak „rozvinutí jotace“ – por. A. Lamprecht, op. cit.

Poza tym niejasne jest miejsce w systemie spółgłoski *f* – nie miała ona oponenta, dopóki spółgłoska *v* wymawiana była dwuwargowo (*w*). Przyjmuje się, że jeszcze do końca XIV w. istniało w języku czeskim bilabialne *w*¹³. Zmiana tej spółgłoski z dwuwargowej w wargowo-zębową nie nastąpiła równocześnie na całym czeskim obszarze językowym, trudno też ustalić, czy zapisy w tekście badanego zabytku odzwierciedlają wymowę dwuwargową, czy wargowo-zębową. Sporadycznie spotykamy zapisy mogące świadczyć o tej pierwszej (*tepruw*, 100b, 124b obok *teprw* 135b), być może jednak ówczesnie istniało już *v* labiodentalne; mógłby tego z kolei dowodzić zapis *ffilozow* (M l. poj., 205b).

W XV w., jak wspominaliśmy, zmiany w czeskim systemie spółgłoskowym polegały na asymilacji bądź dysymilacji grup spółgłoskowych. Były to przede wszystkim dysymilacje typu *šč* > *št*, *ždž* > *žd*, *št* > *st*. Procesy: *šč* > *št* oraz jego kontynuacja *št* > *st* dotyczyły spółgłosek o frekwencji zdecydowanie większej niż w przypadku *ždž* > *žd*. Należy jednak stwierdzić, iż tekst „Řeči z mudrců pohanských...” dokumentuje stan po zakończeniu zmiany *šč* > *št* (prawdopodobnie także *št* > *st*). Świadczą o tym zapisy takie jak: *fftieftie* (173a,b, 193b, 218b i inne – jest to najczęściej spotykany leksem spośród zawierających grupę *št* < *šč*; nigdzie nie natrafiono na pisownię poświadczającą stan wcześniejszy); *pišftczom* (C l. mn., 41a). Przewaga form z grupą *št* zaznacza się już w XV w.,¹⁴ rękopis reprezentowałby więc typowy przebieg zmiany – typowy jednak przede wszystkim dla obszaru Czech właściwych (na Morawach przejście *šč* > *št* nie nastąpiło i XV-wieczne zabytki rękopiśmienne o charakterze literackim dokumentują raczej przewagę form starszych, tj. grupę *šč*¹⁵). Zatem jest to kolejne świadectwo występowania w tekście rękopisu „Řeči z mudrců pohanských...” zjawisk charakterystycznych dla różnych obszarów dialektalnych – ta cecha zabytku wskazuje najprawdopodobniej na różnice między odmianami języka, jakimi posługiwali się autor i kopista tekstu.

Jak już niejednokrotnie wspominaliśmy, norma ortograficzna rękopisu jest ścisła i rygorystycznie przestrzegana (ze względu na jego oficjalny, typowo książkowy charakter), a więc stosunkowo rzadko występują tu przekształcenia w obrębie grup spółgłoskowych, wynikające z uwarunkowań specyficznie tekstowych. Chodzi o to, że upodobnienia i rozpodobnienia w większych grupach spółgłosek mogły być albo efektem dążności pisarza do ułatwienia czytania (a więc wymawiania) poszczególnych wyrazów, albo wynikać z cech reprezentowanej przez piszącego terytorialnej odmiany języka. W obu tych wypadkach zakłada się jednak pewna swoboda w traktowaniu reguł pisowni. Tekst „Řeči z mudrců pohanských...” jest pod tym względem mało urozmaicony. Przykłady zmian w obrębie grup spółgłoskowych, jakie możemy w nim znaleźć, to przede wszystkim upodobnienia:

¹³ Zob. A. Lamprecht, D. Šlosar, J. Bauer: *Historická...*, s. 97–98.

¹⁴ Tamże, s. 124–125.

¹⁵ Por. Z. Greń: *Nowy Testament cieszyński i Prorocy cieszyńscy. Analiza językowa staroczeskiego przekładu*. Wrocław 1987, s. 46.

1. upodobnienie wsteczne pod względem dźwięczności: *fwadbu* (112a – wspólnie obowiązuje jednak pisownia etymologiczna *swatbu*). Wiek XV to okres upowszechnienia się asymilacji dźwięczności w języku czeskim, jednak w ortografii rękopisu jest ona słabo reprezentowana, przeważa bowiem pisownia etymologiczna. Zastosowanie kryterium etymologicznego bądź etymologiczno-fonetycznego w miejsce fonetycznego jest charakterystyczne w tekstach, gdzie użyto pisowni złożonej (*spřežkový pravopis*). Zapis czysto fonetyczny uczyniłby taki tekst niezrozumiałym.¹⁶ Stąd wiele zapisów w badanym tekście nie rejestruje tego upodobnienia, np. *ztraweneho* (85a),
2. upodobnienie wsteczne pod względem miejsca artykulacji: *mlazffi* (11a) zamiast ,mladší‘,
3. zamiana głosek w grupach spółgłoskowych, takich jak *vz-*: *wzlafftie* (20a) i *zwlafftnieho* (2b) (,zvláště‘, ,zvláštního‘).

Na ogół jednak nawet bardziej rozbudowane grupy spółgłoskowe nie ulegają w rękopisie ani uproszczeniom, ani rozpodobnieniom, polegającym np. na wstawieniu dodatkowego znaku, ułatwiającego czytanie. Dominuje pisownia etymologiczna, tj. np. *Egiptffti* (11a), *fwiedecztwie* (58a), *lekarzftwie* (189a, 200b), *zoldnerzftwie* (61a)

Zupełnie wyjątkowo można spotkać w tekście zabytku ślady dialektalnych cech językowych, jak np. zastępowania spółgłoski *j* przez spółgłoskę *n* (*wynducez*, 20b – ,vyjdúce‘, part. praes. act.). Jest to cecha morawska,¹⁷ a więc w zakresie systemu spółgłoskowego mielibyśmy sytuację nieco podobną do tej, jaką można było zaobserwować w systemie samogłoskowym – regularnie występujące cechy ogólnoczeskie i sporadycznie – morawskie.

Ogólnie jednak system konsonantyczny zabytku „Řeči z mudrců pohanských...” taki, jaki odzwierciedla jego ortografia, jest bardzo uporządkowany – zarówno jeśli chodzi o cechy ściśle systemowe, jak i zmiany kontekstowe. Wynika to, jak już powiedzieliśmy, z nieobecności istotnych przewartościowań fonologicznych w czasie powstania rękopisu i z faktu dokładnego przestrzegania przez pisarza normy ortograficznej, mimo jej niekiedy zachowawczego charakteru.

Tekst rękopisu „Řeči z mudrců pohanských jakož i z Petrarky vybrané a přeložené“ dostarcza wielu informacji na temat istniejącego ówczesnie w języku czeskim systemu wokalicznego i konsonantycznego oraz zachodzących tam zmian. Na podstawie stopnia zaawansowania niektórych spośród nich można określić czas powstania zabytku – jest to więc prawdopodobnie koniec XV w. Świadczy o tym fakt żywotności procesów, które w XVI w. były już zakończone – jak np. dyftongizacja *ó > uó* oraz sporadyczne występowanie zjawisk, któ-

¹⁶ Por. J. Cejnar: Odras znelostní asimilace sykavek v spřežkových pravopisných systémech v češtině. Slovo a slovesnost, r. 80/1969, s. 150–156.

¹⁷ Zob. J. Jireček, op. cit.

re w XVI stuleciu były bardziej ekspansywne – jak zmiana $y > ej$ czy $ú > ou$. Pisownia badanego rękopisu ukazuje nam poza tym stan języka, w którym niektóre zmiany są dopiero jak gdyby w przygotowaniu, poprzedzane procesami dobrze udokumentowanymi. Wahania pomiędzy ogólnoczeską a morawską normą ortograficzną, które możemy zaobserwować na przykładzie pisowni zabytku, są, jak sądzę, również cennym świadectwem dziejów języka i literatury czeskiej.

O leksyce ewangelijnej związanej z bronią i walką – próba analizy językowej

Katarzyna Nowakowska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Zarys treści. Podstawę opracowania stanowi cerkiewnosłowiański zabytek redakcji ruskiej pochodzący z XIII–XIV w., zwany Ewangeliarzem ławryszewskim.¹ Z bogatego zasobu słownictwa tego rękopisu wybrano tu i poddano analizie gramatycznej grupę 9 rzeczowników, będących nazwami broni i określeniami walki. Wszystkie wyrazy znane są kanonicznym tekstom staro-cerkiewno-słowiańskim, część z nich posiada niewątpliwie ogólnosłowiański charakter (np. *копѣје, мечь, ножь, оружьје*). W omawianym zespole znalazły się 2 zapożyczenia (*kramola, mečъ*). Pod względem słowotwórczym wszystkie rzeczowniki utworzone zostały zgodnie z gramatyczną tradycją ścsłowiańska (tzn. przy użyciu odpowiednich formantów, np. *-ežь, -bje, -jb, -nb, -tb*).

Walka i związana z nią broń już od zarania dziejów towarzyszyły ludzkości. Broń odgrywała wielką rolę zarówno u prymitywnych, jak i wyższych kultur. Symbolizowała potęgę, władzę, wojnę, atak, zniszczenie i śmierć, ale także pokój, sprawiedliwość i obronę. Już starożytni herosi i bogowie posługiwali się orężem w walce z potworami, niskimi instynktami i przeciwnościami losu. Służyły do tego, m.in. czarodziejski sierp i tarcza Perseusza, trójząb Posejдона, młot Thora, maczuga Herkulesa, laska Mojżesza, włócznia św. Jerzego itp. Broń mogła stanowić narzędzie magiczne; była nią zwłaszcza taka, którą wykuto ze szlachetnych metali, np. pancerz Agamemnona (*Iliada* 11, 23) czy tarcza Achillesa (*Iliada* 18, 479) u Homera. W symbolice judeo-chrześcijańskiej mogła służyć na przykład obronie: „Porwij Panie broń i tarczę, i powstań mi na pomoc! Dobądź lancy i włóczni, i zagroź drogę prześladowcom moim“ (ps. 34, 2–3). W religii

¹ Posługuję się fotokopią zabytku, którego oryginał znajduje się w Muzeum Czartoryskich w Krakowie. Tekst opatrzony jest sygnaturą IV 2097. Artykuł ten stanowi nawiązanie do napisanej przez autorkę pracy doktorskiej, która obecnie przygotowana jest do druku.

chrześcijańskiej pewne szczegóły uzbrojenia nabierały znaczenia symbolicznego: tarcza to symbol wiary i krzyża, miecz – słowa bożego, łuk – modlitwy, hełm – nadziei zbawienia, pancerz – sprawiedliwości i czystości.²

Dawne uzbrojenie wyższych warstw społecznych stanowiły: miecze, topory bojowe, szable, szpady, hełmy, kolczugi, tarcze itp. Prosty lud posługiwał się tzw. bronią prymitywną, na którą składały się kamienie, nasieki (kije), drewniane maczugi, rzemieńne bicz, siekiery, toporki, noże, oszczepy, łuki i proce. Niektóre z wymienionych narzędzi walki miały na co dzień zupełnie pospolite zastosowanie. Na przykład kamienie stanowiły broń łowiecką i rybacką, maczugi wykorzystywane były do ubijania kapusty, dawne pałki słowiańskie używane były do bicia dzikich młodych kaczek, noże zaś – do zabijania zwierząt na łowach. W niektórych krajach Europy i Azji (np. wschodni Turkiestan, Skandynawia, Anglia) stosowano i stosuje się kije pociskowe do polowania na dzikie ptactwo, króliki i zające.³

Ponieważ walka i broń stanowiły nieodłączny element życia człowieka w każdej chyba epoce historycznej, nie powinien budzić zdziwienia fakt, że niektóre spośród nazywających te desygnaty wyrazów wystąpiły również na kartach staroruskiego ewangeliarza.

W niniejszym referacie poddano znaczeniowej, etymologicznej i słowotwórczej analizie niewielką grupę złożoną z 9 rzeczowników, jednak łącznie użytych aż 42 razy. Wszystkie mają wspólną płaszczyznę semantyczną. Są mianowicie związane z walką i bronią, i tylko w tych kontekstach pojawiają się w tekście ewangelijnym. W opisie pominięto wyrazy typu *sekyra*, *kamenʹ* oraz coll. *kamenije*. Pierwszy z nich 2r. wystąpił w Ewangeliarzu ławryszewskim tylko jako „narzędzie do ścinania drzew” (Mt 3, 10.; Łk 3, 9.). Pozostałe dwa rzeczowniki, pojawiające się ogółem 71r., w zdecydowanej większości wypadków traktowane są w staroruskim zabytku jako element geologiczny; jedynie w połączeniu z czasownikami: *biti*, *pobiti*, *pobivati*, *metati* funkcjonują w znaczeniu „kamienować”.

Charakteryzowaną leksykę dzielę na 2 grupy. W pierwszej znalazły się konkretne nazwy broni (*kopʹje*, *mečʹ*, *nožʹ*, *posochʹ*); tu również włączam rzeczownik *oružʹje* oznaczający w ogóle „broń, oręż”. W drugiej grupie natomiast umieszczono 4 wyrazy, będące ogólnymi określeniami walki (*branʹ*, *kramola*, *mjatezʹ*, *ratʹ*). Frekwencja przytoczonych haseł jest zróżnicowana. Najwyższą uzyskał rzeczownik *nožʹ* (11r.), najniższą zaś – *mjatezʹ* (1 raz).

Analiza językowa ma na celu zaprezentowanie wybranej grupy wyrazów na kilku płaszczyznach. Przedstawię zatem w opisie uwagi natury słowotwórczej, tzn. ogólną charakterystykę formantu, za pomocą którego rzeczownik został utworzony oraz funkcjonowanie danego przyrostka w okresie psł. i scs., wymienię podstawy i kategorie słowotwórcze omawianych wyrazów. Każde hasło

² W. Kopaliński, *Słownik symboli*. Warszawa 1990, s. 32–33.

³ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*. T. 1. Warszawa 1967, s. 393–398.

poddane zostało również analizie etymologicznej, która ukazała związki rzeczowników z innymi językami, nie tylko zresztą słowiańskimi. Opisywana leksyka ponadto konfrontowana jest w analogicznych wersetach ze słownictwem kanonicznych zabytków ewangelijnych (Kodeksu zografskiego, Kodeksu mariańskiego, Kodeksu Assemaniego i Księgi Sawy). Charakterystykę wzbogacają informacje na temat żywotności rzeczowników w staroruskich (np. Ewangeliarz Ostromira) i młodszych zabytkach red. ruskiej – nie tylko ewangelijnych. Podstawę tych odniesień stanowi słownik I. I. Srezniewskiego. W przypadku niektórych wyrazów konieczny okazał się komentarz filologiczny.

Wszystkie hasła charakteryzowane są według ustalonego porządku:

- rzeczownik z Eł podany wraz ze znaczeniem,
- frekwencja wyrazu oraz cytaty, w którym wystąpił on w staroruskim rękopisie,
- ewentualny komentarz filologiczny (na podstawie słownika W. Kopalińskiego i pracy K. Moszyńskiego),⁴
- charakterystyka etymologiczna i słotwórcza (przeprowadzona w oparciu o słownik L. Sadnika i R. Aitzetmüllera, słownik etymologiczny M. Vasmera oraz *Zarys słotwórstwa prasłowiańskiego* F. Sławskiego),⁵
- obecność w zabytkach red. ruskiej (według wyżej wymienionego staroruskiego słownika I. I. Srezniewskiego),⁶
- synonimy haseł (informacje podane przez *Slovník jazyka staroslověnského*, ewentualnie *Staroslavjanskij slovar'* pod red. R. M. Cejtlin, R. Večerki, E. Blagovoj),⁷
- rzeczownik z Eł w stosunku do wyrazów obecnych w analogicznych wersetach Zogr, Mar, As, Sav.

W obrębie obu grup analizowane rzeczowniki ułożone są w porządku alfabetycznym.

1.

*копьѣ*⁸ 3r. (J 19, 34. – werset trzykrotnie wprowadzony do rękopisu) ,kopia, włócznia należąca do wyposażenia żołnierza, równocześnie jedno z narzę-

⁴ W. Kopaliński, op. cit., s. 13–509; K. Moszyński, op. cit., s. 392–402.

⁵ L. Sadnik i R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. Heidelberg 1955; M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*. T. 1–3. Heidelberg 1953–1958; F. Sławski, *Zarys słotwórstwa prasłowiańskiego*. W: *Słownik prasłowiański*, t. 1 i 2. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, 1976.

⁶ Č. Č. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*. Reprint Москва 1989.

⁷ *Slovník jazyka staroslověnského*. Z. 1–52. Praha 1958–1997; *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва 1994.

⁸ Omawiane wyrazy zapisuję w postaci obecnej w Ewangeliarzu ławryszewskim.

dzi męki Chrystusa (arma Christi)⁴ – ... *no jedińŝ o(t) vojinŝ jemu rebra probode i izide krovŝ i voda* J 19, 34. Jeden z żołnierzy włócznią przebił Mu bok, z którego natychmiast wypłynęła krew i woda

Charakterystyka etymologiczna: rzeczownik ma charakter rodzimy. Wykazuje pokrewieństwa bałto-słowiańskie, np. lit. *kapóti*, *kapóju*, łot. *kapāt*, *kapāju*, bułg. *kópe*, serb.-chorw. *kòplje*, słoweń. *kopjê*, czes. *kopí*, słow. *kopija*, pol. *kopie*, d.-łuż. *kopje*.

Charakterystyka słowotwórcza: do powstania omawianego wyrazu przyczynił się przyrostek *-bje*. Wspomniany sufix tworzył w psł. przede wszystkim odczasownikowe (ulegające często konkretyzacji) nazwy czynności i stanów, oparte pierwotnie na imiesłowie przeszłym biernym. Typ ten wykazywał wielką produktywność, np. **bitŝje* ,bicie' < *bitŝ* < *biti*, bić'; **dēlanŝje* ,działanie, czynienie' < *dēlanŝ* < *dēlati* ,działać' itp. Wyjątkowo występuje *-bje* w funkcji strukturalnej formantu rozszerzającego temat pierwotny, np. **znamenŝje* ,znak' < *znamę* ,ts.'; *korpŝje* ,kopia, rodzaj broni kłującej': *kopati* ,drażyć, kłuć, ryc, grzebać': gr. *κοπίς* ,topór, tasak'. Opisany sufix kontynuuje ie. *-jio*.⁹ O olbrzymiej produktywności tego przyrostka na gruncie scs. świadczy obecność w słowniku Sadnik-Aitzetmüllera ponad 900 wyrazów z *-ije*,¹⁰ tj. z właściwym dla języka scs. traktowaniem jerów w pozycji napiętej.

Podstawa słowotwórcza: psł. i scs. czasownik *kopati*, *kopajo* ,drażyć, kopać, ryc'. Rzeczownik *korpŝje* należy do kategorii nomina instrumenti. Zatem sufix *-bje* nie spełnia tu swojej podstawowej funkcji, tzn. tworzenia dewerbalnych nomina actionis.

W zabytkach redakcji ruskiej: J 19, 34. Ostr. ev., ponadto m.in. Dog. Ig. 945g., Gr. Naz. XIV. 14, Pov. vr. l.6586g., Lavr. l. 6659g. ,kopia, włócznia'; Lavr. l. 6677g. ,ilość wojska'. Jest to znaczenie nieznane tekstom ewangelijnym.

Odpowiedniki leksykalne: *mečŝ*, *oroŝije*, *łoŝta*.

Hasło z Eł w stosunku do wyrazów obecnych w analogicznych wersetach Zogr, Mar, As, Sav: rzeczownik kontynuuje stan scs., tzn. że w Eł pojawił się w tym samym wersecie ten sam rzeczownik, co w zabytkach kanonicznych.

Drugim rzeczownikiem obecnym w omawianej grupie jest *mečŝ*. W Eł wyraz pojawił się 4r. w znaczeniu ,miecz, nóż' – ... *ne pridochŝ poloŝiti mira no mečŝ* Mt 10, 34.; ponadto Łk 21, 24. 22, 49. 52.

„Nie przyszedłem zsyłać pokoju ale miecz“ mówi Jezus w przytoczonym fragmencie Ewangelii wg św. Mateusza. Miecz to atrybut Chrystusa spokrewniony z krzyżem ze względu na kształt: trzon i klinga przedzielone w poprzek

⁹ F. Sławski, op. cit., t. 1, s. 85–86.

¹⁰ O funkcjonowaniu przyrostka *-bje* w bułgarskim piśmiennictwie XVII–XVIII w. pisze T. Szymański, w: *Słowotwórstwo rzeczownika w bułgarskich tekstach XVII–XVIII wieku*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1968, s. 72–87.

jelcem. W Nowym Testamencie wspomniane narzędzie oznacza: walkę, gniew i niebezpieczeństwo (Mt 10, 34.), wojnę („Kto mieczem wojuje, ten od miecza ginie“ Mt 26, 52.) oraz duchową mękę z powodu śmierci Syna („Twoją zaś duszę przeszyje miecz, aby wyszły na jaw zamysły serc wielu“ – przepowiednia Symeona skierowana do Marii Łk 2, 35.).¹¹

Charakterystyka etymologiczna: wyraz jest starą germańską pożyczką, por. goc. *mēki* (acc. sg.) ‚miecz‘. O ogólnosłowiańskim zasięgu omawianego rzeczownika świadczy jego obecność chyba we wszystkich językach słowiańskich, np. ukr. *міч*, brus. *meč*, strus. *mečb*, bułg. *meč*, serb.-chorw. *mač*, słoweń. *měč*, czes. i słow. *meč*, pol. *miecz* i inne.

Charakterystyka słowotwórcza: sufix -čb tworzący formacje rzeczownikowe już w tekstach kanonu scs. występuje bardzo rzadko. Słownik Sadnik-Aitzetmüllera wykazuje 11 form z przyrostkiem -čb. Do grupy rzeczowników ze wspomnianym sufixem należy tu też zapewne *mečb*. L. Moszyński w pracy zatytułowanej „Język Kodeksu zografskiego“ sądzi, że w Kodeksie zografskim pod względem słowotwórczym ów przyrostek jest nieproduktywny i martwy, dlatego wyrazy tworzone przez tego typu przyrostki można tu uważać za niepodzielne i traktować jako osobne scs. rdzenie.¹² W Ewangeliarzu ławryszewskim sufix -čb również spotykamy tylko w kilku (znanych dobie scs.) rzeczownikach, np. *bičb*, *vračb*, *zľčb*.

Podstawa słowotwórcza: brak w języku scs. czasownika, który mógłby stanowić podstawę słowotwórczą dla omawianego wyrazu. *Mečb* reprezentuje kategorię nomina instrumenti.

W zabytkach redakcji ruskiej: Łk 22, 52. Ostr. ev., ponadto Gr. Naz. XIV. 65, Pand. Ant. XIV. 111 (Amf.), Sud. I 25 (Op. I 28), Dog. Ig. 945g., Efr. Krm.Vas.8, Lavr. I. 6720g., Sl. plk. Igor., Smol. gr.1229g., Novg. I 1.6750g. i inne ‚miecz‘; Dog. Igor. 945g. (po Ip. sp.) ‚przysięga na miecze‘.

Odpowiedniki leksykalne: *nožb*, *orožije*, *kopije*.

Hasło z Eł w stosunku do wyrazów obecnych w analogicznych wersetach Zogr, Mar, As, Sav: *mečb* w Eł zastąpił 2 scs. rzeczowniki: *nožb* Łk 22, 49. Zogr, Mar oraz *orožije* Łk 22, 52. Zogr, Mar. W obu kanonicznych krótkich aprakosach brak wymienionych wersetów.

Kolejny z analizowanych rzeczowników to *nožb*. Zaznaczył swą obecność 11r. (wersety Łk 22, 36. 38. wystąpiły dwukrotnie) w znaczeniu ‚nóż, miecz‘ – *i se jedinb o(t) sustichb so řs(s)omb prosterb ruku iznbze nožb svojb* Mt 26, 51.; ponadto Mt 26, 52. (tu omawiany rzeczownik pojawił się trzykrotnie) Mk 14, 47.; Łk 22, 36. 38.; J 18, 10. 11. A oto jeden z towarzyszących Jezusowi wyciągnął rękę, uchwycił miecz (uderzył sługę najwyższego kapłana i odciął mu ucho).

¹¹ W. Kopaliński, op. cit., s. 223–224.

¹² L. Moszyński, *Język Kodeksu Zografskiego*, cz. 1. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, s. 106–107.

Nóż, podobnie jak miecz, posiada w wielu kulturach i religiach bogatą symbolikę. W mitologii Wschodu oznacza ogień, płomień. W hinduizmie jest atrybutem groźnych bóstw jako narzędzie zadawania śmierci. W mitologii greckiej nóż to jeden z przedmiotów charakteryzujących Apollina. W Starym Testamencie jest narzędziem ofiary rytualnej. Stanowi tu atrybut na przykład Abrahama, gotowego zabić syna Izaaka. To prawdopodobnie pogłos prastarego obyczaju zabijania pierworodnych na ofiarę bogom (Gen 22, 1 – 19).¹³

Charakterystyka etymologiczna: wyraz ma korzenie ie. (psł. **nožь* pochodzi od **nozjos*). Znany jest ogółowi języków słowiańskich, że dla przykładu wymienię: strus. i sbrułg. *nožь*, ukr. *niž*, serb.-chorw. *nož*, słow. *nôž*, czes. *nůž*, pol. *nóż*, g.-łuż. i d.-łuż. *nož* i inne.

Charakterystyka słowotwórcza: w rzeczowniku *nožü* wyróżnić można sufiks -*jü* – ważny i produktywny w dobie psł. formant derywacyjny. Dodać należy, że jest to przyrostek wtórny, który nie wpływa generalnie na treść wyrazu, ale przenosi go z jednej kategorii gramatycznej do drugiej, rozszerzając dawne kategorie słowotwórcze. Stąd złożone formanty -*ta-jь*, -*tel-jь*, tu także, w rezultacie wtórnego podporządkowania, -*ar-jь*, -*šь*, -*čь*. Sufiks -*jь* tworzył w psł. nazwy wykonawców czynności, nazwy przedmiotów i narzędzi oraz nazwy czynności, np. **lžьь*, kłamec, łgarz: *lžati*, *lžьo*, łgać, kłamać, **kl'učьь*, przedmiot zakrzywiony, hak: *kl'uka*, zakrzywienie, zakrzywiony przedmiot, hak, **pláčьь*, płkanie, płacz: *plakati*, lamentować, płakać.¹⁴ W leksykonie Sadnik-Aitzetmüllera odnaleźć można ponad 30 rzeczowników z prasłowiańskim formantem -*jьь*, w większości wypadków rozszerzonym o samogłoski -*a*, -*e*, -*i*, -*o*.

Podstawa słowotwórcza: prasłowiańszczyzna zna czasownik *nbsti*, *nbzo*, wbić, przebić, wtykać; *nožьь* – kategoria nomina instrumenti.

W zabytkach redakcji ruskiej: Mt 26, 51. Ostr. ev., ponadto Gr. Naz. XIV. 14, Pov. vr. l. 6530g., Lavr. l. 6636g., Nest. Bor. Gl. 25, Sl. Dan. Zat., Smol. gr. p. 1230g., Žit. Andr. Jur. I 8. Nikon. Pand. sl. 15 i inne, 'nóż, miecz'; Pov. vr. l. 6608g. 'spór, konflikt, wojna'.

Odpowiednik leksykalny: *mečьь*.

Hasło z Eł w stosunku do wyrazów obecnych w analogicznych wersetach Zogr, Mar, As, Sav: rzeczownik kontynuuje stan scs.

Rzeczownik *oružьje* 7r. 'broń, oręż' – ... *priide i s nimь narodь mnogь so oružьjеть*... Mt 26, 47.; ponadto Mt 26, 55.; Mk 14, 43. 48.; Łk 2, 35. 11, 22.; J 18, 3. Nadszedł Judasz, a z nim wielka zgraja uzbrojonych w miecze i kije.

Charakterystyka etymologiczna: *oružьje* to również rzeczownik o zasięgu ogólnosłowiańskim, por. np. ukr. *orúžza*, brus. *ružžó*, strus. *oružьje*, bułg. *orúžie*, serb.-chorw. *òrúžje*, słoweń. *oróžje*, czes. *oruží*, pol. *oręż*. Etymologia wyra-

¹³ O symbolice związanej z nożem zob. W. Kopaliński, op. cit., s. 257–258. O zastosowaniu noża u Słowian pisze K. Moszyński, op. cit., s. 397–398.

¹⁴ F. Sławski, op. cit., s. 80–81.

zu wskazuje na jego związki z grupą języków bałtyckich (lit. *reñgtis, rengiuos, āpranga, aprenġti*).

Charakterystyka słowotwórcza: funkcje przyrostka *-lje*, tworzącego rzeczownik *oružlje*, w dobie prasłowiańskiej oraz stopień jego produktywności w języku staro-cerkiewno-słowiańskim omówiono przy hasle *kopije* (por. s. 3). Tworzył w pśl. głównie odczasownikowe nazwy czynności i stanów i wykazywał wielką produktywność.

Podstawa słowotwórcza: sufixs *-lje(-ije)* może również tworzyć wyrazy na drodze prefiksalnie-sufiksally derywacji i pełnić w nich funkcję jedynie czysto strukturalną. W ten sposób powstała forma *oružlje*, tzn. do podstawy słowotwórczej, którą stanowi rzeczownik *rogъ*, wyśmiewanie, drwiny, szyderstwo¹⁵, dodano prefiks *o(h)-* oraz wspomniany sufixs. Ten i inne tego typu przykłady wymienia w cytowanej już pracy L. Moszyński.¹⁵ Analizowany derywat należy do kategorii *nomina collectiva*.¹⁶

W zabytkach redakcji ruskiej: Mt 26, 55. Ostr. ev., ponadto Izb. 1073g., Sbor. 1076g.2, Gr. Naz. XIV. 60, Efr. Krm. Gr. Nis. 1, Dog. Ig. 945g., Novg. I 1.6665g., Mir. Gram. Novg. 1199g., Pskov. II 6773g. i inne ,uzbrojenie, broń'; Nest. Žit. Theod. 21 ,obrona, ochrona'.

Odpowiedniki leksykalne: *kopije, mečъ, nožъ*.

Hasło z Eł w stosunku do wyrazów obecnych w analogicznych wersetach Zogr, Mar, As, Sav: rzeczownik kontynuuje stan scs.

Ostatni z rzeczowników w tej grupie to *posochъ* 5r. ,laska, kij' – *jako na rozbojnika li izydoste so oružjemъ i posochy jati mja* Mt 26, 55.; ponadto Mt 26, 47.; Mk 14, 43. 48.; Łk 22, 52. Wyszliście uzbrojeni w miecze i kije, by Mnie ująć jako zbójcę?

Na płaszczyźnie etymologicznej omawiany rzeczownik wykazuje pokrewieństwo bałto-słowiańskie (lit. *šakà*, łot. *saka*). Vasmer przytacza tylko strus. i stbułg. *posochъ* oraz zdrobnienie *posošok*, odsyłając do hasła *socha*.¹⁷

Charakterystyka słowotwórcza: w derywacji *posochъ* wyróżnić można sufixs *-chъ*. Formanty z podstawowym *-ch-* pełniły w prasłowiańszczyźnie głównie funkcję ekspresywną. W tym okresie istniało mało rzeczowników z wyraźnym przyrostkiem *-chъ*. Sławski wymienia tu: *směchъ*, śmiech': *smějati se*, śmiać się; *sluchъ*, słuch, słuchanie': *slыšati*, słuchać; *duchъ*, duch, tchnienie': *dujo*, *duti*, dąć, dmuchać, *dъchnoti*, tchnąć, *dyšati*, oddychać. Wszystkie te wyrazy to pierwotne nazwy czynności, w których *-chъ* jest regularnym kontynuantem ie. *-so*. Językom słowiańskim dobrze znana jest wspomniana funkcja sufixsu *-chъ*, szczególnie przy tworzeniu nazw zgrubiałych, np. *lęchъ* do *lędaninъ* <

¹⁵ L. Moszyński, op. cit., s. 143.

¹⁶ O rzeczownikach zbiorowych z sufixsem *-ie* w zabytkach bułgarskich zob. T. Szymański, op. cit., s. 166–170.

¹⁷ M. Vasmer, op. cit., t. 2, s. 703–704.

lędo ,pole nieuprawne, ugór'; *brachъ* (płn.) do *brat(r)ъ* ,brat'; *къмоchъ* (zach.) do *къmotrъ* ,kmoťr, kum'.¹⁸ Do tej pory nie ma wśród badaczy jednolitego stanowiska dotyczącego pochodzenia przyrostka *-chъ*. Kuryłowicz na przykład traktuje *-ch-* jako spółgłoskę łączącą długą samogłoskę rdzenia z zaczynającym się od samogłoski sufiksem. Punkt wyjścia miałyby tu stanowić pierwotne formy aorystu sygnatycznego.¹⁹ U Sadnik-Aitzetmüllera odnaleźć można 16 rzeczowników zakończonych sufiksem *-chъ*.

Podstawa słowotwórcza: prasłowiańszczyzna знала czasownik *osošiti*, *osocho* ,obcinać gałęzie'. Omawiany wyraz należy do kategorii nazw augmentatywnych.

W zabytkach redakcji ruskiej: Mk 14, 48. Mst. ev., Mt 26, 55. Jur. ev. p. 1119g., Četveroev. 1144g., ponadto Nikon. Pand. sl. 41, Theost. o Nikt. Min. čet. apr. 49, Gram. Vit. o Pilip. p. 1389g. ,pałka, kij, laska jako narzędzie walki'; np. Ign. Put. (Pal. 15), Čin. izbr. ep. 1423g. ,kij, laska używane dla podpory'.

Odpowiedniki leksykalne: *žрьдъ*, *жьзъ*, *дрьколъ*, *palica*.

Hasło z Eł w stosunku do wyrazów obecnych w analogicznych wersetach Zogr, Mar, As, Sav: *posochъ* w Eł 5r. wystąpił na miejscu scs. rzeczownika *дрьколъ* Mt 26, 47. 55. Zogr, Mar, As, Mk 14, 43. 48.; Łk 22, 52. Zogr, Mar (As, Sav – brak wymienionych wersetów) oraz zamiast scs. rzeczownika *žрьдъ* Mt 26, 47. 55. Sav.

Omówioną grupę tworzy pięć staroruskich rzeczowników: *корьѣ*, *меѣ*, *ноѣ*, *оруѣ*, *posochъ*. Cztery z nich mają charakter rodzimy, jeden zaś – *меѣ* jest starą zasymilowaną gocką pożyczką (goc. *mēki*). Analizowane wyrazy powstały w procesie sufiksальной derywacji. Wykorzystano tu znane dobrze prasłowiańskiej i staro-cerkiewno-słowiańskiej sufiksy: *-ьѣ* (*корьѣ*, *оруѣ*), *-ѣ* (*меѣ*), **-ьѣ* (*ноѣ*) oraz *-chъ* (*posochъ*). Pierwszy z nich (*-ьѣ*) wykazał się na gruncie psł. i scs. nieograniczoną produktywnością (blisko 900 przykładów u Sadnik-Aitzetmüllera). Dodać można, że do powstania rzeczownika *оруѣ*, poza wspomnianym przyrostkiem, przyczynił się również prefiks *o(b)-*. Pozostałe formanty nie tworzyły już tak wielu derywatów. W analizowanym zespole na uwagę zasługuje również rzecz. *posochъ*. W staroruskim ewangeliarzu jest on rodzaju męskiego, w tekstach scs. kanonu zaś należy do grupy femininów zakończonych na *-cha*. U Srezniewskiego znajduje się rzeczownik *posocha* oznaczający ,podatek gruntowy'. U Vasmera jest *posochъ* i *socha* ,plug' – etymologicznie powiązana z omawianym wyrazem.

Każdy z przytoczonych sufiksów tworzy tu derywaty reprezentujące trzy różne kategorie słowotwórcze: *корьѣ*, *меѣ* i *ноѣ* to nomina instrumenti, *оруѣ* należy do grupy nazw zbiorowych, zaś *posochъ* to rzeczownik augmentatywny.

¹⁸ F. Sławski, op. cit., s. 70–71.

¹⁹ J. Kuryłowicz, *Onomastica X*. Wrocław 1955 i nast., s. 180–185.

Warto dodać, że w staroruskim ewangeliarzu trzy spośród pięciu zaprezentowanych tu wyrazów wiernie kontynuują stan scs., tzn. te same rzeczowniki utrzymane są w tych samych kontekstach. Są to: *корѣје, поѣ и ороѣје. Меѣ* w Eł jako odpowiednik rzeczowników *поѣ и оруѣје* to synonim dobrze znany leksyce scs. Jedynie użycie staroruskiego wyrazu *posochъ* wyklucza z Eł scs. rzeczowniki *дрѣколѣ и ѣрѣѣ*.

2.

W tej grupie znajdują się 4 wyrazy będące ogólnymi określeniami walki. Pierwszy z nich to:

брань 5r. ,walka, bój, spór, wojna‘ – *uslyšati že imate brani-i slyšanija brani i uvidite* Mt 24, 6.; ponadto Mk 13, 7.; Łk 14, 31. 21, 9. Będziecie również słyszeli o wojnach i wieściach z wojen (mówi Jezus).

Charakterystyka etymologiczna: analizowany derywat ma charakter rodzi-my. Wiąże się go z lit. *barù, bárti*. W słowniku Sadnik-Aitzetmüllera odnaleźć można 20 wyrazów z rdzeniem **bor-*. Odpowiedniki rzeczownika *брань* występują w większości języków słowiańskich, np. ros. *bóronъ*, stbułg. *брань*, bułg. *бра̀на*, serb.-chorw. *brân*, czes. *braň*, pol. *broń* i inne.

Charakterystyka słowotwórcza: wyraz *брань* powstał przy użyciu sufiksu *-nъ*, który już w dobie prasłowiańskiej zachowany jest szczątkowo. Tworzy tu głównie kilka pierwotnych nazw czynności, które wtórnie przechodzić mogą w nomina acti, np. **bornъ* ,spór, walka, obrona, broń‘: *borti, bořo* ,walczyć‘; **danъ* ,podatek, danina‘: *dati, damъ* ,dać‘; **kaznъ* ,wskazywanie, pouczanie, rozkazywanie, karanie, kara‘: *kazati* ,mówić, rozkazywać, napominać, karcić‘; **perstanъ* ,przestawanie, przerywanie‘: *per-stati* ,przestać, przerwać‘. Przyrostek *-nъ* jest kontynuantem ie. **-ni-*, którego podstawowy element **-i-* tworzył m.in. abstrakta dewerbalne. W grupie na *-nъ* spotyka się również wyrazy niemotywowane, jak choćby **dolnъ* ,dłoń‘ < *del-*; **sěnъ* ,cień, miejsce osłonięte, ocienione‘ (**skāi-ni-*): *sějati* ,świecić, błyszczeć‘, *sojъ* ,blask‘. Warto wspomnieć, że niektóre z przytoczonych rzeczowników mają dokładne odpowiedniki w językach bałtyckich, np. **bornъ* – lit. *barnis* ,spór, sprzeczka, kłótnia‘, **danъ* – lit. *duōnis* ,danina‘, **dolnъ* – lit. *dēlna*, łot. *dēlna* ,dłoń‘. W tych językach również sufiks *-nъ* zachowany jest szczątkowo.²⁰ U Sadnik-Aitzetmüllera odnaleźć można zaledwie kilka wyrazów z wymienionym przyrostkiem (np. *брань, дань, дѣнь, длань, сѣнь, стѣнь*).

Podstawa słowotwórcza: *brati, bořo* (**borti* ,walczyć‘). *Брань* należy do kategorii nomina actionis.

W zabytkach redakcji ruskiej: Mt 24, 6. Ostr. ev., ponadto Izb. 1073g., Pov. vr. I. 6488g., Gr. Naz. XIV. 156, Efr. Krm. Gr. Nis. 1, Kir. Tur. 9 i inne ,wojna, bitwa, spór, kłótnia‘; Klim. Bołg. pouč. vъ Sbor. Troic. XIV., Novg. I l. 6770g. ,obrona‘.

²⁰ F. Sławski, op. cit., s. 117–118.

Odpowiednik leksykalny: *borenije*.

Hasło z Ei w stosunku do wyrazów obecnych w analogicznych wersetach Zogr, Mar, As, Sav: rzeczownik kontynuuje stan scs.

kramola to drugi z analizowanych rzeczowników. Wystąpił 4r. (wersety Łk 23, 19, 25. pojawiły się dwukrotnie) w znaczeniu ,powstanie, bunt, rebelia' – ... *iže be [Varava] za nekuju kramolu-byvšago vь grade i ubijьstvo vьverzenь vь temnicju* Łk 23, 19.; ponadto Łk 23, 25. Barabasz był uwięziony za to, że podczas pewnego rozruchu w mieście dopuścił się zabójstwa.

Charakterystyka etymologiczna: wyraz *kramola* jest pożyczką zaczerpniętą ze średniołac. *carmula*, *carmulae* ,bunt, powstanie', por. germ. *karmala* ,ts'. Rzeczownik znany jest niektórym językom słowiańskim. Vasmer wymienia: strus. *koromola*, ukr. *koromóla*, stbułg. i bułg. *kramola*, słoweń. *kramola*, pol. *Kromolów* i d.-łuż. *Kromola* (nazwy miejscowe).

Podstawa słowotwórcza: w leksykonie F. Miklosicha²¹ znajduje się czasownik *kramoliti*, *kramol'q* ,wzniesić zamieszanie, niepokój'. Rzeczownik należy do kategorii *nomina actionis*.

W zabytkach redakcji ruskiej: Łk 23, 25.(V.); ponadto np. Nest. Žit. Theod. 30, Zlatostr. XIIv. 136 ,bunt, rewolta'; Pand. Ant. XI v. (Amf.), Min. Put. XI v. 7 ,zły zamiar, podstęp'; Gr. Naz. XI v. 243, Nest. Bor. Gl. 27, Lavr. I. 6644g. ,waśń, zwada, niezgoda'; Nest. Bor. Gl. 19, Gr. Naz. XI v. 244 i inne ,prześladowanie'.

Odpowiedniki leksykalne: *kovъ*, *metežъ*, *raspyta*, *qsobica*.

Hasło z Ei w stosunku do wyrazów obecnych w analogicznych wersetach Zogr, Mar, As, Sav: rzeczownik kontynuuje stan scs.

Następny rzeczownik to *mjatežъ* 1r. ,zamieszanie, zamieszki, bunt' – ... *i budutъ trusi po mestomъ i budutъ gladi mjatezi* Mk 13, 8. Będą też miejscami trzęsienia ziemi i głód. I to będzie początek ucisków.

Charakterystyka etymologiczna: ten rodzimy rzeczownik spokrewniony jest z lit. *mėsti*. Znają go języki głównie południowosłowiańskie, por. stbułg. *mętežъ*, bułg. *metéž*, serb.-chorw. *métež*, słoweń. *métež* oraz czes. *métež*.

Charakterystyka słowotwórcza: do powstania analizowanego wyrazu przyczynił się przyrostek *-ežъ*. Jest to, w zespole formantów z podstawowym *-g-*, jedyny sufix, który wykazuje w prasłowiańszczyźnie pewną żywotność. Służy tu mianowicie do tworzenia głównie odczasownikowych abstraktów. Często też rzeczowniki z *-ežъ* uległy wtórnej konkretyzacji, nazywając wówczas rezultat lub wykonawcę czynności. W grupie z przyrostkiem *-ežъ* Sławski wymienia, np. **grabežъ* ,grabież, zabieranie gwałtem' < *grabiti* ,ograbiać, rabować'; **lupežъ* ,zdzieranie, łup, zdzierca' < *lupiti* ,łupić'; **mętežъ* ,zamieszanie, zamęt,

²¹ F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae 1862–1865.

wzburzenie, bunt' < *męsti* ,mieszać, mącić'; **moldežь* ,coś młodego, młodzi ludzie, młode zwierzęta' < *moldь* ,młody' (odprzymiotnikowe czy odimiesłowowe abstrakta trafiają się rzadko).²² Sufiks *-ežь* w językach zachodnio- i wschodniosłowiańskich jest nieproduktywny.²³ Wykazuje natomiast aktywność w grupie południowosłowiańskiej, szczególnie w bułgarskim i słoweńskim.²⁴ Geneza omawianego przyrostka wskazuje na jego pochodzenie z **-egjo*, chociaż podstawowe *-egь* trafia się sporadycznie, np. scs. *inegь* : *inogь* ,samotnik'.²⁵ Jedynym zaświadczone w kanonie scs. przykładem rzeczownika ze wspomnianym formantem jest *mętežь*.

Podstawa słowotwórcza: *męsti*, *męto* ,mieszać, mącić'; *mjatežь* – kategoria nomina actionis.

W zabytkach redakcji ruskiej wyraz funkcjonuje w rozmaitych znaczeniach: Mt 27, 24. Ostr. ev., ponadto Gr. Naz. XI v. 73, Pov. vr. l. 6532g., Novg. I l. 6645 ,wzburzenie, rozruchy'; Ip. l. 6711g. ,kłótnia, spór'; Žit. Theod. Stud. 42 ,rozbieżność, sprzeczność'; Theod. Peč. VII 211 ,nieporządek, bezład'; Nest. Žit. Theod. 9 ,zamęt, panika'; Is. LII 12 (Upr.), Pand. Ant. XI v. (Amf.), Ipol. Antichr. 29 ,wzburzenie, poruszenie, podburzanie' i inne.

Odpowiedniki leksykalne: *мѡтъ*, *взмѡštenije*, *смѡštenije*, *млѣва*, *kramola*.

Hasło z Eł w stosunku do wyrazów obecnych w analogicznych wersetach Zogr, Mar, As, Sav: rzeczownik kontynuuje stan scs.

Ostatni z rzeczowników to *ratь* 2r. ,walka, bój, wojna, bunt' – *uslyšati že imate rati-i slyšanъja ratnaja viditъ ne uzasajte sja* Mt 24, 6.; ponadto Mk 13, 7. Będziecie również słyszeli o wojnach i wieściach z wojen. Nie dajcie się tym zastraszyć.

Charakterystyka etymologiczna: na płaszczyźnie etymologicznej słowiański rzeczownik *ratь* można powiązać z łot. *erruotiēs*. Wyraz spotyka się w kilku językach słowiańskich, np. strus. i stbułg. *ratь*, ukr. *rať*, bułg. *rat*, serb.-chorw. *rat*.

Charakterystyka słowotwórcza: w derywacie *ratь* wyodrębnić można sufix *-tь*, który, podobnie jak *-ežь*, tworzył w dobie prasłowiańskiej głównie odczasownikowe nazwy pojęć. Często ulegały one konkretyzacji w kolejnych etapach rozwoju, przechodząc w nomina acti, rei czy instrumenti. Omawiany przy-

²² F. Sławski, op. cit., s. 69–70. Przykłady wyrazów z przyrostkiem *-ež* we współczesnym języku bułgarskim podaje np. F. Sławski, w: *Gramatyka języka bułgarskiego*. Warszawa 1954, s. 64.

²³ O sufiksie *-ež* natomiast w zabytkach bułgarskich zob. T. Szymański, op. cit., s. 105–106.

²⁴ Dokładną charakterystykę przyrostka *-ež* w języku bułgarskim i macedońskim przedstawia J. Rusek, *Ze studiów nad nazwami czynności w języku bułgarskim i macedońskim*. W: Zeszyty Naukowe UJ, Filologia nr 4, Prace Językoznawcze. Kraków 1958, s. 212–217.

²⁵ F. Sławski, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego...*, s. 70.

rostek musiał być żywy we wczesnej epoce psł., skoro wiele wyrazów zakończonych na *-tb* nie posiada odpowiedników pie. Zatem ich geneza związana jest z okresem psł. Zdecydowaną przewagę w tym zespole mają **-i-* tematowe femina, np. **čьstb* ,czczenie, szanowanie, honor, cnota' < **čьt-tb: čisti, čьto* ,liczyć, spostrzegać, czcić'; **mastb* ,maść, smar, tłuszcz' < **maz-tb: mazati, mažo* ,smarować, namaszczać, mazać'; **vestb* ,wiedza, wiadomość, wieść' < **ved-tb: vĕděti, vĕmь* ,wiedzieć'. Masculina z tym sufiksem spotyka się wyjątkowo, np. **tatb* ,złodziej': *tajiti, tajō* ,ukrywać, taić'; **tьstb* ,ojciec żony, teść' < **tbt-tb* ,tś'. Warto wspomnieć, że prasłowiańszczyzna zna ponad 100 przykładów z tym formantem, ponad połowa z nich to composita. Sufiks *-tb* jest kontynuantem pie. **-ti*, tworzącego głównie pierwotne nomina actionis.²⁶ Słownik Sadnik-Aitzetmüllera przytacza ok. 40 rzeczowników zakończonych przyrostkiem *-tb*.

Podstawa słowotwórcza: prasłowiańszczyzna знаła czasownik **ortiti, ort'ō* ,napadać, zmagać się, walczyć, atakować'; *ratb* – kategoria nomina actionis.

W zabytkach redakcji ruskiej: wyraz znany jest tekstom staroruskim z wielu znaczeń. Wymienię tylko kilka z nich: Łk 21, 9. Jur. ev. p. 1119g., ponadto np. Byt. XIV 2 po sp. XIV v., Gr. Naz. XI v. 31, Pov. vr. l. 6496g. ,wojna'; np. Gr. Naz. XI v. 216, Sl. plk. Igor., Ipol. Antichr. 25 ,bitwa, bój'; np. Dog. Ol. 911, Lavr. l. 6715g., Pskov. Il. 6779g. ,wojsko'; Pov. vr. l. 6572g., Novg. Il. 6713g. ,wróg, nieprzyjaciół' i inne.

Odpowiedniki leksykalne: *branь, vojьna, vojьska, oьjmostvo*.

Hasło z Eł w stosunku do wyrazów obecnych w analogicznych wersetach Zogr, Mar, As, Sav: *ratb* Eł zamiast scs. rzeczownika *branь* Mt 24, 6. Mar, As, Sav, Mk 13, 7. Zogr, Mar (As, Sav – brak wymienionego wersetu).

W drugiej grupie znalazły się cztery staroruskie rzeczowniki: *branь, kramola, mjačьb, ratb*. Trzy z nich mają słowiańską genezę – *branь, mjačьb, ratb*, czwarty zaś – *kramola* jest średniołac. pożyczką (*carmula, -ae*). Również i te wyrazy powstały w rezultacie działania znanych słowiańskich sufiksów: *-nьb, -čьb, -tb*. Przyrostek *-nьb* już na gruncie psł. zachowany był szczątkowo i tworzył nieliczne nomina actionis, przechodzące często w nomina acti. W indeksie *a tergo* słownika Sadnik-Aitzetmüllera znajduje się zaledwie kilka przykładów z sufiksem *-nьb* (np. *branь, danь, dьnьb*), co jest wiarygodnym świadectwem małej produktywności formantu w tekstach scs. kanonu. Kolejny z przyrostków *-čьb*, tworzący dewerbalne abstrakta często ulegające wtórnej konkretyzacji, był żywy w okresie psł. Później zaś, nieproduktywny na zachodzie i wschodzie Słowiańszczyzny, wykazywał i wykazuje do dzisiaj znaczną aktywność w językach południowo-słowiańskich – szczególnie w bułgarskim i słoweńskim. Sufiks *-tb*, pełniący podobną funkcję jak *-čьb*, jest najbardziej rozpowszechniony w tej grupie. W prasłowiańszczyźnie bowiem funkcjonowało ponad 100 wyrazów z tym formantem, teksty scs. знаły tylko 40 rzeczowników.

²⁶ Ibidem, t. 2, s. 43–50.

Niewielka grupa wyrazów jeszcze wierniej kontynuuje kanoniczną tradycję. Podtrzymuje ją w zakresie doboru leksyki i na ogół szczegółowej jej dystrybucji. Wyłom stanowi tylko rzeczownik *ratъ*, którego użyto jako synonimu *branъ*.

...

Analiza leksykalna dowodzi, że prawie wszystkie omówione tu wyrazy mają ogólnosłowiański charakter i posiadają odpowiedniki w większości współczesnych języków słowiańskich. Właściwie jedynie *posochъ* (w tekstach scs. *posocha*) znany jest wyłącznie językowi staroruskiemu i starobułgarskiemu. Jeśli jednak etymologiczne pokrewieństwa łączą wspomniany przykład z rzeczownikiem *socha*, to w tym kontekście chyba również można mówić o jego ogólnosłowiańskim zasięgu.

Wyrazy oznaczające walkę i służące jej narzędzia są w Eł pod zdecydowanym wpływem południowosłowiańskim. Niektóre z nich to wyraźne cerkiewizny, np. *branъ*, *kramola*, *mjatezъ* (funkcjonuje tylko u południowych Słowian), *ratъ*. Ów wpływ utrzymuje się zarówno w tekstach ewangelijnych czy szerzej – religijnych, mających oparcie we wzorach cerkiewnosłowiańskich, jak też w zabytkach świeckich. Prawie wszystkie omówione rzeczowniki wystąpiły w klasycznych rękopisach ewangelijnych (wyj. *ratъ* znany z Kodeksu supraskiego). Wyrazy te znane są również najstarszym staroruskim ewangeliarzom. Sześć z nich wystąpiło w XI-wiecznym Ewangeliarzu Ostromira (*branъ*, *kopъje*, *mečъ*, *mjatezъ*, *nožъ*, *oružъje*). Rzeczownik *ratъ* zaznaczył swą obecność w XII-wiecznym Ewangeliarzu jurjewskim, a *posochъ* – aż w trzech tekstach ewangelijnych, tzn. Ewangeliarzu jurjewskim, Ewangeliarzu Mścislawa i Tetraewangeliarzu z 1144 r.

Analiza leksyki związanej z walką i bronią świadczy o tym, że staroruski Ewangeliarz ławryszewski wykazuje jeszcze silne związki z tradycją staro-cerkiewno-słowiańską. Z drugiej jednak strony na uwagę zasługuje fakt, że niektóre z przedstawionych tu wyrazów zdołały wyjść poza ramy kanonu i przeniknąć do żywego języka, skoro w większości języków słowiańskich utrzymują się do dziś.

Wykaz skrótów

Skróty nazw języków

brus.	– białoruski	pol.	– polski
bułg.	– bułgarski	psł.	– prasłowiański
czes.	– czeski	ros.	– rosyjski
d.-łuż.	– dolnołużycki	scs.	– staro-cerkiewno-słowiański
germ.	– germański	serb.-chorw.	– serbsko-chorwacki

goc.	– gocki	słow.	– słowacki
g.-łuż.	– górnołużycy	słowen.	– słoweński
gr.	– grecki	stbułg.	– starobułgarski
ie.	– indoeuropejski	strus.	– staroruski
lit.	– litewski	śrlac.	– średniołaciński
łot.	– łotewski	ukr.	– ukraiński
pie.	– praindoeuropejski		

Skróty cytowanej literatury

As	– Kodeks Assemaniego
Byt.po sp.XIV v.	– Книга Бытия по рукописи Троицко-Серг. лавры XIV века
Četveroev. 1144g.	– Четвероевангелие 1144 г. Моск. синод. библиот. No. 20
Čin. izbr. ep. 1423g.	– Чинъ избрания и поставления епископовъ 1423 года (по сп. XV в.)
Dog. Ig. 945g.	– Договоръ вел. кн. Игоря съ Греками по Лаврентьевскому списку „Повести временныхъ летъ“
Dog.Ig.945g. (po Ip.sp.)	– Договоръ вел. кн. Игоря съ Греками по Ипатьевскому сп. конца XIV в. Имп. Академии Наукъ No. 6
Dog.Ol.	– Второй договоръ в. к. Олега съ Греками по Ипатьевскому списку „Повести временныхъ летъ“
Efr.Krm.	– Кормчая книга Ефремовская, написанная около 1100 г. (<i>Gr. Nis.</i> – Послания Григория Нисскаго; <i>Vas. Vel.</i> – Правила и послания Василия Великаго)
Eł	– Ewangelia rz ławryszewski
Gr.Naz.XIV.	– XIII слово Григория Назианзина по сп. Имп. публичной библиот. XI в.
Gram.Vit. o Pilip.p.1389g.	– Грамота вел. кн. Литовскаго Витовта о Пилипке, суднике Вязовецкомъ 1383 г.
Ign.Put. (Pal.)	– Хожение Игнатия Смольнянина, по изданию Православнаго Палестинскаго общества
Ip.l.	– Летопись по Ипатскому списку
Ipol.Antichr.	– „Иполита епископа съказания о Христосе и о антихристе“, по рук. Чудова мон. XII в.
Is.(Upyr.)	– Книга прор. Исаии по списку XVв., скопированному съ рук. Упыря Лихого 1047 г.
Izb.1073g.	– Изборник Святославовъ, написанный диак. Иоанномъ въ 1073 г.
Jur.ev.p. 1119g.	– Юрьевское евангелие после 1119 г.
Kir. Tur.	– Творения Кирилла, еп. Туровскаго
Klim.Bolg.pouč.vъ Sbor.Troic. XII v.	– Поучения Климента, епископа Словеньска, изъ рукописи XIIв. Троицко-Серг. лавры
Lavr.l.	– Летопись по Лаврентьевскому списку; изд. Археографической комиссии

Mar	– Kodeks mariański
Min.Put.XI v.	– Майская служебная минея XI в. (Путятина) Софийской библиот.
Mir.Gram.Novg. 1199г.	– Мирная грамота Новгородцевъ съ Немцами при кн. Ярославе Владимировиче 1199 г.
Mst.ev.	– Мстиславово евангелие Московскаго Архангельскаго собора до 1117 г.
Nest.Bor.Gl.	– „Чтение о житии и о погублении блжннхъ стр(с)тца Бориса и Глеба черноризца Нестора“
Nest.Žit.Theod.	– „Житие преп(д)бнааго бца нашего теодосия игумена печерскаго“
Nikon.Pand.	– Пандекты Никона Черногорца
Novg. I l.	– Новгородская летопись по Синодальному списку
Ostr.ev.	– Ewangeliarz Ostromira
Pand.Ant.XIv.(Amf.)	– Арх. Амфилохий: Словарь изъ Пандекта Антиоха по сп. XI в. Воскресенской Новоиерусалимской библиот. М. 1880
Pov.vr.l.	– Повесть временныхъ летъ по Лаврентьевскому списку
Pskov. I l.	– Псковская первая летопись
Sav	– Kodeks Sawy
Sl.Dan.Zat.	– Слово Даниила Заточеника по сп. XVI–XVII в.
Sl.plk.Igor.	– Слово о полку Игореве
Smol.gr. 1229g.	– Договорная грамота Смоленскаго кн. Мстислава Давыдовича съ Ригию и Готскимъ берегомъ 1229 г.
Smol.gr.p. 1230g.	– Договорная грамота Смоленскаго князя съ Ригию и Готскимъ берегомъ после 1230 г.
Sud.	– Книга судей Израилевыхъ
Theod.Peč.	– Сочинения преп. теодосия Печерскаго
Theost. O Nikt.Min.čet.apr.	– Нагробное слово Никиты (списано жеосторикомъ) изъ Миней четии апрельской XVI в. Моск. Синод. библиот. No. 91=265
V.	– Словарь Церковно-Славянскаго языка А. X. Востокова
Zlatostr. XII v.	– Златоструй по сп. Импер. публ. библиот. XII в.
Zogr	– Kodeks zografski
Žit.Andr.Jur.	– Житие Андрея Юродиваго по нѣсколькимъ спискамъ XV и XVI в.
Žit.Theod.Stud.	– Жизнь преп. теодора, игумена Студийскаго, изъ Сборника житий XIII в. Моск. Публ. музея

Staročeské Životy Krista Pána

Martin Stluka

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Sepsáním staročeského rukopisu, který nese název „**Život Krista Pána**“, stojíme u kořenů vznikající staročesky psané prózy. Právě toto dílo společně se staročeským Pasionálem a Životy svatých Otců patří k jejím prvotním a zároveň nejrozsáhlejším písemným počínům. Dílo vzniklo v polovině XIV. století, kdy za vlády císaře Karla IV. na českém trůnu dochází k mohutnému vzestupu českého kulturního života, písemnictví nevyjímaje. Během půlstoletí existence českého písemnictví prošel spisovný jazyk převratným vývojem a důsledkem toho bylo, že mohla být napsána také rozsáhlá prozaická díla. To, že český jazyk byl již v polovině čtrnáctého století vyspělým národním jazykem, dosvědčují tři výše uvedená díla a zejména vznik prvního kompletního staročeského biblického překladu, tzv. Drážďanské bible, který se po překladu francouzském a italském stal třetím překladem (na základě latinské Vulgaty) do národního jazyka na evropském kontinentě.

Cílem našeho příspěvku je nejzákladnější popis jazykového stavu všech staročeských rukopisů „Života Krista Pána“ a konfrontace mezi nimi. K dispozici máme celkem šest rukopisů, z nichž pouze nejstarší KRISTA je kompletní (2. polovina 14. století), dále pak výňatky a kompilace vycházející z tohoto díla, k nimž se řadí rukopisy KRISTB, KRISTC, KRISTT (všechny 3 z konce 14. století), KRISTD (z poloviny 15. století) a KRISTE (z konce 15. století).

Předlohou pro staročeský překlad ŽKP byl latinsky napsaný spis *Meditationes vitae Christi* (dále MVCh) náležící k rozsáhlé literatuře nábožensky vzdělatelné, jejímž cílem bylo prohloubení křesťanského života u jednotlivců a někdy rovněž propagace určitých směrů a myšlenek. Autorem byl zřejmě nějaký františkán, soudě podle četných odkazů na františkánskou řeholi a františkánské legendy.

Text je syntézou evangeliálních perikop a vlastního tvůrčího aktu autora, na který měly jistě nemalý vliv apokryfní texty, s kterými se ve středověké literatuře běžně pracovalo.

V případě stč. ŽKP nelze hovořit o překladu v úzkém slova smyslu, jelikož se staročeský ŽKP svou formou zpracování (ale nejen tou) značně odlišuje od latinské předlohy.

Nyní bych se již rád omezil na konkrétní textové realizace jednotlivých staročeských Životů Krista Pána s tím, že shrnu důležitější poznatky, ke kterým jsem dospěl prováděním analýz grafické stránky rukopisů a jazykových rovin hláskoslovné a morfologické.

Přehlízejíce pravopis jednotlivých rukopisů můžeme shrnout, že jsme v rozmezí od napsání nejstaršího rukopisu k nejmladšímu svědky postupného potla-

čování synkretismu při užívání grafémů, a to u konsonantů. U vokálů jsme svědky tendence spíše opačné: jeden grafém nabývá postupně více fonetických realizací, ale tento proces není chronologicky plynulý (srov. KRISTB).

Narůstající uplatňování fonetického hlediska u konsonantické grafické soustavy v rozmezí od poloviny XIV. stol. do konce století XV. na podkladě našich pramenů je možné ukázat například na tom, jak je realizován foném *k* a fonémy *s* a *š*. Foném *k* může být v nejstarším rukopise zapisován třemi grafémy *q*, *c*, *k*, běžně se setkáváme s dvojím zápisem tohoto fonému u rukopisů z konce XIV. stol., a to v realizaci *c* a *k*. U obou pramenů z XV. století odpovídá fonému *k* pouze grafém *k*. Podobně je tomu při grafickém rozlišování fonémů *s* a *š*: v rukopisech ze XIV. století nejsou tyto fonémy vůbec graficky rozlišovány, avšak v rukopise KRISTD je již velmi silná tendence k jejich grafickému odlišování a v rukopise KRISTE je tato diferenciací pravidlem.¹

Hláskoslovná situace dokládána historickými mluvnicemi pro časové období, do kterého spadá vznik jednotlivých rukopisů Života Krista Pána, s faktickou situací, tak jak je v rámci hláskosloví v jednotlivých rukopisech doložena, koresponduje nerovnoměrným způsobem. Na základě tohoto srovnání je v největší míře souladu hláskoslovná situace v rukopise KRISTA. To vyplývá již ze zmiňovaného faktu, že tento rukopis je prvním zpracováním daného tématu ve filiační řadě s dalšími pěti rukopisy. Od chvíle existence tohoto rukopisu při jeho dalších opisech začíná hrát primární roli povaha jazykového povědomí písařů (které bylo ve všech případech silně konzervativní) a zpracovávané téma, které samo svou podstatou konzervativnost podmiňovalo. Právě snad těmito dvěma faktory je možné uspokojivě vysvětlit stále se více odlišující faktický stav hláskosloví v nově vznikajících opisech díla s hláskoslovným stavem, který pro dané období dokládají historické gramatiky. Pro jednotlivé opisy obecně platí, že čím mladší kopie rukopisu, tím více se jeho hláskosloví odchyluje od předpokládaného stavu.

Nastíněná hypotéza je nejlépe uchopitelná, pokud obrátíme pozornost k hláskoslovným jevům, které jsou pro písaře lehce zachytitelné a které se omezují nejlépe na jednu hlásku nebo hláskovou skupinu. K tomuto typu lze počítat změny *'u>'i*; *'o>'ě*; *ó>uo*; *ie>i*; *ý>ej* a *é>i*. Všechny tyto předpokládané změny jsou odpovídající měrou provedeny v rukopise KRISTA. Při opisování dalších rukopisů z tohoto pramene se díky snadné postřehnutelnosti těchto jevů a díky dvěma faktorům uvedeným v předcházejícím odstavci jazyk těchto opisů téměř nemění. Pouze velmi pomalu nově vznikající rukopisy opouštějí zakonzervovaný stav převážně **vokálního** hláskového systému v KRISTA. Jedinou výjimkou je KRISTD s poměrně rozsáhlým provedením monoftongizace *ie>i*.

Již ne tak stroze se v pozdějších opisech zachovává a přejímá z KRISTA stav **konsonantického** hláskového systému. Do této skupiny lze počítat všechny asimilační a disimilační změny, protetické a hiátové hlásky a vedle toho v ne-

¹ Srov. SaS, 1998, s. 178 – 199.

poslední řadě také ztrátu jotace.² V rámci těchto hláskových změn se jednotlivé rukopisy mezi sebou již mnohem více diferencují a v některých případech vykazují znaky, které je odlišují od ostatních rukopisů. Tak například je u rukopisu KRISTD znělostní asimilace v mnohých případech provedena nebo u rukopisu KRISTE dochází velmi často k odpadávání pobočných slabik.

Hláskoslovným rozbořem se tedy podařilo snad významnou měrou odhalit způsob zpracovávání ortodoxně pojímaného tématu na poměrně dosti rozsáhlém časovém úseku, z čehož vyplývá možnost závěru, který již byl výše naznačen – zpracovávání téma, konzervativní vůle písařů a snadná či ztížená možnost rozpoznávání některých hláskových změn byly určujícími pro hláskoslovnou podobu textů v pozdějších opisech.

U morfologie věnuji odděleně místo deklinaci substantiv, složených adjektiv, zájmen a sloves, stranou ponechávám skloňování číslovek a rozbor neohebných slovních druhů.

Zpracováním deklinace substantiv se objevilo několik vývojových tendencí. K nejlépe viditelným rysům patří přechod od kmenového principu skloňování k principu rodovému. Tuto velmi podstatnou změnu jazykové struktury můžeme pozorovat na několika subkategoriích. K první podkategorii by patřil úplný postupný zánik konsonantických deklinací. Ve všech rukopisech jsou doloženy lexikálně i morfologicky, avšak čím je opis ŽKP mladší, tím více pronikají do jejich paradigmatické tvary podle vokálního (nebo již rodového) skloňování (u žádného z rukopisů není možné doložit kompletní paradigma některé z konsonantických deklinací pouze koncovkami tohoto typu skloňování). Jinými slovy nejprve dochází k narušování konsonantických deklinací na rovině morfologické (a to buď přejímáním pádových zakončení podle vokálního skloňování, nebo změnou kmene při deklinaci), které po nějaké době způsobuje přechod k vokálnímu (rodovému) skloňování lexému jakožto lexikální jednotky (celku).

K druhé subkategorii, která poukazuje na přechod k rodovému principu skloňování, je míšení koncovek, které jsou substantivy v rámci vokálních deklinací přejímány a jejichž výskyt není omezen typem kmenové deklinace (jedná se zejména o míšení původních *u-* a *o-*kmenových koncovek a postupný úplný zánik *u-*kmenového skloňování jakožto systému. Míra uskutečňování

² Mnou zvolená terminologie tohoto hláskoslovného procesu v této práci může budit dojem, že se jedná o hláskovou změnu v rámci vokálního systému hlásek. Není tomu tak. V konečné fázi se jedná o změnu jak v konsonantickém, tak vokálním hláskovém systému. Otázkou zůstává, co způsobilo tento proces. Zda již dlouhou dobu trvající změny vokálního systému, na jejichž konci stála změna *ě>e*, která jako poslední podnítila ztrátu historické měkkostní korelace u konsonantů, nebo proces opačný, kdy postupná ztráta měkkostní korelace u jednotlivých konsonantů způsobila mimo jiné také změnu *ě>e*. Patrně záleží pouze na tom, jaké hledisko budeme chtít akcentovat (pro výběr hlediska může velmi dobře posloužit pojetí změny *ě>e* v historické mluvnici češtiny Komárkově a pojetí historické ztráty měkkostní korelace v historické mluvnici češtiny Lamprechtově).

tohoto procesu je závislá na stáří rukopisu. V KRISTA, jakožto nejstarším rukopise, nacházíme ještě v některých pádech původní *u*-kmenová zakončení, kterým však v týchž pádech zároveň konkurují koncovky nepůvodní (převzaté z *o*-kmenového skloňování). Ty jsou již v tomto rukopise zastoupeny početněji než koncovky původní. U rukopisů dalších, zejména u KRISTD a E, se téměř bezvýjimečně setkáváme jen s koncovkami *o*-kmenovými. Naopak již od nejstaršího rukopisu ŽKP se prosazuje mohutná expanze původních *u*-kmenových koncovek některých pádů k jiným deklinacím (zejména k deklinaci mužské *o*-kmenové). Vrcholení tohoto procesu nalézáme v KRISTD, ale zejména v KRISTE, kde původní *u*-kmenové zakončení pro N pl. -*ové* se stává nejužívanějším zakončením pro tento pád u mužské *o*-kmenové deklinace a zcela zatlačuje do pozadí původní koncovky *o*-kmenového skloňování (podobná je situace také u *jo*-kmenů životných mužských).

Dalším rysem, který ovšem ve své podstatě přímo nesouvisí s přechodem k rodovému typu, je omezování variantnosti zakončení pro jeden pád a zároveň snaha k vyčlenění jednoho reprezentativního zakončení pro daný pád. Pokud se budeme pohybovat na ose nejstarší – nejmladší rukopis, zjistíme, že variantnost zakončení u některých typů deklinací (zejména *o*-kmenové mužské) je značně vysoká (srov. *o*-kmenové skloňování u KRISTA). Naopak unifikace pádových koncovek je příznačná pro KRISTD a E.

Posledním důležitým faktem je snaha po eliminaci alternace konsonantů, např. v rámci mužského *o*-kmenového skloňování u L sg. (viz příloha).

U složené adjektivní deklinace naopak původní zakončení jednotlivých deklinací ustupují zakončením novějším. Opisovači jednotlivých ŽKP zde projeví mnohem menší míru konzervativnosti než např. v oblasti některých jevů hláskoslovných. Jsme svědky snahy po odstraňování nadbytečnosti v užívání jazykových prostředků, které plní určité, pro ně specifické funkce, např. v KRISTE se D sg. f. zakončuje pouze jedinou koncovkou (-*é*) proti třem koncovkám (-*ěj*, -*iej*, -*ie*) v KRISTA. Dosti těchto podstatných změn bylo vyvoláno procesy hláskovými, které do značné míry odlišily tvrdý a měkký typ adjektivního složeného skloňování, a naopak zcela zastřely rozdíly ve dvou historicky rozdílných deklinacích – měkké adjektivní složené deklinace a deklinace typu *boží*.

Pozorující směrem od nejstaršího rukopisu ŽKP k nejmladšímu systémové změny v zájmenném skloňování můžeme shrnout, že přihlížíme analogickému procesu, který podobným způsobem probíhal u adjektivního složeného skloňování. I u zájmenné deklinace dochází v rámci morfologických kategorií k ustalování a ujednocování jazykových prostředků. Jazyková informace vypovídající o okolní skutečnosti je v KRISTA oproti KRISTE vyjádřena diferencovaným, avšak morfologicky jednoznačnějším způsobem, tj. v určité výpovědi (viz příloha) je užito mnohem více morfologických jazykových prostředků, které jsou funkčně omezeny, resp. vyhraněny. V KRISTE je pak totožná informace vyjadřována mnohem více sémanticko-syntaktickými prostředky (oproti mor-

fologickým), než tomu bylo v KRISTA.³ Například koncovka *-é*, která se v KRISTA u posesivních zájmen vyskytuje jen v G sg. f., je v KRISTE zastoupena také D a L sg. f. Z toho vyplývá, že v KRISTE až syntaktické zapojení tohoto zájmena může jistě určit také jeho pád, jenž je v KRISTA určitelný již z pádového zakončení. Snad ještě zřetelnější je naznačená vývojová charakteristika zájmen u relativ, kde se v textech z patnáctého století vedle absolutního *ješto* užívá absolutně také původní skloňované demonstrativum *jenž*.

V KRISTD a E můžeme také v souvislosti se zájmenným lexikálním materiálem pozorovat postupně značné rozkolísávání duálu a jeho úplný ústup. Nejlépe je to viditelné na demonstrativech, která se v dané výpovědi většinou ještě vyskytují s adjektivem a společně s ním se váží k nějakému předmětu (většinou substantivu) – např. *ta svatá kmety*. Nejdéle se v takovém případě drží prvky duálu u substantiva. Konkrétní představa předmětu existujícího ve dvou jednotlivinách (v syntaktické výpovědi prvek dominující) působila podstatným způsobem na udržení a fungování duálu. Jinak je tomu s prvky dominovanými – zájmenem a adjektivem. V KRISTD se objevují případy, kdy zájmeno a substantivum zůstávají v duálu, ale adjektivum má již skloňování plurálové (Ta dwa fwati kmeti 68b). V KRISTE se i tato vazba zcela uvolňuje a zájmeno spolu s adjektivem mají skloňování plurálové a substantivum zde má tvar duálový (kgegim fwatym oczima 225b).

Z provedené analýzy slovesných kategorií je patrné, že u některých z nich došlo v rozpětí mezi rukopisem nejstarším a nejmladším k podstatným změnám, u kategorií jiných jen k méně zásadním a některé kategorie nedoznaly téměř žádné proměny. V rámci prézentu došlo k zásadnímu předělu mezi rukopisy ze XIV. a XV. st. V průběhu padesáti let, které dělí nejmladší rukopis z konce XIV. st. od nejstaršího textu ze století patnáctého, jsou odstraňovány alternace konsonantů v rámci kmenu sloves (dochází k vyrovnání tvarů 1. os. sg. (v některých případech také 3. os. sg.) s tvary pro osoby zbývající), do 1. os. sg. je ke slovesům 3., 4. a 5. inf. tř. přijímána koncovka *-m*. Ustupuje užívání jednoduchých minulých časů, ale nejedná se o proces mající rychlý a radikální charakter. Z rukopisů KRISTD a KRISTE již není možné na základě srovnání s jinými osobami obhájit formálně tvary asigmatického aoristu pro 2. a 3. os. sg. V těchto rukopisech je mnohem častěji užíváno složené préteritum, které nahrazuje nejen původní jednoduché tvary pro minulý čas, ale i původní participia *nt*-ová a *s*-ová. Jazyk rukopisů patnáctého století se tím značně přibližuje dnešnímu jazykovému úzu. Původní tvary *s*-ového participia zděděné z jazyka praslovanského se hojně vyskytují v KRISTA (i dalších rukopisech ze XIV. st.), ale nikoli už v KRISTD a v KRISTE (viz tvoření *s*-ového part. u slovesa *vzieti*).

³ Zbývající čtyři rukopisy jsou v tomto směru jakýmsi mezičlánky mezi KRISTA / E, ke kterým se buď svou jazykovou (větnou) stavbou přibližují, nebo vzdalují, a to na základě jejich doby vzniku. U jevu, který jsme zde charakterizovali, se v mnohem větší míře uplatňuje chronologické hledisko vzniku textů, než tomu např. bylo u procesů hláskoslovných, konkrétně monoftongizace *ie>i*.

Pokud bychom měli shrnout provedenou grafickou, hláskoslovnou a morfologickou analýzu staročeských ŽKP, můžeme vyvodit jak některé konkrétní, tak obecné závěry o českém jazyce XIV. a XV. st., a o jazyce jednotlivých rukopisů zvláště. V první řadě je to poznání časové relativnosti probíhajících jazykových změn. Faktory, které tento jev způsobují, jsou nejen povahy lingvistické, ale především také mimojazykové, např. lpění na „posvátnosti“ náboženského textu. Pouze s předpokladem, že tyto faktory budeme brát v potaz, máme možnost uspokojivě vysvětlit stav hláskové a morfologické soustavy v rukopisech KRISTD a KRISTE.⁴

Naproti tomu se v rkp. ze XIV. stol. a v KRISTA především objevují ještě mnohé archaické jazykové jevy, které během poměrně krátkého období mizí a jsou nahrazovány. Děje se tak v rámci pravopisné soustavy, hláskosloví i morfologie.

Literatura

GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého. I. – IV. Praha: F. Tempský 1894, 1896, 1898, 1929.

GEBAUER, Jan: Staročeský slovník. I. – II. Praha: Academia 1970.

KOMÁREK, Miroslav: Historická mluvnice česká. I (hláskosloví). Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1969.

KOPEČNÝ, František: Etymologický slovník slovanských jazyků. I. – II. (Slova gramatická a zájmena) Praha: Academia 1973, 1980.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1968.

VILIKOVSKÝ, Jan: Staročeský Passionál a Život Krista Pána. In: Písemnictví českého středověku. Praha: Universum 1948.

⁴ Jak se zdá z provedené analýzy u grafiky v jednotlivých rukopisech, je zde situace u těchto rukopisů poněkud odlišná od situace hláskové a morfologické. Grafická soustava těchto rukopisů doznala oproti rukopisům zbývajícím četných změn a znamenala podstatný posun vpřed (srov. kap. o grafice).

Textové doklady k staročeským Životům Krista Pána

1. Grafika

a) Grafická realizace fonému *k*: KRISTA **ktoz**, **placala**, **quafity**; KRISTB **lydfkeho**; KRISTC **pokany**; KRISTD **yakz**; KRISTE **wfak**; KRISTT **rzekffjy**.

b) Grafická realizace fonému *s*: KRISTA **syn**, **paffe**, **nykdas**; KRISTB **sye**, **ffobyte**, **slyffmy**; KRISTC **poftil**, **wffazen**, **waas**; KRISTD **fwate**, **s**, **wiffieffe**; KRISTE **tielefny**, **s**; KRISTT **miľoft**, **nebefľkeho**.

c) Grafická realizace fonému *ř*: KRISTA **waff**, **andyelfczy**, **yfayas**; KRISTB **wffe**, **dopufte nye**; KRISTC **przyffel**, **gezys**, **hrzyefnych**; KRISTD **vkazeřs**, **geřfto**, **vřyma**, **gezyř**, **odpuřtenim**; KRISTE **geřfto**, **rozkořs**, **wzdiegeř**; KRISTT **hledaffe**, **wyřly**.

2. Hláskosloví

a) Změna *'u' > 'i'*: KRISTA v několika málo případech neprovedena (vázáno na určitý malý okruh lexémů) – **ludaffe** 31b, **yuz** 35a, **gyu** 10b; KRISTB v několika ojedinelých případech neprovedena (vázáno na určitý malý okruh lexémů) **ludaffy** 9b, **iuz** 10a; KRISTC provedena zcela; KRISTD provedena zcela; KRISTE provedena zcela; KRISTT provedena zcela.

b) Diftongizace *ó > uo* se vyskytuje ve všech rukopisech; v rkp. ze 14. století je menšinová, totéž platí o KRISTD, většinou je však diftongizace provedena v KRISTE a KRISTT: KRISTA **řtuol** 44a/**nedořtojn** 1b; KRISTB **řduom** 7a/**boh** 1a; KRISTC **nyczechuoz** 91b/**kropye** 91a; KRISTD **řduom** 66a/**krzeřtjanom** 57a; KRISTE **wiekuom** 201b/**wiekom** 223b; KRISTT **mužuow** 4b/**dywow** 4a.

c) Monoftongizace *ie > i* se objevuje jen velmi zřídka v rukopisech ze 14. století, též v KRISTE, čtenější je jen v KRISTD: KRISTA **kralowřtwi** Nsg. 49a/**powiedyeny** 1a; KRISTB **marzyma** Idu.11a/**řtworzeny** 1a; KRISTC **nedolořeno**; KRISTD **Neprzitele** 60a/**řmilo-wanie** 43a; KRISTE **awnebefřkych řenich** 229b/**powiedienie** 170b; KRISTT **řie dywicie** 2a/**řrdce cřlowiecie** 2b.

d) Změna *ř > ej*: KRISTA **nedolořeno**; KRISTB **nedolořeno**; KRISTC **nedolořeno**; KRISTD **nedolořeno**; KRISTE **Nefřay řkayte** 186b; KRISTT **nedolořeno**.

e) Úženi *ě > i*: KRISTA **nedolořeno**; KRISTB **nedolořeno**; KRISTC **nedolořeno**; KRISTD **onaffem mřlym řpafiteli** 70b; KRISTE **nedolořeno**; KRISTT **nedolořeno**.

3. Morfologie

a) Skloňování substantiv

– N pl. o-kmenových životných maskulin:

KRISTA **-ově** (**przyřfedřje apofřtolowe** 53a), **-ie** (**řgu wlcie chwacieřicy** 41b), **-ě** (mnozij **krzeřtyane** 44b) a **-i** (Tehda **řifeupi** 59b / **wřřicřkny chorzi** 15b);

KRISTB **-ově** (**řzydowe rozhnyewawřře řye** 18b), **-ie** (**aby...wlczye nerozdryely tebe** 13b), **-ě** (**apofřtole mnyechu** 12a), **-i** (**myřřtry mluwy** 7b);

KRISTC -é (tu **apofftole** znamenawffe 99a), -i (rozlyczyty **myftrzy** 86b);
 KRISTD -ové (Budete Iakozto **bohowe** 46a), -ie (**muzie** a **Bratrzie** 76a), -é (zy-dee...pamatugi 46b), -i (**miftrzy** piffy 50b);
 KRISTE -ové (**Ewangeliftowe**...pfali 177a), -é (**Angele**...zpiewagi 177a), -i (je tomu **miftrzi** diwie 217b);

KRISTT -i (**apoftoly** užase, inhed na zemi padli 3b).

– L sg. maskulin:

KRISTA -ě (e) (**obozie** 1a), -u (vwelikem **blefku** 13a), -ovi (**oberankowi** 25b);

KRISTB -ě (e) (wfwem **hnyewye** 1a), -u (w gyegyem fwatem **zywotu** 4b);

KRISTC -ě (e) (**wfwyetye** 90b), -u (po...**czaffu** 87a);

KRISTD -ě (e) [*kteřá v tomto rkp. ještě způsobuje alternaci souhlásek*] (na **bocze** 90b), -u (ve...**czafu** 43a), -ovi (o **Berankowi** 67b);

KRISTE -ě (e) [*její užití je distribučně vázáno jen na ta místa, kde nezpůsobuje tato koncovka alternaci předcházejících konsonantů, jako tomu byla např. v KRISTA*] (**wchramie** 173b), -u (o...**kwietu** 172a);

KRISTT -ě (e) (**napoczatzcie** nebylo gest 4a), -u (v...**rozumu** 2a).

b) Skloňování složených adjektiv – D sg. feminin:

KRISTA -ěj (**vprawey** wierzie 44b), -iej (**kfwietiey** marigy 68a), -ie (**kfwietie** alzbietie 27a);

KRISTB -ěj (**kczyfzey** dyewcze 3b), -é (kdyewcze **oddane** 2b) a -iej (**fwyetyey** marzy zwyestowano 14a);

KRISTC -ěj (khorzye **olywetfkey** 90a);

KRISTD -é [*toto zakončení silně převažuje*] (kthey **doftoyne** 62a), -ěj (proti twey **nebefkey** chwale 62a);

KRISTE -é (kmarigi **czifte pānie** 193a);

KRISTT -ěj (**miley** matcie 2a), -iej (**kfwietiey** alzbietie 1b).

c) Skloňování zájmen – G, D, L sg. feminin posesiv:

KRISTA **G** -é (prowolay...hlas **me** radofty 9b; wfwem matki brziffku 22a), **D** -ěj (**ktwey**...milofty 47b), **L** -ěj (**vmey**...duffy 47b);

KRISTB **G** -é/-ěj (Gdyz kuochranye **me** wffye fwatofty 3b / plnofty **twey** fwatey mylofty 6b), **D** -ěj/-é (**kmey** twarzy 3b / **fwe** myley matczye 18b), **L** -ěj/-é (**wfwey** fwatey 2a / **wfwem** starofty 4b);

KRISTC **G** -é (gyzt fie hodyna **me** fmrtzy blyzzy 96b), **D** nedoložen, **L** -ěj (**vmey** profbye 94a);

KRISTD **G** -é/-ěj (bymne **me** moczy nezbawil 61a / matky **fwey** 53b), **D** -é/-ěj (**me** duffy 103a / proti **twey**...milofty 44a), **L** -é/-ěj (wftarofty **fwe** 53b / **otwey** zyzniwofty 89b) [*ve všech pádech již silně převažuje původní genitivní zakončení na -ě*];

KRISTE **G, D, L** -é (kochranie **me** wffie fwatofty 193b), (**kme** twarzi 193b) a (**wfwem** fwatofty 177b);

KRISTT **G** -é (ot **me** mladofty 4a), **D** -ěj/-é (**fwey** miley matcie 2a / **kfwem** hořpodie 1b), **L** -ěj (**wfwey** tainiczy 2a).

d) Konjugace

– 1. os. ind. prés. sloves 3., 4. a 5. inf. třídy:

KRISTA **Znagyu** gegye...fwatoft 15a, Czo **vczyni** kam fie **obraczy** 21a/vczynym zwas 35a, aya...**nefuzi** 78b, **zadagy** wffiech 102b; **poruczegy** duffy mu 103a;

KRISTB Dyewku gy **wyzy 5a**, **mufy...**spuftyty **3b**;

KRISTC [zakončení bez -m je zde ještě většinové, ale u sloves 4. inf. tř. se již toto zakončení objevuje] aya gyz **wyzy 94a**; nycz **nemyfly 96b**; wtom tye...**wystrzyehagy 93b**;

KRISTD [u tohoto rukopisu se již objevují téměř všechna slovesa, kterých se to týká, se zakončením na -m, výjimku tvoří jen 3 případy] czoz **flyffsym 61a**, Protoz **profym 73b**, Czo **wczynim** kam je **obratim 61a**, **nenalezam 61a/zelegi** toho **44b**, gyz dobrze **wizy 47a**, tobie **wffagi 47a**;

KRISTE [v tomto rukopise je m-ové zakončení téměř pravidlem, výjimka je pouze jedna] **Widim 229a**; Czo **wczynim** kam je **obratim 220b**; znamenie **dawam 174b/Zelegi** toho **189a**;

KRISTT kdyz jie **wraci odpłaczy** tobye **4b**; **wzdielagy** koftel **3a**.

– s-ové participium od sloves *zieti, jieti* (pro ilustraci postačuje bez rozlišení rodů a čísla)

KRISTA pylat **wzem** wodu **100a**, ducha fwateho...fnebes **przigemffe** (chudí lidé) **37a**;

KRISTB **z textu nelze doložit**;

KRISTC **Z TEXTU NELZE DOLOŽIT**;

KRISTD Gezyffe **gemffe...**rucze fwazachu **81a**, *ale také už wzew* Gezyfs chleb y pozehnal **98b**;

KRISTE awfe **wzaw** czoz bozie g⁻t **200a**; **poyaw** marigi...jni ffel **214a**;

KRISTT **z textu nelze doložit**.

Textové ukázky jednotlivých rukopisů

KRISTA: Po těch časiach milosrdie před buoh předstúpivši i poče pokorně mluvíti a říkuci: Vizi, milý hospodine, jež se prvé rady své pravedlnosti již dlúho držíš, proněžto se na své stvoření velmi hněváš. A jižť je čas, aby se rozpomenul na svá veliká milosrdie, neb ty jsi ten, jenžto v svém božství milosrdie neseš nade vše svá učinění. A když milosrdie v tobě bydlí, kak to móż býti, by se někda nesmiloval? Která tobě chvála odtad přicházíe, jenž, jsa přewšemohúci hospodin, nad hubeným se stvořením mstíš, voliv sobě milé sluhy, jichžto s srdce Duchem swatým osvěcoval, jimžto s svá tajemství u budúcích časiach zjevoval, všecky v žalári temném držíš. Tu (si) Isaiáše, Davida, Jeremiáše i jiných s proroków zapomněl. Tu také Mojžieše držíš, s nímžto s někdy milostivě mluvil, jemužto s své božství nad přirozenie člověčie v divnéj brzkosti oka mženíe ukázal. Tak liž chceš na věky v svém hněvě zadržeti svá milosrdie? Ne tak, milý hospodine, ale jižť jest čas, aby se nad hříšnými smiloval! Tehda buoh Otec se na spravedlnost ozřev, k jejie dávnému promluvení propověděl a řka: Zda li zapomene buoh svého smilováníe? [f8b Však jest o mně to psáno, ež má milosrdie jsú povýšena nade vše má učinění. Ktomu pravedlnost odpovědě: Když jest to tak tvému božství líbo, toť čas přewděcný přišel nad hříšnými se smilovati, neb tvé milosrdie vždy bylo, jest i bude na věky. Aj toť, vzkvetl květ, dievka přechístá, vše šlechtnosti plná, jížto jmě Maria, ot niežto tělesenství, když ráčíš, přijieti móžeš. Tehda hospodin, jenžto nechce smrti hříšného, odpověděl skrzě Mojžieše a řka: Viděv, viděl sem velikú strast i núzi lidu mého i sstúpil sem. Jako by řekl: Milostivě sem se ozřel, abych jej vykúpil.

KRISTB: |f|a (po)čse pokorně mluviti a řkúci: Vizi to, hospodine milý, jenž se prvé rady své spravedlnosti již dlúho držíš, pro nižto se na své stvoření velmi hněváš. A jižť jest čas, aby se rozpomanul na svá milosrdenství, neb ty jsi ten, jenžto v svém boství milosrdenství neseš nade vše svá učinění. A když milosrdenství v tobě bydlí, kak to mŏž býti, by se někda nesmiloval? Která tobě chvála ottud přicházíe, ež, jsa převšemohúci hospodin, nad hubeným se stvořením mstíš, voliv sobě milé sluhy, jichžto s srdce Duchem svatým osvěcoval, jimžto s svá tajemství u budúcích časech zjěvoval, všecky v žaláři temném držíš. Mojžíeš, s nímžto s někda milostivě mluvil, jemužto s své božství nad přirození člověcie u vidění brzkosti oka mženie ukázal. Tak liž chceš na věky v svém hněvě zadržeti svá milosrdenství? Ne tak, milý hospodine, ale jižť je čas, aby se nad hříšnými smiloval! Tehda bŏh Otec se na spravedlnost ozřel, k její dávnému promluvení propověděl a řka: |f|b I zda li zapomene bŏh svého smilování? Však jest to o mně psáno, ež má milosrdenství jsú povýšena nade vše má učinění. K tomu spravedlnost odpověd: Když jest to tak tvému božství líbo, tožť čas převděcný přišel nad hříšnými se smilovati, neb tvé milosrdenství vždy bylo, jest i bude na věky. Aj toť, vzkvetl květ převonný, dievka přechístá, všie šlechtnosti plná, jížto jmě jest Maria, ot niežto tělesenství, když ráčíš, přijeti mŏžeš. Tehda hospodin, jenžto nechce smrti hříšného, otpověděl skrzě Mojžíeš a řka: Viděv, viděl sem velikú strast i núzi lidu mého i stúpil sem. Jako by řekl: Milostivě sem se ozřel, abych jě vykúpil.

KRISTC: (O)dtad v sobotu před Květnicí s apostoly do Betanie přišel. A tu, jako se v svatém Čtení píše, k svým apostolŏm promluvil a řka: Aj, teď již vzendemy do Jerusáléma a tu syn člověčí bude prorazen i dán |f89a v ruce, v moc hříšných, i odsúdie jeho na smrt. Tu jeho Šimon malomocný na večeri zval, neb v domu u Marty hospodářem bieše. Na niežto večeri byli Lazař a mnozí z daleka hosté, jež biechu přišli, někteří, aby Ježíše ohlédali, druzí chtíec Lazaře o diviech onoho světa tázati, kak li by se u předpekli nebo u pekle dáo. Neb, jakož pravi svatý Augustin v knihách o božích sloviech, mnoho svatý Lazař divŏv pravil, přišed z onoho světa, kak rozličné muky hříšné duše tam trpie, kakž koli sám toho netrpěl, než svýma očima z daleka viděl. Protož o něm u Písmě nalézáme, ež když onen svět Lazař ohlédal, vrátiv se na tento svět, nikda se nezasmál a řka: Jakž mi dáno věděti, tam hříšných duší hrozně přebývanie, tak mi v srdce více nevende izádné zasmienie. A také se proto nemohu zasmieti, neb sem zkusil, kak jest těžko umřieti.

KRISTD: Hospodine milý, již to vizi, že se dlúho rady své spravedlnosti držíš, pro nižto (se) na své stvoření velmi hněváš. Také jest již tomu dobrý čas, aby se již rozpomenul na své milost, neboť jest nade všechno tvé stvoření. A když milost v tobě bydlí, kterak to mŏže býti, by se někdy nesmiloval? A která tobě otdad chvála přicházíe, |f45a že, jsa všemohúci hospodin, nad hubeným se stvořením mstíš, voliv sobě milé sluhy, kterýchžto srdce duchem svým osvěcoval si, jimžto svatá tajemství u budúcích časech zjevoval si, a v žaláři temném držíš je. Tu Izaiáš, Davida, Jeremiáš a jiných prorokŏv zapomenul si. Tu také držíš Mojžíše, s ním s to někdy milostivě rozmlúval, jemuž s to své milosti okem učenie jsí ukazoval. Takež li chceš v svém hněvě na věky držeti (svá milosrdie)? Ne tak, milý hospodine, ale jižť jest čas, aby se nad hříšnými smiloval! Tehdy milý hospodin na spravedlnost se ozřev, k jejiemu dávnému promluvení propověděl a řka: Zda li zapomene buoh svého smilování? Však jest to o mně psáno, že mé milosrdenství jest povýšeno nad má učinění. K tomu spravedlnost odpovie: Když jest to tak tvému božství líbo, jižť jest čas přišel nad hříšným se smilovati. Aj toť, vzkvetl květ převonný, dievka přechístá,

všie šlechetnosti plná, jejiežto jest jméno Maria, od niežto tělesenstvie, když ráčíš, můžeš přijeti. Tehda hospodin, jenž nežádá žádného hříšného [f45b smrti, odpověděl skrze Mojžíše a řka: Viděv, viděl sem velikú starost i núzi lida mého i zstúpil sem na tento svět. Jakož by řekl: Z milosti sem se ozfel, abych svůj lid vykúpil.

KRISTE: Po těch časéch milosrdenstvie před buoh přistúpivši i poče pokorně mluvit i říkáci: Viziž to, milý hospodine, že se již prvé své spravedlivosti rady dlúho držíš, pro nižto se [f189b na své stvoření velmi hněváš. A jižť jest čas, aby se rozpomenul na svá veliká milosrdenstvie, neb ty si ten, jenžto v svém božství milosrdenstvie neseš nade vše svá učinění. A když milosrdenstvie v tobě bydlí, kterak to muože býti, by se nikda nesmiloval? Která tobě chvála odtud přichází, jenž, sa převšemohúci hospodin, nad hubeným se stvořením mstíš, voliv sobě milé sluh, jichžto s srdce Duchem svatým osvěcoval, jimžto s svá tajemstvie v budúcích časéch zjevoval, všecky v žaláři temném držíš. Tu si Izaiáše, Davida, Jeremiáše i jiných prorokuo zapomněl. Tu také držíš Mojžíše, s nímžto [f190a jsi někdy milostivě mluvil, jemužto s své božstvie nad přirození člověče v divné brzkosti oka mženie ukázal. Tak li chceš na věky v svém hněvě zadržeti svá milosrdenstvie? Ne tak, milý hospodine, ale jižť je čas, aby se nad hříšnými smiloval! Tehdy buoh Otec se na spravedlnost ozřev, k jejie dávnému promluvení odpověděl a řka: Zda li zapomene buoh svého smilování? Však jest to o mně psáno, že má milosrdenstvie jsú povýšena nade vše má učinění. K tomu spravedlivost odpověd: Když jest to tak tvému božství líbo, toť čas převdčný přišel nad hříšnými se smilovati, neb [f190b tvé milosrdenstvie vždy bylo i bude na věky. Aj toť, zkvět květ, panna přečistá, všie šlechetnosti plná, jižto jméno Maria, od niež tělesenstvie, když ráčíš, přijieti muožeš. Tehdy hospodin odpověděl skrze Mojžíše a řka: Viděv, viděl sem velikú strast i núzi lidu mého i sstúpil sem. Jako by řekl: Milostivě sem se ozfel, abych jej vykúpil.

KRIST: Zatiem rozliční lidé vídajíce toho tak nádobného mladečka, an sě k nižádnému světskému řemeslu nevede, jen v své tichosti pokorně chodí, tomu sě divíce, o něm pomlúváchu mezi sobú a takto říkáce: I co z toho mladečka bude, an sě ani učí, ani sě k čemu vede? Tuto již rozuměti můžeš, že nic nečině, slavné skutky činil, jelikož sě jest svým starostám porobiv, pokorný život veda, od cizích lidí potupně řeči o sobě trpěl. Neb kterýž koli člověk svú křehkú mysl přemoha, s pokorným srdcem přebývá, více na tom hrdinstvo ukáže, než by města, hrady i všeho světa moci podbil. Podlé toho rozuma mluví moudrý Šalomón a řka: Lepí jest člověk [f2b pokorný než muž silný. A ktož nad svú myslí panuje, silný jest dobyvač měst tvrdých. Pak li by kto řekl, proč jest tak náš Spasitel znamenitú pokoru nesl? To jest učinil ne proto, by jemu toho třeba bylo, ale aby ny naučil. Pronežto hrozné o tom mysliti, jež sě smie kdy nešlechtné srdce člověčie u pýše vzněsti, vida i znamená svého Spasitele na tomto světě tak pokorně bydlivše až do třicátého léta, do toho času ižádných divův nečinil. O tom jest řekl sám Ježíš ve Čtení svatého Jana evangelisty a tak řka: Když přijde utěšitel, jehožto vám já posli od Otcě, ducha pravedlnosti, jenž od Otcě pochází, ten svědečstvie dá o mně a vy budete svědčiti, neb ste se mnú od počátka mého kázanie. Neb jest od třicátého léta kázati počal. O tom sě také v knihách o Skutcích apostolských píše, ež když svatý Matěj miesto Judášě apostoem volen, tehda svatý Petr apostol, vstúpiv prostřed jiných apostolův, řekl: Čstní mužie, bratřie milá, musíme z těchto ctných mužuo místo točíš Judášě apostola jednoho voliti. Točíš jakžto jest byl ten počet apostolský od toho počátka, jakž jest mezi ny všel hospodin Ježíš, počínaje věk třicát let. A také kak by svatý Jan, křtitel boží, byl

předběhů Ježíšův, by Ježíš počal byl prvé kázati než jeho svatý křtitel. Pronežto to svaté jmě Písmo drží i potvrzuje, ež jest náš Spasitel ve třidcát létech kázati počal a divy činiti, jakžto sú svatí evangelisty a jiní mnozi světi popsali. A v tom čase, prvé než došel třidcát let, kak jest náš Spa(sitel)

K specifickým lexémům v jazyce pravoslavných křesťanů na Moravě

Eva Hrdinová

Olomouc

Motto: „A nemohu nevzpomenouti prvenství Olomouce i ve věci, která má největší význam pro budoucnost Pravoslaví v našem národě. Je to požadavek, aby Pravoslaví nebylo, případně nestalo se u nás útvarem umělým, který by širokým vrstvám národ-ním jevil se prvkem cizím, ale aby srostlo s naším národním prostředím...“

(Biskup Gorazd, Kalendář 1999, s. 112 – 113)

1. Není všeobecně známo, že existují mluvčí českého jazyka, kteří v dnešní době běžně užívají lexémů typu *jerej*, *myropomazání*, *blahodat'*..., tedy lexémů ne vždy známých a ne vždy srozumitelných. Skupina, která těchto lexémů užívá při své náboženské komunikaci, jsou pravoslavní křesťané žijící asi v počtu dvaceti tisíc v České republice. Jako jiná profesní nebo zájmová sociální seskupení užívá i pravoslaví svébytný jazyk, jehož specifická spočívá právě v lexikálních jednotkách v něm obsažených. Náboženské lexikum pravoslavných křesťanů má své těžiště především ve výpůjčkách z církevní slovanštiny a jiných slovanských jazyků. Ačkoli mnohé z lexémů náboženského lexika pravoslaví vzbuzují dojem archaičnosti, je jejich archaičnost mnohdy pouze zdánlivá. Většina ze zmíněných lexikálních výpůjček se do češtiny dostala teprve ve dvacátých letech dvacátého století.

1.1. Ve svém příspěvku bych chtěla pojednat o některých specifických lexémech užívaných v náboženském lexiku pravoslavných křesťanů žijících v České republice a všimnout si jejich původu a způsobu začlenění těchto lexémů do systému českého jazyka. Se začleněním cizích lexikálních výpůjček do určitého jazyka souvisí i jejich přítomnost ve slovnících. Proto bude součástí této práce (viz příloha I a II) i informace o výskytu lexikálních výpůjček z oblasti náboženského lexika pravoslavných křesťanů v českých slovnících (viz příloha I a II).

1.2. Při výzkumu specifických lexémů náboženského lexika pravoslavných křesťanů u nás jsem se soustředila na psané a mluvené texty pravoslavných křesťanů

ťanů žijících na střední Moravě v okolí Olomouce. Právě v této oblasti je tato církev mezi obyvatelstvem dobře zastoupena a má zde i kontinuální tradici¹.

2. Zmínila jsem již o tom, že pro náboženský jazyk pravoslavných křesťanů u nás jsou typické lexikální výpůjčky. K jejich přejímání došlo v době, kdy čeština již z církevní slovanštiny nečerpala. Motivaci těchto přejímek pomůže osvětlit krátký nástin dějin pravoslavné církve v českých zemích.

2.1. České země, vedle Polska, Slovenska, Slovinska a Chorvatska, bývají po stránce náboženské a kulturní více spojovány s areálem SLAVIA LATINA, nežli s areálem SLAVIA ORTHODOXA², kam patří např. Rusko, Ukrajina, Bělorusko, Srbsko, Bulharsko a Makedonie (srov. Dalewska-Greň, 1997, s. 560). Geografická poloha českých zemí však způsobila, že tato oblast byla spíše na hranici mezi oblastmi vlivu Byzance a Říma. Ačkoli v české politice později převážila prozápadní orientace, existovaly zde snahy o kontakt s náboženským a kulturním područím Byzance.

2.2. Za počátek působení pravoslavné církve³ v Čechách a na Moravě bývá zejména pravoslavnými historiky považována činnost cyrilometodějské mise na Velké Moravě po roce 863 (srov. Aleš, 1996). V této době se také do našich zemí dostávají překlady liturgických a jiných náboženských textů především z řečtiny do jazyka Slovanů. Slovanská východní liturgie se z Velké Moravy dostala mj. i do Čech, kde se udržela až do jedenáctého století. Snaha o kontakt s pravoslavnými kláštéry v Uhrách a na Kyjevské Rusi je spojována s působením Sázavského kláštera kolem roku 1053.

2.3. V dalších staletích se české země přiklonily k západní latinské kultuře a staroslověnská kultura zde zanikla. O návrat k východnímu křesťanství se pokoušejí až husité, kteří v letech 1451 – 1453 jednají v Konstantinopoli o připojení k řecké pravoslavné církvi, v níž spatřovali ideál původního křesťanství (srov. Aleš, 1996). Sjednocení s pravoslavím bylo i cílem některých Českých bratří, ale ani husité ani oni sjednocení nedosáhli. Jejich úsilí zabráni-

¹ Protože se v této práci omezují na moravskou oblast, adjektivum „český“ vztahující se k pravoslavným reáliím užívám ve vztahu k dnešnímu státu Česká republika jako celku skládajícímu se z Čech, Moravy a Slezska a ne k Čechům samotným. Stranou ponechávám náboženský jazyk pravoslavných křesťanů na Slovensku.

² Pojem *Pax Slavia Orthodoxa* užívá rovněž Z. Trösterová, uvádějíc, že pojem *Slavia orthodoxa* (*Pax Slavia Orthodoxa*) pro kulturní a historický areál pravoslavné církve užívá N. I. Tolstoj, např. ve své publikaci *Istorija i struktura slavjanskich literarnych jazykov*, Moskva 1998 (Trösterová, 1993, s. 3, 45).

³ Za svébytnou náboženskou instituci je pravoslaví považováno od roku 1054, kdy se při schizmatu z roku 1054 rozdělilo dosud jednotné křesťanstvo na církev západní, katolickou a východní, pravoslavnou. Předpokládá se, že cyrilometodějská Velká Morava znala obojí rítus, jak západní, tak východní. Z důvodu samostatnosti pravoslavných národních církví hovořím v této práci jak o „pravoslavné církvi“, tak i o „pravoslavných církvích“, tedy o „pravoslavné církvi ruské, řecké...“ Zmiňuji-li se o křesťanství západního ritu, užívám adjektiva „katolický“ i „římskokatolický“ v synonymním významu.

ly nepříznivé okolnosti, jako např. turecké výboje v Řecku. Války s Turky a panování katolických Habsburků způsobily dlouhodobé přerušení vztahů českých zemí s areálem SLAVIA ORTHODOXA.

2.4. Pravoslaví jako církevní organizace se proto na území Čech dostává až v devatenáctém století v souvislosti s příchodem ruských obchodníků a šlechty, kolem kterých se začali sdružovat i pravoslavní Češi. Roku 1874 byl vysvěcen první pravoslavný chrám v českých zemích, chrám sv. Mikuláše na Staroměstském náměstí. Bohoslužby byly v tomto chrámu slouženy v církevní slovanštině ruské redakce. Užívání českých liturgických textů bylo mizivé. Česká pravoslavná teologická terminologie proto téměř neexistovala.

2.5. Jedním z prvních překladů církevněslovanské pravoslavné liturgie do češtiny je *Mše pravoslavná svatého Jana Zlatoústého*, anonymní překlad připojený k církevněslovanskému textu, který vydal roku 1885 slovníkář Josef Rank (srov. Mše, 1885). Za skutečnou dobu vzniku a vývoje české pravoslavné náboženské terminologie je považována doba následující po roce 1924, kdy byla založena Československá pravoslavná církev. Tehdy se rozvinula překladatelská činnost Vladimíra Gruzína a biskupa Gorazda (občanským jménem Matěje Pavlíka). Zatímco Gruzínovy překlady modlitebních textů byly užívány pouze místně, pokusil se biskup Gorazd o systematické převádění církevněslovanských náboženských textů do češtiny. V návaznosti na již existující překlady pořídil biskup Gorazd s několika spolupracovníky v moravské Olomouci překlad bohoslužebných textů do češtiny, které byly shrnuty do modlitební knihy *Sborník modliteb a zpěvů pravoslavné církve*, tzv. *Gorazdova sborníku*, který vyšel roku 1933 v Praze (srov. Sborník, 1933).

2.6. Při své překladatelské činnosti stál biskup Gorazd před nesnadným úkolem. V českých zemích neexistovala náboženská terminologie pravoslavné církve, pomocí níž by mohly být pojmenovány náboženské reálie. Zavádění náboženského lexika jiných denominací nepřicházelo v úvahu. Protestantská terminologie nebyla schopna pojmenovat pravoslavné reálie, protože je neznala. Totéž platilo i pro náboženskou terminologii katolickou, která navíc obsahovala pro některé věřící negativní konotace⁴. Podobnost církevní slovanštiny a jiných slovanských jazyků s češtinou umožnily, že bylo možné přejímat do češtiny náboženské lexikum z těchto jazyků.

2.7. Biskup Gorazd se proto stal iniciátorem lexikálních výpůjček z církevní slovanštiny. Přes církevní slovanštinu se tak dostaly do češtiny lexémy různého druhu, jak bude níže demonstrováno. Kromě církevní slovanštiny sahal Gorazd i k živým jazykům pravoslavných zemí. Dalším pramenem, z něž biskup Gorazd ve svých překladech čerpal, byl jazyk Bible kralické, která hrála roli

⁴ Vztah mezi římským katolicismem a pravoslavím nebyl ve dvacátých letech dvacátého století jednoduchý. V souvislosti s nechutí k římskokatolické církvi kvůli její vazbě na rakousko-uherskou politiku a nechutí k reformám, přestupuje mnoho katolíků k pravoslavné církvi. Mezi ně patřil i někdejší kněz římskokatolické církve Matěj Pavlík.

symbolu češství a národa. Fenomén národa je v pravoslaví shledáván jako důležitý. Na rozdíl od katolicismu jsou totiž pravoslavné církve církvemi národními, nemajíce jednotné správní centrum – obdobu římského Vatikánu. Bible kralická představovala také překlad Písma svatého vzešlý z nekatolického prostředí a mohla být pravoslavným věřícím blízká i z tohoto důvodu.

2.8. Nové lexémy zavedené do češtiny Gorazdovou překladatelskou činností se v brzké době v církvi vžily. Pro mnoho pravoslavných věřících se nová slovní zásoba stala symbolem jejich víry, svébytnosti a z této svébytnosti vyplývající exkluzivity (srov. Hubáček, 1981, s. 22) a udržela se⁵ až do dnešních dnů. Situace pravoslaví se od dob Matěje Pavlíka změnila. Pravoslavná církev u nás, Pravoslavná církev v českých zemích a na Slovensku je od roku 1951 samostatná a nespadá ani pod správu srbské církve jako v době před II. světovou válkou. Nespadá ani pod jurisdikci pravoslaví ruského jako v letech poválečných. Česká náboženská terminologie je již vytvořena. I přesto dochází ojediněle k přejímání cizích lexikálních výpůjček do češtiny, což je dáno kontaktem pravoslaví v českých zemích s pravoslavnými církvemi zemí jiných a přejímáním jejich reálií.

2.9. Pravoslaví se v Čechách nestalo většinovým náboženstvím. Proto je i jeho náboženská slovní zásoba pro nepravoslavné mluvčí exotická. Vedle jazyků, z nichž bylo čerpáno, je většině mluvčích neznámá realita, kterou zmíněné lexémy označují. Mezi specifické lexikální výpůjčky náboženského jazyka pravoslaví patří především teologické a liturgické termíny, dále názvy sakrálních budov a jejich zařízení, svátků, zvyků a osob v církvi činných nebo s ní jinak spjatých.

3. Zmínila jsem, že základem českého náboženského lexika pravoslaví jsou lexikální výpůjčky. Tyto lexémy je možno rozdělit podle jejich původu do dvou skupin. Jsou to lexikální výpůjčky z církevní slovanštiny a lexikální výpůjčky z živých slovanských jazyků, případně z rumunštiny a řečtiny. V příloze I této práce uvádím některé specifické lexémy opatřené paralelami ze slovanských jazyků těch oblastí, které měly vztah k českému pravoslaví. Půjde o paralely z církevní slovanštiny, ruštiny, ukrajinštiny a srbštiny. Srovnání s jinojazyčnými paralelami ukáže, z kterých jazyků bylo do češtiny nejvíce čerpáno. Paralely z jazyků, které užívají jiných grafických systémů než latinky, tj. cyrilské abecedy, přepisují do latinky⁶. Co se týká našeho materiálu, početně zde převažují církevní slovanismy⁷.

⁵ Přerыв v kontinuálním užívání náboženského jazyka pravoslavné církve v českých zemích tvořila léta 1942 – 1945. Tehdy byla církev zakázána kvůli účasti některých jejích činitelů na atentátu proti zastupujícímu říšskému protektorovi Reynhardu Heydrichovi.

⁶ Při transliteraci ruských, ukrajinských a srbských lexémů postupují podle zásad normy ČSN 01085 z roku 1970.

⁷ Toto tvrzení dokládám vlastní excerpcí náboženského lexika z oblasti pravoslavné církve. Lexémy jsem excerpovala z psaných a mluvených náboženských textů pravoslavných křesťanů. Korpus materiálu, o který se opírám, činí kolem dvou set lexémů.

3.1. Ne všechny zde uvedené lexémy spojené s náboženským lexikem pravoslavi přešly do češtiny za biskupa Gorazda. Určité lexémy označující pravoslavné reálie pronikly již dříve např. zásluhou překladatelů literárních děl ze zemí areálu SLAVIA ORTHODOXA, cestovatelů do těchto zemí, katolických církví východního obřadu⁸ nebo později díky ruské církevní jurisdikci. Některé lexémy také byly doloženy ve staré češtině, zanikly a zpětně se objevují jako lexikální výpůjčky. Chronologii těchto lexikálních výpůjček neuvádím, protože přesahuje rámec této práce.

3.2. Všimněme si nyní typů lexikálních výpůjček z církevní slovanštiny. Skupina lexikálních výpůjček z církevní slovanštiny obsahuje jak grecismy, tedy výpůjčky z řečtiny, které přešly do církevní slovanštiny v téměř nezměněné podobě, tak „vlastní církevní slovanismy“. Vlastními církevními slovanismy rozumím lexikální výpůjčky z církevní slovanštiny, a to především církevněslovanské lexémy neřeckého původu. Jako samostatné skupiny v rámci církevních slovanismů uvádím kalky, tedy doslovné překlady z řečtiny (jedná se o lexémy typu *rukopoložení*, *blahodat'*), kde byly přeloženy oba komponenty, a polokal-ky, tj. hybridní složeniny, u nichž jeden komponent zůstává „nepřeložen“, zatímco druhý má podobu slovanskou (např. lexém *myropomazanje*).

3.3. Lexikální výpůjčky z řečtiny se dostávají do slovanštiny v souvislosti s pronikáním křesťanství mezi slovanské obyvatelstvo. Známý jsou již v době cyrilometodějské. Označují většinou Slovanům dříve neznámé křesťanské reálie, s nimiž se Slované seznámili prostřednictvím Řeků, zpravidla z oblasti náboženské terminologie. Lexikální výpůjčky typu *jerej* (= kněz) z řec. *hiereos*, *episkop* (= biskup) z řec. *episkopos* nebo *myro* (= myrha, vonná masť) z řec. *myron*, které jsou doloženy v nejstarších staroslověnských památkách (srov. Hauptová, 1968; Večerka, 1984) se tak znovu dostávají do užívání v češtině.

3.4. V menší míře než jak tomu bylo v případě grecismů, se do češtiny přes církevní slovanštinu dostávají i církevněslovanské kalky někdejších řeckých lexémů, jako např. *blahodat'* (= milost) z řec. *euergetes* nebo *bohorodice* (= matka Boží, Maria) z řec. *theotokos*. Poté, co byly přejaty do češtiny, byly církevněslovanské lexémy kalkovány minimálně. V poslední době však dochází k vytváření českých kalků cizích slov, a to zejména lexémů řeckého původu. Tyto kalky většinou patří k idiolektům, zejména k idiolektům překladatelským, např. čes. jednoslovné *vždypanna* (= vždycky panna, titul matky Boží) za řec. *aeiparthenos*, kterému odpovídá csl. *prisnoděva*. V omezené míře byly rovněž přejímány hybridní složeniny, jako např. *myropomazání* (= církevní obřad) z řec. *myron* a slov. *pomazanje* (= pomazání).

3.5. Z církevní slovanštiny přešla do češtiny také skupina vlastních církevních slovanismů, která zahrnuje lexémy různorodého původu a charakteru,

⁸ Katolické církve východního obřadu (též řeckokatolická či uniatská církev) vznikly v šestnáctém století připojením části pravoslavných věřících pod svrchovanost církve římskokatolické. Obřady ani bohoslužebným jazykem se neliší od církví pravoslavných.

z nichž některé byly doloženy již v nejstarších stsl. textech, např. *vладыка*⁹ (= pravoslavný biskup) (srov. Hauptová, 1968).

4. Čeští pravoslavní křesťané potřebovali liturgickou terminologii. Ta byla většinou přejata z liturgických textů církevní slovanštiny. Jiná situace nastala ovšem, pokud bylo potřeba pojmenovat ty církevní reálie, které nebyly doloženy v liturgických textech a pro něž nebylo v českém jazyce do této doby pojmenování. Překladaatelé proto spatřovali nutnost čerpat z jiných slovanských jazyků. Některé české neologismy byly lokálně a časově omezené, srov. např. zaniklé *paní duchovní* jako označení pro manželku pravoslavného kněze. Lexém byl užíván ve 20. letech dvacátého století v okolí Olomouce a do širšího užívání nevyšel. Jako označení pro „manželku kněze“ se vžil lexém *матушка*, který je doložen v ruštině ve významu „maminka, manželka kněze“ (srov. Velký rusko-český slovník, 1959, s. 211)¹⁰. Přes živé slovanské jazyky se opět do češtiny dostávaly např. někdejší grecismy, např. ve 20. letech dvacátého století užívané lexémy *paroch* (= farář) a *parochie* (= farnost), které se do češtiny dostaly prostřednictvím srbštiny.

4.1. Jako jazyk, ze kterého se čerpalo nejvíc, posloužila ruština. Šlo o jazyk největší pravoslavné země, která navíc s Československem přímo sousedila a byla s ním později i jurisdikčně spjata. V Čechách rovněž působila již od 19. století ruská zahraniční pravoslavná církev, takže lexémy přejaté z ruštiny nebyly pravoslavným Čechům tak cizí, jak by se mohlo na první pohled zdát. Při přejímání lexiálních výpůjček do češtiny lze uvažovat i o vlivu ukrajinštiny. Pravoslavné reálie existující v Rusku byly známy i v oblasti Ukrajiny a lexémy, které tyto reálie označují, se od sebe v ruštině a v ukrajinštině podstatně neodlišují. Vzhledem k vlivu ruské pravoslavné církve v Čechách je možné považovat české lexikální výpůjčky z ukrajinštiny za méně pravděpodobné. Ukrajinštinu coby pramen lexikálních výpůjček do češtiny však zcela opomenout nelze, a to především kvůli sousedství Československa s dnešní Ukrajinou. O přímém vlivu ukrajinštiny na češtinu je možno uvažovat až v souvislosti s mluvou věřících ukrajinského původu nebo tzv. volyňských Čechů¹¹.

4.2. Ačkoli pravoslavná církev v našich zemích spadala ve svých počátcích pod správu církve srbské, neuplatnila se srbština jako pramen lexikálních výpůjček, vyjma počátečního období působení pravoslavné církve ve dvacátých letech dvacátého století. Důvodem mohla být vzdálenost obou zemí – Československa a Srbska a také krátká doba jejich koexistence.

⁹ Pro lexém *vладыка* s příponou u Slovanů zcela neobvyklou, ale ve vědštině častější (-uka) se přikláním k názoru Václava Machka, který jej považuje za „domácí od nejstarších dob“ a odvozuje jeho původ z **voldo*, *volsti* (Machek, 1997, s. 643).

¹⁰ Lexém *матушка* je doložen i v ukrajinštině, a to ve významu „maminka, manželka kněze“. Navíc oproti ruskému a českému úzu se užívá i pro označení titulu řeholní sestry (srov. Ukrajinsko-český slovník, 1994, I, s. 523).

¹¹ Tzv. volyňští Češi jsou lidé, kteří v devatenáctém století odešli za prací do carského Ruska na území dnešní Ukrajiny, a jejich potomci, kteří se po II. světové válce vraceli zpět do Československa.

5. Jak lexikální výpůjčky z církevní slovanštiny, tak i lexikální výpůjčky z živých slovanských jazyků se začlenily do jazykového systému češtiny. Počešťování probíhalo na rovině hláskoslovné, morfologické a lexikální. Hláskoslovné přizpůsobení dokumentuje např. čes. *bohorodice* za csl. *bogorodica*. Po stránce lexikální došlo k vytváření kalků a polokalků a k odvozování nových lexémů, např. ženských tvarů (viz příloha I). Lexémy se přizpůsobily i českému morfologickému systému, tedy zejména flexi. Výjimku tvoří pouze citátová slova, tj. slovní spojení, která se do češtiny dostala přes církevní slovanštinu z řečtiny nebo byla přejata z řečtiny přímo a zůstala v nesklonné podobě, např. *axios* (= důstojný) z řec. *axios* či *is polla eti despota* (= na mnohá léta, pane / vладыko) z řec. *eis polla eti, despota*.

5.1. Překladatelé byli svým zaměřením teologové, přejímání lexikálních výpůjček sloužilo hlavně k tomu, aby existovala náboženská terminologie pravoslavné církve. Nebyla vytvořena žádná kodifikační příručka a počešťování lexikálních výpůjček neprobíhalo systematicky. Proto vedle sebe najdeme různé varianty lexémů označující totéž, např. *igumena*, *igumenija* a *igumenka* (= představená kláštera) nebo *divotvorec*, *divotvůrce*, *divotvorce* nebo dokonce csl. *čudotvorec*.

5.2. Z hlediska schopnosti konkurovat domácím lexémům, můžeme lexikální výpůjčky náboženského jazyka českých pravoslavných křesťanů rozdělit na lexémy, kterým nekonkuruje odpovídající domácí lexém (např. *mátuška*), a na lexémy, které mohou být s českými ekvivalenty volně zaměňovány (např. *chrám* – *církev* – *kostel*).

Pozornost si zasluhuje také sémantická jednoznačnost či mnohoznačnost (tj. polysémie a homonymie) lexikálních výpůjček v češtině. Většina lexémů je významově jednoznačná (např. *čotky* = modlitební šňůra korálků), objevují se ovšem i lexémy mnohoznačné (např. *episkop* = biskup, ale i fyzikální přístroj k promítání neprůhledných papírů, srov. SSJČ, 1960, I, s. 461).

5.3. I přes začlenění do českého jazykového systému si české náboženské lexikum oblasti pravoslaví uchovává pozici na periférii jazykového systému, což je dáno relativně úzkým okruhem uživatelů tohoto náboženského lexika. Český náboženský jazyk pravoslaví se tak liší od náboženského jazyka zemí oblasti SLAVIA ORTHODOXA, kde je náboženské lexikum pravoslavných církví obecně známé a rovněž doložené ve slovnících.

6. Pro současný stav českého náboženského lexika pravoslavné církve platí několik následujících tendencí. Na jedné straně dochází ke konkurenci lexikálních výpůjček a lexémů domácích, na druhé straně vznikají lexikální výpůjčky nové (např. z řečtiny či rumunštiny¹²), které konkurují lexikálním výpůjčkám starším. Tento stav je patrný např. u lexémů *rjasofor* – *poslušník* – *dokimos*,

¹² Lexikální výpůjčky z rumunštiny začaly být do češtiny přejímány v devadesátých letech dvacátého století v souvislosti s příchodem rumunských řeholních sester a duchovních na Moravu.

které označují totéž, tedy „uchazeče o vstup do mužského řeholního společenství“. O užívání lexémů ze strany věřících vypovídá především jejich věk, charakter a národnost. Obecně je možno říci, že starší generace uživatelů náboženského lexika pravoslavlí dává přednost vlastním církevním slovanismům před grecismy. Tato generace se totiž setkala s jejich zvýšeným užíváním po II. světové válce. Podobně tato skupina upřednostňuje i domácí lexémy české, na něž byla zvyklá z římskokatolického prostředí. Grecismy, navozující univerzalitu a exkluzivitu pravoslavných církví, stejně jako i nepočestěné církevní slovanismy, jsou zase oblíbeny v řadách mladších věřících, zejména konvertitů, tj. lidí, kteří přišli do církve až v dospělém věku. Ti se vědomě rozhodli pro životní styl pravoslavného křesťana a tím i pro náboženské lexikum. Jejich zvýšené užívání specifických náboženských lexémů je dokladem obecnější tendence. O snahách nově příchozích přičlenit se k určité skupině vypovídá především fakt, že užívají kód této skupiny, nesrozumitelný (v tomto případě nepravoslavnému) okolí, leckdy ve větší míře, než jak to činí dlouhodobější příslušníci této skupiny, a často v situacích, kde užití kódu není bezpodmínečně nutné (srov. Hubáček, 1981, s. 262).

6.1. Pomezí charakter náboženského lexika pravoslavných křesťanů v našich zemích souvisí s jeho již výše zmíněným specifickým vznikem a charakterem. Skutečnost, zda by mohlo dojít ke změně tohoto stavu, závisí na mimojazykových okolnostech kulturních a politických. Pro budoucnost se nabízí několik možností vývoje. Jedním z nich by byl přechod náboženského lexika české pravoslavné církve z jazykové periferie do jazykového centra, jak je tomu v zemích areálu SLAVIA ORTHODOXA, který se však vzhledem k absenci staleté kontinuity existence pravoslavlí v našich zemích a vzhledem k nevysokému počtu pravoslavných věřících nezdá být příliš pravděpodobným.

6.2. Další tendencí by mohlo být upuštění od lexikální mnohotvárnosti. V české jazykové oblasti by to mohl být příklon k většinovému lexiku římského katolicismu, a to k domácím lexémům s obecným významem, např. *mnich*, *kostel* místo *monach*, *chrám* / *církev*. V některých případech by došlo k oslabení sémantických rozdílů teologického charakteru mezi některými lexémy, např. *myrovat* není totéž co *žehnat*¹³. S touto tendencí by mohla souviset i snaha po větší demokratizaci jazyka, která je patrná u některých křesťanských církví, a to snaha po zavádění náboženského slangu (srov. Grygerková, 2001). Slangové lexémy se však v náboženském jazyce pravoslavlí neuplatňují, což platí i pro některé pravoslavné církve jiných zemí (srov. Bey, 2001, Randjelovič, 2001). Změna tak zásadního charakteru by musela být podmíněna pouze hlubokou proměnou pravoslavné církve samotné. Pravoslavlí totiž klade velký důraz na tradici a lexikum spojené se sakrální oblastí nemůže být svévolně měněno.

¹³ Zatímco *myrovat* (nekodifikováno) znamená „mazat při bohoslužbě věřící svatým olejem, tj. svatým myrem“, je význam slova *žehnat* širší, a to „udílet požehnání“ (SSČ, 1978, s. 736).

6.3. Pro další osud specifického náboženského lexika pravoslavných křesťanů se jako nejpravděpodobnější jeví zachování statu quo, tedy další existence tohoto lexika s možností občasných lexikálních výpůjček z jiných jazyků. Přejímání lexikálních výpůjček a příští podoba lexémů souvisí s vývojem češtiny, stejně jako i s faktory nejazykovými, totiž s budoucí situací pravoslavné církve v českých zemích, s její vazbou na pravoslavné církve jiných zemí a s okolnostmi politickými a kulturními.

Literatura

- ALEŠ, P.: Pravoslavná církev u nás. Přehled dějinné cesty. Olomouc 1996.
DALEWSKA-GREŃ, H.: Języki słowiańskie. Warszawa 1997.
GRYGERKOVÁ, M.: Současný církevní slang v české republice. Olomouc 2001 (doktorská disertační práce).
HAUPTOVÁ, Z.: K otázce analýzy staroslověnského lexika. In: Slavia XXXVII, sešit 2. Praha 1968, s. 226 – 234.
HUBÁČEK, J.: O českých slanzích. Ostrava 1981.
TRÖSTEROVÁ, Z.: Církevní slovanština jako spisovný jazyk areálu Slavia Orthodoxa – centra církevně-slovanské kultury v průběhu staletí. Ústí nad Labem 1993.
VEČERKA, R.: Staroslověnština. Praha 1984.

Prameny

- Aleš, P.: Vejdu do domu tvého. Hostinné 1999.
Bey, I.: Dopis Evě Hrdinové ze dne 1. 6. 2001.
Djačenko, G.: Polnyj cerkovno-slavjanskij slovar. Moskva 1900.
Hlas pravoslavi. Věstník české pravoslavné eparchie, ročník 1945, Praha.
Hlas pravoslavi. Věstník české pravoslavné eparchie, ročník 1946, Praha.
Hlas pravoslavi. Věstník české pravoslavné eparchie, ročník 1947, Praha.
Hlas pravoslavi. Časopis pravoslavné církve v českých zemích, ročník 1998, Praha.
Jakovljevič, S.: Doteky odjinud. Olomouc 2000.
Jubilejní sborník k 1100. výročí smrti sv. Metoděje, arcibiskupa Velké Moravy. Ed. P. Aleš. Praha 1985.
Klimeš, L.: Slovník cizích slov. Praha 1998.
Machek, V.: Etymologický slovník. Praha 1997.
Mirkovič, L.: Pravoslavná liturgika I. Prešov 1994.
Mirkovič, L.: Pravoslavná liturgika II. Prešov 1994.
Mše pravoslavná svatého Jana Zlatoústého. Ed. J. Rank. Praha 1885.
Otče náš. Modlitby pravoslavného křesťana. Ed. B. Aleš. Soluň 1994.
Orthodox revue. Časopis pro pravoslavnou teologii, 2. Praha 1998.
Pravoslavný kalendář 1999. Ročenka s kalendářem a duchovním čtením. Olomouc 1998.
Pravoslavný kalendář 2000. Ročenka s kalendářem a duchovním čtením. Olomouc 1999.

Pravoslavnýj cerkovnyj kalendar 1999. Moskva 1998.
 Randjelović, D.: Dopis Evě Hrdinové ze dne 3. 2. 2001.
 Rusko – Ukrajinskij slovar, díl I. – III. Hl. red. J. A. Bagmut. Kyjev 1970.
 Sborník modliteb a zpěvů pravoslavné církve. Ed. M. Pavlík. Praha 1933.
 Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Red. J. Filipec. Praha 1978.
 Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Red. J. Filipec. Praha 1994.
 Slovník spisovného jazyka českého. I. – IV. díl. Praha 1960.
 Služebnik. Beograd 1983.
 Stěpanova, L. – Vychodilová, Z.: Reálie ruské pravoslavné církve. Olomouc 1998.
 Srbijan, V.: Čuda Presvete Bogorodice Lepavinske. Sokolovac 2000.
 Veliy sbornik7. Čast6 pervaja: Časoslov7. Oktoich7 i Obščaja Mineja. Praha 1951.
 Ukrajinsko-český slovník, díl I. A – O. Red. A. Kurimová a kol. Praha 1994.
 Velký rusko-český slovník, díl II. K – O, díl IV. R – S. Red. L. Kopecký, B. Havránek, K. Horálek. Praha 1953.
 Vitković, D.: Srpska pravoslavna crkvena opština, parochija i škola u Zagrebu. Zagreb 1985.

Při excerpci paralel dále pomohli:

Paralely srbské pořídil Milenko Popović, duchovní správce srbské pravoslavné církevní obce v Zagrebu (Chorvatsko) a další členové církevní obce a pracovníci krajanské knihovny Središnja knjižnica Srba u Hrvatskoj. Ukrajinské a ruské paralely pořídili: Taras Smereka, absolvent Teologické fakulty Záhřebské univerzity (Teološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu), Oksana Šatkovska a Olena Kovalska, studentky slavistiky ze Lvova (Lvivskij nacionalnijnj universitet, Ukrajina), Světlana Volgina, studentka slavistiky z Rigy (Latvijas Universitate, Lotyšsko), Vladimír Karanevič, student Teologické fakulty Prešovské univerzity (Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity, Prešov, Slovensko) a Tat'jana Galčenkova z Olomouce. S nejasnostmi vyplývajícími z excerpcce lexika pravoslavných křesťanů na Moravě pomohli radou: prof. ThDr. Pavel Aleš z Teologické fakulty Prešovské univerzity (Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity, Prešov, Slovensko) a RNDr et Mgr. Petr Novák, duchovní správce pravoslavné farní obce v Olomouci, Illya Bey, student Teologické fakulty Prešovské univerzity (Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity, Prešov, Slovensko) a Dejan Randjelović a Jiří R. Stránský, členové Besedy pravoslavné mládeže v českých zemích. Všem touto cestou děkuji.

Zkratky

csl. = církevní slovanština

rum. = rumunština

rus. = ruština

řec. = řečtina

srb. = srbština

ukr. = ukrajinština

7 = tvrdý jer

6 = měkký jer

+ = neužívaný, zaniklý lexém

Příloha I – Lexikální výpůjčky z oblasti pravoslavlí a jejich jinojazyčné paralely

Specifické lexémy užívané pravoslavnými křesťany byly čerpány z jiných, především slovanských jazyků. Motivaci těchto lexémů pomohou ozřejmit jejich paralely z řečtiny, církevní slovanštiny, ruštiny, ukrajinštiny a srbštiny. Řecké paralely uvádím v klasické podobě, pokud je nutné, píší rovněž i paralelu v řečtině byzantské.

- **blahodat'** (=milost), řec. *euergetes*, *charis*, csł. *blagodat*⁶, rus. *blagodat'*, ukr. *blahodati'*, srb. *blagodat*
- **bohorođice** (= Maria, matka Boží), řec. *theotokos*, csł., rus. *bogorodica*, ukr. *bohorođycja*, srb. *bogorodica*
- **církev** (= společenství věřících, pravoslavný chrám), řec. *kyriake* (*kyriaki*) (= dům Páně), csł. *cerkov*⁶, rus. *cerkov'*, ukr. *cerkva*, srb. *crkva*
- **dokimos** (= uchazeč o vstup do mužského řeholního společenství), řec. *dokimos* (= vyzkoušený), csł., rus., ukr., srb. – nezjištěno
- **čotky** (= modlitební šňůra korálků), řec., csł. – nezjištěno, rus. *čjotki*, ukr. *čotky*, srb. *brojanice*
- **episkop** (= biskup), řec. *episkopos*, csł. *episkop*⁷, rus., ukr. *jepiskop*, srb. *episkop*
- **igumen** (= představený mužského řeholního společenství), řec. *hegumenos* (*igumen*) (= vládce), csł. *igumen*⁷, rus. *igumen*, ukr. *ihumen*, srb. *iguman*
- **igumena, igumenka, igumenija** (= představená ženského řeholního společenství), řec. *hegumene* (*igumeni*), csł. – nezjištěno, rus. *igumeňja*, ukr. *ihumenja*, srb. *igumanija*
- **jerej** (= titul kněze), řec. *hiereus* (*ierevs*), csł. *ierej*, rus. *ijerej*, ukr. *ijerej*, srb. *jerej*
- **jurodivýj** (= blázen pro Krista, člověk, který se ve starém Rusku z náboženských důvodů vydával za duševně nemocného člověka), řec. *moros*, csł. *jurodivyj*, rus. *jurodivyj*, csł. *jurodyvj*, srb. *jurodivi*
- **majka** (= matka, titul řeholní sestry nebo představené ženského řeholního společenství), řec. *meter* (*mitir*), csł. *mat*⁶, rus. *mat'*, ukr. *matuška*, srb. *sestra* (ve významu "řeholnice") a *majka* (ve významu "představená"), rum. *maica* v obojím významu
- **mátuška, mat'uška, māt'uška** (= manželka kněze), řec. *presvitera*, csł. – nezjištěno, rus. *mātuška, popadja*, ukr. *matuška, popadja*, srb. *popadija, protinica*
- **monach** (= řeholník), řec. *monachos* (= osamělý), csł. *monach*⁷, rus. *monach*, ukr. *monach*, srb. *monach*,
- **monachyně, monaška** (= řeholnice), řec., csł. – nezjištěno, rus. *monachinja*, ukr. *monaška*, srb. *monachinja*
- **monastýr** (= klášter), řec. *monasterion* (*monastirion*), csł. *monastir*⁷, rus. *monastyr'*, ukr. *monastyr*, srb. *manastir*
- **myropomazání** (= církevní obřad), řec. – nezjištěno, csł. *myropomazaniye*, rus. *miropomazaniye*, ukr. *myropomazannja*, srb. *miropomazaniye*
- **paroch** (= farář, +), řec. *parochos*, csł. – nezjištěno, rus. *prichodskij svjaščennik*, ukr. *paraťijalnyj svjaščennik*, srb. *paroch*
- **parochie** (= farnost, +), řec. *parochia*, csł. *parochija*, rus. *cerkovnyj prichod*, ukr. *paraťija, pryhod*, srb. *parochija*
- **pop** (= označení kněze, +), řec. *papas* (= otec, i ve významu "kněz"), csł. *pop*⁷, rus. *pop*, ukr. *pip*, srb. *pop* (+)
- **proskomidie** (= příprava chleba a vína před bohoslužbou), řec. *komizo* (= přináším), csł., rus., ukr., srb. *proskomidija*

- **rukopoložit** (= vysvětit na kněze), sloveso kalkováno z řec. *procheirizo* (= vkládám ruce), csl. *rukopoložiti*, rus. *rukopoložit'*, ukr. *vysvjatyty*, srb. *rukopoložiti*
- **schima** (= střihání vlasů při přijetí adepta / adeptky do řeholního společenství), řec. *schema* (*schima*), csl. – nezjištěno, rus. *schima*, ukr. *schyma*, srb. *schima*
- **sloupník, sloupovník** (= světec, poustevník, který žil v prvokřesťanské době na sloupu), řec. *stylites* (*stylitis*), csl. *stolpnik*⁷, rus. *stolpnik*, ukr. *stovpnyk*, srb. *stolpnik*
- **starec** (starý moudrý mnich mající duchovní autoritu), řec. *geron*, csl. *starec*⁶, rus. *starec*, ukr. *starec'*, srb. *starac* (v rus., ukr., srb. též ve významu „jakýkoli starý muž“)
- **vладыка** (= titul biskupa), řec. *despotes* (*despotis*), csl., rus. *vладыka*, ukr. *vладыka* a srb. *vladika*

Příloha II – Lexikální výpůjčky z oblasti pravoslaví v českých slovnících

O existenci určitého lexému v jazyce svědčí většinou jazykové slovníky. Ty také ukáží, zda je lexém pro jazyk slovem cizím a nebo zda již v jazyce zdomácněl. O specifických lexémech náboženského jazyka pravoslavných křesťanů je známo, že nejsou vždy všem mluvčím českého jazyka srozumitelné. Jaká je jejich konkrétní situace v češtině, ukáže doložení zmíněných lexémů ve slovnících, které je také součástí této práce. Pro excerpci jsem vybrala tři slovníky českého jazyka, a to *Slovník spisovného jazyka českého* (1960; dále SSJČ), *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, a to jak vydání z roku 1978, tak i vydání z roku 1994 (dále SSČ 1978 a SSČ 1994). Dalším slovníkem, na nějž odkazuji, je *Slovník cizích slov* od Lumíra Klimeše (Klimeš, 1998; dále Klim).

- **církev**: SSJČ – *církev I*, -kve, ž., z řec., náboženská organizace, pův. křesťanská, pak i jiná, sjednocená týmž vyznáním; *církev II*, -kve, ž., z rus. řičě., pravoslavný kostel; církev, SSČ 1978 a SSČ 1994 – *církev*, -kve, ž., z řec., náboženská organizace sjednocená týmž vyznáním, Klim – neuvedeno
- **blahodat'**: SSJČ, SSČ 1978, SSČ 1994 a Klim – neuvedeno
- **bohoroďice**: SSJČ – *bohoroďice*, -e, ž. náb. Matka boží, SSČ 1978 – nedoloženo, SSČ 1994 a Klim – neuvedeno
- **dokimos**: SSJČ, SSČ 1978, SSČ 1994 a Klim – neuvedeno
- **čotky**: SSJČ, SSČ 1978, SSČ 1994 a Klim – neuvedeno
- **episkop**: SSJČ – *episkop I*, e-a, m. (1. mn. -ově), z řec., biskup, zvl. pravoslavné církve; *episkop II*, e-u, m. (6. j. -u), z řec., zákl. fyz. přístroj k promítání neprůhledných papírů, pozitivů, fotografií, SSČ 1978 – neuvedeno, SSČ 1994 – neuvedeno, Klim – *episkop I*, m. (2. j. -a, mn. -ově), biskup, zvl. pravoslavné církve (v katol. církvi zř.); *episkop II*, m. (2., 6. j. -u), fotogr. přístroj k promítání neprůhledných obrázků
- **igumen**: SSJČ – *igumen*, -a, m. (1. mn. -ové, -i), ze stsl. < řec., představený pravoslavného kláštera, SSČ 1978 – neuvedeno, SSČ 1994 – neuvedeno, Klim – *igumen*, m. (1. mn. -ové, -i), představený kláštera východních křesťanských církví, v ruské pravoslavné církvi jen kláštera menšího (3. třídy)
- **igumena, igumenka, igumenija**: SSJČ, SSČ 1978, SSČ 1994 a Klim – neuvedeno
- **jerej**: SSJČ, SSČ 1978, SSČ 1994 a Klim – neuvedeno
- **jurodivý**: SSJČ – *jurodivý*, příd., z rus. (pův. v rus. prostředí), pokládaný za "božího člověka", slabomyslný, posedlý, bláznivý; zpodst. *jurodivý*, -ého, m., SSČ 1978 –

- neuveveno, **SSČ 1994** – neuveveno, **Klim** – *jurodivý* /d'í/, příd. (pův. v ruském prostředí), pokládaný za "božího člověka", slabomyslný, posedlý, bláznivý
- **majka**: **SSJČ** – *majka I*, -y, ž. (2. mn. -*jek*), brouk s krátkými zakrslými krovkami, vylučující pestré šťávy užívané v lidovém lékařství; *Majka*, -y, dom. Marie n. Magdaléna; *majka II*, -y, ž. (2. mn. -*jek*), zast. a nář. děvče, **SSČ 1978** – neuveveno, **SSČ 1994** – *majka*, -y, ž., brouk s krátkými krovkami, **Klim** – neuveveno
 - **mátuška, maťuška, máťuška**: **SSJČ** – *matuška, mátuška, maťuška, máťuška*, -y, ž. (2. mn. -*šek*), expr. (v ruském prostředí), matička, **SSČ 1978** – neuveveno, **SSČ 1994** a **Klim** – neuveveno
 - **monach**: **SSJČ** – *monach*, -a, m. (1. mn. -*chové*, -*ši*, 6. -*ších*), z řec., cirk., mnich v církvi pravoslavné a řeckokatolické, **SSČ 1978** – neuveveno, **SSČ 1994** – neuveveno, **Klim** – *monach*, m. (1. mn. -*ové*, -*ši*, 6. -*ších*), cirk. mnich v církvi pravoslavné a řeckokatolické (v. též ortodoxní); řeckokatolická církev vých. obřadu, která je však částí církve katol. A uznává za nejvyšší hlavu římského papeže
 - **monachyně, monaška**: **SSJČ**, **SSČ 1978**, **SSČ 1994** a **Klim** – neuveveno
 - **monastýr**: **SSJČ** – *monastýr*, -u, m. (6. j. -*u*), z řec., klášter východních církví křesťanských, zvl. pravoslavné, **SSČ 1978** – neuveveno, **SSČ 1994** – neuveveno, **Klim** – *monastýr*, s., klášter východních církví křesťanských, zvl. pravoslavné (v. též ortodoxní), lávra
 - **myropomazání**: **SSJČ**, **SSČ 1978**, **SSČ 1994** a **Klim** – neuveveno
 - **paroch**: **SSJČ**, **SSČ 1978**, **SSČ 1994** a **Klim** – neuveveno
 - **parochie**: **SSJČ** – *parochie*, -e, ž., z lat. < řec., cirk. (v katolické nebo pravoslavné církvi), farnost, **SSČ 1978** – neuveveno, **SSČ 1994** – neuveveno, **Klim** – *parochie*, ž., cirk. (v pravoslavné, ortodoxní církvi), farnost
 - **pop**: **SSJČ** – *pop I*, -a, m. (1. mn. -*i*, -*ové*), z rus. < řec., ve význ. 2 též z něm. n. it. < řec., 1 pravoslavný kněz; 2 hanl. a zast. kněz vůbec, kněžour (hanl.); *pop II*, -u (6. j. -*u*), z něm., ob., obuvnické lepidlo, **SSČ 1978** – *pop*, -a, m. (1. mn. -*i*, -*ové*), z řec., pravoslavný kněz, **SSČ 1994** – *pop*, -a, m. (1. mn. -*i*, -*ové*), z rus. < řec., pravoslavný kněz, **Klim** – *pop I*, m. (2. j. -*a*, 1. mn. -*i* / *ové*), 1 pravoslavný kněz ; 2 hanl. a zast. kněz vůbec; 3 žř. (v šachu) střelec; *pop II*, m. (2. j., 6. j. -*u*), ob. obuvnické lepidlo
 - **proskomidie**: **SSJČ**, **SSČ 1978**, **SSČ 1994** a **Klim** – neuveveno
 - **rukopoložit**: **SSJČ**, **SSČ 1978**, **SSČ 1994** a **Klim** – neuveveno
 - **schima**: **SSJČ**, **SSČ 1978**, **SSČ 1994** a **Klim** – neuveveno
 - **sloupník, sloupovník**: **SSJČ**, **SSČ 1978**, **SSČ 1994** a **Klim** – neuveveno
 - **starec**: **SSJČ** – *starec* viz *stařec*, -*rce*, m. 1 (+ též *starec*), starý člověk, starý tvor; 2. *starec* (v pravoslavném prostředí), mnich 1, poustevník **SSČ 1978** – neuveveno, **SSČ 1994** a **Klim** – neuveveno
 - **vладыka**: **SSJČ** – *vладыka I*, -y, m. (2. mn. -*ků*, zast. -*k*, 6. -*cích*), 1 hist. příslušník nižší staročeské šlechty; 2 náčelník 1 (rodového kmenového společenství), stařešina 1 (m.); * 3 kdo něčemu vládne, něco ovládá, vládce 2, pán 4; *vладыka II*, -y, ž., řidč. žena n. dcera vладыky (ve význ. 1), **SSČ 1978** a **SSČ 1994** – *vладыka*, -y, m. (6. mn. -*cích*), příslušník nižší staročeské šlechty, **Klim** – neuveveno

Speciální zkratky ve Staročeském slovníku

Zlataše Braunšteinová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

0. Při práci na historickém slovníku se setkáváme s četnými zkratkami, které sice z pohledu uživatele slovníku vypadají možná jednoduše, avšak pro lexikografa často znamenají delší lexikologické zkoumání. Staročeský slovník (dále jen StčS) pracuje s poměrně bohatým souborem terminologických zkratk pro označení základních vědních a specializovaných oborů, které jsou doloženy ve středověkých písemných památkách. V principech StčS jsou stanovena hlavní kritéria pro určení terminologické jednotky v historickém slovníku¹. Zásadním rozdílem mezi termínem a běžnou lexikální jednotkou je významová specializace termínu, díky které je možno zařadit termín do pojmoslovné soustavy určitého konkrétního oboru. Užití terminologické jednotky bývá omezeno na odborné texty daného oboru a v rámci těchto textů bývá termín dále konfrontován s dalšími pojmoslovně souvztažnými jednotkami. Pro určení terminologické jednotky je zásadní její čtenější výskyt v odborných staročeských textech, avšak může se jednat i o výrazy ojedinělé. Za termín většinou nepovažujeme ojedinělé případy z odborných textů překladových nebo slovníkových (zejména z latinsko-českých slovníků Klaretových). Specifickou vlastností staročeských termínů je jejich polysémie, většinou v rámci jednoho oboru, ale setkáváme se i s polysémií mezioborovou, a to zejména v široké oblasti terminologie náboženské, kde je k dispozici několik typů terminologických zkratk.

1. Vzhledem ke stupni a směru bádání ve středověku asi nepřekvapí, že k častěji užívaným zkratkám ve StčS patří zejména *jur.* pro pojmy právní, *med.* pro oblast lékařství, *bot.* pro oblast botanickou a několik zkratk z oblasti náboženské. Oblast náboženských odborných pojmenování, v níž se dále rozlišuje několik speciálních okruhů, je snad nejsložitější oblastí terminologických lexikálních jednotek. Zkratkou hojně užívanou ve StčS je *relig.* (náboženský), která slouží zejména pro vymezení terminologických okruhů nevázaných na církev jako instituci, pro pojmy náboženského myšlení (*peklo*, *pec*), morálního hodnocení vázaného na vztah k náboženským pojmům (*pečovati*, *patřiti*), ale i pro stoupence určité věrouky (*porfyrián*). Druhá nejčastější zkratka z široce pojaté oblasti náboženství je *bibl.* a bývá uváděna u lexikálních jednotek biblického původu, které vypovídají o nejrůznějších biblických reáliích, tj. obřadech, kultovních úkonech, bohoslužebných předmětech, slavnostních oděvech apod.

¹ Sr. *Principy staročeského slovníku*. In: *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*. Praha, 1968, s. 34 – 35; uvedená kritéria jsou podrobně rozpracována ve stati MICHÁLEK, E.: Terminologické jednotky v Staročeském slovníku. IN: LF, 94, 1971, s. 207 – 216.

(*pavláčka, pánvicě, pasěka, pásnicě, paška, pascha, patriarcha*, ale v určitém kontextu i *pekař, pekárník, písař*). Podle toho, ve které části bible se citovaný lexém nachází, může být dále upřesněna zkratkou *NZ* nebo *SZ*. Zkratka *eccl.* (církevní) se vztahuje k pojmům z oblasti církevní organizace, ať už se jedná o pojmenování osob (*patriarcha, biskup, provinciál, poslanec*), bohoslužebných předmětů (*palla, pažlát*), období podle církevního kalendáře (*póst*) či písemných záznamů vyprávění ze života Kristova nebo světců (*pašijě, pasionál*). Zkratka *liturg.* (liturgický) je určena zejména pro terminologický okruh obřadů a jejich částí (*prima, pěníe, prefacie, památka, paměť*). Zkratka *teol.* (teologický) se vyskytuje převážně u těch významů lexikálních jednotek, které zachycují základní bohovědné pojmy (*podstata, póchod, proměňenie, pekelný, Pismo*). Na slova charakteristická pro reformační, nápravná hnutí a snahy v církvi se často odkazuje pomocí zkratky *reform.* Většinou však není užívána samostatně, ale např. ve spojení se zkratkou *expr.*, signalizující expresivitu (*posvěcovanie*), či *pejor.*, upozorňující na pejorativnost lexikální jednotky (*pop*). V rámci jedné heslové stati se můžeme setkat i s několika terminologickými zkratkami spjatými s věroukou (nejčastěji *relig.* a *bibl.*). U staročeského substantiva *posdravenie* jsou použity dokonce tři různé terminologické zkratky pro označení termínů biblických (ve významu ‚obdaření zdravím, popř. zdarem, zachování zdraví ohroženého božím trestem‘), církevních (ojedinělý doklad v pododstavci v rámci významu ‚pozdrav(ení), projev úcty n. pozornosti při setkání ap.‘) a religiózních (*andělské posdravenie* označovalo modlitbu, zvl. Zdrávas Maria).

Pro potřeby StČS dále vydělujeme oblast pojmů gramatických (*gram.*), filosofických (*filos.*), historických (*hist.*), vojenských (*milit.*), pojmy z oboru zemědělského, lesnického a rybníkářského (*agr.*), z oboru hudebního (*muz.*), hutnického (*hut.*), hornického (*mont.*), mineralogického (*miner.*), technického (*tech.*), řemeslnického (*fabr.*) a další. Vedle takto pojmově vyhraněných jednotek terminologických je užívána i zkratka *spec.* pro označení výrazů speciálních (tj. ‚mající zvláštní, osobitý charakter... vymykající se normálním podmínkám‘²). Jedná se o takové lexikální jednotky, které se vyznačují zejména blíže neurčeným terminologickým užitím.

2. Při porovnání některých významově blízkých lexikálních jednotek můžeme sledovat dvojí možný způsob lexikografického zpracování. Základní význam staročeského slova *pilula, pilule*, tj. ‚pilulka, pilule (arch.), lék stmelelý do kulovitého tvaru‘, je opatřen terminologickou zkratkou *med.* a *apot.* (charakterizující oblast lékařství a lékárnictví), jejíž užití je zcela nepochybně náležité. Citované doklady pocházejí ze středověkých odborných textů, ať už z rukopisných sborníků lékařských pojednání tzv. LékFrant, LékMuz nebo ze Saličetových Ranných lékařství³, např.: *A mohl-li by přijímati nemocný pilule z aloe*

² Sr. Slovník spisovného jazyka českého III. Praha 1964, s. 463.

³ Památky citujeme podle: *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk.* Praha 1968.

učiněné a z agariku..., bylo by jemu dobré; neb ty pilule aneb ten syrček stavují tak mokrosti tekúci z mozku; a tady snáze i ušlechtiliejie dojde zdravie LékSaIM 269. Díky této významové specializaci daný lexém odpovídá hlavním kritériím StS pro stanovení terminologické jednotky. V rámci téhož významu je však do samostatného pododstavce uvedeného zkratkou *spec.* vydělena skupina dokladů, u nichž je heslové slovo *pilule* doplněno bližším určením. Byť se vyskytují rovněž v textech odborných, jsou užity pouze ojediněle, např.: *[při zápachu z úst] zčist' jemu usta těmito pillulami, ješto slovů zlaté pillule* LékKřiš' 50a. Podobně je pouze výjimečně doloženo spojení *pilule andělová* nebo *pilule pestilenciales*. Podobné příklady na souběžné užití zkratky terminologické a zkratky *spec.* v rámci jednoho slovníkového hesla bychom mohli najít poměrně často, zejm. v oblasti právních termínů (sr. *póhon, nárok*), v oblasti termínů náboženských (sr. *podati, podávání*) apod.

3. Přestože užití některých terminologických zkratk by možná z pohledu uživatele slovníku nemělo činit žádné obtíže, někdy je výsledek lexikografického bádání překvapivý. V dosud zpracované části slovníku je např. zcela minimálně obsazena zkratka *zool.* (zoologický), která by se pro některé lexikální jednotky z oblasti živočišné říše zdánlivě přímo nabízela, avšak většinou je vhodnější užití zkratky *spec.* Tak je lexikograficky zpracováno i četné doložené heslo *pes*, jehož výchozí význam je charakterizován významovým záhlavím ‚pes, domácí zvíře sloužící svou dravostí a štěkotem k lovu, k hlídání ap.‘. Proti tomu ve druhém významovém odstavci jsou zařazeny doklady s výrazným expresivním zabarvením a výraz *pes* zde zastupuje hříšníka, nevěřícího nebo kačíře ve významu ‚ničema, zloduch‘, např.: *hříešni slovů...psowe, točičto zaprtali nevěřící* LyrMat 51b. V rámci prvního významového odstavce jsou vedle běžných dokladů, ve kterých je výraz *pes* označením živočicha, např.: *dobytky pásti, však bez psouv* ArchČ 18,235, zařazeny četné doklady, ve kterých je daného výrazu užito v přirovnání, např. *u blázna kord, u ženy pláč, u psa moč, u koně lajno, to, když chťi, jest hned hotovo* TovHád 63b. Tento typ dokladů je zařazen podle chronologického sledu do významového odstavce, a to bez bližšího určení. Určité vyčlenění je však nutné u dokladů, v nichž je výraz *pes* doplněn bližší charakteristikou. Ve staročeských textech jsou doložena spojení typu *pes věžník, pes loví, pes honný, pes pod krahujec, pes lehavý, pes z vlčieho pokolenie, pes bobrový, pes lovecký, pes slédník*. Vzhledem k tomu, že se zřetelně ještě nejedná o odborná pojmenování z ucelené pojmové soustavy (nacházíme je v běžných, neoborných textech, většinou nejsou čteněji doloženy...), jsou tyto doklady začleněny do významového pododstavce, odděleného od ostatních dokladů pomlčkou a zkratkou *spec.* Z tohoto lexikografického zpracování je patrné, že se jedná o určité základní rozlišení jednotlivých druhů psů, nikoli však o odbornou klasifikaci.

U lexikální jednotky *ohař*, u které by se opět dalo předpokládat vydělení rasy uvnitř živočišného druhu šelmy psovitě, však nenajdeme ani terminologic-

kou zkratku *zool.*, ani obecnější *spec.* Významové záhlaví tohoto staročeského hesla zní: ‚lovecký pes, zvl. honič; často v obraz. spojení s „pekelný“ ap. o ďáblu‘. Heslo je doloženo citáty z neodobných literárních textů, např.: *biskupi, mniši, žakovstvo...i vládaři, vyvržení z pekla ohaři* DesHrad 604. Některé doklady zdánlivě potvrzují tendenci k terminologizaci lexikální jednotky: v *lovech...s ohaři, s chrty, s vyžlaty* ŠtítBojVyš 13b. Porovnání variant téhož místa z různých rukopisů Dalimilovy kroniky však tuto domněnku vyvrací: zatímco v rukopisu C se píše o *ohaři: mladí počechu s ohaři loviti* DalC 79,4, v souběžných rukopisech P a Fs je pro tentýž pojem užito výrazu *pes*. Nejednotnost užití potvrzují i některá doplnění výrazu *ohař* bližší charakteristikou. *Ohař* byl zřejmě i v mnoha dalších případech synonymním vyjádřením pro pojmenování *pes*. V jednom z textů sebraných v Archivu českém nacházíme spojení *ohař honný*, avšak v jiném textu z téhož souboru staročeských zápisů se dočteme: *doptali sme se...tři ohařuov vašich, a jeden jesti sledník* ArchČ 10,36 (1479). Nahlédneme-li do excerpaných středověkých překladových slovníků, zjistíme, že výraz *ohař* byl užit vždy pro jiný latinský ekvivalent. Klaret ve svém Bohemáři v kapitole De bestiis uvádí: *velter erit chrt atque molossus ohař* Klar-BohO 180, zatímco v tzv. Nomenklatoru kapitulním je *ohař* ekvivalentem pro latinské *silveus* a v tzv. kodexu Vodňanském je pak jednoslovným ekvivalentem latinského opisu, popisujícího ohaře jako psa s širokou tlamou a se svislým ušima, který šťve divokou zvěř: *brachii sunt, qui infestant animalia et feras, ora habentes lata et magna, auriculas pendentes* SlovVodň 49b. Z podrobného prostudování lexikálního materiálu vyplývá, že daný výraz není možné charakterizovat jako jednotku terminologickou ani vydělit tyto doklady do pododstavce se zkratkou *spec.* Informace o speciálním užití je obsažena pouze ve výše uvedeném významovém záhlaví, které upozorňuje na jisté charakteristické znaky daného typu psa.

V dosud zpracované části slovníku najdeme terminologickou zkratku *zool.* pouze u staročeského výrazu *okláč* („ryba s ostrými paprsky ploutevními n. s volnými ostny...“), avšak i tam je její užití podle dosavadní lexikografické praxe sporné⁴. Ve staré češtině se v oblasti pojmenování živočichů často setkáváme s polysémními výrazy; staročeské substantivum *ryba* mohlo být pojmenováním pro velrybu, ale i raka nebo škebli, výraz *velblúd* mohl označovat i slona ap. Některé nepřesnosti při pojmenovávání živočichů mohly být dány neznalostí daných reálií (zejména u překladů biblické či cestopisné literatury). S víceznačností se setkáváme i u pojmenování tak běžného živočicha jako je *paúk*. Výchozí význam je podobný základnímu významu novočeskému („pavouk, drobný lezoucí živočich vytvářející pavučiny k chytání much ap.“). Tento význam je doložen i z textů biblických jako synonymum latinského *aranea: léta nášě jako*

⁴ Hlubším rozбором problematiky názvosloví zoologického a zejm. botanického se zabýval MICHÁLEK, Emanuel: Pojmová diferenciacie – ústřední problém terminologie viděné historicky. In: Slovo a slovesnost, 32. 1971, s. 312 – 317.

pauk rozmyšlena budú ŽaltWittb 89,9 aj. Přestože se daný výraz vyskytuje v několika památkách, nejedná se o odborné texty. Významové záhlaví druhého odstavce je formulováno velmi široce: „drobná ještěrka (hbitostí a ostny šupinek snad připomínající pavouka...)“⁴. Zahrnuje pouze jeden doklad z bible Litoměřicko-Třeboňské: *pauk tak řečená na svú rukú sě podpiera* BibLitTřeb L2, Pr 30,28. Při sledování jednotlivých lexikálních variant tohoto citovaného místa najdeme za latinské *stellio* (ještěrka) různé výrazy: v bibli Drážďanské *žížala*, v bibli Litoměřické je dvojí varianta *had*, *jinak hvězdohad*, bible Pařešovská ponechává latinské pojmenování. Nelze tedy hovořit o klasifikaci odborných pojmenování a terminologická zkratka by zde nebyla na místě.

4. Přehlédneme-li soubor dokladů, u kterých je užita zkratka *spec.*, můžeme vydělit některé typické oblasti, u kterých se dá její užití předpokládat. I když, jak jsme naznačili výše, může zastupovat i konkrétní zkratku terminologickou, není-li dostatečně doloženo četnější užití termínu v odborné literatuře, popř. je-li toto užití příliš nevyhraněné, vágní. S tímto jevem se setkáváme mj. v oblasti termínů administrativních, která často splývá s terminologií právní. Zkratka *spec.* je vhodnější než určitá zkratka terminologická zejména u specifických pojmenování pro poplatky a příjmy, které byly předmětem řízení právního, ale i administrativního (*náčíst*, tj. doplatek na čisté stříbro, *nadávanie*, doplácení na rozdíl hodnoty peněz, *nádavek*, vyrovnávací poplatek, *póhon*, obeslání, předvolání obviněného k soudnímu řízení, *pečětné*, tj. poplatek z koupeného plaveného dříví)⁵. Na pomezí terminologie administrativní a běžné lexikální jednotky je např. výraz z oblasti písemných záznamů *notule* (tj. označení pro předběžné závazné znění úředního zápisu, novočesky koncept), z dalších můžeme uvést adjektivum *prostranný* (pro označení prózy, neveršovaného slovesného projevu), ale i substantiva *pečet*, *pečietka* (pro označení předmětu, nezbytného k potvrzení pravosti listin). Zkratku *spec.* najdeme i u slovníkového hesla *pastorník/pastýřník*. Tak byl ve staré češtině nazýván spis Řehoře I. Velikého Liber regulae pastoralis, podávající kněžím návod k pastýřskému působení.

Zkratka pro označení speciální lexikální jednotky se užívá i pro označení lexikálních jednotek z mnohých dnes běžně užívaných terminologických soustav, které však ve středověku ještě nebyly ustáleny, resp. se o nich ještě ani neuvažovalo. Pro tyto obory StČS ani neuvádí samostatnou zkratku terminologickou. Zkratka pro geometrii by hypoteticky náležela k heslu *podstav*, zkratka pro chemii by se nabízel u hesel *olovo*, *olověný* apod., avšak i zde je adekvátní zkratka *spec.*

Terminologické zkratky neuvádíme u takových lexikálních jednotek, které sice prokazují některé rysy jednotek terminologických, ale jsou doloženy pouze ojediněle ve středověkých překladových slovnících. Týká se to zejména do-

⁵ Složitě problematice odlišování terminologických jednotek právních, administrativních a speciálních lexikálních jednotek se věnoval MICHÁLEK, Emanuel: K lexikografickému zpracování stč. termínů administrativních. In: LF, 106, 1983, s. 214 – 217.

kladů (většinou ojedinelých) z překladových slovníků Mistra Klareta (např. označení *pruh* pro znak malomocenství ad).

Poměrně velká skupina lexikálních jednotek charakterizovaných zkratkou *spec.* označuje nejrůznější okruhy lidské činnosti, které nedílně patřily k životu starých Čechů, avšak nelze je specifikovat jako odbornou sféru. Jedná se o okruh kuchařství (*pěcka, pečenie, prosívany, pivnicě*), tkalcovství (*pásmo*), kovářství (*peň*, tj. špalek pod kovadlinu), nejrůznější činnosti člověka při přetváření přírody (*plav, potoční*), ale i o výrazy z oblasti zábavy (*pop*, tj. střelec, běžec) apod. Staročeský archiv obsahuje množství dokladů z oblasti magické terminologie, ať už se jedná o názvosloví ochranných a léčitelských praktik, názvosloví praktik majících poškodit nebo ovlivnit jiné osoby, popř. věci, či v neposlední řadě i názvosloví z okruhu hádání a věštění.⁶ Pro tuto oblast rovněž nebyla určena samostatná terminologická zkratka, resp. některé z praktik jsou zařazeny do oblasti termínů medicínských. Četné lexikální jednotky tohoto typu jsou doplněny zkratkou *spec.*, jako je tomu např. u pojmenování pro různé typy věštců či hadačů: *ptačí prorok, oltární prorok, prorok hvězdny*.

Za zmínku stojí zvláštní užití zkratky *spec.* u předložek (*na, po, pro*) pro určité specifické zkratkovité vyjádření. Např. předložka *pro* mohla být užitá mj. pro zkratkovité vyjádření účelu děje ve významu ‚na vyléčení čeho, proti čemu‘, např.: *pro bolest hlavní...zatinámy žilu hlavní* LékRhaz 171. Dva doklady s tímto společným rysem jsou vyčleněny do samostatného významového pododstavce za ostatní doklady. Formálně jsou odděleny pomlčkou a zkratkou *spec.*

5. Je zřejmé, že užití zkratk terminologických i zkratky *spec.* vždy vyžaduje důkladné prozkoumání lexikálního materiálu na základě dosavadních poznatků jazykových i mimojazykových. Z hlediska uživatele slovníku pak vyčlenění určitých lexikálních jednotek pomocí uvedených zkratk v rámci slovníkového hesla pomáhá při pochopení mnohdy velmi nezřetelných významových posunů, ale i k postižení diferencí mezi odbornými názvy staročeskými a soudobými.

Literatura

FIEDLEROVÁ, Alena: Studie o staročeské právní terminologii. In: Slovo a slovesnost 1971, roč. 32, s. 268 – 271.

HOMOLKOVÁ, Milada: Terminologie vs. historická lexikografie. In: Termina 94, Liberec 1994, s. 138 – 142.

HOMOLKOVÁ, Milada: Substantivum *prima* ve staré češtině. In: LF, Folia philologica, Supplementum II, 1992, s. 54 – 56.

MICHÁLEK, Emanuel: Z české právní terminologie doby předhusitské. In: Annali dell' Instituto Universitario Orientale. Sezione Slava 12. Napoli 1969, s. 61 – 103.

⁶ Ke studiu magické terminologie sr.: NĚMEC, Igor: Česká slova někdejší magické terminologie, In: LF, 103, Praha 1980, s. 31 – 39.

MICHÁLEK, Emanuel: Český právní jazyk údobí předhusitského a doby Husovy. In: Rozpravy ČSAV, řada společ. věd, roč. 80, seš. 2, Praha 1970.

MICHÁLEK, Emanuel: Pojmová diferenciacie – ústřední problém terminologie viděné historicky. In: Slovo a slovesnost 1971, roč. 32, s. 312 – 317.

MICHÁLEK, Emanuel: Terminologické jednotky v Staročeském slovníku. In: LF, 94, 1971, s. 207 – 216.

MICHÁLEK, Emanuel: K lexikografickému zpracování stč. termínů administrativních. In: LF, 106, 1983, s. 214 – 217.

NĚMEC, Igor: Česká slova někdejší magické terminologie, In: LF, 103, 1980, s. 31 – 39.

NĚMEC, Igor: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha 1968.

NĚMEC, Igor: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha 1980.

Slovník spisovného jazyka českého II. Praha 1964.

Staročeský slovník. Praha od r. 1968.

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk. Praha 1968.

Obraz živočišné říše ve slovnících Bohemář mistra Bartoloměje z Chlumce, Nomenclator quadrilinguis Daniela Adama z Veleslavína a Orbis pictus Jana Amose Komenského

Miloslava Vajdlová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

I. Kritéria členění živočišné říše a dobové prameny

Dnešní zoologie vychází z teorie evoluce a dělí zvířecí říši na kmeny, třídy, řády, čeledi, rody a druhy. Jak tomu ale bylo v minulosti? V mnoha civilizacích a po mnohá staletí se věřilo, že zvířata, stejně jako vše ostatní, stvořil Bůh, a zvířata byla dělena do skupin podle sledu božích úkonů při tvoření světa. Jindy se zvířata dělila podle vzhledu, velikosti, nebo chování. Velmi rozšířená byla též diferenciacie podle místa výskytu, přičemž životní prostředí zvířat bylo chápáno a posuzováno v tom nejširším slova smyslu (voda, vzduch, země) a nemělo nic společného se současnými klimatickými pásy, či dokonce biotopy. Hlediska dělení se nezdálo různě kombinovala – výsledkem je obrovské množství dochovaných struktur a modelů živočišné říše z různých období. Přes všechnu různost a nejednotnost přístupů i ideových východisek lze souhrnně říci, že dělení živočišné říše před Linném a Darwinem mělo tyto společné rysy: zvířata byla dělena podle chování, vzhledu, velikosti a místa, kde žijí, jako základní skupiny živých tvorů byli vyčleňováni létaví, plaziví a běhaví, popř. ještě plovoucí čili ryby. Za zvířata byli někdy považováni pouze čtvernožci a ptáci, ni-

koliv ryby. Pokud byly mezi zvířata zahrnuty i ryby, nezřídka se dělily na dvě navzájem nesouvisející skupiny: ryby sladkovodní a mořské tvory. Hmyz se někdy přiřazoval k plazům; mezi zvířata patřili i tvorové bájní, mytičtí. Když v 18. století vynikající švédský přírodovědec Carl Linné vypracoval nový systém rostlinné a živočišné říše, v němž použil dělení podle anatomie (popisu tvaru) a morfologie (popisu vnitřního uspořádání), živé tvory rozdělil na říše, kmeny, třídy atd. a každému druhu přidal dvouslovný latinský název skládající se ze jména rodového a druhového, jednalo se o vskutku převratný vědecký čin.¹ Linného třídění se ukázalo být natolik důkladné, podrobné a propracované, že do značné míry platí dodnes.

V českých zemích stejně jako jinde vznikla v průběhu staletí četná díla zachycující soudobé představy o uspořádání světa a živočišné říše. Pokud bychom se chtěli seznámit s diferenciací živočišné říše v době středověku, humanismu a baroka za pomoci dobových pramenů domácí provenience, jako podklady nám nejlépe poslouží encyklopedicky zaměřené vícejazyčné slovníky z příslušných období, např. Bohemář mistra Bartoloměje z Chlumce, *Nomenclator quadrilinguis* Daniela Adama z Veleslavína a *Orbis pictus* Jana Amose Komenského. Výběr slovníků není náhodný. Každý ze zmiňovaných slovníků je významným dílem českého slovníkářství svého období; všechny tři slovníky jsou řazeny tematicky² a jako takové jsou výborným pramenem poznání dobových představ, znalostí a názorů, neboť obsahové rozčlenění materiálu, stanovení tematických okruhů a celků a jejich následné lineární či hierarchické uspořádání, to vše odráží tehdejší stupeň poznání přírody i společnosti, to vše vychází z dobových představ o okolním světě a je ovlivněno a zásadně určeno dobovými názory filozofickými, gnozeologickými a náboženskými.

II. Bohemář

Obsahově i rozsahově nejskromnější je slovník nejstarší – Bohemář mistra Bartoloměje z Chlumce, zvaného Klaret. Slovník vznikl krátce po polovině 14. století, v období prvního velkého rozvoje česky psané literatury; jeho autor v té době patrně řídil školu při pražské svatovítské kapitule. Klaretovy slovníky jsou první známé česko-latinské slovníky, jež se neomezuje na názvosloví jednoho vědního oboru, ale shrnují encyklopedicky uspořádaný jazykový materiál týkající se všech hlavních oblastí lidské činnosti. V Bohemáři najdeme české a latinské výrazy z různých oborů vědních i praktických.³ Slovník je členěn do osmi nesterpně rozsáhlých oddílů, z nichž většina se dále dělí na dvě až sedm

¹ Zde je na místě připomenout si, že pokud jde o názor na původ živých tvorů na zemi, Linné byl zastáncem teorie božího stvoření, nikoliv teorie evoluce a přirozeného výběru.

² Středověké slovníky bývají uspořádány tematicky, lokálně, nebo abecedně.

³ Zoologickou terminologií se zabývá i Klaretův nejvýznamnější slovník zvaný *Glosář*; pojetí živočišné říše je však komplexnější a úplnější podáno v Bohemáři.

kapitol. Úvodní oddíl je v souladu s dobovými představami filozofickými a teologickými věnována Bohu a světu, poté následují oddíly *O vodě a rybách*, *O létavých*, *O zemi a živých tvorech*, *O stromech*, *rostlinách a semenech*, *O člověku*, *O obci a církvi*, *O řemeslech*.⁴ V uspořádání slovníku Klaret směřuje od Boha přes jednotlivé skupiny božích výtvorů k člověku a jeho produktům, od Boha sídlícího v nebi a ovládajícího (či možná lépe opatrujícího) celý svět sestupuje vertikálním směrem do stále nižších sfér: nejdříve se zabývá nebem a vzduchem, pak vodou a nakonec sférou nejnižší, nejhmotnější a nejméně duchovní – zemí. Sféru nebeskou zpracovává přímo v rámci prvního oddílu, neboť nebe je sídlem Boha. V dalších oddílech ke sféře vodní a zemské ihned přiřazuje odpovídající část živočišné říše.⁵ Pojednání o ptácích však vkládá jako samostatný, vnitřně již nečleněný oddíl mezi statě věnované vodě a zemi,⁶ čímž ho řadí o úroveň výše než obsahově rovnocenné pasáže věnované rybám a suchozemským zvířatům. Tuto formální nedůslednost a nelogičnost⁷ lze vysvětlit odkazem na Bibli a v ní zachycenou posloupnost tvoření světa: druhého dne stvořil Bůh nebe, pátého dne vodní živočichy a létavce a teprve šestého dne rozmanité druhy zemské zvěře.⁸ Pokud se Klaret v Bohemáři snažil tuto posloupnost dodržet, raději porušil hierarchické rozvrstvení slovníku, než aby zpochybnul závazný biblický text.

Texty věnované rybám a létavým se již dále nečlení. V obou částech jsou shodně ve stejné kapitole uváděny jak základní části příslušných zvířecích těl a pojmy související s rozmnožováním, tak jednotlivé živočišné druhy. V části *O rybách* jsou zmiňováni vodní živočichové sladkovodní i mořští, ale zařazen je sem též hlemýžď – snad proto, že nechává mokrou stopu, nebo snad proto, že jeho latinský název *limax* býval spojován s latinským výrazem pro bláto *limus*.⁹ Široce pojata je skupina létavých – Klaret sem zařadil kromě volně žijících ptáků i drůbež, motýla, netopýra a také několik zástupců hmyzu.

Pojednání věnované suchozemským zvířatům se dále vnitřně člení. Kapitola *O živých tvorech* je věnována obecným pojmům spojeným se suchozemskými zvířaty – vzpomenuť jsou části zvířecích těl i živočišné produkty. Velká a větší zvířata jsou vyjmenována v kapitole *O zvířatech*. Zařazeny jsou zde šelmy i býložravci, zvířata divoká i chovaná člověkem. V kapitole nazvané *O čer-*

⁴ Výrazy citované z textu slovníků uvádím kurzivou. V případě potřeby latinské termíny překládám do češtiny. Některé názvy oddílů a kapitol v Bohemáři byly doplněny editorem.

⁵ V oddíle *O vodě a rybách* najdeme kapitolu *O rybách*, v oddíle *O zemi a živých tvorech* kapitoly *O živých tvorech*, *O zvířatech*, *O červech*.

⁶ Životní prostředí ptáků (vzduch) již bylo zpracováno v úvodním oddíle *O Bohu a světu*.

⁷ Posuzováno z našeho dnešního pohledu.

⁸ Srov. Bible, kniha Genesis 1,6 – 8 a 20 – 25.

⁹ Výklad přejat z monografie E. Michálka *Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících*. Praha 1989, s. 35.

vech jsou uváděni drobní živočichové nejrůznějších typů, vyjmenováni jsou zde i tvorové bájní, a to bez ohledu na velikost.

Ještě jedné věci si v Bohemáři všimněme: Zatímco rostliny jsou zpracovány jako celek v jednom společném oddílu bez ohledu na to, kde rostou, živočichové jsou rozděleni do tří skupin a probírání oddělené – důležitější než skutečnost, že jde o živé tvory,¹⁰ je zde hledisko životního prostředí v nejširším slova smyslu. Zvířata nejsou dělena na vyšší či nižší, na užitečnější a méně užitečná, na příbuzná, nepříbuzná – tato kritéria ve slovníku nenajdeme, neboť v těchto dimenzích středověký člověk neuvažoval.

Zastavme se ještě u formy lexikálních jednotek uváděných v Bohemáři.¹¹ Po staré jazykové se Bohemář, stejně jako ostatní Klaretovy slovníky, vyznačuje mnoha zvláštnostmi.¹² Kvůli snazšímu zapamatování si výrazů je veršovaný, hexametrický, s vnitřními rýmy (*křepelice — vlašovicě, slédník – vyžlik*); aby dodržel rytmus a rým, vkládá Klaret do některých veršů krátké spojovací nebo doplňující výrazy v latině (*ala sit křídlo, penna pero tibi dicta*), slova různě zkracuje (*špal ze špalek, odřec z odřelec*¹³), nebo slovotvorně upravuje (vytváří výrazy jako *dobrok* podle *obrok*, *pažlát* podle *krášlát*). Záměrně uvádí pouze dvojice česko-latinských protějšků, definice nebo synonymní řady nepoužívá: *carabus kapr*, *larus káně*, *ciconia čáp*. Protože v mnoha případech neexistovaly české protějšky latinských slov, Klaret, usilující o vytvoření českého odborného názvosloví, pro potřebu svých slovníků vytváří řadu neologismů. Často přitom používá specifické slovotvorné způsoby a postupy: slova mechanicky zkracuje vypouštěním některé slovní části (př. viz výše), z dvouslovných spojení vytváří zkratkové složeniny (*divokozel z divoký kozel*), spojuje různorodé formanty (např. domácího a cizího původu: *mořman* ‚hroch‘ nebo ‚mrož‘), užívá neproduktivní prostředky zastaralé (formant *-(a)va* v názvu ptáka *cvrčava*), nebo teprve nastupující (názvy poplatků ve formě zpodstatnělých adjektiv: *nosné, obědné*), tvoří čtené kalky a hybridní výrazy (např. výraz *hodloj* je složen z českého slova *hodina* a latinského *orologium*) apod. Mnohá takto vytvořená nová slova nikdy nevešla v obecné užívání (jméno ptáka *křivonosička*, *krášlát* ‚kněžský ornát‘), jiná se užívala pouze po určitou dobu (*mudromila* ‚filozofie‘, *slovočtena* ‚gramatika‘, *mluvokrása* ‚rétorika‘, *vodohlása* ‚hudba‘), další fungují s případnými dílčími změnami dodnes (*hlása* ‚hláska‘, *dvojhlas* ‚dvojhláska‘ *zájmie* ‚zájmeno‘, *číslo*, *osoba*, *čas*, *živel*, *právník*).

Klaret se musel vypořádat i s pojmenováním živočichů u nás málo známých. Některá jména zůstávají nepřeložena, pouze formálně adaptována (*buf-*

¹⁰ Ostatně toto označení je ve slovníku použito pouze pro souhrnné pojmenování suchozemských živočichů.

¹¹ U všech slovníků ponechávám stranou jinojazyčné výrazy a věnuji se pouze lexiku českému.

¹² Více viz E. Michálek, 1989.

¹³ Bohužel ne všechny jevy lze doložit příklady z oblasti živočišné říše, některé příklady pocházejí i z jiných Klaretových slovníků.

fa, latinsky *buffo*, ‚ropucha‘), jindy je cizí jméno nahrazeno názvem domácího zvířete s obdobnými vlastnostmi (za latinské *tigris* je užito české *zubr*, snad proto, že se obě zvířata vyznačují velkou silou a rychlostí; příznak rychlosti je dominantní i u ekvivalentu za latinské *dromedus* – česky *růčí pes*). Celkově převažuje tendence použít při pojmenování zvířat výrazy domácího původu.

III. Nomenclator quadrilinguis

Složitější a propracovanější model živočišné říše je zpracován v Nomenclatoru quadrilinguis Daniela Adama z Veleslavína.¹⁴ Nomenclator quadrilinguis vznikl jako věcně řazený doplněk jiného Veleslavínova slovníku, abecedně uspořádané Silvy quadrilinguis. Oba slovníky byly vydány r. 1598 a svým celkovým pojetím dalece přesahují koncepci běžné školní pomůcky – dokládají celkový stav a vývoj tehdejší české slovní zásoby a obecné vyspělosti a patří mezi nejhodnotnější díla české lexikografie 16. století i celkově.

Česko-latinsko-řecko-německý Nomenclator quadrilinguis se skládá z pěti částí: první čtyři části, třídy (*classis*), představují hlavní obsah slovníku, pátá část (*appendix*) přináší seznam vlastních jmen zeměpisných a etnických. Každá třída se dělí na různý počet hlav (*caput*), ty se již skládají přímo z hesel. První třída je věnována Bohu a záležitostem církevním, druhá třída se zabývá přírodou, třetí člověkem a čtvrtá řemesly.¹⁵ Ve srovnání s Bohemářem jsou základní tematické okruhy formulovány obecněji, uvnitř pak členěny a propojovány logičtěji, důsledněji a podrobněji. Veleslavín v Nomenclatoru quadrilinguis zpracovává celou tehdejší obrovskou sumu encyklopedických znalostí a postupuje přitom zcela v duchu humanistického chápání světa. Celý slovník sice uvádí třídou pojednávající o Bohu, náboženství a církvi, současně však tuto část redukuje a zestručňuje na minimum.¹⁶ Přírodu popisuje a charakterizuje především jako životní prostředí člověka, podrobněji se zabývá zejména těmi jejími složkami, jež jsou pro člověka nějakým způsobem důležité. Ve středu Veleslavínova zájmu stojí člověk posuzovaný jako jednotlivec zařazovaný do užšího (rodinného) a širšího (společenského) rámce a těžiště slovníku nalezneme v částech věnovaných každodenním činnostem člověka a fungování lidské společnosti.

Zvířatům je v Nomenclatoru quadrilinguis věnováno osmnáct kapitol,¹⁷ z toho tři se zabývají nejobecnějšími pojmy a částmi zvířecích těl ve vztahu k tělu

¹⁴ Daniel Adam z Veleslavína působil v letech 1567 – 1576 jako mistr historie na pražské univerzitě, po smrti svého tchána Jana Melantricha a jeho syna Jiřího řídil Melantrichovu tiskárnu. Kromě vydavatelské činnosti sám aktivně ovlivňoval českou humanistickou vzdělanost a čeština užívaná v jeho pracích i v tiscích vzešlých z jeho tiskárny byla natolik vyťříbená, že celé období je někdy nazýváno obdobím veleslavínské češtiny.

¹⁵ Humanistický termín *řemesla* má širší význam než stejně znějící výraz současný – zahrnuje i umění a běžné lidské aktivity.

¹⁶ První třída tvoří pouhé 3,4 % celkového rozsahu slovníku, kdežto třída čtvrtá, *De artibus*, přibližně jednu polovinu.

¹⁷ Z celkového počtu 165.

lidskému, v patnácti kapitolách pak Veleslavin uvádí jednotlivé oddíly živočišné říše. Veleslavin dělí zvířata podle jejich životního prostředí, a to na čtvernožce, létavé čili ptáky, plovající čili ryby, zeměplazy a hady, poslední skupinu tvoří žízály čili hmyz, pavouci a červi.¹⁸ Jednotlivé skupiny řadí za sebou podle velikosti zvířat od největších k nejmenším. U tradičně vydělovaných skupin (suchozemští živočichové, ptáci, ryby) postupuje při dalším dělení shodně: v první hlavě uvádí obecné pojmy týkající se celé skupiny, v dalších hlavách vyčleňuje dílčí skupiny živočichů. I zde postupuje systematicky a zvířata člení do menších skupin, a to podle újeji specifikovaného životního prostředí. Pokud to dovoluje povaha materiálu, uplatňuje i hledisko „vztah k člověku“, jež nadřazuje hledisku teritoriálnímu. Vlastní tematické rozčlenění skupin pak vypadá takto: suchozemští čtvernožci se dále dělí na krotké, tj. člověkem ochočené,¹⁹ a divoké; ptáci na domácí, vodní, divoké větší a divoké menší; ryby na říční, mořské a na škeble a zoofyty, tj. živočichy vzhledem připomínající rostliny.²⁰ Skupina zeměplazů a hadů zůstává nedělena. Mezi žízály²¹ patří jednak žízály plazivé, tj. lezoucí hmyz, červi a pavouci, jednak žízály létavé.

V rámci jednotlivých hlav nalezneme další, dílčí, různě rozsáhlá tematická seskupení. Jedná se buď o skupiny zvířecích „rodin“ (*kůň, valach, klisna, hříbě, koník; lev, lvíce, lvíče*), nebo o diferenciaci rodů na jednotlivé druhy (*sokol, sokol holubí, sokol, kterýž kolem létá, sokol horní, sokol hrbovatý, sokol černý, bělozor, sokol s modrýma nohama, sokol stromový*; podobně *pes; slidní pes, slidník, vyžle*,²² *lovčí, myslivecký pes, chrt; domácí pes věžník; chlupatý pes, kterýž z vody nese; ovčácký pes; englický pes; panenský psíček, podpažníček, rukávníček*).

Zařazení některých jednotlivých živočichů je z hlediska dnešních znalostí poněkud překvapivé: poštolka a sýc jsou klasifikováni jako vodní ptáci (zřejmě často sídlili v blízkosti vody), netopýra nalezneme mezi divokými ptáky menšími (je malého vzrůstu a létá) a pijavice je díky svým tradovaným léčivým schopnostem začleněna mezi zeměplazy a hady. Zde jsou ostatně uváděni i jiní tvorové, jimž se přisuzovali nadpřirozené schopnosti (*drak, had se dvěma hlavami, bazilišek, ohnižil, salamandr*). Celkově však je Veleslavinovo dělení živočišné říše vzhledem ke dobovým znalostem logické, přesné, podrobné; zvýšeným zájmem o příbuznost, vývojovou a tvarovou blízkost druhů tento způsob dělení v mnohém předjímá novodobou zoologickou taxonomii.

¹⁸ Názvy hlav jsou stejně jako v Bohemáři uváděny latinsky, nelze tedy skupiny označit autentickými českými výrazy Veleslavinovými.

¹⁹ Jako synonymum k výrazu *domáci* používá Veleslavin adjektivum *pitomý*: *živých pitomý, okročené hovado; kačka pitomá, domáci*.

²⁰ Termín *zoophytes* používá již sám Veleslavin.

²¹ Pojem *žížala* Veleslavin přímo v nadpisech kapitol neužívá, používá ho však v hlavě věnované obecnému dělení zvířat a na začátku příslušných hlav.

²² Abych od sebe zřetelně odlišila jednotlivá hesla, skládající se z několika výrazů, používám v případech potřeby středník místo čárky. Pokud tato potřeba nenastane, používám i nadále k oddělení jednotlivých hesel čárku.

Po stránce onomaziologické jsou hesla uváděná v Nomenclatoru quadrilinguis několikerého typu. Nejpočetnější jsou případy, kdy jsou jednotlivá zvířata označena jednou lexikální jednotkou, podle povahy jména buď jednoslovnou (*kráva, sojka, rak*), nebo víceslovnou (*obilná myš, dešťový červ, mořský zimní pták*). Často jsou v rámci jednoho hesla uváděny synonymní výrazy (*holoubě, holoubátko; hynšt, oř, jezdecký kůň, škap; voskový červ aneb mol*). Někdy druhý synonymní výraz přibližuje a objasňuje základní pojmenování jednoslovné (*jalovička, mladá kravice; valach, řezaný kůň*). Vyskytnou se i celé výklady (*ptáci kurní, v ohradě aneb ve dvoře chování*) a definice (*soumar; hovado, kteréž na sobě břemena nosí*). Řídce jsou užitá hesla, kde základní stručný český ekvivalent chybí a česká část sestává pouze z definice (*živočich, kterýž u vodě i krom vody živ býti může ,obojživelník‘*). Někdy jsou do společného hesla zařazeny výrazy významově blízké, ne však zcela synonymní (*lovčí, myslivecký pes, chrt*).

Pokud jde o původ slov, Veleslavín na rozdíl od Klareta není nucen vytvářet nové termíny, využívá výrazy a pojmenování již existující, užívaná, a to původu domácího (*vól, velbloud, mouční červ*) i cizího (*hynšt; dannel, daněl*). V případě potřeby výrazy pro málo známá zvířata přejímá z němčiny (*norc*) nebo z latiny (*lampryda*), nezdráhá se použít ani hláskově neupravený termín latinský (*tigris*). Pokud jde o živočichy u nás zcela neznámé, nemající dosud žádné české jméno,²³ nevytváří nová pojmenování, ale dává přednost heslům s vynechaným počátečním českým členem. Český ekvivalent pak buď zcela chybí (např. heslo *loligo*), nebo je uveden na posledním místě ve formě výkladu (*alausa, alosa, clupea...drobné rybičky, kteréž místy měsíce máje lapají; silurus...ryba v Dunaji a Rejnu*). Pro mořské tvory známé v našich zemích jen zběžně užívá starší názvy (*mořská svině, mořská liška, mořský pes, mladý blatník, dlouhý bahník, náramně hrubý velryb, vlčí tlama, suchý štokfíš*), oproti tomu všechny velké savce, kteří byli ve střední Evropě v této době známi buď přímo, nebo prostřednictvím literatury, již nazývá jmény dodnes užívanými (*velbloud, dromedář, nosorožec, slon, levhart, pštros* aj.).

IV. Orbis pictus

Slovníkem jiného typu je Orbis sensualium pictus quadrilinguis, česky Svět v obrazech. Jeho autor, učenec, teolog, pedagog a biskup Jednoty bratrské Jan Amos Komenský ho vydal r. 1658 jako didaktickou pomůcku určenou k výuce latiny a moderních jazyků. Orbis pictus, čtyřjazyčný slovník²⁴ doplněný pro větší názornost vyobrazením uváděných pojmů, je dílo vysoce ceněné nejen kvůli nově užitě didaktické metodě, ale též kvůli dochovaným dobovým výrazům technické povahy.²⁵ Slovník je výběrový – nepodává úplný výčet pojmů ke každému tématu, uvádí pouze pojmy základní.

²³ Jedná se především o ryby a mořské tvory.

²⁴ Výrazy jsou uváděny v latině, němčině, maďarštině a češtině.

²⁵ Jedná se o první česky psaný slovník, který systematicky uvádí názvy běžných řemeslných nástrojů, zařízení a technologických postupů.

Slovník se skládá ze 151 kapitol, členění na vyšší a nižší oddíly Komenský kvůli přehlednosti nepoužívá, kapitoly řadí lineárně za sebou. Rámcová témata za sebou následují v obdobném pořadí jako u Veleslavína – autor postupuje od Boha přes sféry, živly, neživou přírodu, rostliny a zvířata k člověku a jeho tělu, dále se zabývá řemesly, dopravou, školou, astronomií, lidskými vlastnostmi a stavy, právem, zábavami, vojenstvím a základními světovými náboženstvími.

O zvířatech pojednává v sedmnácti kapitolách. Zvířata jsou opět dělena podle životního prostředí v nejširším slova smyslu – Komenský při vyčleňování základních živočišných skupin postupuje podle pomyslné osy vzduch – země – voda ve směru odshora dolů. Kromě místa výskytu posuzuje také způsob, jakým se zvířata pohybují. Podle těchto hledisek rozděluje zvířata na tvory létající ve vzduchu (ptactvo a žížaly létavé), na čtvernohá zvířata běhající po suché zemi, na tvory plazící se po zemi (hadi, zeměplazi a žížaly plazící se), na obojživelníky (vodnozemná zvířata) a na živočichy pohybující se plutím ve vodě (ryby a hlemýždi). Vnitřní dělení jednotlivých základních skupin pak vypadá takto:²⁶ létající živočichové se dělí na *domacé ptáctvo*, *spívající ptáky*, *polné a lesné ptáctvo*, *loupežné ptáky*, *vodné ptáctvo* a *žížaly lítavé*; suchozemští čtvernožci se rozdělují na *čtvernohé zvířata* a *předně domácí*, *dobytky (hovada)*, *robotný dobytek*, *divé hovada* a *divé zvěry (hltavé)*; k plazivých tvorům patří *hadi* a *zeměplazové* a *těž žížaly plazící se*. Obojživelníci čili *vodnozemná zvířata* se dále nečlení. Skupina zvířat pohybujících se ve vodě plutím se skládá z *ryb potočných a jezerných* na straně jedné a z *mořských ryb* a *hlemýžďů* na straně druhé.

Hledisko životního prostředí je určující a zastřešující, bylo by ale mylné přisuzovat tehdejším pojmům jejich dnešní významy. Tak např. do skupiny domácích zvířat se u Komenského řadí všechna zvířata žijící v domě a jeho blízkosti, tedy nejen ta, jež chová člověk záměrně ke svému užítku. Patří sem tudíž *pes*, *kočka*, *veveřice*, *opice*, *mořská kočka...Skalní myš (sysel)* a *jiné větší myši, jako lasice, kuna, tchoř*, protože *škodí domu*. Podobně je objasněno i zařazení některých domácích ptáků: *čáp (bokán) hnězdí na dachu*. *Laštovice*, *vrabec*, *straka*, *kavka* a *netopýr (křídlatá myš) lítají okolo dachův*. Mezi hady a zeměplazy jsou opět zařazeni *ohnížil*, *drak*, *křídlatý drak*, *bazilišek* a *štír*, tvorové nadaní nečistými silami. Rak a pijavice jsou sice uvedeni mezi sladkovodními rybami, ale jejich bližší charakteristika (*rak...leze napřed i nazad*, *pijavice vysívá krev*) poukazuje na to, že si Komenský byl vědom jejich odlišnosti od ryb, jež *mají plůtve, kterými plynou*. *Hlemýžď* je u Komenského synonymem pro tvora s měkkým tělem a tvrdou, skořepinovitou ulitou (*bodlavý mořský hlemýžď*, *perlový hlemýžď*, *hlemýžď (žába korytnatá)*, *želva*’).

V rámci každé skupiny je uvedeno vždy jen několik zvířat. U zvířat, u nichž se užívají různé názvy pro samce a samici, jsou někdy uvedeny výrazy oba (*kačka*, *káčer*; *kukuk*, *kukačka*; *lev...s lvicí*), někdy pouze jeden (*svině*, *kočka*).

²⁶ Pro označení jednotlivých skupin používám originální Komenského názvy.

Zřídka a nesystematicky jsou uváděna jména mláďat (*pes s štěnětem*), výjimku tvoří kapitola o dobytku, kde jsou vyjmenovány celé zvířecí „rodiny“ (*býk, kráva i tele; skopec (baran), ovce s jehnětem*). V Komenského slovníku chybí jakékoliv náznaky druhové diferenciacie či častější seskupování zvířat podle podobných znaků. V tomto směru je *Orbis pictus* ve srovnání s *Nomenclatorem quadrilinguis* krokem zpět.

Jména zvířat užívaná Komenským jsou jednoslovná (*motýl, sršeň, pstruh*) nebo víceslovná (*domový had, skalní myš*). Autor někdy uvádí i synonymní pojmenování zvířat, vědom si jistě redundantnosti těchto výrazů, klade je do závorek (*netopýr (křídlatá myš), lyska (trasořitka)*). Některé citované synonymní výrazy jsou české, jiné slovenské nebo nářeční moravské (*bohulava (strnadle), kočka (mačka), čáp (bokán), skopec (baran)*). Z didaktických důvodů je část zvířat blíže charakterizována na základě typické vlastnosti (*chlupatý medvěd, hltavý vlk, rys bystrého zraku*) nebo činnosti (*kočka...čistí dóm od myši; sokol, krahulec a jastráb lapají ptáčky*); tyto didaktické výklady však zdaleka nedosahují úrovně odborně zaměřených výkladů a definic Veleslavínových.

V. Shrnutí

Každý ze tří uvedených slovníků uvádí obraz živočišné říše v jiné podobě. Klaret a Veleslavín se snaží představit dobové kompendium znalostí a živočišnou říši pojímají jako celek, který dále vnitřně dělí na základě dobových znalostí a idejí. Komenský, píšící didaktickou příručku, vychází ze skutečnosti, že existuje již dostatek starších odborných prací, a v rámci komplexně pojaté klasifikace vyjmenovává pouze některé, základní a nejběžnější živočišné druhy, rody, čeledi. Klaret člení zvířata podle sfér, Veleslavín kombinuje kritéria životního prostředí a velikosti, Komenský klasifikuje živočichy podle místa výskytu a druhu pohybu.

Kromě vlastního tematického členění živočišné říše se slovníky značně liší i v jazykovém ztvárnění zoologické terminologie. Klaretův Bohemář vzniká v době, kdy se mohutně rozvíjí česká společnost, český jazyk i česky psaná literatura, kdy čeština proniká do všech oblastí společenského života a emancipuje se od latiny. V souladu s touto tendencí Klaret prostřednictvím svých slovníků usiluje o vytvoření českého odborného názvosloví. Veleslavínův *Nomenclator quadrilinguis* je sestaven v době, kdy situace českého etnika je ustálená, existence a postavení českého jazyka nejsou ničím ohrožovány a péči soudobých autorů a vydavatelů se ustálila značně kvalitní jazyková norma. Veleslavín tudíž při sestavování svého slovníku, vědom si silného postavení češtiny, používá výrazy, jež považuje za nejvhodnější a nejvýstižnější, a nevyhýbá se ani slovům cizího původu. Komenský, donucený z náboženských důvodů k odchodu z vlasti a žijící převážnou část svého života v exilu v Evropě rozvrácené třicetiletou válkou, užívá kultivovanou češtinu Bible kralické, protože však píše svůj *Orbis pictus* izolován od soudobého českého jazykového prostředí, proni-

Všechny tři tematicky řazené slovníky přinášejí tehdejší schémata dělení živočišné říše, seznamují nás s dobovými představami a znalostmi, pomocí hierarchizované struktury odrážejí dobové chápání světa a zprostředkovane, nepřímou prozrazují mnohé i o celkovém stavu soudobého myšlení a společnosti.

BARTOLOMĚJ Z CHLUMCE, ŘEČENÝ KLARET, Bohemář. In edice: Flajšhans, V.: Klaret 1. Praha 1926.

FLOSS, P.: Jan Amos Komenský – Od divadla věcí k dramatu člověka. Ostrava 1970.

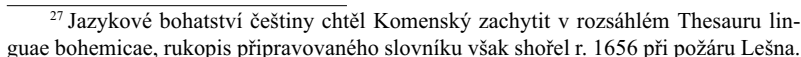
HEJNIC, J.: K našim prvním humanistickým slovníkům. In: *Listy filologické*, 87, 1964, s. 167 – 171.

KOMENSKÝ, J. A.: *Orbis sensualium pictus quadrilinguis*. Přetisk vydání z r. 1685, Praha 1989.

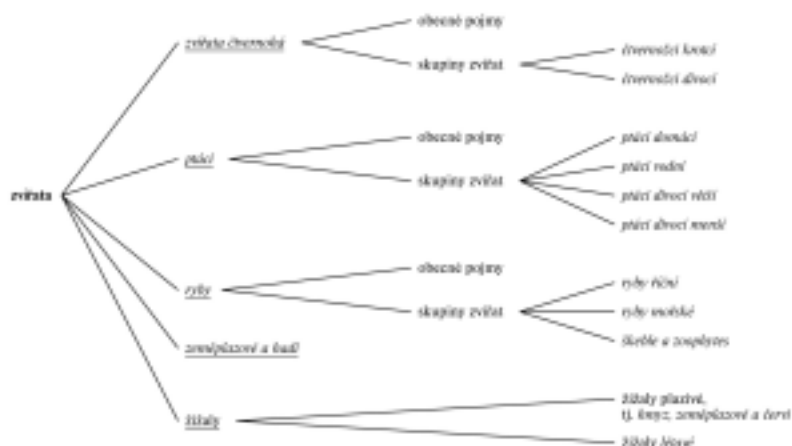
MICHÁLEK, E.: Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících. Praha 1989.

NĚMEC, I.: Principy studia slovní zásoby a jejího vývoje. In: Slovo a slovesnost, 1975, roč. 34, č. 1, s. 92 – 103.

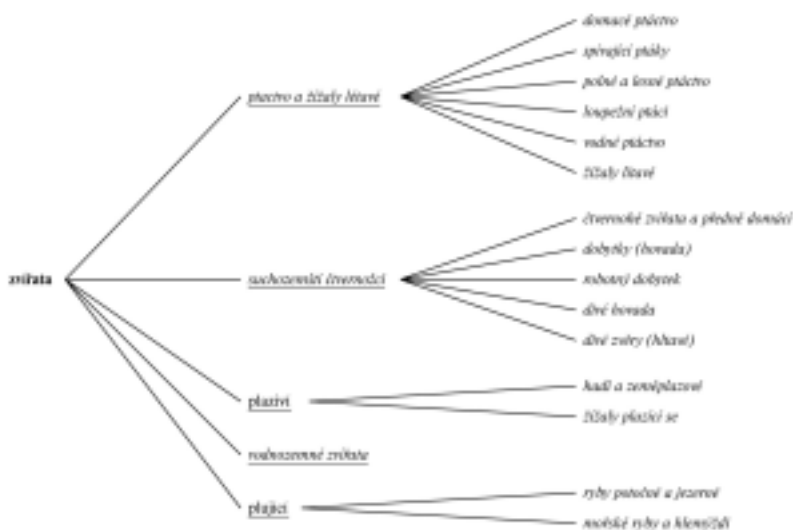
VELESLAVÍN, D. A.: Nomenclator quadrilinguis. Praha 1598.

DANIEL ADAM Z VELESĽAVĽNA - NOMENCLATOR QUADRILINGUIS

JAN AMOS KOMENSKÝ - ORBIS PICTUS

Co nám může říci o jazyce baroka korespondence?

(Změna *y* > *ej* v korespondenci V. J. Rosy)

Blanka Michalová

Literární akademie (Soukromá vysoká škola Josefa Škvoreckého)
Univerzity Karlovy – Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Téma předeslané titulem tohoto příspěvku je součástí rozsáhlejší práce zaměřené na využití české barokní korespondence při výuce četby novogotického kurzivního písma. V ní mi jde jednak o vypracování návrhu metodických postupů při četbě českých textů psaných kurzivními a polokurzivními typy novogotického písma (o němž jsem hovořila v minulém roce na kolokviu v Modře), jednak o začlenění jazykově české korespondence do žánrového spektra barokních textů na základě nově analyzovaného materiálu. Tento příspěvek se snaží poukázat na možnosti jazykové analýzy při hledání co nejpřesnějšího obrazu barokního jazyka.

O jazyce uplatňovaném v korespondenci

V jedné z mnoha svých studií A. Stich konstatuje: „Havránek dospěl k závěru, že konfliktní postavení češtiny 17. a 18. století tkvělo ne ve faktorech interně jazykových, ale v činitelích vnějších, tj. v redukci sociálního spektra nositelů spisovného jazyka, v omezených možnostech jeho společenského uplatnění a v redukci jeho funkčního rozpětí. Havránek implicitně vybízel, aby se barokní čeština posuzovala podle stavu jazykové praxe, nikoli jen podle dobové lingvistické produkce“ (Stich, 1995, s. 52).

Právě tato myšlenka byla jedním z impulzů k práci s korespondencí zmiňovaného období a k zamyšlení a zvažování pozice epistolografických bádání (tzn. sledování dějin a funkce dopisů, jejich formálně jazyková a stylistická analýza atp.) při zaplňování prázdných míst naší jazykové historie. Nechci a vzhledem k zaměření svého bádání se ani nemohla pouštět do vyčerpávajícího rozboru jazyka z hlediska historických, literárních, kulturních, sociálních, hospodářských či politických souvislostí, které ovlivnily jeho stav. Uvědomuji si však, že i toto spektrum podkladů musím brát v úvahu při zkoumání tak autentických textů, jakými jsou dopisy (listy¹).

Jazyk korespondence se může stát jedním z pramenů studia vývoje (nejen) spisovné normy². Vycházíme-li z předpokladu, že spisovnou normu lze sledo-

¹ Tímto termínem rozumím a) písemnost kancelářského původu, podávající pouhé sdělení bez právního dosahu, i když s rozmanitým obsahem, b) v nekancelářském slova smyslu soukromé písemné sdělení neformálního rázu mezi osobami (srov. Hlaváček, 1997).

² Srov. Jedlička (1974, s. 52 – 69).

vat pouze na jazykových projevech osobností jazykově tvůrčích (tzv. úzus dobrého autora) či uvědomělých uživatelů jazyka – umělců, vědců, kulturních pracovníků, učitelů –, musíme na základě výše zmíněných skutečností uznat, že v jednotlivých etapách našeho barokního jazyka je tato situace poněkud složitější. V roce 1995 upozornil M. Jelínek na naléhavou potřebu analýzy epistolárního stylu. Ve svém příspěvku, opíraje se o práce mnoha našich předních lingvistů (např. o již zmíněnou stat' Al. Jedličky, práce B. Havránka, M. Grepla, J. Hrbáčka), uvedl několik výběrových a textotvorných tendencí. Definoval a zúžil přitom pojem funkčního stylu epistolárního, tj. stylu vymezeného komunikační funkcí epistolární (korespondenční), na oblast důvěrnou (vedle oblasti oficiální). Ze specifikovaných základních tendencí jmenujme alespoň tendenci k užívání obecné češtiny či kombinaci češtiny spisovné a obecné, ačkoliv je tento styl realizován psanou formou, se kterou se obvykle pojí užívání spisovného jazyka. Proto se jazyk soukromé korespondence může stát pramenem studia vývoje spisovné normy.³ Ačkoliv se tento postřeh týká jazyka současného, můžeme z něj vyjít i my. V historických obdobích češtiny (především pak v námi sledovaném období, tedy v 17. a 1. pol. 18. století) není situace tak zcela jednoznačná. Přistoupíme-li na myšlenku, že jazyk korespondence je do jisté míry odrazem jazyka mluveného, nebo se k němu alespoň blíží, a chceme-li na něm sledovat vývoj spisovné normy, hovorové češtiny, můžeme spolu s J. Běličem uvažovat takto: „Termínem hovorová čeština rozumíme mluvnou formu češtiny spisovné, zbavenou na jedné straně výlučných znaků knižního jazyka, zachovávaných v oficiálních promluvách veřejných, na druhé straně však neobsahující ani jevy úzce nářeční, které jsou i v této volnější, 'neoficiální' podobě spisovné češtiny pociťovány jako prvky nenoremní ... Přechodové postavení hovorové mluvy mezi spisovným jazykem v užším smyslu a mluvou nespisovnou (rozuměj interdialekty, pozn. B. M.) však ... znamená, že se tento útvar může vytvářet teprve tehdy, když se spisovný jazyk nějakým způsobem již oddálil od svého původního mluveného základu (nářečního nebo interdialektického) jako útvar svébytný, mající své osobité znaky. A vůbec obecně platí, že pokud neexistuje napětí mezi normou spisovnou a nespisovnou, nemůže vzniknout a existovat ani útvar, který je produktem tohoto napětí“ (Bělič, 1958, s. 59n). Jak dále J. Bělič podotýká, těžko bychom hledali znaky hovorové formy jazyka v pravém slova smyslu v samých počátcích staročeského písemnictví, ačkoliv si psaná forma jazyka zajisté určitá specifika vyžádala. Jistou změnu situace můžeme pozorovat ve 14. století, kde můžeme na základě konfrontace jazyka některých památek hovořit již o záměrné hovorové stylizaci.⁴ Určité zhovorování spisovného jazyka na počátku 15. století, v celém období husit-

³ Jelínek (1995, s. 126 – 137). Myšlenka specifičnosti epistolárního stylu se promítla i do vymezení funkčních stylů (jako výrazné skupiny ze stylů objektivních) i v Příruční mluvnici češtiny (Praha 1995, s. 725).

⁴ Srov. Bělič (1958).

ském i reformačním, je nepochybně i výsledkem sociálně náboženského působení mnoha českých učenců a kazatelů, kteří svými vystoupeními přispěli ke kultivaci nejen mluvené podoby jazyka.⁵ „Svědectvím toho je např. i pozornost, jakou věnuje Jan Blahoslav ve své Gramatice české (1571) rozdílu v mluvené řeči; vidíme zde, že již zřetelně dává přednost jistým způsobům běžné výslovnosti, jistým tvarům a slovům, ba že dokonce ani nezdůrazňuje svou rodnou výslovnost atd. (jak tomu patrně bylo ještě u Husa), nýbrž přes svůj moravský původ považuje za lepší řeč mluvenou v středních a severovýchodních Čechách. Tato mluvená podoba jazyka také nejčastěji proniká jako hovorová forma do méně oficiálních projevů písemných, **zejména do korespondence** (zvýraznila B. M.)...“ (Bělič, 1958, s. 61). Bělič dále hovoří o češtině pobělohorské, kde na základě již notoricky známých sociálně ekonomických, politických a náboženských poměrů, kdy čeština mizí z konverzace vzdělaných vrstev, nevzniká prostor, ve kterém by mohlo docházet k napětí nutnému k existenci hovorového jazyka. Jakým jazykovým útvarem jsou tedy psány listy 17. a 18. století? Odpověď na tuto otázku nemůžeme, podle mého názoru, za současného stavu barokistického bádání dát. Zaujetí zcela objektivního postoje k všeobecně známým jevům vytýkaným barokní češtině by bylo (a doufáme že bude) možné na základě analýzy a porovnání jazyka maximálně možného rozsahu pramenného materiálu různorodého charakteru. Mám zde na mysli nejen texty umělecké, ale i texty publicistické⁶, odborné, administrativní a v neposlední řadě i korespondenci. Tu můžeme přiřadit k funkčnímu stylu prostě sdělovacímu, a to jako psanou podobu stylu konverzačního, nebo přistoupit na novější náhled (jak jsem již výše uvedla), vyčleňující epistolární styl jako jeden z dílčích funkčních stylů. A to navíc samozřejmě nejen z oblastí kulturních center Čech a Moravy. Z tohoto pohledu by mohla být zajímavá korespondence mezi osobami z různých nářečních oblastí a odlišných sociálních prostředí.

Krátce k životu Václava Jana Rosy

Připomeňme si několik důležitých momentů z Rosova života. Zdají se mi být důležité, neboť mám za to, že přechod z jedné společenské vrstvy do druhé, vzdělání a literární praxe se musely v jeho listech odrazit.

V. J. Rosa (1631 – 1689) se narodil jako syn svobodného obyvatele Zdic. Jeho otec Petr Rosa vlastnil chalupu, hospodářská zvířata, a to bez povinnosti dávek vrchnosti.⁷ Měl dobře prosperující pekařství, díky své gramotnosti mohl také mj. poměrně dlouhou dobu zastupovat staršího kostelníka. V. J. Rosa svá studia zahájil s největší pravděpodobností na partikulární (městské) škole

⁵ Srov. Havránek (1963, s. 90 – 100).

⁶ V některých publicistických projevech můžeme sledovat využití epistolárního žánru, jak na to upozornil A. Stich (1974).

⁷ Srov. Petráčková (1987, s. 131 – 141).

v Berouně⁸, v roce 1642 přešel na jezuitské gymnázium v Praze. V roce 1649 se nechal zapsat na pražské univerzitě do logiky a v r. 1653 se stal magistrem filozofie. Až do této doby jej na studiích finančně podporoval hejtmán Jan Kolenc. Ve stejném roce (1651), kdy vychází jeho *Discursus Lipyrone*, byla na Českou komoru podána žádost Petra Rosy o místo písaře na komorním velkostatku Zbiroh (do něhož spadalo panství točnické, zbirožské a královské) pro syna Václava. Žádosti bylo vyhověno, a tak ve funkci písaře v kraji, z něhož pocházel, strávil mladý Rosa dva roky. Protože existovala velmi úzká spolupráce mezi hejtmánem Kolencem a hejtmánem sousedního královského velkostatku, kterou často realizovali právě jejich písaři, seznámil se mladý Rosa s rytířem Janem Rafaellem Gallidesem, hejtmánem na Královské a po Kolencově odchodu do důchodu i na velkostatku Zbiroh. Ten se stal po Kolencovi Rosovým mecenášem a financoval jeho dvouleté studium práv (1653 – 1655). V nejbližších letech (před rokem 1653) se Rosa oženil s měšťankou Annou Ludmilou Benolovou, dcerou známého pražského notáře a advokáta, a po té, co byl roku 1655 jmenován licenciátem práv a po jmenování zemským advokátem, si otevřel soukromou advokátskou praxi (povolení získal od České komory na přelomu let 1656–57). Brzy na to, v roce 1662, ho čekalo jmenování fiskálním adjunktem a 6. 12. 1669 radou královského apelačního soudu. V šedesátých letech už vlastnil v Praze dům a obdržel měšťanská práva Staršího Města pražského. V roce 1672 vydává Čechořečnost.

Adresáti listů

Tři z Rosových listů jsou adresovány purkmistru⁹ a radě města Plzně, tedy nejnižšímu světskému stavu. Zde bychom mohli hovořit o korespondenci úřední. Dalšími adresáty Rosových listů jsou Jan Rafael Gallides z Rozendorfu, t. č. zbirožský hejtmán, a Martin Václav z Horštýru, t. č. děkan královského kostela sv. Petra a Pavla na Vyšehradě. S oběma muži pojilo Rosu nejen přátelství, ale i pracovní povinnosti dané jeho profesí právníka. V každém případě se v obou případech autor listů i adresáti osobně znali a udržovali spolu i mimopracovní kontakty. V jednom listu žádá Rosa M. V. z Horštýru o kmotrovství, tedy o ryze privátní věc. Z kontextu vyplývá, že se oba (tedy autor listu i adresát) znali a byli ve vzájemném kontaktu. Dokládá to i Rosovo P. S., v němž se omlouvá za to, že se delší dobu nezval, neboť byl nemocen. J. R. Gallides, který nejprve z pozice zbirožského hejtmána a posléze, můžeme říci, v roli rodinného přítele, podporoval Rosu na studiích, je adresátem tří listů. Dokladem jejich přátelského vztahu snad může být opět Rosův příspěvek o dárku v podobě tuctu pomeran-

⁸ V točnickém urbáři z r. 1652, fol. 210 se můžeme dočíst, že: „Ves Zdice bejvalo před lety a sloulo miesteczko, nyní již ves Sluje a s jinými poddanými robotují“ (Jůna, s. 523). Ze zápisu téhož zdroje lze soudit, že již tehdy byla ve Zdicích škola. Její existenci v 17. stol. dotvrzují i matriční zápisy z oněch dob.

⁹ Hlava obce, obzvláště města.

čů. Na základě výše popsaného vztahu mezi Rosou a oběma muži soudím, že lze hovořit o korespondenci poloúřední.

Struktura Rosových listů

Mezi základní části listu patřily podle klasické (latinské) epistolografie salutatio, exordium, narratio, petitio a conclusio, jejichž úlohu rámcově přibližím.

První z nich **salutatio** (pozdrav) je úvod listu, v němž odesílatel dává najevo, zda se jedná o list přátelský či nepřátelský. V prvním případě (jako u všech Rosových listů) dává pisatel najevo svůj vztah k adresátovi a oslovuje jej v souladu se společenskou titulací. **Exordium** (začátek, oblahod¹⁰) je část listu, v níž je posluchač připraven k dalšímu vyprávění, i v této části se může pisatel ucházet o přízeň adresáta, měl by ho naladit k ochotě a pozornosti. Po exordiu následuje **narratio** (vypravování), jehož úkolem je seznámit adresáta se záležitostmi, kvůli nimž je dopis napsán. Narratio často vyúsťuje v **petitio** (žádost, prosba) vyjadřující pisatelovu vůli vyplývající z narratio. **Conclusio** (závěr listu), může mít dvojí povahu. 1. Může mít podobu odplaty, vyjadřuje, jaký prospěch (nebo nepospěch) vyplývá z žádosti, bude-li vyslyšena, nebo ne. Vychází většinou z narratio či petitio, někdy z obou. 2. Možná ji také definovat jako shrnutí pisatelova přístupu k řešení záležitosti, jeho očekávání. Takovéto rozdělení je však do jisté míry pouze formální, neboť tyto dvě složky spolu úzce souvisejí a často jsou v conclusio zastoupeny obě nebo jedna z druhé vyplývá.

V kompozici Rosových listů lze vysledovat **dva principy** výstavby, jejichž uplatnění, jak se zdá, záleží především na pestrosti a nálehavosti obsahu listu.

První z nich víceméně odpovídá pravidlům klasické latinské epistolografie.¹⁰ Sem můžeme zařadit list, v němž Rosa žádá Martina z Horštyru o kmotrovství. Je zde odlišeno (i graficky) všech pět částí listu. Zdá se, že ho k tomu mohla vést závažnost tématu.

Druhý princip vychází z principu prvního (neboť i v klasické struktuře existovaly důvody pro vypuštění některých částí)¹¹, zachovává jen některé části schématu: vždy začíná salutatio, někdy následuje exordium, list vždy ukončuje rozlučovací formule, datace a podpis. Jsou témata, která pro jejich jednoduchost či naopak složitost nebylo (a není) možno (ani záhodno) rozvádět, násilně štěpit celou výpověď na narratio, petitio a conclusio jen pro dodržení pravidel. Tyto původně v modelu samostatné složky se tak staly jednotlivými prvky polytematické, ale přitom kompaktní vnitřní části listu. Výsledkem zmíněného modifikačního procesu je většinou třísložkové schéma – pozdrav (rozvedený někdy do exordia), hlavní část a rozlučovací formule, která patrně víceméně nahrazuje klasické conclusio (oblahod¹² či odplat¹³). Tzv. hlavní část listu (dále jen hlavní část, pro klasickou epistolografii narratio), následující po salutatio (příp. po

¹⁰ Srov. např. Jindřich z Isernie: Listové diktámen. In: Hošna (1990).

¹¹ Srov. např. Modus dictandi. In: Hošna (1990).

exordiu), sestává buď z několika tematicky různých či souvisejících sdělení a stanovisek, která jsou vzájemně provázána, nebo z poměrně jednoduchého sdělení. Zjednodušená struktura listu není jen Rosovou doménou. Podobně líčí strukturu B. Balbín ve svém Nástinu („pozdrav a dej najevo svou lásku, vylož jádro věci, učiň všemožné sliby a rozluč se“), najdeme jej i v listech hraběnky Františky Hypolity Eusebie Berkové, rozené Fürstenberkové aj.

Adresy respektují intitolaci, odpovídají společenskému postavení adresáta. Např. rub listů pro hejtmana R. Gallidese je s menšími odchylkami zdoben slovy: „Urozenému a statečnému vladyce, panu Janovi Rafaelovi Gallidesovi, panství Jeho Milosti Císařské a Královské zbirovského, točnického a královského, panu hejtmanu. Panu mně vzácně jmilému a laskavě příznivému“.

Možnosti jazykové analýzy

Následující kapitolu pojímám jako průzkumný vhled do možností stylistické analýzy užití jazykových prostředků a omezím se přitom jen na hláskoslovnou rovinu.

Vzhledem k značné blízkosti barokní a současné češtiny je tato dílčí sonda pojata diferenčně, tzn. že jsem se soustředila na jeden z jevů odlišných od novodobé češtiny, typických pro češtinu barokní, resp. na jevy mluveného jazyka (řekněme poněkud anachronicky obecné češtiny) pronikající do jazyka psaného, na ty, jež jsou onou „vadou na kráse“ kultivovaného jazyka. K odpovědnému a objektivnímu hodnocení jazykové úrovně projevu chybí již výše zmíněná absence jazykovědné práce, která by se podobnými texty zabývala z tohoto hlediska komplexně.

Jedním z typických znaků jazyka 17. století je diftongizace *ý* > *ej*, jež nepronikla (dodnes) do spisovné češtiny a je znakem jazyka mluveného. Kromě rozsahu výskytu této hláskové změny a pravděpodobnosti jejího stylistického uplatnění mne zajímá vztah mezi Rosovým epistolárním a odborným územ a územ, který kodifikoval svou mluvnici.

Komparaci budu provádět především s nejnámějším zdrojem, který se dosud k této tematice vyjádřil alespoň výběrově, a to s poznatky B. Havránka (1979), vymezenými víceméně proti úzu Bible kralické, a s Porákovým článkem Příspěvek k hláskosloví češtiny 17. století (1971). Zjištěná fakta v zásadě korespondují s výsledky Porákova průzkumu. Porovnával mj. Rosův úzus v českých příkladech, kterými ilustruje své výklady v latinské části mluvnice, a v jeho českém souvislém textu, tj. 4. části mluvnice „de prosodia, o dobroveslovnosti“ s výkladem příslušných paradigmat v Čechořečnosti. Jen okrajově, pro ilustraci, neboť toto prozatím není mým cílem, porovnávám některé jevy s obdobnými projevy jiných pisatelů v jiných obdobích.

Tendence průniku určitých jevů z mluveného jazyka do písemného projevu byly mnohokrát konstatovány. Pokusím se vysledovat určité tendence v užívání některých z nich v oficiální, polooficiální a osobní korespondenci a nastínit tak

určité možnosti při výzkumu tendencí ve vývoji českého jazyka v druhé polovině 17. století. Z přítomnosti či nepřítomnosti prvků obecné češtiny (ve smyslu současné běžně užívané mluvené formy češtiny, nikoli interdialektu) lze usuzovat buď na posun normy „spisovné“ češtiny barokního období směrem k demokratizaci jazyka, nebo naopak, to se mi zdá pravděpodobnější, dospět k závěru, že i ve 2. pol. 17. století existovalo povědomí o „kraličtině“, tedy o stylově vyšší formě češtiny, a co víc, byla i respektována, byla (alespoň v těchto písemnostech) s jistými výjimkami užívána. Nové není ani konstatování, že bylo-li tomu tak i v předobrozenském období 18. století, a to i v listech z jiných regionů, nelze zcela vyloučit ani to, že existence povědomí o „vyšší“ formě vyjadřování, resp. existence stylového rozlišení, vedla Josefa Dobrovského k tomu, že za základ novodobé spisovné češtiny pojal češtinu humanistickou, z níž ona „vyšší, spisovná“ forma vychází. V tomto případě by nešlo pouze o důvody mimojazykové (ideologické), jak se zpravidla uvádělo, ale o důvody vnitrojazykové. Ke zcela nezpochybnitelnému postavení této teze v lingvistické literatuře je však třeba právě komparaci co nejširšího textového (žánrového) spektra barokních textů.

Při výzkumu hláskové změny rozlišujeme dvě pozice (a to u apelativ i proprií) paradigmatických tvrdých adjektiv a pronomin a substantivizovaných adjektiv, v nichž se hlásková změna *y > ej* může uplatnit: 1) ve kmeni slova¹², 2) v koncovce¹³. Pokud jde o pozici ve kmeni, můžeme zde ještě rozlišit dvě polohy: a) v kořeni, b) v předponě. V případě polohy koncovkové a) v absolutním konci slova v N a A sg. m. a n., b) v pozici před souhláskou v G, L a I sg. i pl.¹⁴ a D pl.¹⁵

Z našeho hlediska je velmi zajímavý Havránekův soud o jazyce vrcholného humanismu: „S rozkvětem humanismu, se stylistickým školením, pronikajícím veškeré školství, souvisí pak vyspělý jazyk všeho písemného jednání veřejného i soukromého, a to bez podstatných rozdílů vrstvy, o kterou jde. Tato jazyková vyrovnanost se odráží i v listech veřejných, i čistě soukromých; svědčí nejen o humanistické kultuře listů, ale i o užívání poměrně jednotného spisovného jazyka, patrně i v konverzaci, a o vyspělosti tohoto konverzačního jazyka“ (1979, s. 63 – 64).

V kapitole pojednávající o pobělohorské češtině B. Havránek (1979, s. 73 n.) charakterizuje jazyk vlastní (tedy nepřekládaný) literární tvorby v postilách,

¹² V těchto případech pracuji s lexémem, jeho jednotlivé realizace zahrnuji pod základní tvar.

¹³ Sem zahrnuji i slova zakončená postfixem.

¹⁴ Do svého výzkumu nezahrnu tvary I sg. ani pl., protože ačkoliv např. Rosova Čechořečnost diftongizované podoby tvrdých adjektiv a pronomin připouští (Rosa, s. 106 – 107) i v instrumentálu, v textech se podoba s *-ejm* (*krásnejm*) prakticky nevyskytují. Především z hlediska morfologického stojí za pozornost tvary zakončené na *-ýma/-ejma* (jež Rosa též připouští). V analyzované Rosově korespondenci nalezneme tento tvar jednou (*dobříma přáteli*).

¹⁵ Při uvádění příkladů uvedu vždy každé slovo jednou bez ohledu na počet výskytů.

kázáních a v legendistických a jiných básnických skladbách jako jazyk, který má svá „nova“ a který se v mnohém podobá jazyku mluvenému. Zjišťuje s odkazem na Štejerova Žáčka a Rosovu Čechořečnost, že co se týče hláskové změny *-ej-* místo *-ý-* se zde úzus přiklání v kmeni k podobě diftongizované a v koncovkách k podobě nediftongizované. Hovoří-li o tomto jevu v souvislosti s korespondencí, upozorňuje na pronikání diftongizované podoby do korespondence soukromé (viz list Elišky Žerotínské z r. 1620, s. 65, (na s. 74) listy Sylvie Černínské s jejím mužem Heřmanem Černínem z let 1632 – 1652 a listy Zuzany Černínové, psaných synovi v letech 1634 – 1648). Ke korespondenci z pozdějších let se nevyjadřuje.

Jestliže v období vrcholného humanismu a ustalování spisovné normy jazyka byl zmíněný hláskový jev vysledován především v soukromé korespondenci, předpokládám, že v naší korespondenci se nevyskytuje v takové míře, aby to mohlo být hodnoceno jako poklesek proti spisovnosti celého textu v případě, že „ještě“ existoval alespoň do určité míry jednotný spisovný jazyk. Došlo-li však k rozkolísání spisovné normy již během 17. století, předpokládám, že se jmenovaný jev (a samozřejmě i jevy z jiných jazykových rovin) bude v námi vybraných textech vyskytovat v hojně míře.

Nahlédneme-li do Rosovy Čechořečnosti¹⁶, zjistíme, že 1) pokud jde o výskyt obojích podob v kmeni slov, připouští v kořeni slov podoby obě (s. 403 *vyvýšený neb vyvejšeny*, s. 51 *výš, vejš*, s. 208 *slýchám, slejchám*, s. 427 *týden, tejden* atd.). Stejně tak i v jeho odborném úzu tyto tvary kolísají. Sloveso *hýti* uvádí a sám užívá pouze v této podobě, stejně tak i jeho prefigované odvozeniny. 2) V paradigmatech tvrdých adjektiv (s. 104 – 107) a u substantivizovaných adjektiv (s. 82) důsledně uvádí obě varianty; na prvním místě s *-ý-*. V koncovkách adjektiv přivlastňovacích (s. 111 – 113) diftongizovanou podobu neuvádí. Ve výkladech o zájmenech (s. 118 – 130) se v žádném případě skloňování podle tvrdého adjektivního skloňování nevyskytují podoby diftongizované.

Změna *y > ej* v české korespondenci V. J. Rosy

1a) Pokud jde o pozici v kořeni, setkáváme se zde pouze se třemi slovy, a to s diftongizovanou podobou *tejden*¹⁷ a vždy nediftongizovanou podobou *hýti* (2), *dotýče* (3).

1 b) V předponové pozici se setkáváme se dvěma výskyty, oba jsou diftongizované: *vejhradní* a *vejborné*.

Zde se Rosův epistolární úzus a úzus odborný, charakterizovaný J. Porákem v Čechořečnosti nerozcházejí, v obou případech najdeme obě varianty.

2 a) V absolutním konci slova v N, V a A sg. m. a n.: *urozený, statečný, příznivý, volný, některý, poslušný, špatný, velebný, některý, ponížený, milý, las-*

¹⁶ V této pasáži vycházím i z poznatků J. Poráka (1971).

¹⁷ V dokladovém materiálu budu v případě, že se slovo neobjevilo pouze jednou, číslicí za slovy označovat počet výskytů.

kavý, který, jminulý, krátký, nastalý, šťastný, veselý, radostný, hojný, dobrý, hotový, takový, povinný, Čabelický, služební. Jak je vidět z příkladů, v těchto případech používá Rosa koncovky výhradně, což je zajímavé, v podobě nediftongizované.

2 b) V pozici před souhláskou v G a L sg. i pl. (-ých) a D pl. (-ým) je z 12 výskytů pouze jeden tvar diftongizovaný: *lehkejš*, ostatní jsou nediftongizované: *jistých, valdštejnských, hvězdářských, petrovských, lehkých, zemských, zbytečným, podobných, plzeňských, podepsaných, příjemných.*

V otázce koncovek se Rosa ve svém úzu, a to jak epistolárním, tak odborném (mezi několika desítkami tvrdých adjektiv a pronomin není v souvislém českém textu ani jeden tvar zakončen na -ej) přiklání k variantě, již ve své Čechořečnosti uvádí na prvním místě, a nevyužívá variantu diftongizovanou, byť ji hypoteticky připouští.

Je zajímavé, že podle zjištění Z. Smetanové (1982) šlechtic Karel Starší ze Žerotína, jedna z nejznámějších renesančních osobností, užíval koncovky převážně diftongizované, a to nejen v korespondenci rodinné a v deníku, ale i v korespondenci úřední, v listech společensky výše postaveným osobám i v Apologii. Navíc již na přelomu 16. a 17. století.

Mám za to, že z průzkumu užívání, nebo neužívání dvojhlásky -ej- na místě -ý- nelze vyvozovat závěry o zařazení textu k některému z útvarů národního jazyka, resp. že nelze vymezit jazykový útvar na základě jednoho jazykového jevu. Kdybychom však chtěli zauvažovat nad charakteristikou jednotlivých funkčních stylů v rovině hláskové, zdá se, že změna *y > ej* V. J. Rosovi patrně nesloužila jako prostředek stylového rozlišení odborného textu (4. část mluvnice) a textu epistolárního.

Zdá se, že Rosovy dopisy jsou psány jazykem víceméně kodifikovaným Biblí kralickou. Naprostá převaha nediftongizovaných podob v koncovkách přinejmenším svědčí o pokračování tendence nepronikání (na rozdíl od polohy v kmeni) tohoto jevu do spisovné (reprezentativní) podoby jazyka spíše než o nepevnosti povědomí o spisovné normě. Aby bylo možno tyto poznatky zobecnit na epistolární styl 2. pol. 17. století bude třeba tuto domněnku potvrdit na základě analýzy většího počtu listů, a to i z nářečních oblastí moravských a slezských.

Odpověď na otázku Jakým útvarem českého jazyka je psána korespondence 2. poloviny 17. stol.? tedy nadále zůstává otevřená. Z průzkumné sondy do hláskové roviny se zdá, že jednou z možností, jak se k ní dopracovat, je pečlivá analýza všech jazykových rovin z korespondence autorů a adresátů různého společenského postavení (příslušníků šlechty, panských rodů, poddaných apod.), z listů s různou funkcí, jejich vzájemným porovnáváním a porovnáním s texty z jiných žánrů.

- BALBÍN, B.: *Verisimilia humaniorum disciplinarum*. Kap. II – O listech. Praha 1969.
- BĚLIČ, J.: Vznik hovorové češtiny a její poměr k češtině spisovné. In: Čs. přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha 1958, s. 59 – 71.
- HAVRÁNEK, B.: K obecným vývojovým zákonitostem spisovných jazyků. In: Studie o spisovném jazyce. Praha 1963.
- HAVRÁNEK, B.: Vývoj spisovného jazyka (scr.). Praha 1979.
- HLAVÁČEK, I. – KAŠPAR, J. – NOVÝ, R.: *Vademecum pomocných věd historických*. Praha 1997.
- HOŠNA, J. – TRŠKA, J.: Z teorie starší české literatury. Praha 1990.
- CHLOUPEK, J.: Funkční styly dnes. In: Naše řeč, 1994, roč. 77, č. 1, s. 57 – 66.
- JEDLIČKA, A.: Jazyk korespondence jako pramen studia spisovného jazyka. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, roč. XXIII – XXIV, Philologica. Bratislava 1971 – 1972, s. 281 – 286.
- JEDLIČKA, A.: Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha 1974.
- JELÍNEK, M.: Epistolární styl. In: Sborník Pocta Dušanu Šlosarovi. Brno 1995.
- JŮNA, J. a kol.: Monografie Hořovicka a Berounska. I. – VI. díl. Praha 1928.
- KOUPIL, O.: Václav Jan Rosa, Předmluva k Čechořečnosti. Listy filologické CXIX, 1996, 1 – 4, s. 101 – 161.
- KRAUS, J.: Rétorika v dějinách jazykové komunikace. Praha 1981.
- PETRÁČKOVÁ, V.: Příspěvek k životopisu Václava Jana Rosy. In: AUC, 1987, s. 131 – 141.
- PORÁK, J.: Příspěvek k hláskosloví češtiny 17. století. In: Studia comeniana et historica, I, 2, 1971.
- PORÁK, J.: Rosova mluvnice a vývoj češtiny a české lingvistiky v 17. století. In: Studia Slavica Pragensia. Praha 1973, s. 39 – 53.
- PORÁK, J.: Vytváření normy a její vztah ke kodifikaci v humanistické češtině. In: Slovo a slovesnost, 1981, roč. XLII, s. 219 – 227.
- Příruční mluvnice češtiny. Praha 1996.
- ROSA, V. J.: Čechořečnost seu Grammatica Linguae Bohemicae. Praha 1672.
- SMETANOVÁ, Z.: K některým hláskovým znakům češtiny na přelomu 16. a 17. stol. In: Slavica Pragensia XXV, 1982, 4 – 5, s. 239 – 245.
- STICH, A.: K textové výstavbě publicistických textů. In: Stylistické studie I. Praha 1974.
- STICH, A.: Česká spisovnost a nespisovnost – kořeny a přítomnost. In: Spisovná čeština a jazyková kultura 1993 (Sborník). Praha 1995.
- STICH, A.: O počátcích moderní spisovné češtiny. In: Naše řeč 1991, roč. 74, č. 2, s. 57 – 62.

Stylizace soukromosti vyjádření pomocí antroponym

Michal Krístek

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

V tomto příspěvku se budeme věnovat uplatnění antroponym při stylizaci soukromosti vyjádření. **Antroponymum** v souladu s obecnými onomastickými pracemi chápeme jako „propriální pojmenování osoby“, které je součástí obecnější podskupiny **bionym**, tedy „vlastních jmen pro živé (nebo jakoby živé) objekty“ (obě citace Šrámek, 1999, s. 164). **Funkci antroponyma** v tomto příspěvku chápeme v pragmatickém smyslu, tedy jako „užití, fungování propria“ (Šrámek, 1999, s. 22). Pokud jde o konkrétní inventář funkcí antroponym, využíváme přehledu, s nímž pracuje M. Knappová (1992). Vyčleňuje pět základních funkcí antroponym: **1) individualizační** (identifikační), **2) klasifikující** (sociálně zařazující – z hlediska času děje, národnosti, sociálního postavení apod.), **3) charakterizační** (vypovídající o vlastnostech postavy, velmi často se jedná o jména fiktivní), **4) asociační** (odkazy na různá místa a postavy, reálné či fiktivní), **5) estetickou** funkci (libozvučnost, komičnost, emocionální zabarvení apod.). M. Knappová dodává, že uváděný přehled může být doplněn ještě o další funkce, které antroponyma v textech plní.

Domníváme se, že kromě funkcí uváděných M. Knappovou lze vyčlenit ještě další svébytnou funkci těchto lexikálních jednotek, totiž **podílet se na stylizaci soukromosti vyjádření**. Stylizaci chápeme jako „záměrné zjednodušení, zhuštění a tím zvýraznění charakteristických rysů daného předmětu“ (Slovník literární teorie, 1984, s. 362); v tomto konkrétním případě tedy půjde o prezentování charakteristických rysů soukromých textů v textech veřejných. Opíráme se zde o model tzv. **funkčních** (vyjadřovacích) **dichotomií**, což je skupina opozic, pomocí nichž lze například v rámci komplexního stylistického rozboru vytvořit obecný přehled vlastností zkoumaných textů. Funkční dichotomie zahrnují kromě již naznačené opozice **soukromost (důvěrnost) x veřejnost** rovněž opozice **situační vázanost x nevázanost** (tedy spjatost textu s konkrétní komunikační situací a míru, v jaké je možno textu porozumět bez znalosti této situace), **monologičnost x dialogičnost**, **připravenost x spontánnost** a další; z hlediska použitých výrazových prostředků se zvlášť vyčleňuje tzv. **formální** (výrazová) **dichotomie spisovnost x nespisovnost** (k dichotomiím podrobněji Čechová – Chloupek – Krčmová – Minářová, 1997, s. 132n.).

Způsob, jakým se výše uvedená funkce antroponym projevuje, se pokusíme ukázat na textu, který byl autorem primárně zamýšlen jako veřejný a esteticky sdělný; můžeme jej tedy orientačně zařadit k textům uměleckého funkčního stylu (s možností toto zařazení v případě potřeby zpřesnit podrobným rozbořením):

At' se mezi náma stane cokoliv

At' se mezi náma stane cokoliv
teta Hnátová bude dál stříhat svý ženský
paní Hermanová drbat
teta Slávka zůstane zalezlá ve svý díře
a pan Duchoň bude nasranej

At' už se mezi náma stane cokoliv
strejda Olda nám pomůže se vším
co se poštvě

A je dobrý kolem sebe vidět
tyhle věci který se nemění

Uklidňuje to

(Skříčka, 2000)

Tento text jsme vybrali, protože se v něm podle našeho názoru zmíněná funkce antroponym uplatňuje velice výrazně. Možných dokladů je pochopitelně více – pro ilustraci uvádíme alespoň několik námátkou vybraných příkladů z české poezie 20. století, v nichž se obdobná funkce rovněž projevuje. Jedná se o úryvky z následujících textů: báseň č. XXVI ze sbírky F. Gellnera *Radosti života* (1903), *Okarina* ze sbírky J. Seiferta *Maminka* (1954) a *Zahradnictví tety Marie* ze sbírky J. Skácela *Odlévání do ztraceného vosku* (1984).

*Jako kluk nejraděj' ze všeho
o ruce podepřev hlavu,
sedal jsem u Porše starého
vzadu na tkalcovském stavu
(Gellner, 1957, s. 79)*

*Švec Flos má také okarinu
a místo na svém verpánku
v hospodě dřepí u džbánu
a přivedl to na mizinu
(Seifert, 1955, s. 51)*

*A někdy divukrásně pršívá
déšť padá na Brno a stromy blízko cest
jako když kdysi teta Marie
kropila z konve saláty a chřest
(Skácel, 1996, s. 234)*

Při vymezování, do jaké míry se mohou antroponyma podílet na stylizaci soukromosti vyjádření, pokládáme za účelné zabývat se podrobněji tím, nakolik úspěšně plní svou identifikační funkci; pokusíme se ukázat, že identifikační funkce antroponym je obvykle v soukromých textech prezentována poněkud odlišným způsobem než v textech veřejných. Vzhledem k tomu, že v rozebíraném textu se antroponyma vždy vyskytují jako součást apelativně-propriálních dvojic (celkem pětkrát – *teta Hnátová, paní Hermanová, tetu Slávka, pan Duchoň, strejda Olda*), je nutno všimnout si alespoň orientačně nejen izolovaných antroponym, ale celých apelativně-propriálních dvojic; především nám však půjde o propriální složku těchto dvojic. Pro úplnost si tyto dvojice charakterizujeme i formálně: z hlediska syntaxe nejsou apelativně-propriální dvojice tohoto druhu vždy chápány jednoznačně. Opíráme se zde o pojetí prezentované ve *Skladbě češtiny* M. Grepla a P. Karlíka, v níž je antroponymum bráno jako řídící větný člen a apelativum (*strejda, tetu, paní...*) jako shodný přívlastek (Grepl – Karlík, 1998, s. 326); podle této koncepce tedy ve dvojicích, jimž se věnujeme, stojí antroponymum ve formální syntaktické hierarchii výše než proprium.

Abychom mohli zjistit, zda antroponyma v uvedených dvojicích plní svou identifikační funkci úspěšně, musíme si nejprve upřesnit, co vlastně za úspěšné splnění identifikační funkce budeme považovat. Posouváme se tím do oblasti sémantiky; za úspěšné splnění identifikační funkce budeme proto považovat jednoznačný odkaz výrazu k nějakému denotátu.

Na první pohled se zkoumané dvojice z tohoto hlediska nejeví nijak problematicky – jejich základní významy zachycují běžné výkladové slovníky. Například slovo *strejda* má ve Slovníku spisovného jazyka českého dva základní významy: 1) „strýc“, 2) „starší, dobrácký, zpravidla venkovský muž“, oba významy jsou charakterizovány jako obecně české a expresivní. V novějším a stručnějším Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost je zaznamenán pouze význam „strýc“, s charakteristikou hovorový a expresivní. V případě antroponym rozvíjených jednotlivými apelativy, ať už se jedná o rodná jména, nebo o příjmení, bychom eventuálně mohli být schopni získat bližší údaje například o jejich etymologii nahlédnutím do specializovaných příruček – zůstane-li u dvojice *strejda Olda*, jméno *Olda* je charakterizováno jako domácká podoba jména *Oldřich*, které pochází ze staroněmeckého základu *Uodalrich* a znamená „dědičným statkem bohatý“ nebo „dědičným statkem vládnoucí“ (Kopečný, 1991, s. 162).

Takovýto údaj o významu apelativa doplněný o možnou etymologii propria však napomáhá úspěšnému plnění identifikační funkce příslušných výrazů pouze v obecné rovině – je to odkaz k nějaké množině možných denotátů, nikoli k jednomu konkrétnímu denotátu; odborné práce v této souvislosti připomínají, že význam vlastních jmen je značně desémantizovaný (Machová – Švehlová, 1996, s. 25). Například ze spojení *strejda Olda* získáváme informaci, že se jedná o muže jménem Olda, který je v určitém příbuzenském nebo přátelském

oměru k subjektu ztvárněnému v textu; k dispozici máme také etymologii jména Olda (viz výše). Identifikace denotátu je tedy kvůli své obecnosti poněkud neurčitá; vzhledem k tomu, že v odborné literatuře se můžeme setkat s termínem **sémantická neurčitost vyjádření**, který se týká obdobné problematiky, pokusíme se nyní posoudit, nakolik je použití tohoto termínu vhodné i pro antroponyma v rámci apelativně-propriálních dvojic, jež se v rozebíraném textu vyskytují.

S pojmem **sémantické neurčitosti vyjádření** pracoval např. J. Hrabák při rozboru básní P. Bezruče; přehled uvedený v tomto odstavci shrnuje hlavní myšlenky J. Hrabáka obsažené ve studii Kapitola bezručovská (časopisecky 1947/48, upravená verze knižně in: Hrabák, 1961, s. 33 – 44) a v Poetice (Hrabák, 1977, s. 127). **Sémantickou neurčitost** charakterizoval J. Hrabák jako zastírání významového jádra příslušného výrazu a zdůraznění jeho pobočných významů – **významovým jádrem** míní základní význam, tj. **denotát**, **pobočnými výrazy** pak **konotace**, které může výraz u různých příjemců textu vyvolat. Důraz na významové jádro se objevuje například ve věcných textech (v oblasti krásné literatury je patrný především u realistů), důraz na pobočné významy pak tam, kde je cílem ozvláštnění výrazu, dosažení jeho exotičnosti (uplatňovali jej především symbolisté). U příjemce dochází k přesunutí důrazu z významového jádra na pobočné významy především tehdy, pokud výraz pro něj není plně srozumitelný.

Takováto situace může nastat u velice různorodých skupin výrazů: u slov cizího původu, termínů, dialektismů a také u výrazů z další podskupiny proprií, konkrétně toponym. Na příkladu Bezručových básní J. Hrabák ukazuje, jak odlišná míra znalosti určitých reálií může ovlivnit hodnocení autora z hlediska dobových literárních teorií. Tam, kde byly Bezručem užívané výrazy (včetně toponym) srozumitelné – především tedy ve Slezsku a na Moravě –, fungovaly jako prostředek zdůraznění realistických tendencí v jeho tvorbě, naopak v Čechách mohly být tytéž výrazy vzhledem ke své menší srozumitelnosti vnímány jako uplatnění postupů typických pro symbolismus, jako specifický druh symbolistického vyjádření, jehož exkluzivita sice spočívá ve využívání jiného okruhu slovní zásoby než například výrazů přejatých z latiny nebo řečtiny, ale v zásadě je postavena na stejném principu – na využívání výrazů, které příjemcům obvykle nejsou plně srozumitelné.

Pokusíme se nyní posoudit, zda lze takto vymezenou **sémantickou neurčitost** vztáhnout i na antroponyma. Vodítkem při rozhodování nám může být skutečnost, že výrazy uváděné J. Hrabákem jako možné prostředky k dosažení **sémantické neurčitosti vyjádření** lze ještě dále rozčlenit na dvě dílčí skupiny. **1) U cizích slov, termínů a dialektismů** lze denotát určit pomocí definic obsažených ve výkladových slovnících (za předpokladu, že se nejedná o aktualizované vyjádření nebo o neologismus); pokud nejde o výrazy označující jedinečné jevy nebo věci, směřují definice obvykle k obecnému určení nějaké množiny mož-

ných denotátů. 2) U **toponym** je situace odlišná – v běžných výkladových slovnících nacházíme informace o jejich denotátu jen výběrově; například Slovník spisovné češtiny uvádí přílohu obsahující zeměpisná jména, kde lze najít údaje o výslovnosti těchto jmen, základní gramatické charakteristiky i elementární informace o jejich denotátu („město“, „hlavní město“, „pohoří“ atd., včetně rámcové lokalizace). Kromě toho však máme k dispozici také specializované slovníky místních jmen (v českém kontextu nejnověji příručku I. Lutterera a R. Šrámka Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku z r. 1997, která obsahuje i přehled starší odborné literatury k tomuto tématu); takovéto slovníky nám kromě obecného vymezení (město, obec, ves atd.) poskytnou také podrobnější informace o konkrétním jedinečném denotátu – o jeho poloze, etymologii názvu a podobně.

Pozice antroponym se z tohoto hlediska blíží toponymům. Rovněž antroponyma jsou ve výkladových slovnících zastoupena pouze obecnými vymezeními, možnost určit konkrétní denotát je však u nich omezenější než u toponym. Pokud jde o možné zachycení všech konkrétních denotátů jednotlivých antroponym, máme sice k dispozici údaje z matrik, které mohou případně sloužit jako podklad ke specializovanému onomastickému výzkumu, jejich dostupnost je však omezenější než například dostupnost slovníků toponym. Schopnost správně identifikovat konkrétní denotát proto závisí především na znalostech adresáta. Důležitá je při tom znalost údajů, které nelze odvodit přímo z textu – soukromost textu je tedy v tomto případě spjata s jeho situační vázaností. Ne každý, kdo čte rozebíraný text, ví, že *strejda Olda* je – využijeme fiktivní příklad – pan Oldřich Novotný, narozený 18. 8. 1956 v Kyjově, s trvalým bydlištěm v Koniklecově ulici č. 270 v Brně. Způsob odkazu k denotátu je zde hodně implicitní; **zastírání významového jádra se v tomto případě dosahuje** nikoli exotičností nebo předpokládanou nesrozumitelností, ale **implicitností vyjádření**. Vzhledem k těmto okolnostem lze tedy říci, že **na vytváření efektu sémantické neurčitosti textu se mohou podílet rovněž antroponyma** (potenciálně mohou antroponyma fungovat i dalšími způsoby, například exotičnost, o níž J. Hrabák píše v souvislosti s toponymy z textu *Slezských písní*, se může projevovat rovněž u antroponym – viz střídání podob jména *Žár/Žor* v básni *Bernard Žár*, které je navíc velice silně motivováno i tematicky, konkrétně problematikou odnárodňování, jež je v básni ztvárněna).

Jak uvádí J. Hrabák a jak se ukazuje i na výše uvedeném příkladu týkajícím se spojení *strejda Olda*, **vznik efektu sémantické neurčitosti je podmíněn nejen textem samotným, ale také dalšími, kontextovými faktory** – především příjemcem textu a mírou jeho informovanosti, tj. tím, nakolik je pro něj text srozumitelný. Pokud denotát příslušného antroponyma reálně existuje, je text vnímán jinak těmi, kdo dotyčnou osobu znají, a jinak těmi, kdo ji neznají; z toho vyplývá možnost vzniku různých konotací, o nichž se zmiňuje J. Hrabák. Denotát příslušného antroponyma navíc v reálném světě ani nemusí existovat –

jeho výskyt může být omezen pouze na fikční svět textu. Při vyjadřování soukromosti se pak skutečně jedná o čistou stylizaci a možnost odlišných reakcí, jak je popsána výše, se prakticky vylučuje, stejně jako úspěšné splnění identifikační funkce, jak jsme je vymezili výše. Mimo oblast antroponym mohou být paralelou k tomuto postupu odkazy na neexistující texty, s nimiž pracuje například M. Viewegh v románu *Výchova dívek v Čechách* (1994). Celkové vyznění textu může být ovlivněno rovněž tím, zda je odkaz k denotátu podán explicitně, nebo implicitně (viz výše).

Hodnotíme-li tedy, nakolik funkční je v textech použití antroponym, které může vést k vyvolání efektu sémantické neurčitosti, musíme vždy alespoň rámcově přihlédnout rovněž ke stylovým normám příslušné komunikační oblasti. Vzhledem k tomu, že jsme se v tomto příspěvku zabývali nikoli autentickou soukromostí, ale její stylizací, půjde nám pouze o texty veřejné; v autentických soukromých textech závisí funkčnost takového použití antroponym na kontextu, jak jsme ukázali výše. Hodnocení přirozeně závisí na konkrétním typu textů; u veřejných textů se projevuje výrazný rozdíl mezi texty převážně věcnými a texty, u nichž dominuje funkce esteticky sdělná (označovaná také jako estetická nebo poetická). Například v odborných nebo administrativních textech by použití antroponym, které může vést k vyvolání sémantické neurčitosti, bylo nefunkční, protože stylové normy těchto textů vyžadují mj. jednoznačnost, explicitnost a situační nevázanost vyjádření. Obdobné hodnocení lze uplatnit v publicistice, především ve zpravodajských žánrech – příjemce textu by měl být schopen na základě poskytnutých informací mj. jednoznačně identifikovat denotát příslušného antroponyma. Pokud jde o antroponyma v reklamních textech, efekt sémantické neurčitosti by byl nežádoucí v tom typu reklam, který je postaven na důvěryhodnosti nějaké známé osobnosti – právě jednoznačná identifikace konkrétního denotátu se významně podílí na uplatnění persvazivní funkce textu (využívání antroponym v jiných typech reklamních textů zde ponecháváme stranou).

V textech uměleckého stylu, jak jsme se snažili ukázat, je situace odlišná – **použití antroponym, které vyvolá efekt sémantické neurčitosti, může sloužit vyjádření stylizované soukromosti, přičemž úspěšné splnění identifikační funkce antroponym je v takových případech až druhotné nebo úplně irelevantní.** U čtenáře stojícího vně textu tím lze dosáhnout specifického estetického účinku, například zdání bezprostředního kontaktu s něčím soukromým světem.

Pokusili jsme se doplnit alespoň o jednu položku stávající rejstřík funkcí antroponym v textech a všimnout si možného fungování těchto výrazů z hlediska stylistiky. Závěrem pokládáme za vhodné připomenout, že například ve sféře textů uměleckého funkčního stylu mají antroponyma širší využití, než jsme mohli naznačit v tomto příspěvku – záleží mj. na tom, zda se jedná o jména osob skutečných, nebo fiktivních, zda je těmto osobám text věnován, nebo zda se

o nich v textu také přímo píše, zda jsou, nebo nejsou podrobněji charakterizovány a podobně. Každý z těchto způsobů využití antroponym by bylo dále možno zkoumat z hlediska jejich specifických efektů; ukazuje se tedy, že možnosti dalšího rozšiřování rejstříku funkcí antroponym v textech zůstávají otevřené i nadále.

Literatura

- ČECHOVÁ, M. – CHLOUPEK, J. – KRČMOVÁ, M. – MINÁŘOVÁ, E.: Stylistika současné češtiny. Praha: Institut sociálních vztahů 1997.
- GELLNER, F.: Básně. Praha: Československý spisovatel 1957.
- GREPL, M. – KARLÍK, P.: Skladba češtiny. Olomouc: Votobia 1998.
- HRABÁK, J.: Šest studií o nové české literatuře. Brno: Krajské nakladatelství 1961.
- HRABÁK, J.: Poetika. 2. vyd. Praha: Československý spisovatel 1977.
- KNAPPOVÁ, M.: Funkce vlastních jmen v literárních textech. In: Onomastika a škola. Prešov 1992, s. 12 – 17.
- KOPEČNÝ, F.: Průvodce našimi jmény. 2., přepracované a rozšířené vydání. Praha: Academia 1991.
- MACHOVÁ, S. – ŠVEHLOVÁ, M.: Sémantika a pragmatika jako lingvistické disciplíny. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy 1996.
- SEIFERT, J.: Maminka. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy 1955.
- SKÁCEL, J.: Básně II. Brno: Blok 1996.
- SKŘIČKA, J.: Ať se mezi náma stane cokoliv. Přetištěno s autorovým svolením z rukopisu, 2000.
- Slovník literární teorie. 2., rozšířené vydání. Red. Š. Vlašín. Praha: Československý spisovatel 1984.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2., opravené vydání. Praha: Academia.
- Slovník spisovného jazyka českého. 1 – 8. 2., nezměněné vydání. Praha: Academia 1989.
- ŠRÁMEK, R. Úvod do obecné onomastiky. Brno: Masarykova univerzita 1999.

Prvý dojem dvakrát neurobiš... **O komunikácii prostredníctvom vizitiiek**

Andrea Rafayová

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

1. Úvod

Vychádzajúc zo svojich kultúrnych a spoločenských tradícií má každý národ svoje pravidlá spoločenského správania. Sú dané a ich uplatňovanie zvyšuje

je šancu jednotlivca na jeho úspech z hľadiska spoločenskej prestíže – teda toho, do akej miery ho budú jeho partneri v spoločenskom či obchodnom styku akceptovať. Na základe poznania toho, čo ľuďom vyhovuje najviac, sa postupom času vymedzil celý súbor pravidiel a zvyklostí spoločenského správania – etiketa. Jej ovládanie vytvára v človeku *pocit istoty*, že jeho správanie je v súlade s tým, čo sa od neho očakáva.

V období socializmu bola *spoločenská etiketa* trochu podceňovanou oblasťou a v mnohom sa považovala za istý buržoázny prežitok. Zmena spoločensko-politických a kultúrnych podmienok nás však núti osvojiť si pravidlá platné v (celosvetovom, celoeurópskom) spoločenskom živote hospodársky vyspelejších krajín. Ide pritom hlavne o otázky etikety zaužívané v diplomatickej, obchodnej a kultúrnej sfére.

Dnešný svet biznisu a tvrdej konkurencie len ťažko toleruje medzery a nedokonalosti – nech sú akéhokoľvek druhu. Je nekompromisný aj voči nedostatkom v celkovom obraze človeka, jeho mene a imidži, ktoré si vytvára a prezentuje. Vedieť urobiť dobrý dojem nebolo hádam nikdy také dôležité ako dnes. Tým skôr, že prvý dojem sa naozaj nedá urobiť dvakrát.

2. Vizitka a predstavovanie sa

Ako možno urobiť dobrý dojem? Ako sa možno dobre uviesť, predstaviť?

Hlavným zmyslom *predstavovania sa* je zbavenie sa *anonymity* a uvedenie neznámeho jedinca do danej spoločenskej situácie. Po predstavení prestaneme byť súčasťou anonymného davu a stanú sa z nás konkrétne osoby s konkrétnymi menami – prípadne i akademickými titulmi, pracovnými funkciami a pozíciami.

K predstavovaniu v spoločenskom styku patrí neodmysliteľne aj *navštívenka* – alebo bežnejšie – *vizitka*. Práve ona je neraz prvou vecou, ktorou sa nášmu partnerovi v komunikácii predstavíme – a ako uvádzajú slovníky – *informuje ho o našom postavení v spoločnosti a v práci*. Svojím obsahom i vzhľadom vypovie veľa o svojom majiteľovi nielen vo chvíli, keď ju odovzdávame, no založená v puzdre nášho partnera nás reprezentuje aj naďalej.

Slovo *vizitka* pochádza z francúzskeho slova *visiter*, čo znamená navštíviť, a vo väčšine jazykov – ako i v slovenčine – sa udomácnilo veľmi rýchlo. Vo francúzštine sa stretneme s pôvodným názvom *carte de visite*, v nemčine – *Visitenkarte*, v angličtine – *visit card*, v taliančine – *biglietto di visita* a v ruštine *vizitnaja kartočka*.

3. Forma, úprava a spracovanie vizitky

V dnešnom živote sa môžeme stretnúť s najrozmanitejšími formami navštíveniek, ktorých majitelia v snahe upútať a byť originálni sa vôbec neboja experimentovania a extravagantnosti – i keď nezriedka prehnane a na škodu vecí. Reprezentatívna funkcia navštívenky nevyhnutne vyžaduje, aby množstvo

údajov, ktoré treba „vtesnať“ na jej malú plochu, bolo spracovaných profesionálne – precízne a bezchybne – z hľadiska obsahového i formálneho (jazykového i grafického).

Typy vizitiek

Áká teda má byť vizitka? V zásade existuje niekoľko typov vizitiek – podľa typov komunikačných sfér, v ktorých sa používajú, ich možno rozdeliť na:

1. *osobné spoločenské,*
2. *oficiálne, firemné, podnikové,*
3. *diplomatické,*
4. *reklamné.*

Osobitnú kategóriu predstavujú *jazykové mutácie vizitiek*.

Napriek tomu, že existuje celá škála typov vizitiek, jednotlivé typy by sa nemali zlučovať na ploche jednej kartičky. Na oficiálnej, pracovnej vizitke by sa teda nemali ocitnúť súkromné údaje – privátna adresa, telefónne číslo domov alebo číslo súkromného mobilného telefónu. Rovnako sa treba vyhýbať dvojazyčným vizitkám.

Nech sa rozhodneme pre ktorýkoľvek typ, vizitka by mala vždy pôsobiť decentne, skôr jednoducho ako prezdobene, no hlavne by mala byť graficky aj technicky dôkladne zhotovená. Vizitka s nevkusnou grafickou úpravou, vytlačená na nekvalitnom papieri a pomocou nevhodnej tlačovej technológie, osloví len sotva. Ani tá najprofesionálnejšie spracovaná vizitka však za nikoho žiaden obchod či rande nedohodne, no určite prispeje k šíreniu dobrého mena svojho majiteľa.

Vždy – ešte predtým, než sa človek dostane k obsahu navštívenky, zaujme ho jej vzhľad – forma a estetická stránka. Všetci si pritom najmä kvalitu papiera a tlače, estetiku písma a celkovú grafickú úpravu.

Papier

V súčasnosti je paleta materiálov veľmi široká – od tenučkých lisovaných kovových či drevených listov až po klasický papier (hladený, matný, pololesklý kriedový, s textilnou razbou atď.). Popri vysokobielych sú rovnako žiadané i papiere v pastelových farbách, dokonca aj metalíza. Pri voľbe vhodného materiálu treba opäť rešpektovať typ vizitky a jej konkrétnu funkciu. Decentným dojmom pôsobí krémová farba alebo farba slonovej kosti, ďalej jemné odtiene béžovej a zemitých farieb. Ak však bude vizitka z bieleho, podľa možnosti kvalitného papiera, nikdy neurobíme chybu.

Rozmery a tvar

Štandardným európskym a aj u nás najčastejšie používaným formátom je rozmer *90 x 50 mm* (prispôsobené sú mu aj vizitkáre a rolexy). Objavujú sa aj väčšie či menšie veľkosti: *90 x 60 mm*, *90 x 55 mm*, *80 x 45 mm* – sú však skôr výsledkom nepoznania štandardu alebo technickej nepresnosti. Vo Veľkej Británii či Škandinávii sa možno stretnúť s navštívenkami s rozmermi *75 x 45 mm*, v Spojených štátoch amerických zase *85 x 55 mm*.

V prípade, že sa v rámci jednej firmy nepoužívajú vizitky rovnakého formátu, vizitky osôb na nižších pozíciách nikdy nemôžu byť väčšie ako vizitky majiteľov firiem, riadiacich pracovníkov či osôb s vyšším pracovným postavením. Obsah vizitky možno následne na danom formáte usporiadať na ležato alebo na stojato – obidve možnosti grafického spracovania sú z hľadiska protokolu prípustné. Naopak, neodporúča sa experimentovať s výsekmi na kartičke a rôznymi neštandardnými – kruhovými, oválnymi či skladačkovými formami.

Písmo

Odporúča sa zvoliť jednoduchý a jednotný typ písma, ktorý zaistí dobrú čitateľnosť i v malej veľkosti. Určite nechceme, aby naša navštívenka vyzerala ako vzorkovník písma, preto sa radšej vyvarujeme použitia viacerých odlišných typov písma. Písmo musí byť typovo, farebne i veľkostne v absolútnom súlade. Meno sa obyčajne píše buď celé verzálkami, alebo ešte lepšie – prvé písmená verzálkami a ostatné minuskulami. Nikdy však uvedené dva spôsoby nekombinujeme – tzn. krstné meno minuskulami a priezvisko verzálkami. Rovnako si nenechajme meno napísať príliš robustným písmom – veľkosť písma mena by nemala presiahnuť 11 bodov. Výnimku tvoria iba niektoré ozdobné typy písma, no ich použitie treba starostlivo zvážiť. Pracovná pozícia patrí pod meno a píše sa menším typom písma.

Farebnosť, dizajn a štýl

Inštitúcie a firmy dávajú pre svojich zamestnancov tlačiť jednotné vizitky – s firemným logom, ochrannou známkou alebo obchodným menom a použitím typických firemných farieb. Vizitka, podobne ako hlavičkový papier, potlačená obálka, pozvánka či iný prezentačný materiál, vypovie mnoho o celej firme či inštitúcii. To je dôvodom, prečo všetky významné spoločnosti venujú veľkú pozornosť tzv. *jednotnému vizuálnemu štýlu* všetkých *firemných tlačovín*. O filozofii spoločnosti a jej profesionálnej úrovni totiž vypovedajú nielen svojím obsahom, no najmä svojím dizajnom. Zároveň sa stávajú dôležitým prvkom marketingovej komunikácie. Pri príprave tlačovín – vrátane vizitiek – je preto dôležité definovať hneď na začiatku nemenné, stále konštanty, ktoré sa budú opakovať a identifikovať tak firmu. Ide najmä o firemné farby, typ písma, logo a iné špecifické grafické prvky.

Vizitky predstaviteľov *oficiálnych inštitúcií* bývajú jednoduché, striedne a obmedzujú sa na najnutnejšie údaje. Sú čisto biele, býva na nich vyrazený štátny znak a najčastejšie sa na nich uvádza len meno a priezvisko, funkcia, výnimočne aj názov inštitúcie, niekedy štát. Podobne služobné vizitky *diplomatických pracovníkov* obsahujú iba meno a funkciu diplomata a označenie úradu, bez akademických titulov a ďalších informácií. Hovorí sa, že čím má človek toho na vizitke menej, tým je váženejší – k jeho menu totiž niet čo dodať.

Vizuálna podoba navštívenky hovorí veľa o jej majiteľovi – jej štýl môže byť strohý, seriózny, presný alebo naopak uvoľnený, ležérny. V každom prípa-

de by mal byť „čistý“ a komunikatívny – rešpektujúci typografické a iné pravidlá. Napriek tomu, že sa o daných pravidlách vie – často sa stretávame s vizitkami, ktoré prinajmenšom nesvedčia o dobrom vkuse ich majiteľov.

Tlač

V súčasnosti je možné vizitky tlačiť rôznymi technológiami, ktoré volíme podľa potreby – z pohľadu najnižšieho realizovateľného nákladu, počtu farieb na vizitke, typu použitého papiera a očakávanej kvality tlače. Pri výbere technológie tlače treba mať na zreteli predstavu požadovaného efektu výsledného produktu. V zásade ide o nasledujúce technológie:

1) **Ofset** – vysokokvalitná technológia tlače, umožňujúca i vytlačenie drobných detailov a presné dodržanie požadovaných farieb podľa vzoru.

2) **Grafopress a Thermopress** – nie sú vhodné na tlač veľkých farebných plôch.

3) **Termotlač** – vytvára na potlačenej ploche vypuklý lesklý reliéf a nie je vhodná na drobné detaily (pätkové písmo, tenké linky ap.).

4) **Digitálna tlač** – rýchla technológia pre malé náklady vizitiek s možnosťou plnofarebnej tlače.

5) **Kopírovanie** – rýchla technológia pri malých nákladoch provizórnych vizitiek.

4. Obsahová stránka vizitky

Ako sme už naznačili, existuje niekoľko typov vizitiek, ktoré sú navzájom nezlúčiteľné. V rôznych komunikačných sférach spoločenského styku človek teda má používať aj rôzne typy vizitiek. Ich obsahová stránka je pritom viac-menej pevne daná.

Súkromná vizitka

Na *súkromnú vizitku* sa uvádza len meno a priezvisko, súkromná adresa, prípadne telefón – podľa vlastného rozhodnutia. Na *osobnú spoločenskú vizitku*, ktorá sa používa na recepciách a kokteiloch, patrí iba meno a priezvisko, prípadne akademický titul.

Pracovná, služobná, firemná vizitka

Ide o najbežnejší typ vizitky a má obsahovať: logo a názov firmy (zodpovedajúci označeniu v obchodnom registri), resp. inštitúcie, meno a priezvisko pracovníka, jeho pozíciu a kontakt na pracovisko – poštovú adresu, telefonické, faxové a e-mailové spojenie, prípadne i webovú stránku.

Meno treba písať v nasledujúcom poradí: titul pred menom, krstné meno, priezvisko, titul za menom. Krstné meno musí byť vždy pred priezviskom. Len v maďarskom jazyku patrí krstné meno za priezvisko.

Pri uvádzaní pracovných pozícií treba dbať na dôsledné *prechýľovanie* – ak slovenčina pozná ženský tvar daného slova, nie je dôvod, aby si žena lekárka písala *detický a dorastový lekár* či podobne zástupkyňa riaditeľa školy – *zástupca*. náš výskum problematiky, vychádzajúci z analýzy niekoľkých desiatok vi-

zitiek, ukazuje, že uvedený jav je nedostatkom mnohých – po iných stránkach aj bezchybných – vizitiek.

Uvedenie funkcie či pracovného zaradenia osoby je na tomto type vizitky povinné. Zároveň platí, že čím ide o vyššiu funkciu v hierarchii firmy, úradu či inštitúcie, tým menej kontaktných údajov (napríklad viacero čísel telefónu, faxu, e-mailu) by mala vizitka obsahovať. Súkromná adresa a číslo súkromného mobilného telefónu na tento typ vizitky nepatrí (výnimkami sú vizitky predajcov či lekárov, ktorí sú trvalo v styku s klientmi a pacientmi – a je v ich osobnom záujme byť im stále k dispozícii). V prípade, že chceme s obchodným partnerom ostať aj v mimopracovnom kontakte a nemáme pri sebe svoju súkromnú vizitku, je prípustné pripísať súkromné číslo mobilného telefónu na služobnú vizitku aj rukou. Umiestňovať reklamu firmy na opačnú stranu kartičky sa neodporúča.

Reklamná vizitka

Reklama firmy a služieb (prípadne výrobkov), ktoré ponúka, patrí iba na zadnú stranu *reklamnej vizitky*. Na jej prednú stranu sa uvádza logo firmy, poštové, telefonické, faxové a e-mailové spojenie, kontakt na webovú stránku – no bez mena a priezviska. Pri rokovaní je vhodné odovzdávať ju spolu so služobnou vizitkou, pričom prvá v poradí sa podáva služobná a pod ňou je reklamná. Napriek tomu, že každá informácia má dnes veľkú cenu, údaje ako IČO, DIČ, bankové spojenie, podrobný zoznam pobočiek a výpočet činností firmy, slogany či obrázky výrobkov na vizitku nepatria.

Či skutočne potrebujeme toľko rôznych navštíveniek, treba zvážiť individuálne – podľa toho, aké rozmanité sú spoločenské (a komunikačné) sféry, v ktorých sa pohybuje. V zásade by sme však mali mať k dispozícii aspoň dva základné typy vizitiek – súkromnú a pracovnú. Komunikácia so zahraničnými partnermi si zase samozrejme vyžaduje *vizitku v jazykovej mutácii*.

5. Jazykové mutácie vizitiek

Zvláštnu pozornosť treba venovať *jazykovým mutáciám vizitiek*. V zásade nepredstavujú veľký problém – ide len o správne prepísanie pracovnej pozície či funkcie do cudzieho jazyka a zmena telefónnych čísel na medzinárodný formát. Krstné meno sa nikdy neprekladá, práve tak, ako si ho neprekladá ani žiaden cudzinec pôsobiaci na Slovensku. Podobne neprekladáme ani názvy miest a ulíc v adrese – hoci by bol ich preklad možno zrozumiteľnejší – Červený Kameň (Red Rock) či bratislavská Záhradná ulica (Garden Street).

Údaje musia byť v každom prípade preložené *bezchybne*, a preto by človek nemal váhať využiť pomoc skúseného odborného prekladateľa.

Preklad akademických titulov a vedeckých hodností

Problematickým môže byť preklad akademických titulov a vedeckých hodností. V anglosaských krajinách je *doktorom* len osoba, ktorej vedecká hodnosť zodpovedá približne doktorátu na základe postgraduálneho štúdia alebo voľa-

kedy udeľovanému kandidátovi vied či doktorovi vied. Ak chce náš kandidát vied preložiť svoju vedeckú hodnotu do iného jazyka, v anglicky hovoriacich krajinách mu zodpovedá titul *PhD.*, uvedený za menom, prípadne *Dr.* pred menom. V nemecky hovoriacich krajinách sa píše ako *Dr.* pred menom. Podobne i vedecká hodnota *DrSc.* sa odporúča písať ako *Dr.* pred menom. Osobitnými sú ruské vizitky, na ktorých sa vypisuje slovom *kandidát* alebo *doktor vied* spolu s príslušným odborom, napr. *kandidát prírodných vied*.

Pozornosť treba venovať i titulu *inžinier* (*Ing.*). Ak použijeme titul *Ing.* v zahraničí, bude chápaný, že príslušná osoba má ukončenú strednú priemyselnú školu, resp. je maturantom akéhokoľvek technického smeru. Absolventi technických a ekonomických vysokých škôl používajú titul *Dipl. Ing.* V nemčine sú absolventi vysokých ekonomických škôl označovaní titulom *Dipl. Kaufmann*. Francúzske vizitky označujú absolventov technických škôl ako *ingénieur civil des mines* alebo podobným označením technického smeru. Náš absolvent vysokej školy si teda svoj titul *Ing.* prepíše na cudzojazyčnú mutáciu najlepšie ako *Dipl. Ing.* Na pôvodnej slovenskej vizitke si však ponechá svoj titul *Ing.*, pretože slovenské vysoké školy titul *Dipl. Ing.* neudeľujú. Absolventi slovenských stredných škôl technického zamerania (strojníci, mechanici, technici) si nepíšu žiadny titul.

Na cudzojazyčných navštívenkách sa však vo všeobecnosti akademické tituly a vedecké hodnosti veľmi nepoužívajú – pre zahraničných partnerov je obvykle dôležitejšie meno či pracovná pozícia a kompetencie. Treba preto vždy zvážiť, kedy ich uvádzať a či všetky. Odporúča sa pritom rešpektovať národné zvyklosti, pretože sú naopak krajiny (napr. Nemecko, Taliansko či niektoré latinsko-americké krajiny), kde ich považujú za veľmi dôležité.

Preklad pracovných funkcií a pozícií

S problémami a nezrovnalosťami sa často stretávame aj pri prekladaní označení *pracovných funkcií a pozícií*. Najmenej úskalí predstavuje nemecká jazyková oblasť – takmer všetky naše pracovné funkcie možno do nemčiny preložiť bez zásadných rozdielov a ťažkostí. Všetky pritom budú plne zodpovedať našim zvyklostiam a budú obom stranám zrozumiteľné. Vo Francúzsku označujeme generálneho riaditeľa ako *Président Directeur Général*, kým riaditeľ je *Directeur* a pridáva sa i jeho špecializácia, napr. *Directeur d'exportation*.

Naopak najviac problémov pri preklade našich funkcií vychádza z anglosaskej oblasti. Komplikácie nastávajú najmä pri uvádzaní funkcií vedúcich a riadiacich pracovníkov – vychádzajú najmä z nepoznania odlišného právneho základu a usporiadania firiem a spoločností zodpovedajúcich napríklad našim akciovým spoločnostiam či verejným obchodným spoločnostiam. Z toho vyplývajú mnohé odlišné označenia najvyšších funkcionárov dokonca i medzi Veľkou Britániou a Spojenými štátmi. V Británii majú vedenie spoločnosti na starosti *Directors* – riaditelia, z ktorých jeden je vedúci riaditeľ – *Managing Director*, teda náš generálny riaditeľ. V Spojených štátoch predstavuje *Director* člena správnej rady, ktorého síce akcionári poverujú vedením firmy, nie však jej

operatívnym riadením. Túto otázku majú na starosti tzv. *Officers* – výkonní funkcionári, na ktorých čele stojí *President*. Jeho námestníkovi zodpovedá funkcia *Vice-President*. Náš generálny riaditeľ si teda v oblasti používania americkej angličtiny píše *President*, a nie *Director General*. Ak je niekto *Directorom*, ide o člena správnej rady, ktorý môže byť výkonným – *Executive Director* alebo nevýkonným – *Director*. Označenie *Director* tu však v žiadnom prípade nezodpovedá nášmu riaditeľovi. Pri funkcionároch amerických spoločností sa stretávame i s označením *Chief Executive Officer* (bežná je i skratka *CEO*), ktorú možno voľne preložiť ako najvyšší výkonný funkcionár. Obyčajne sa spája s funkciou *President*. V prípade, že nie sú zlúčené, *President* má na starosti vzťahy a styky spoločnosti smerom vonok, kým *CEO* je poverený priamym riadením a vedením spoločnosti smerom dovnútra.

Ďalšiu skupinu problémov predstavuje používanie funkcie *Manager* – v angličtine ním označujeme pozíciu akéhokoľvek vedúceho pracovníka alebo len zodpovednú osobu bez podriadených – vôbec nie riaditeľa. Ak si teda náš riaditeľ spoločnosti píše *Manager*, prípadne generálny riaditeľ *General Manager*, degraduje tým svoje postavenie na úroveň vedúceho pracovníka, manažéra, resp. osobu nadriadenú niekoľkým manažérom.

Na jeden papier sa dáva vždy len jedna jazyková mutácia – európsky protokol totiž nepripúšťa obojstranne tlačené vizitky, napr. slovensko-nemecké. Prípustné to je iba v krajinách so znakovým písmom. Hoci sa odporúča mať pri rozsiahlej zahraničnej obchodnej činnosti k dispozícii navštívenky v rôznych svetových jazykových mutáciách – dnešná doba ukazuje, že postačí možno aj len jedna – anglická mutácia. (Výnimkou zrejme ostanú len diplomatické vizitky vo francúzskej jazykovej mutácii.)

6. Komunikácia prostredníctvom vizitiek

Používať vizitku nie je povinné – pre mnohých ľudí je však takmer neodmysliteľnou súčasťou každodenného pracovného i mimopracovného kontaktu. Keďže informuje druhých o spoločenskom či pracovnom postavení jej majiteľa – jej profesionálne používanie deklarovanú pozíciu musí potvrdzovať. Prvá podáva vizitku osoba podriadená, nižšie postavená. Opätovať podanie navštívenky nie je povinnosť, iba slušnosť.

Kedysi sa vizitky podávali až na konci stretnutia, keď sa partneri spoznali a rozhodli sa vymeniť si navzájom kontakty. Dnes sa pri obchodných stretnutiach odovzdávajú zvyčajne na začiatku – buď osobne alebo sprostredkované. Pri väčších obchodných rokovaníach sa od nás často vyžaduje odovzdať vizitky ešte pred začatím stretnutia vedúcemu rokovania, aby bolo možné pripraviť zasadací poriadok podľa pracovných pozícií. Vedúci rokovania potom obvykle otvára stretnutie privítaním a predstavovaním – spolu s odovzdávaním vizitiek v pevne stanovenom poradí – prednostne hlavnému hosťovi, potom ostatným. Pri väčších spoločenských príležitostiach (recepciách, banketoch) sa odovzdá-

va vizitka na miesto určené hostiteľom. V takýchto prípadoch slúži vizitka najmä na evidenciu zúčastnených hostí.

Navštívenky sa podávajú vždy z ruky do ruky – nepokladáme ich na stôl a ani ich nepodávame ponad stôl – ako hracie karty. Vhodnejšie je postaviť sa a stôl obísť. Dáva a berie sa vždy pravou rukou, ľavá je prejavom neúcty voči partnerovi. Japonci, ktorí považujú odovzdávanie vizitiek takmer za obrad, prijímajú a odovzdávajú vizitku vždy obidvoma rukami. Mierne sa pritom uklonia a mimika tváre vyjadruje potešenie a česť prijať partnerovu vizitku. Nikdy ju nezastrčia do vrečka, ale do vizitkára, ktorý majú stále pri sebe.

Ak sme vizitku prevzali, mali by sme jej venovať aspoň dve sekundy pozornosti. Zdvorilostná slovná formulka a prejav záujmu o toho, kto nám vizitku dal, sú potrebné nielen pre naše pracovné zorientovanie sa, ale aj z ľudského hľadiska. Vizitky treba vždy nosiť v puzdre – vizitkári – vyťahovať ich z vrečka či aktovky je neprípustné. Ak vizitku pridávame k daru alebo kvetom, mala by byť v bielej obálke rovnakej veľkosti ako vizitka.

V diplomatickom a obchodnom styku sa vizitka používa pri špecifickom type oficiálnej korešpondencie. Možno na ňu napísať krátky odkaz či prosbu – vo forme zaužívaných skratiek (z francúzštiny; píšú sa vždy malými písmenami):

- *p. f. (pour féliciter)* – blahoželenie, napríklad k štátnemu sviatku; ak ide o novoročné blahoželenie, píšeme na vizitku *p. f. 2002*,
- *p. r. et p. f. 2002 (pour remercier et pour féliciter 2002)* – ak dostaneme blahoželenie a sami sme ešte nezablahoželali,
- *p. r. (pour remercier)* – poďakovanie,
- *p. v. (pour visiter)* – pri návšteve, žiadosť o prijatie,
- *p. p. (pour présenter)* – k predstaveniu, predchádza osobnému stretnutiu,
- *p. f. v. (pour faire visite)* – namiesto neuskutočnenej zamýšľanej návštevy,
- *p. p. c. (pour prendre congé)* – na rozlúčenie, namiesto neuskutočneného osobného rozlúčenia,
- *p. p. p. (pour prendre part)* alebo *p. c. (pour condoler)* – na vyjadrenie sústrasti.

Na všetky uvedené písomné prejavy treba odpovedať, v prípade rovnakého bydliska do 24 hodín. Pri takomto type messagingu k vizitke už neprikladáme sprievodný list – vložíme ju len do obálky a pošleme. Ak posielame aj kvety alebo dar, priložíme buď čistú vizitku, alebo pripíšeme formálnu frázu „*avec les compliments*“, alebo „*with compliments*“. Vizitky nepoužívame na žiadne iné písomné odkazy. Výnimočným je prípad, ak navštívime bez ohlásenia osobu, ktorá nie je prítomná. Vtedy možno na vizitku napísať krátky odkaz. V iných prípadoch je písať na vizitku neprípustné.

Napriek tomu nie je zriedkavosťou dostať do rúk kvalitne zhotovenú vizitku, no niekoľkokrát poškrtanú – väčšina nových informácií je na nej dopísaná

perom nad či pod pôvodne vytlačené údaje. Často nejde len o zmenu prefixov telefónnych čísel, no i o zmeny adries či mien – čo znamená, že vizitka nemá nič spoločné s originálom a pôsobí prinajmenšom dojmom neserióznosti, ak nie niečoho horšieho.

Hovorí sa, vtáka poznáš po perí... A človeka... Po vizitke?

Literatúra

ŠRONĚK, Ivan: Diplomatický protokol a praktické otázky spoločenské etikety. Praha: Nakladatelství Karolinum 2002. 168 s.

<http://www.kr-zlinsky.cz/vismo/>

<http://www.profesia.sk/>

<http://www.ringagency.cz/razitka-h.html/>

<http://www.solides.sk/cdviz.html/>

<http://www.vizitky.host.sk/>

www.inzine.sk/article.asp/

Tretia tvár distributívnosti

Nicol Janočková

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Distributívnosť ako spôsob slovesného deja (modalitosť) je jav lexikálno-gramatický. Význam distributívnosti, podielnosti deja obsahujú tie slovesá, ktorých dej sa chápe ako rozčlenený na jednotlivé akty. Formálnym prostriedkom je prefix *po-*, ktorý sa pridáva k nedokonavému základu bezpredponového (*pokopať*) i predponového slovesa (*povyvolávať*), ale existujú aj zriedkavé prípady distributív derivovaných z dokonavého základu bezpredponového (*pokúpiť*) aj predponového (*popredať*). V predpone *po-* splyvajú dve zložky: lexikálna – vyjadrenie podielnosti deja; gramatická – perfektivizácia slovesa. Dej vychádza buď od jedného podmetu a zasahuje viac predmetov (*Sestra povyhádzovala všetky veci.*) alebo od viacerých podmetov (*Deti sa poskrývali.*), resp. môže dôjsť ku kombinácii (*Deti poobdarovali rodičov.*). **Š. Peciar** (1962, s. 334) konštatuje, že podielnosť vyjadrujú aj také deje, ktoré vykonáva jeden podmet a zasahujú jeden predmet, pričom predmet má charakter hromadného alebo látkového substantíva (*Otec pokosil trávu.*). My ešte doplníme, že príznak podielnosti môže nadobudnúť aj spojenie slovesa s podmetom, ktorý je zastúpený látkovým/hromadným substantívom (*Mak sa povysýpal z vrečka.*). **F. Kopečný**

pod distributívami rozumie dokonavé násobené slovesá, keď tvrdí: „Pri distributívach ide väčšinou o dej v podstate jediný, ale týkajúci sa viacerých objektov a len vzhľadom k tomu chápaný rozčlenený: *poroznášal listy, poutieral riad, poplatil dlhy*“ (1962, s. 21). Ako „rozčlenenosť slovesného deja, ktorý zasahuje postupne objekt alebo vyčerpáva subjekt v pluralite alebo v úplnosti“ poníma distributívnosť E. Sekaninová (1980, s. 134). A. V. Isačenko (1962, s. 287 – 288) skúma rozčlenenosť deja v rámci svojich „soveršajemostí“. Metodologicky rozlišuje objektovo-distributívnu soveršajemosť pri prechodných slovesách, ktoré sa spájajú s predmetom v pluráli (typ *Pes pohrýzol všetky deti.*); a subjektovo-distributívnu soveršajemosť tvorenú od neprechodných slovies s podmetom v pluráli (typ *Všetci poskákali dolu.*).

V našom príspevku sa zameriame na distributíva odvodené prefixom *po-* od bezpredponového nedokonavého motivanta (termín motivant podľa J. Furdíka, 1993) typu *pošiť, pohasnúť* a na vzácne prípady rozčlenených slovies derivovaných z bezpredponového dokonavého slovesa typu *pokúpiť* (s pojмами distributívnosť, rozčlenenosť a podielnosť pracujeme ako so synonymami). Poukážeme aj na potenciálnu prítomnosť tohto príznaku pri iných prefixoch (*navolať, zapustiť*).

Distributíva daného typu sú produktmi 1. stupňa derivácie (*šiť* → *pošiť, hasnúť* → *pohasnúť, kúpiť* → *pokúpiť*), nachádzajú sa teda na rovnakej úrovni ako ostatné predponové perfektíva označujúce rôzne spôsoby slovesného deja (ďalej SSD) ako napríklad *čítať* → *dočítať, prečítať, ...; streliť* → *vystreliť, zastreliť, ...*. Vyjadrujú trojaký spôsob slovesného deja. V spojení so subjektom a objektom v singulari výsledkom je rezultatívnosť (resp. limitatívnosť, ak je dané sloveso procesné: *pohynúť*) a jednorazovosť deja: *Kôň pooral pole*. V spojení s objektom v pluráli ide o distributívnosť slovesného deja: *Kôň pooral polia*. Je možná aj pluralita subjektov i objektov naraz: *Kone poorali polia*. Rezultatívnosť a distributívnosť sa v týchto slovesách kríži aj s inými podsémami SSD, napr. s dilatatívnym SSD (termín podľa E. Sekaninovej, 1980) – „rozšíriť dej na celý objekt alebo subjekt alebo na celý povrch niečoho“ (*porásť, posypať*), s bipartitívnym SSD – „rozdelenie objektu dejom napoly alebo na časti“ (*postríhať*).

Rozčlenenosť dokážu vyjadriť iba tie slovesá, ktoré v bezpredponovom nedokonavom vide majú potenciálne prítomný sémantický prvok podielnosti (*šiť* → *pošiť, sypať* → *posypať*). V nedokonavom tvare je distributívny význam vyjadriteľný lexikálnym spojením „jeden po druhom“, „rad za radom“ alebo príslovkou „postupne“; v dokonavom tvare prefixom *po-* (kritériom je pluralita subjektov alebo objektov). Na príklade ukážeme jednotlivé druhy distributívneho významu deja:

I. Subjektovo-objektová distributívnosť vyjadrená vo forme:

- nedokonavej (analytickej): 1. Matka postupne balila syna.
- dokonavej (syntetickej): 1. Matka pobalila syna.

VNÚTORNÁ ROZČLENENOSŤ DEJA

Podielnosť vo vete č. 1 sa vzťahuje na **vnútornú rozčlenenosť deja** v slovese *balil'*, ktorá je vyjadrená príslovkou postupne. Vnútorná rozčlenenosť je podmienená subjektom i objektom v singulári. V dokonavom tvare *Matka pobalila syna*, prefix *po-* okrem lexikálneho príznaku distributívnosti označuje aj rezultatívnosť („dosiahnutie výsledku vykonávaním deja v čase“ – „*balením* pripraviť syna na cestu“) a semelfaktívnosť (jednorazovosť deja).

II. Objektová distributívnosť vyjadrená vo forme:

- nedokonavej (analytickej): 2. *Matka* (postupne) *balila synov* jedného po druhom.
- dokonavej (syntetickej): 2. *Matka* pobalila synov.

VNÚTORNÁ A VONKAJŠIA ROZČLENENOSŤ DEJA

Vo vete č. 2 má distributívnosť jednak povahu **vnútornej rozčlenenosti deja** podmienenej subjektom v singulári a jednak povahu **vonkajšej rozčlenenosti deja** danej akoby opakovaním toho istého deja pri viacerých objektoch (*synoch*). Prvá veta *Matka postupne balila syna*, sa v druhej vete opakuje vzhľadom na objekt v pluráli:

<i>Matka</i> (postupne) <i>balila</i> prvého syna.	}	<i>Matka</i> (postupne) <i>balila synov</i> <u>jedného po druhom</u> .
<i>Matka</i> (postupne) <i>balila</i> druhého syna.		=
<i>Matka</i> (postupne) <i>balila</i> tretieho syna.		<i>Matka pobalila synov</i> .

III. Subjektová distributívnosť vyjadrená vo forme:

- nedokonavej (analytickej): 3. *Matky* jedna po druhej *balili* (svojho) *syna*.
- dokonavej (syntetickej): 3. *Matky* pobalili (svojho) *syna*.

VNÚTORNÁ A VONKAJŠIA ROZČLENENOSŤ DEJA

Aj tretia veta (z hľadiska podielnosti je príznaková) označuje **vnútornú rozčlenenosť deja**, podmienenú priebehovosťou deja a predmetom v singulári (*syn*). Singulárová podoba predmetu je tu však zavádzajúca, „falošná“. Veta odkazuje na existenciu jedného syna, ktorá je však pri pluralite podmetov (*matky*) nepravdepodobná a vyžadovala by si rozsiahlejšie lexikálne rozvítie a spresnenie myšlienky. Výpoveď je opakovaním 1. vety *Matka postupne balila syna*. = *Matka pobalila syna*, pri pluralite subjektov (je vyjadrená formálne) i pluralite objektov (nie je vyjadrená formálne). Napriek rozdielnej formálnej stránke je sémanticky totožná so štvrtou vetou (IV.a): *Matky jedna po druhej balili* (svojich) *synov* jedného po druhom. = *Matky pobalili synov*, ktorá je vzhľadom na dvojaké ponímanie predmetu dvojzmyselná (porov. IV. a, b). **Vonkajšiu rozčlenenosť deja** určuje podmet v pluráli, ktorý signalizuje opakovanie toho istého deja pri viacerých subjektoch (*matky*):

Prvá <i>matka</i> (postupne) <i>balila</i> (svojho) <i>syna</i> .	}	<i>Matky</i> <u>jedna po druhej</u> <i>balili</i>
Druhá <i>matka</i> (postupne) <i>balila</i> (svojho) <i>syna</i> .		(svojho) <i>syna</i> . =
Tretia <i>matka</i> (postupne) <i>balila</i> (svojho) <i>syna</i> .		<i>Matky pobalili</i> (svojho) <i>syna</i> .

IV. Subjektovo-objektová distributívnosť vyjadrená vo forme:

- nedokonavej (analytickej): 4. *Matky jedna po druhej balili* (svojich) synov jedného po druhom.
- dokonavej (syntetickej): 4. *Matky pobalili* (svojich) synov.

VNÚTORNÁ A VONKAJŠIA ROZČLENENOSŤ DEJA

Štvrtá veta vyjadruje **vnútornú rozčlenenosť deja** rovnako ako predchádzajúce vety (vnútorná postupnosť pri *balení* ako jednorazovom akte). **Vonkajšiu rozčlenenosť deja** vyjadruje podmet a predmet v pluráli. Vzhľadom na predmet v pluráli je táto výpoveď opakovaním buď 1. vety:

- a) Prvá *matka* (postupne) *balila syna*.
Druhá *matka* (postupne) *balila syna*.
Tretia *matka* (postupne) *balila syna*.
alebo opakovaním 2. vety:

} *Matky jedna po druhej balili synov jedného po druhom*. =
Matky pobalili synov.

- b) Prvá *matka* (postupne) *balila synov*.
Druhá *matka* (postupne) *balila synov*.
Tretia *matka* (postupne) *balila synov*.

} *Matky jedna po druhej balili synov jedného po druhom*. =
Matky pobalili synov.

Vnútorná podielnosť deja nie je vyjadrená **pri distributívach** odvodených z **bezpředponových dokonavých slovičiek** (*podat'*, *pokúpiť*, *popustiť*). Prefix *po-* pri spojení s bezpředponovým perfektívom plní predovšetkým lexikálnu úlohu. Uplatňuje sa pri tvorbe takých významov ako je „malá miera deja“ (*postrčiť*) (J. Horecký, 1959, s. 203) alebo „zasiahnutie dejom iba časti predmetu“ (*postreliť*) (termín partitívny SSD podľa E. Sekaninovej, 1980, s. 113). Význam podielnosti sa pri týchto slovesách aktivizuje za predpokladu, že sa spoja minimálne s podmetom alebo s predmetom v pluráli. Ich motivanta i sémantický význam „rozčlenenosť deja“ možno nájsť v diagnostickej slovotvornej parafráze, napr. *podat'* = „*postupne dat'*“, *pokúpiť* = „*kúpiť* jedno po druhom“, *popustiť* = „*pustiť* rad za radom“. Distributívnosť je v bezpředponovej podobe vyjadriteľná lexikálne (analyticky), v předponovej podobe prefixom *po-* (synteticky). Ide tu **len o vonkajšiu rozčlenenosť deja** (distributívnosť v širšom zmysle), ktorá má povahu opakovanosti jedného dokonavého deja minimálne pri pluralite subjektov (III.) alebo objektov (II.), príp. aj subjektov, aj objektov (IV.):

I. Subjektovo-objektová distributívnosť typu **Žena pokúpila jeden chlieb*. nie je možná.

II. Objektová distributívnosť vyjadrená vo forme:

- bezpředponovej (analytickej): 2. *Žena kúpila* rad za radom *chlieb, maslo a múku*.
- předponovej (syntetickej): 2. *Žena pokúpila* *chlieb, maslo a múku*.

- a) Žena (najprv) *kúpila chlieb.* Žena *kúpila rad za radom chlieb, maslo*
 b) Žena (potom) *kúpila maslo.* a *múku.* =
 c) Žena (ďalej) *kúpila múku.* Žena *pokúpila chlieb, maslo a múku.*

VONKAJŠIA ROZČLENENOSŤ DEJA

III. Subjektová distributívnosť vyjadrená vo forme:

- bezpredponovej (analytickej): 3. Ženy *jedna po druhej kúpili chlieb.*
- predponovej (syntetickej): 3. Ženy *pokúpili chlieb.*

- a) Jedna žena *kúpila chlieb.* Ženy *jedna po druhej kúpili chlieb.*
 b) Druhá žena *kúpila chlieb.* = Ženy *pokúpili chlieb.*

VONKAJŠIA ROZČLENENOSŤ DEJA

IV. Subjektovo-objektová distributívnosť vyjadrená vo forme:

- bezpredponovej (analytickej): 4. Ženy *jedna po druhej kúpili rad za radom chlieb, maslo a múku.*
- predponovej (syntetickej): 4. Ženy *pokúpili chlieb, maslo a múku.*

- A.a) Jedna žena (najprv) *kúpila chlieb.* B. a) Druhá žena (najprv) *kúpila chlieb.*
 b) Jedna žena (potom) *kúpila maslo.* b) Druhá žena (potom) *kúpila maslo.*
 c) Jedna žena (ďalej) *kúpila múku.* c) Druhá žena (ďalej) *kúpila múku.*

Jedna žena *kúpila chlieb,
maslo a múku rad za radom.*

=

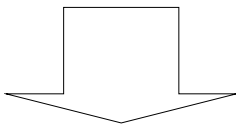
Jedna žena *pokúpila chlieb,
maslo a múku.*

Druhá žena *kúpila chlieb,
maslo a múku rad za radom.*

=

Druhá žena *pokúpila chlieb,
maslo a múku.*

Ženy *jedna po druhej kúpili chlieb, maslo a múku rad za radom.*

=

Ženy *pokúpili chlieb, maslo a múku.*

VONKAJŠIA ROZČLENENOSŤ DEJA

Prítomnosť iba vonkajšej podielnosti deja je daná dokonavým bezpredponovým slovesom *kúpiť*, ktoré nezahrňuje vo svojej sémantike prvok postupného rozčlenenia deja, ak má pri sebe subjekt aj objekt v singulári, čo je kritérium na vnútornú rozčlenenosť deja ako je to v prípade typu *Matka postupne balila syna..* Prefix *po-* je vo vete **Žena pokúpila jeden chlieb.* nadbytočný, lebo vy-

jadrúje iba rezultatívnosť, ktorá je irelevantná, keďže základové sloveso je už samo osebe rezultatívne. A preto sa distributíva od dokonavých slovies využíva-
jú len v spojení s podmetom alebo predmetom v pluráli.

Vzhľadom na polysémiu predponových slovies je sémantický príznak po-
dielnosti deja pozorovateľný aj pri iných predponách, ktoré pomocou lexikál-
nych prostriedkov suplujú prefix *po-*. Rozčlenenosť sa pri nich prestupuje
s ostatnými SSD:

- pri nedokonavom motivante napr. s maximatívnym SSD („vykonanie
deja vo veľkej miere“) pri prefixe *na-*: *Malá Elenka narobila doma veľ-
ký neporiadok.* = *Malá Elenka urobila postupne doma veľký neporia-
dok.*;
- pri dokonavom motivante napr. s akuratívny SSD („dôkladné vykona-
nie deja, vysoká intenzita deja“) pri predpone *vy-*: *Zákazníci vykúpili vše-
tok tovar.* = *Zákazníci kúpili rad za radom všetok tovar.*; alebo s polyde-
vertným SSD („smerovanie deja z jedného miesta na rozličné strany“) a
omniatívnym SSD („zasiahnuť dejom všetky alebo veľa objektov alebo
subjektov“) pri predpone *roz-*: *Ivana rozpožičala svoje knihy.* = *Ivana
požičala svoje knihy jednu po druhej jednej alebo viacerým osobám.*

Záverom možno zhrnúť, že o podielnosti deja možno uvažovať na dvoch
rovinách: ak sú podmet i predmet v singulári, tak sloveso vyjadruje okrem re-
zultatívnosti aj **vnútornú rozčlenenosť deja** (distributívnosť v užšom zmysle).
Š. Peciar (1962) hovorí v takomto prípade o rozložení deja na časti, o jeho
postupnom uskutočnení a odporúča definovať distributívny význam ako „význam
deja vykonaného po častiach alebo postupne“ (op. cit., s. 335). Keď je podmet
alebo predmet, príp. aj podmet, aj predmet v pluráli, okrem vnútornej rozčlene-
nosti ide aj o **vonkajšiu rozčlenenosť deja**, ktorá má charakter opakovanosti
toho istého deja pri pluralite buď podmetov alebo predmetov, resp. oboch (dis-
tributívnosť v širšom zmysle). Na základe modelovej syntakticko-sémantickej
analýzy distributíva pôvodom z nedokonavého motivanta (typ *pobaliť*) a z do-
konavého motivanta (typ *pokúpiť*) sa domnievame, že rozčlenenosť deja je vlast-
nosť slovesa spájajúca lexikálno-gramatickú stránku (vid) so syntaktickou strán-
kou jazyka, pretože istým spôsobom predstavuje kondenzačný (syntetický)
prostriedok na vyjadrenie postupnej opakovanosti deja. Má teda spoločné črty
s viacnásobným vetným členom alebo s priradovacím súvetím. Túto vlastnosť
môžeme hodnotiť ako tretiu tvár distributívnosti.

Literatúra

FURDÍK, J.: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. 1. vyd. Levoča: Modrý
Peter 1993. 200 s.

HORECKÝ, J.: Slovtvorná sústava slovenčiny. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959, s. 179 – 211.

ISAČENKO, A. V.: Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavleniji s slovackim. Morfologia II. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1962, s. 286 – 294.

KAČALA, J. a kol.: Krátky slovník slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava: Veda 1989. 592 s.

KOPEČNÝ, F.: Slovesný vid v češtině. 1. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV 1962. 145 s.

PECIAR, Š.: Distributívne slovesá v slovenčine. In: Slovenská reč, 1962, roč. 27, č. 6, s. 334 – 354.

SEKANINOVÁ, E.: Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine. 1. vyd. Bratislava: Veda 1980. 200 s.

Explicitnosť verzus implicitnosť v pragmaticky motivovaných výpovediach

Martina Ivanová

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

1. Explicitnosť verzus implicitnosť

Protiklad explicitnosti a implicitnosti, respektíve explicitného a implicitného, bol a je bežnou súčasťou nástrojového vybavenia pri opisoch jednotiek a fungovania jednotlivých jazykových rovín. O spresňujúcu definíciu tohto protikladu sa pokúsil K. Hausenblas vo svojej štúdii *Explicitnosť a implicitnosť jazykového vyjadrovania* z roku 1972. V nej explicitnosť definuje ako pomenovanie, označenie javu samostatným pomenovaním alebo špecifickou výpoveďou, o implicitnosti sa hovorí vtedy, ak zložka textu nie je výslovne vyjadrená, ale je sprostredkovaná niečím, čo je vo význame zahrnuté a môže byť interpretované (Hausenblas, 1972, s. 98).

V našom príspevku sa pokúsime naznačiť, ako explicitnosť verzus implicitnosť vyjadrenia môže prispieť k sprostredkovaniu komunikačného zámeru a dosiahnutiu takého komunikačného efektu, ktorý je v zhode so zámerom produktora. Priestor, v ktorom sa budeme pohybovať, bude zahŕňať špecifickú oblasť pragmaticky motivovaných výpovedí, ktorú si zatiaľ pomocne ohraničíme pomenovaniami príkazy a zákazy. Podľa jestvujúcich typológií ilokučných rečových aktov by sme ich mohli zaradiť medzi direktívne (Searle, 1976), resp. apelatívne (Dolník – Bajzíkova, 1998) typy výpovedí.

Na začiatok sa pokúsime postulovať základné komunikačné predpoklady, ktoré umožňujú ich úspešnú realizáciu.

2. Direktívne rečové akty

2.1. Vzťah medzi komunikantmi

Vzťah medzi komunikantmi je hierarchizovaný: produktor je vo vzťahu k recipientovi v danej komunikačnej situácii autoritou a recipient ho ako autoritu rešpektuje. Nerovnocenné postavenie komunikantov môže byť determinované rozličnými faktormi (napr. vek, sociálny status) a môže sa meniť v závislosti od komunikačnej situácie.

2.2. Progresívna intencia direktív

Produktor prikazuje/zakazuje komunikačnému partnerovi budúci akt. Kľúčové je v tomto prípade adjektívum budúci, pretože príkaz, resp. zákaz sa nemôže týkať minulého aktu. Ak by sme si vypomohli právnickou terminológiou, ktorá sa vzťahuje na oblasť príkazov a zákazov par excellence, môžeme jednoducho konštatovať, že príkaz a zákaz nie sú retroaktívne. V súvislosti s touto skutočnosťou budeme hovoriť o progresívnej intencii direktív.

2.3. Podmienka úprimnosti

Tretou podmienkou je to, čo J. L. Austin (1992) označuje ako podmienka úprimnosti: Produktor chce, aby čin bol, resp. nebol vykonaný.

2.4. Reaktívna podmienka direktív

Výpoveď je pokusom donútiť recipienta, aby čin vykonal, resp. nevykonal. Tento predpoklad sa týka mimojazykovej zložky komunikačného aktu. Je ňou snaha dosiahnuť takú zmenu v správaní recipienta, ktorá by bola v súlade s komunikačným zámerom produktora.

3. Inštitucionálne direktíva

Príkazy a zákazy môžu byť záležitosťou interpersonálnej výmeny, alebo sú adresované kolektívnemu prijímateľovi. V druhom prípade možno ako špecifický typ takejto asymetrickej relácie vymedziť komunikačnú situáciu, kde produktorom je inštitúcia, ktorá v procese komunikácie odovzdáva jednotlivcovi špecifické obsahy normatívneho typu. Tie preňho predstavujú záväzné pravidlá determinujúce jeho správanie vo vymedzenom sociálnom prostredí.

V našom príspevku sa nebudeme zaoberať takými špecifickými komunikátmi inštitucionálne riadenej komunikácie, ako sú zákony, vyhlášky alebo predpisy, pretože tie reprezentujú komunikačné útvary rozsiahlejšieho charakteru. Predmetom našej analýzy budú písomné komunikáty, ktoré majú rozsah jednej, resp. viacerých viet a ktorých funkciou je usmerňovať správanie jednotlivcov vo vymedzenom sociálnom priestore, ktorý má verejný charakter. Vznik takýchto komunikátov je často sekundárny v tom zmysle, že daný príkaz, resp. zákaz je už súčasťou právnej normy (napr. zákona), z reálnej situácie však vyplýva, že spomínaná norma nie je zo strany jednotlivca dodržiavaná. Ako príklad môžeme uviesť nápis na autobusovej zastávke *Nenič ma, slúžim všetkým*. Možno predpokladať, že daný zákaz je súčasťou právneho ustanovenia o nepoškodzovaní verejného majetku, do hry tu však vstupuje anticípacia konania niektorých

jednotlivcov, ktorá predpokladá porušenie spomínanej normy, a preto sa považuje za potrebné opätovne na ňu upozorniť.

4. Výrazové prostriedky direktív

Základnými výrazovými prostriedkami, ktoré signalizujú funkciu týchto ilokučných aktov, je súbor performatívnych slovies (*prikazovať*, *zakazovať*, *nariadať* a pod.) a slovesný modus (imperatív). J. L. Austin (1992) ich označuje ako indikátory ilokučnej sily. Tieto prostriedky sa líšia v stupni explicitnosti, akým sprostredkujú komunikačný zámer produktora. Táto skutočnosť sa odráža v rozlišovaní explicitných a primárnych performatívnych formúl (Vaňko, 1999). Ak je performatívny komponent ilokúcie realizovaný v povrchovej štruktúre výpovede prostredníctvom performatívneho slovesa alebo jednotky ním motivovanej, hovorí sa o explicitných performatívnych formulách (*Zákaz fajčiť!*), ak ho signalizuje gramatický prostriedok, pre ktorý je daná ilokučná funkcia primárna, hovorí sa o primárnych performatívnych formulách (*Zatvárajte dvere!*). Daná terminológia odráža skutočnosť, že lexikálny význam jednotiek vykazuje väčšiu mieru konkrétnosti než abstraktnejší význam gramatickej kategórie, a teda je komunikačne priezračnejší – imperatívny modus môže v závislosti od konkrétnej výpovede signalizovať aj iné ilokučné funkcie (inštrukciu, radu a pod.). Obe prostriedky však sú dostatočne transparentné, čoho dôkazom je aj to, že sa v konkrétnom komunikáte nikdy nepoužívajú súčasne, sú vo vzťahu komplementárnej distribúcie.

Existuje však aj možnosť, keď sa daný komunikačný zámer dosahuje prostredníctvom prostriedku, ktorý sa podľa konvencie, podľa pravidiel riadiacich jeho použitie využíva ako prostriedok vyvolávajúci celkom odlišné komunikačné účinky. Ako príklad uvádzame komunikát *Ak ma nezabališ, prílepím sa.* (nápis na dámskej toalete). Z formálneho hľadiska ide o konštatačnú výpoveď a jej ilokučnú hodnotu musia komunikanti určiť z mimojazykového kontextu, príp. na základe predchádzajúcich komunikačných skúseností.

Jestvuje celý rad prostriedkov, ktorými môže produktor znásobiť silu príkazu. Ide o prostriedky lexikálnej povahy (*Dôrazne sa zakazuje vstupovať do výťahu s horiacou cigaretou.* alebo *Prísny zákaz sypania smetí.*). K dispozícii má tiež diapazón grafických prostriedkov, ktorými sa čiastočne redukuje zdanlivý hendikep písaného textu, ktorým je absencia zvukových a intonačných prostriedkov, ktoré môžu v hovorenej komunikácii produktorovi napomáhať realizovať komunikačný zámer ich bezprostredným vplyvom na poslucháča. V písomnej komunikácii má produktor k dispozícii interpunkčné znamienka, podčiarkovanie, farebné zvýraznenie, zvýraznenie pomocou veľkých písmen a pod.

5. Sociálny aspekt inštitucionálnych direktív

Dôležitým činiteľom pri príkazoch a zákazoch je skutočnosť, že sociálny systém sa chápe ako súbor rolí a rolových očakávaní (Keller, 1999), pričom

riadny výkon daných rolí je odmeňovaný (gratifikácia) a odchýlne konanie je trestané (sankcia). V danej komunikačnej situácii to predstavuje prostriedok, ktorý napomáha naplňať pragmatický zámer produktora. Možnosť sankcie sa v daných komunikátoch exponuje s odlišnou mierou explicitnosti: *Zákaz kopírovania, porušenie sa trestá podľa zákona!*; *V zmysle zákona o ochrane nefajčiarov sa zakazuje vstupovať do výťahu s horiacou cigaretou.*; *Zákaz fajčiť!* (klesajúca miera explicitnosti v jednotlivých príkladoch).

V niektorých prípadoch môže snaha o explicitnosť viesť k redundancii, pri implicitnosti môže podobné vychýlenie vyústiť do komunikačného šumu. Príkladom spomínanej redundancie môže byť nasledujúci komunikát: *Neznečisťujte chodby zvratkami a výkalmi, ale svoje potreby vykonávajte na mieste na to určenom – to je WC!* (Produktorom je v tomto prípade vedúci študentského domova a zákaz je určený všetkým študentom, ktorí v ňom bývajú.). Na pomenovanie jedného objektu sa v danom prípade použili dva jazykové výrazy: explicitné pomenovanie objektu (WC) a perifrastický opis (miesto, na to určené). Nepredpokladáme, že by motiváciou explicitného pomenovania bolo odstránenie vecnej neúplnosti, ktorá by sa mohla potenciálne spájať s lexikálnou jednotkou (napr. ako v prípade *Lima, hlavné mesto Peru*). Jeho uvedením sa aktivizuje emocionálna zložka, ktorou produktor implicitne reaguje na porušovanie príslušnej normy. Subjektívny vzťah komunikantov, ktorý býva v takomto type komunikátov zväčša neutralizovaný, sa tak vychyľuje k negatívnemu pólu.

6. Explicitnosť verus implicitnosť a denotácia verus konotácia

Implicitnosť vyjadrenia si zväčša vyžaduje väčšiu komunikačnú námahu recipienta, pretože sa realizuje konotáciami použitých prostriedkov, ktoré predstavujú sekundárne prvky v lexikálnom význame jednotiek. Explicitné vyjadrenie je realizované denotáciami (Hausenblas, 1972). Ak si vypomôžeme protikladom apercepčná zrozumiteľnosť (pri ktorej sa porozumenie dostaví akoby okamžite, tu a teraz) a reflexívna zrozumiteľnosť (pri ktorej má porozumenie textu procesuálny charakter a vyžaduje si väčšiu interpretačnú aktivitu adresáta), potom je pre explicitnosť vyjadrovania typická skôr apercepčná a pre implicitnosť skôr reflexívna zrozumiteľnosť. V daných typoch komunikátov, ktorých cieľom je maximálny komunikačný efekt s minimom vynaložených prostriedkov, sa teda implicitnosť zdanlivo ocitá v postavení mimo hru. V skutočnosti sa však práve implicitné vyjadrovanie často stáva súčasťou komunikačnej stratégie produktorov, ktorá sa zakladá na vyváženej miere komunikačnej stereotypie a komunikačnej inovácie. Dôležitou podmienkou sa však stáva potreba prekonať asociačné vzdialenosti, ktoré vyplývajú z implicitnosti vyjadrovania. Tu sa prostriedkom stávajú vybudované komunikačné stereotypy prenesené napríklad aj z oblasti hovorenej komunikácie. V nej sa príkazy a zákazy tiež nerealizujú vždy priamo, čo je súčasťou stratégie hovoriacich, ktorá rešpektuje psychologické poznatky o averzii voči normatívne riadenej komuniká-

cii, získané napríklad z oblasti školskej komunikácie. Osvojené komunikačné stereotypy umožňujú, že dekódovanie konotačných prvkov pri implicitnom vyjadrovaní nepripomína, obrazne povedané, namáhavú vysokohorskú túru (ako napr. v poézii), ale skôr pohodlnú cestu lanovkou po vopred známej trase.

7. Protiklad konvenčnosti a efektívnosti

Do hry tu vstupuje aj protiklad konvenčnosti a efektívnosti, ktorý V. Patráš (1995) vymedzil pre oblasť spontánnej dialogickej komunikácie. Analyzované komunikáty totiž predstavujú zväčša špecifické vetné modely s pomerne vysokým stupňom ustálenosti, stereotypnosti. Častý je napríklad vetný model s verbálnym substantívom (*Zákaz fajčiť!; Zákaz sypania smetí!*), tvary s opisným pasívom (*V zmysle zákona o ochrane nefajčiarov je vo výťahu zakázané fajčiť! V zmysle príslušného zákonného ustanovenia je kopírovanie kaziet zakázané!*) a imperatívne konštrukcie (*Neničte koženku topánkami! Zatvárajte dvere!*) Táto ustálenosť uľahčuje situáciu recipientovi, na druhej strane sa môže stať pascou: hrozí, že ich prijímatelia perцепčne nevyčlenia z prostredia alebo budú jednoducho ignorovať.

Jednou z možností ako odvrhnúť spomínané konvenčné, zaužívané mechanizmy je využiť reprodukívno-produktívny princíp, založený napríklad na aktualizácii okridleného výrazu, ktorý je dotovaný novými lexikálnymi prvkami, napr. *Telefonuj a nechaj telefonovať!* (parafráza známeho citátu *Ži a nechaj žiť!*).

Inou možnosťou je proces štylizovania neživého predmetu do roly „kvázi-produktora“, ktorý vzdialene pripomína oživenie neživej veci v rozprávkach. Pri tejto komunikačnej stratégii sa opozícia explicitnosť verzus implicitnosť ocitá v sekundárnom pláne a personifikácia sa stáva prostriedkom s mnohonásobnými dôsledkami pre komunikačný proces.

7.1. Zvyšovanie miery adresnosti

Fakt štylizovania neživého predmetu do pozície komunikačného partnera spôsobuje premenu masovej komunikácie na (kvázi)interpersonálnu komunikáciu. Komunikát sa už totiž neobracia na anonymnú masu adresátov, ale na konkrétneho jednotlivca, ktorý sa identifikuje prostredníctvom deiktického parametra, ktorý síce nie je v povrchovej rovine vyjadrený lexikálne, ale prostredníctvom gramatickej kategórie prvej a druhej osoby (*Nenič ma, slúžim všetkým.; Ak ma nezabališ, prílepím sa.*).

Personifikácia čiastočne redukuje tú nevýhodu písaného textu, že sa v ňom na rozdiel od situácie hovorenia nevyskytuje ľudský činiteľ a nositeľom správy sa stávajú neosobné značky (Ricoeur, 1997). Akési zrovnoprávenie neživého a živého sveta umožňuje simulovať existenciu (kvázi)vzťahu medzi komunikantmi, a tak determinovať prirodzenú afektívnu neutralitu postoja človeka k neživému predmetu.

7.2. Redukovanie miery oficiálnosti

Samotný fakt personifikácie sa stáva veľmi efektívnym prostriedkom, pomocou ktorého sa redukuje miera oficiálnosti. Dojem neoficiálnej interperso-

nálnej komunikácie sa navyše posilňuje štylizovaním v druhej osobe (*nenič ma*), hoci toto použitie môže byť motivované aj prediktabilitou veku adresáta zo strany produktora textu.

7.3. Redukovanie miery anonymity produktora

Charakteristickou črtou analyzovaných komunikátov je tiež často absencia identifikácie produktora, resp. jeho identifikácia sa zužuje na všeobecné pomenovanie „inštitúcia“. Podporujú to aj využívané vetné modely, pre ktoré je typické eliminovanie činiteľa z povrchovej štruktúry výpovede. Táto neosobnosť a anonymita inštitúcie sa dokonca stala súčasťou literárnej tradície cez orwellovskú metaforu Veľkého Brata. Nie je tiež náhoda, že najznámejšia zbierka príkazov a zákazov, Desatoro, sa začína identifikáciou, akýmsi predstavením sa ich pôvodcu: *Ja som Pán Boh tvoj*. Postulovaním reálneho objektu do pozície (kvázi)produktora sa táto anonymita vytráca.

Na tomto mieste treba zdôrazniť, že nepredpokladáme, samozrejme, že by adresáti neodhalili skrytý zámer skutočného produktora, jestvuje však možnosť, že pristúpia na ním ponúknuté pravidlá a nechajú sa vtiahnuť do jeho hry.

Daný proces založený na komunikačnej inovácii je pokusom aktivovať u adresátov solidaritu, ktorá je ústredným pojmom Durkheimovej sociológie a ktorá nemá v jeho poňatí povahu racionálneho kontraktu, ale skôr emocionálneho puta (Keller, 1999). Takýto apel na solidaritu môže mať aj explicitnú podobu, napr. vo vyjadrení *Buďte ohľaduplní a zatvárajte dvere*.

Inou možnosťou je, že sa komunikáty spoliehajú na pragmatickú stránku povahy potenciálnych adresátov. V komunikáte *Nenič ma, slúžim všetkým* vymedzovacie zámeno implicitne zahŕňa aj osobu, na ktorú sa výpoveď obracia, a tým dáva diskkrétne najavo, že požadované správanie je prospešné aj pre ňu.

V niektorých prípadoch však môže byť snaha komunikovať invenčne aj kontraproduktívna, najmä ak je empiricky neobhájiteľná. Výpoveď *Doma by ti nenapadlo, hádzať smetie pod sedadlo* je logický nonsens, keďže doma väčšinou realie pomenované ako *sedadlo* nemáme.

Na záver sa pokúsime o zhrňujúcu charakteristiku daného typu komunikátov:

1. Ide o komunikáty písomného charakteru.
2. Ich produktorom je zväčša inštitúcia, ktorú možno identifikovať v závislosti od konkrétnej komunikačnej situácie.
3. Adresátom je heterogénna masa jednotlivcov, vo vzťahu ku ktorým je komunikát špecifikáciou príslušnej normy.
4. Funkciou komunikátov je usmerňovať správanie adresátov v konkrétnej situácii.
5. Komunikácia má jednosmerný charakter, nedochádza k výmene komunikačných rolí medzi participantmi.
6. Komunikáty sú priestorovo situované.
7. Písomná povaha média vylučuje spätnú väzbu, dôležitú úlohu preto zohráva anticipácia reakcií adresátov.

8. Komunikačná situácia si vyžaduje bezproblémový prenos informácie k adresátovi a pochopenie obsahu z jeho strany, tomu produktor prispôsobuje povahu komunikátu.
9. Komunikačný efekt sa dosahuje spŕahnutím sa na konvenčné modely (komunikačná stereotypia) alebo uplatnením kreatívnejších postupov (komunikačná inovácia).
10. V súvislosti s komunikačnou inováciou sa explicitnosť, resp. implicitnosť vyjadrovania stáva dôležitým činiteľom vo vzťahu ku komunikačnému efektu.

Literatúra

AUSTIN, John Langshaw: Performatívne výpovede a konštatácie. In: Filozofia prirodzeného jazyka. Bratislava: Archa 1992.

DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Textová lingvistika. Bratislava: Stimul 1998.

HAUSENBLAS, Karel: Explicitnosť – implicitnosť jazykového vyjadrovania. In: Slovo a slovesnosť, 1972, roč. 33, č. 1, s. 98 – 105.

KELLER, Jan: Úvod do sociológie. 4. vyd. Praha: Slon 1999.

PATRÁŠ, Vladimír: Konflikt konvenčnosti a efektívnosti v bežnej komunikácii. In: Jazykovedný časopis, 1995, roč. 46, č. 1, s. 12 – 16.

RICOEUR, Paul: Diskurz a prebytok významu. Bratislava: Archa 1997.

SEARLE, John: Classification of Speech Acts. In: Language in society, 5, 1976, s. 1 – 23.

VAŇKO, Juraj: Jazyk a spoločnosť. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 1999.

Ke vzťahu multiverbálnosti a internacionalizace (na príkladu multiverbálnych spojení s výrazem *scéna*)¹

Pavla Šmídová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

K problematice multiverbizace existuje bohatá literatúra. Autoři si při jejím popisu všimají i slov cizího původu. Například pro slovenštinu uvádějí autoři Dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny (Horecký – Buzássyová – Bosák, 1989) výrazy *akcia*, *akt*, *problém*, *proces* ... aj. s oslabeným lexikálnym

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu Internacionalizmy v nové slovní zásobě češtiny, reg. č. B9061101, GA AV ČR.

významem, které se uplatňují v multiverbálních spojeních; z tohoto hlediska je multiverbálnost zajímavá i pro popis internacionalizace.

V rámci tzv. multiverbálních spojení se vyčleňuje výrazná skupina spojení, jejichž formálně řídicími členy jsou sémanticky vyprázdněné výrazy *obec*, *veřejnost*, *kruhy*, popř. *místa*, která ve spojení s formálně závislými, avšak z hlediska významu centrálními adjektivy označují okruh osob se společnými zájmy (*ekonomická obec*, *internetová veřejnost*, *podnikatelské kruhy*); dobově příznakové je v obdobných spojeních užívání sémanticky vyprázdněných výrazů *řady*, *masy*, *vrstvy* – zejména s přívlastkem *dělnické*. Všechna uvedená spojení řadíme k multiverbálním, protože často koexistují s víceméně synonymními jednoslovnými výrazy (*čtenářská veřejnost* – *čtenářstvo*, *čtenáři*); pro obojí vyjádření (dvouslovné i jednoslovné) je společný kolektivní význam. Z hlediska vznikového však nelze tvrdit, že motivace těchto multiverbálních spojení je podmíněna existencí jednoslovného výrazu.

V obdobných slovních spojeních multiverbální povahy se objevuje také internacionální výraz *scéna*. Popis významů substantiva *scéna* ve výkladových slovnících češtiny významový odstín v takových slovních spojeních jako *jazzová scéna*, *rocková scéna*; *výtvarná scéna*; *novinářská scéna* nepostihuje, tato spojení se neobjevují ani v exemplifikacích. Slovník Sochové – Poštolkové Co v slovnících nenajdete (1994) uvádí pouze ustálené slovní spojení *politická scéna* ‚prostor, místo, kde se odehrává politický život, boj; dějiště‘. Toto ustálené slovní spojení vykládají také autoři slovníku Nová slova v češtině. Slovník neologizmů (1998), avšak jako ‚politické síly, jejich uskupení; politika‘.

Impulsem pro vznik obsáhlé řady slovních spojení se sémanticky vyprázdněným slovem *scéna* mohlo být právě lexikalizované spojení *politická scéna* s významem ‚politické síly, jejich uskupení‘. Toto spojení bývá různě obměňováno, resp. můžeme ho vnímat na pozadí dalších slovních obrátů, jako např.: *kulturně-politická scéna*, *domácí* (ve smyslu politická) *scéna*, *pravice scéna*, *levicová scéna*, *extremistická scéna* ‚extremistické politické síly, jejich uskupení‘.

Vedle slovních spojení z prostředí politického vyskytuje se výraz *scéna* ve víceslovných spojeních patřících do oblasti kulturní (uvedeme několik delších exemplifikací jako ukázkou zapojování těchto spojení do kontextu): *hvězdy britské filmové a divadelní scény*; *osobnosti současné české výtvarné scény*; *skupina je jedním z největších kultů heavymetalové scény*.

Obsáhlá je řada těchto spojení v oblasti hudební: *pop scéna* / *popová scéna*, *house scéna* / *housová scéna*, *poprocková scéna*, *rocková scéna*, *jazzová scéna*, *bluegrassová scéna*, *country scéna*, *techno scéna*, *trashmetalová scéna*, *heavymetalová scéna*, *taneční scéna* (týká se taneční hudby v novém významu – zahrnující zejména hudební proudy techno a house); z oblasti médií: *mediální scéna*, *televizní scéna*, *novinářská scéna* vedle *novinová scéna*; z dalších oblastí kultury: *fotografická scéna*, *výtvarná scéna*, *(česká) malířská scéna*, *filmová a divadelní scéna*.

V ostatních společenských oblastech jsou spojení s výrazem *scéna* méně častá: *drogová scéna*, narkomafie, dealeri, uživatelé drog, kteří jsou provázáni vzájemnými vztahy a kontakty⁴, *podnikatelská scéna*, *nezávislá a undergroundová počítačová scéna*, *sportovní scéna*, *fotbalová scéna* aj.

Určovaný výraz *scéna* v těchto spojeních označuje souhrnně určité subjekty (jednotlivce, jejich uskupení, skupiny, strany), které mají společný zájem, zabývají se stejnou činností; přítomen je sémantický rys určité uzavřenosti označené skupiny, někdy rovněž vzájemné provázanosti jednotlivých subjektů apod. Přítomnost uvedených dílčích významů je závislá také na určujícím adjektivu, které je v těchto spojeních nositelem věcného významu.

Přes svou sémantickou vyprázdněnost se slovo *scéna* vyskytuje ve specifických kolokacích, typická jsou pro něj např. spojení s adjektivy odkazujícími k různým hudebním směrům.

Multiverbální spojení se substantivem *scéna* vstupují do synonymních vztahů s obdobnými spojeními, v nichž určovaný člen tvoří jiná podstatná jména s oslabeným významem; sonda byla provedena pro adjektivně určené výrazy *obec*, *kruhy*, *veřejnost* – uvedená podstatná jména lze v multiverbálních spojeních někdy vzájemně zaměňovat, jsou v některých víceslovných pojmenováních (částečně) synonymní. Proto se můžeme setkat například s následujícími dvouslovnými pojmenováními, která literáty (spisovatele) i jiné lidi zabývající se literaturou nazývají *literární veřejností*, *literárními kruhy*, *literární obcí* nebo *literární scénou*; o sportovcích se hovoří jako o *sportovní veřejnosti*, *sportovních kruzích*, *sportovní obci* nebo *sportovní scéně*; pro podnikatele jsou doložena pojmenování *podnikatelská veřejnost*, *podnikatelská obec*, *podnikatelské kruhy*, *podnikatelská scéna*; o vědcích se někdy vyjadřujeme jako o *vědecké veřejnosti*, *vědecké obci*, *vědeckých kruzích* či *vědecké scéně* apod.

Obecně lze říci, že slovní spojení se substantivy *scéna*, *kruhy*, *obec* vyjadřují často oproti spojeními se substantivem *veřejnost* co do rozsahu omezenější, uzavřenější, specializovanější ap. okruh lidí, různých uskupení aj., z nich navíc substantivum *kruhy* může někdy označovat skupinu s nadřazeným postavením, resp. může tento speciálnější význam vyjadřovat ve spojení s určitým adjektivem (*vládní kruhy*, *církevní kruhy*).

Pro úplnost je třeba připomenout, že adjektivně určená slovní spojení s výrazem *scéna* se objevují také v různě obměňovaných spojeních frazeologického charakteru, a to např. *objevit se na (politické, ledové, krasobruslařské) scéně*, *vstoupit na (finanční) scénu*, *stát mimo scénu (interpreti stojící mnohdy již dlouhá léta mimo hudební scénu)*; frazeologický ráz mají i (osamostatněná) předložková spojení, např. *mimo (...) scénu (Jak se projevíly ty čtyři roky mimo mezinárodní scénu?)*; *na (...) scéně (události na ruské společenské scéně; monitorovat cvrkot na české drogové scéně; k diferenciaci na ligové scéně už dochází)*. V uvedených kontextech jsou slovní spojení adjektivum + výraz *scéna* součástí více méně ustálených frazeologických celků.

Multiverbální slovní spojení se substantivem *scéna* se řadí k obdobným víceslovným pojmenováním také svou stylovou příznakovostí, srov. Jedlička (1965, 1969). Jejich užívání je typické pro texty publicistické, a to zejména pro publicistiku politickou a kulturní (zejména hudební) a dále pro dané prostředí, zejména tedy politické a hudební.

Multiverbální spojení označující okruh lidí se společným zájmem ap., vyjadřující tedy určitý kolektivní význam, zcela vytěsnila jednoslovná kolektiva utvořená příponou *-stvo*; v dřívější slovní zásobě je ještě možno uvažovat o paralelách *učitelské kruhy :: učitelstvo*, *dělnické vrstvy :: dělnictvo*, *divácké kruhy :: diváctvo*; obdobné dvojice z nejnovější slovní zásoby však doloženy nejsou.

Kromě toho, že ustupují z užívání dříve utvořená kolektivní substantiva zakončená příponou *-stvo*, je neproduktivní tento slovotvorný typ, tzn. že nová substantiva zakončená příponou *-stvo* se téměř netvoří, popřípadě mají okazionalní ráz, zpravidla také expresivní příznak, např. *papalášstvo*, *šéfstvo*; ve slovním obratu *studentstvo a jeho vrstevnictvo* je výraz *vrstevnictvo* vytvořen pouhou nápodobou slova *studentstvo*. K tomu srov. A. Jedlička (1969, s. 100).

V mnoha případech neexistuje k multiverbálním slovním spojeníům žádný jednoslovný synonymní protějšek, ani vyjádřený pomocí plurálu, případně takový protějšek pochází z jiné stylové vrstvy: *počítačová veřejnost :: expr. počítačovci*; *internetová veřejnost :: expr. internetáci, internetisti* apod. Je to jednak známka neúplné, pouze částečné synonymie multiverbálních a jednoslovných pojmenování, jednak toho, že multiverbální lexikální jednotky nevznikají obecně analýzou jednoslovného výrazu ve víceslovný, ale také nápodobou jiných multiverbálních jednotek. Kromě toho je to však i doklad funkčnosti multiverbálních spojení tohoto typu pro naplňování jistých pojmenovacích potřeb.

Podle dokladů v anglických výkladových slovnících nebo slovnících anglicko-českých lze usuzovat, že užívání slova *scéna* je ovlivněno angličtinou: Webster's Unabridged Dictionary (1999) uvádí u jedenáctého významu příklady *the rock music scene*, *the fashion scene*, z překladových slovníků uvádí Fronek v Anglicko-českém slovníku (1996) u pátého významu spojení *the political scene* 'politické kolbiště, politická aréna nebo scéna'; *the literary scene* 'literární nebe'; *the jazz scene* 'svět džezu'. Obdobná slovní spojení jsou uvedena v německém výkladovém slovníku Duden Deutsches Universal Wörterbuch (1983) u slova *die Scene* (s pravopisem i výslovností podle angličtiny, pro další významy se odkazuje k *die Szene*): *die Scene der Drogenabhängigen*, *die Scene der Hausbesetzer*, *die Scene der Punks*. Podle novějšího německého výkladového slovníku (Wahrig Deutsches Wörterbuch, 2000) se pravopis výrazu *die Scene* přejatého do němčiny z angličtiny ztotožnil s dřívější (již pravopisně adaptovanou) přejímkou *die Szene*, a to ve všech významech, přičemž psaní tohoto výrazu je v němčině rozkolísané. Další podobná slovní spojení s výrazem *scéna* lze zjišťovat i v jiných (např. slovanských) jazycích, např. v textech v síti Internet. Užívání slova *scéna* v tomto významu má tedy internacionální

ráz.² Je však třeba připomenout, že v češtině (a pravděpodobně i v některých dalších jazycích) se uplatnění výrazu *scéna* v multiverbálních spojeních teprve rozvíjí.

Na příkladu multiverbálních spojení s výrazem *scéna* a souvztažných spojení s výrazy *veřejnost*, *obec*, *kruhy* jsme mimo jiné upozornili na tendenci naplňování pojmenovacích potřeb analytickými konstrukcemi, a to i takovými, v kterých se uplatňují internacionální výrazy.

Literatura

Duden Deutsches Universal Wörterbuch. Red. G. Drosdowski a kol. Mannheim – Wien – Zürich: Bibliographisches Institut 1983. 1504 s.

FRONEK, Josef: Anglicko-český slovník. Voznice: Leda 1996. 1204 s.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

JEDLIČKA, Alois: K charakteristice slovní zásoby současné spisovné češtiny. In: Slavica Pragensia VII, 1967, s. 13 – 27.

JEDLIČKA, Alois: Univerbizace a multiverbizace v pojmenovacích strukturách. In: Slavica Pragensia XI, 1969, s. 93 – 101.

KAČALA, Ján: Výrazová a významová diferenciácia a vznik nových pomenovaní. Podstatné meno kruhy. In: Kultúra slova, 1992, roč. 26, č. 8, s. 225 – 229.

KAČALA, Ján: Kategoriale slova v slovných spojeniach (príspevok k teórii jazykového významu). In: Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44, č. 1, s. 14 – 24.

KAČALA, Ján: Lexikálny a gramatický význam. In: Studia Academica Slovaca. 23. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Bratislava 1994.

Webster's Unabridged Dictionary. Red. S. Steinmetz a kol. 2. vyd. New York – Toronto – London – Sydney – Auckland: Random House 1999. 2230 s.

SOCHOVÁ, Zdeňka – POŠTOLKOVÁ, Běla: Co v slovnících nenajdete. Praha: Portál 1994.

VLKOVÁ, Věra: K problematice tzv. multiverbizačních spojení, zvláště v odborném stylu. In: Slovo a slovesnost, 1978, roč. 39, č. 2, s. 106 – 114.

Wahrig Deutsches Wörterbuch. Red. R. Wahrig-Burfeind a kol. Gütersloh – München: Bertelsmann Lexikon Verlag 2000. 1451 s.

² Pro němčinu uvedme ještě např. kontext *Megadeth haben in der Metal Scene Geschichte geschrieben* (psáno též *die Metal Szene*). Ve slovenštině jsou doložena např. spojení *politická scéna*, *drogová scéna*; v chorvatštině spojení *sarajevska pop scena*, *hrvatska politička scena*, *svremena financijska scena*, *kulturno-medijska scena*; v polštině např. *toruńska scena muzyczna*; *scena hiphopowa ma też swojego ... Elvisa* apod.

Slovesa závěrečné fáze u terminativních a aterminativních sloves

Christof Heinz

Ústav slovanských jazyků, Ekonomická univerzita, Vídeň

Ve svém příspěvku bych chtěl představit část své disertace, jež nosí název „Časová a agentní struktura ruského slovesa (na příkladu sloves s předponou *do-*)“¹. V práci jsem zkoumal ruská slovesa s předponou *do-* a to především ze tří hledisek: z hlediska lexikálního významu předpony; z hlediska vidového charakteru a příslušnosti k slovesnému způsobu děje; a konečně z hlediska agentnosti, to znamená, zkoumal jsem, jestli se slovesný děj dá vykonat záměrně, jestli probíhá spontánně nebo jestli označuje jen určitý vztah.

Nyní se však soustředím na menší část své práce, totiž na skupinu sloves, která označují závěrečnou fázi slovesného děje. Chci dokázat, že prefixace zde má různou funkci. Která funkce se u daného slovesa uplatňuje, závisí zřejmě na takzvaném „terminativním“ charakteru základního slovesa. Navrhuji proto dvě skupiny sloves závěrečné fáze: slovesa časové kvantifikace budu nazývat termínem „finitivní“ a slovesa časové kvalifikace termínem „kompletivní“.

Příspěvek se skládá ze tří hlavních částí:

- nejdříve určím své pojetí hlavních pojmů, a to zejména termínů: způsob slovesného děje a terminativnost,
- po vymezení základních pojmů podám stručný přehled o morfologických možnostech vyjádření závěrečné fáze,
- a konečně chci poukázat na to, jak terminativní charakter základního slovesa ovlivňuje význam předpony a jak tyto různé významy předpony označují různé druhy ukončení děje.

1. Definice pojmů „způsob slovesného děje“ a „terminativní / aterminativní sloveso“

1.1. Pojem „způsob slovesného děje“

Začnu s několika stručnými definicemi:

Velice sporný bývá – nejenom ve slavistice ale i vůbec v lingvistice – termín „**způsob slovesného děje**“ (německy ‚Aktionsart‘, anglicky ‚mode of action‘, rusky ‚способ глагольного действия‘).

Tento pojem se užívá ve dvojím smyslu:

v slavistické tradici se pojem užívá většinou v užším smyslu a označuje určitou skupinu sloves: sloves odvozených – ve většině případů prefigovaných – a modifikujících význam základního slovesa.

Isačenko např. považuje Aktionsarten za kategorii stojící na hranici mezi gramatikou a lexikou.

¹ Heinz, 2001.

Trochu jinak je definuje Mluvnice češtiny: „způsoby slovesného děje ... se vyjadřují různé druhy dějového průběhu označeného základním slovesem“ a dále „způsob slovesného děje je lexikální, nikoli lexikálně-gramatická kategorie, což vyplývá i ze skutečnosti, že se uplatňuje jen u některých, nikoli u všech sloves“².

V jiných lingvistických oborech a v poslední době i ve slavistice se prosazuje pojem Aktionsart v širším smyslu, což je popsána mimo jiné Filipovou: „more recently, Aktionsart has been extended beyond its narrow, morphological based, understanding to include certain semantic distinctions not only on the level of lexical semantics of individual verbs but also on the level of verb phrases and sentences“³.

Aktionart je podle toho chápání lexikální vlastností slovesných lexémů, která popisuje jejich časový průběh. Lexikální význam slovesa obsahuje určitou informaci o tom, jak probíhá slovesný děj v čase: jestli slovesný děj je časově omezený nebo neomezený, jestli má jisté trvání nebo označuje jen okamžitou změnu, tj. netrvá.

Aktionart je tedy část lexikálního významu, který má však jistý dopad na gramatickou vlastnost slovesa. Ve slovanských jazycích především na kategorii slovesného vidu. Aktionsart určuje především příslušnost slovesa k jednomu z vidů. Kromě toho ale rozhoduje i o tom, jestli existuje k slovesu vidový protějšek nebo ne. A konečně ovlivňuje způsob slovesného děje také významový rozsah jednotlivých vidových členů.

Trost ve svém systému způsobů slovesného děje rozlišuje tři velké skupiny⁴:

- Durativní slovesa, která jsou časově neomezená a trvají. Podle vidu jsou nedokonává.
- Perdurativní slovesa: mají sice jisté trvání ale jen časově omezené.
- Nedurativní slovesa: netrvalí a jsou tím přirozeně časově omezená.
- Perdurativní i nedurativní slovesa patří k dokonavému vidu.

Podle tohoto pojetí patří každé sloveso k jednomu způsobu slovesného děje: prefixací se tvoří jenom podskupiny.

Jiný systém je Vendlerova klasifikace slovesných významů⁵, která měla vliv na slovanskou aspektologii, zejména v rusistice např. v pracích Padučevé a Zaliznjak – Šmelev⁶. Vendler rozlišuje čtyři skupiny sloves: stavy „states“, činnosti „activities“, splnění „accomplishments“ a dosažení „achievements“: je však zřejmé, že jeho klasifikace nebyla rozvinuta s ohledem na slovanské sloveso: nevysvětluje totižjev slovanského slovesného vidu: stavy i činnosti mo-

² MČ (2) 1986, s. 185.

³ Filip, 1994, s. 228.

⁴ Viz především Trost, 1983 a Trost, 1984.

⁵ Vendler, 1967.

⁶ Padučeva, 1990, Zaliznjak – Šmelev, 1997.

hou vystupovat pouze v nedokonavém vidu, splnění a dosažení na druhé straně obě mohou tvořit vidové páry.

Zajímavý je pro slovanskou aspektologii obzvlášť rozdíl mezi stavy a činností na jedné straně a splněním a dosažením na druhé straně: a to je právě rozdíl mezi aterminativními a terminativními slovesy.

1.2. Příznak terminativnost / aterminativnost

Pokusím se definovat pojem „**terminativnost**“: v angličtině se místo toho používá nejčastěji pojmenování „telic / atelic“ nebo „bounded / unbounded“ verbs; v ruštině tomuto pojmu odpovídá dvojice предельность / неопределённость⁷. Pro tento termín existují různé definice.

Nejpodstatnější je tady zřejmě pojem „vnitřní hranice“: Tímto termínem se rozumí hranice, která je předpokládána samým slovesným dějem, a která musí být dosažená, aby děj byl ukončen. Slovesné děje, které obsahují takovou vnitřní hranici, se nazývají terminativní, slovesa, která ji neobsahují, aterminativní. Aterminativní slovesa se vyznačují tím, že nemusí být ukončena, aby se dalo říct, že se příslušný děj konal.

To se dá vyzkoušet různými testy, mimo jiné takzvaným testem „přerušení“: Vezmeme např. aterminativní sloveso *spát*: když někdo spal a jeho spánek byl přerušen, dá se přesto říct, že spal: aterminativní slovesa tedy nezahrnují cíl, ke kterému slovesný děj směřuje. Na druhé straně, u terminativního sloveso *vyspat se*, tento test nefunguje: když člověk, který se chce vyspat, je přerušen, nedá se o něm říct, že se vyspal. Terminativní slovesa zahrnují určitý cíl, ke kterému se slovesný děj blíží a kterého musí být dosaženo, než se příslušný děj opravdu konal.

Tento rozdíl je podstatně pro vidový charakter: jenom terminativní slovesa mohou vystupovat v obou videch: nedokonavý vid označuje proces přiblížení se k cíli, zatímže dokonavý vid vyjádří skutečné dostižení cíle.

To se zřetelně ukazuje u sloves, která představují homonyma vzhledem k příznaku terminativnosti: jsou terminativní ve spojení s přímým předmětem a pak vystupují v obou videch (např. *psát- napsat co; číst- přečíst co*); pokud ale označují pouhou činnost (tj. vystupují bez přímého předmětu, např. *číst* ve významu „zabývat se čtením“) mohou být jenom nedokonavého vidu a nemožnou mít dokonavý protějšek.

Nedokonavý vid takovým způsobem může vyjádřit buď nepřítomnost vnitřní hranice anebo nedosaženost vnitřní hranice.

Podstatné je rozlišit příznak terminativnost / aterminativnost s podobným, s ním souvisejícím ale ne totožným příznakem časové omezenosti. Časově omezená mohou být i aterminativní slovesa: tato omezenost je ale vždy způsobena externí (vnější) hranicí: srov. *pospat si chvíli, prospat celé odpoledne, dospat rána*.

Protože aterminativní děj nemá „přirozenou hranici“ je takové omezení vždy do jisté míry „umělé“, tj. nepředpokládá se samým dějem, ale je vynuceno

⁷ Pro přehled o termínech, které se pro tento příznak používají srov. Andersson, 1972.

takřka zvenku. Vyjádření časové omezenosti aterminativních dějů je tedy vždy doprovázeno změnou lexikálního významu: Prefix „implantuje“ do slovesného významu hranici, která není cílem, předpokládajícím se přirozeně slovesným dějem.

Tento typ časového omezení nazývám termínem „časová kvantifikace“. Chci dokázat, že právě předpona *do-* u aterminativních sloves má takovou funkci časové kvantifikace.

2. Závěrečná fáze a její vyjádření

2.1. Podskupiny způsobů slovesného děje

Nejdříve ale bych chtěl podat stručný přehled o podskupině těch sloves, která označují závěrečnou fázi slovesného děje. Členěním jednotlivých způsobů slovesného děje podle sémantických kritérií se zabývá řada aspektologických prací, ze kterých chci zmínit jenom Avilovou a Sekaninovou.

Podstatou sdělení Sekaninové jsou čtyři větší podskupiny⁸: místní určení slovesného významu, časové určení, kvantitativní určení, kvalitativní anebo rezultativní určení

Slovesa závěrečné fáze patří k druhému typu: k slovesům časového určení slovesného významu. Časové určení je rozdělení jisté fáze v průběhu slovesného děje. To může být začátek, střední fáze nebo průběh a závěr děje.

2.2. Podtypy ukončení děje

Závěr se pak rozdělí na závěrečnou fázi a závěrečný bod. Slovesa označující jenom závěrečný bod netrvají: zahrnují jenom okamžitou změnu od konání k nekonání děje. Morfologicky se tento význam vyjadřuje v ruštině předponou *от-*: *отобедать, отработать, отговорить,...* – přestat obědvat, pracovat, mluvit. V češtině taková slovesa mají často odstín zbavení se: odpracovat, odzpívat, atd.

Protože tato slovesa nezahrnují závěrečný proces, tvoří většinou vidové protějšky nedokonavého vidu; pokud se nedokonavé protějšky přesto vyskytují, mají výhradně význam opakovaného děje.

(Podobně je situace v případech sloves závěrečného bodu, tvořených od aterminativních sloves, tj. označujících závěrečný bod stavu: v ruštině jsou to slovesa tvořená pomocí předpony *раз-*, např. *разлюбить*.)

V obou případech se ale dosažená hranice nepředpokládá přirozeným průběhem slovesného děje. Předčasné přerušení u terminativních sloves stejně jako konečný bod stavu nejsou důsledkem předchozího konání děje,

Oproti tomu označují slovesa s předponou *do-* nejenom závěrečný bod, ale zahrnují i předchozí závěrečnou fázi. V jejich významu je proto přítomný prvek trvání, což se odráží jednak v pravidelném tvoření nedokonavého vidového partnera, jednak ve významovém rozsahu tvarů nedokonavého vidu. Průzkum sloves tohoto typu v ruštině ukázal, že 94 % vystupuje v obou videch⁹. Na řadě

⁸ Srov. Avilova, 1976, Sekaninová, 1980.

⁹ Viz Heinz, 2001, s. 339.

příkladů se dá dokázat, že nedokonavé tvary mají nejenom iterativní význam, ale mohou i označit aktuální proces průběhu závěrečné fáze: v tom se ruština neliší od češtiny, srovnáváme-li věty typu: „*он сейчас дописывает страницу*“ / „*právě dopisuje stránku*“, kde nedokonavý vid opravdu označuje aktuální probíhající proces.

3. Ukončení terminativních a aterminativních dějů: časová kvantifikace a kvalifikace

3.1. Různá funkce prefixace u finitních způsobů

U sloves označujících závěrečnou fázi je však třeba rozlišovat dvě skupiny podle toho, jestli příslušné sloveso vyjadřuje ukončení terminativního nebo aterminativního děje. Podle tohoto rozdílu lze rozlišovat i dva různé významy předpony.

Rozhodnutí pro rozdělení sloves závěrečné fáze na dvě zvláštní skupiny bych chtěl zvlášť zdůvodnit: v různých popisech tohoto způsobu se totiž tyto významy považují za odrůdy jednoho významu, a sice ukončení buď terminativního anebo aterminativního děje.

Podle mého názoru však tento rozdíl představuje dva různé významy předpony: předpona má v obou případech odlišnou funkci a mimo to i závěrečná fáze znamená u terminativních sloves něco úplně jiného než u aterminativních: závěr terminativního děje je jeho dokončení, zatímco aterminativní děj nemůže být podle definice dokončen, ale jenom přerušen.

Předpona *do-* tedy představuje u obou typů sloves různý typ hranice: vnitřní u terminativních, vnější u aterminativních.

Různost předponového významu tak tkví v tom, že u terminativních sloves potenciální hranice existuje už v obsahu základního slovesa. Předpona tady vnáší do významu slovesa jenom uskutečnění už přítomné hranice. Jinak je tomu u aterminativních dějů: zde základní sloveso neobsahuje žádnou hranici, a předpona tady má funkci vnášet do slovesného významu vnější hranice.

Závěrečná hranice terminativního děje je tak logickým dopadem průběhu děje, zatímco závěrečná hranice aterminativních dějů nevyplývá z průběhu děje, ale může být kladena kdykoli.

Dosažení hranice nese u terminativních dějů rezultativní charakter: probíhá tedy určitá změna, která zároveň poznamená definitivní konec děje. U aterminativních sloves však dosažení hranice označuje jen konec děje, a to fakultativní, poněvadž děj ve vhodných kontextech může i pokračovat. Takovými příklady jsou v ruštině výrazy jako „*дожить до седых волос*“, kde je pravděpodobné, že děj *žít* pokračuje i po výskytu prvních šedých vlasů. I v češtině jsou takové příklady, srovnej větu: „*Sklonila hlavu, ruku nechala na místě, kam dočetla.*“¹⁰ I tady je pravděpodobné, že děj *číst* bude pokračovat, jinak by nemělo smysl, nechat ruku na poznamenaném místě.

¹⁰ Příklad z Českého národního korpusu.

Shrnuji tedy rozdíly mezi oběma významy takto:

Pro závěrečnou fázi terminativních dějů by se dalo používat termín „kompletivní“ způsob děje: předpona tady má časově-rezultativní funkci: označuje závěrečnou část průběhu kvalitativní změny: zařadím tento význam proto do skupin časově kvalifikujících předpon.

Závěrečnou fázi aterminativních dějů by se naproti tomu dala pojmenovat „finitivní“ způsob děje: předpona tady omezuje děj na určité časové období: tento význam proto patří do skupiny časově kvantifikujících předpon (jako jsou například i takzvané delimitativní předpony *po-* a *pro-*).

U sloves, která jsou vzhledem k terminativnosti homonymní, vystupují obě možnosti ukončení: ve spojení s přímým předmětem závěrečná fáze znamená dokončení, jako v příkladech:

dočíst něco: dokončit čtení čeho; v užití bez přímého předmětu prefigované sloveso označuje jenom závěr činnosti nebo časové omezení: *dočíst* – přestat číst¹¹.

3.2. Terminativnost finitivních sloves

V závěru svého příspěvku bych chtěl poukázat na sporný bod týkající se hlavně finitivní slovesa: sporná je jejich terminativní povaha: dá se tento typ dokonavých sloves považovat za terminativní? Odpověď na tuto otázku závisí především na pochopení terminativnosti:

- Comrie a podle něho také Nübler považují slovesa tohoto typu za aterminativní, poněvadž nevykazují vnitřní hranici. Jako důsledek tohoto mínění se vyskytují i aterminativní slovesa v dokonavém vidu¹².
- Bondarko a s ním také Šeljakin a Schlegel na druhé straně považují i tato slovesa za terminativní, i když jim chybí vnitřní hranice: tvrdí však, že tímto slovotvorným typem se stane i vnější hranice součástí slovesného významu. Postulují tedy zvláštní druh terminativnosti, takzvanou „временная / количественная предельность“¹³ anebo „zqq-Terminativität“.¹⁴

Nechám tento bod prozatím otevřený, a skončím poznámkou, že aspektuální vlastnost slovesa je oblastí, jejíž průzkum ještě zdaleka není dokončen.

Literatura

ANDERSSON, S.-G.: Aktionsart im Deutschen. Eine Untersuchung unter Vergleich mit dem russischen Aspektsystem. I. Die Kategorien Aspekt und Aktionsart im Russischen und im Deutschen. Uppsala 1972.

AVILOVA, N. S.: Vid glagola i semantika glagol'nogo dejstvija. Moskva 1976.

¹¹ Srov. příslušný článek v SSČ, 1993.

¹² Comrie, 1976, Nübler, 1993.

¹³ Šeljakin, 1983.

¹⁴ Schlegel, 1999.

- BONDARKO, A. V.: Semantika predela. In: Voprosy jazykoznanija, 1986, č. 1, s. 14 – 25.
- BONDARKO, A. V.: Die Semantik des Verbalaspekts im Russischen – Semantika glagol'nogo vida v russkom jazyke. Frankfurt am Main 1995.
- COMRIE, B.: Aspect. An introduction to the study of verbal aspect and related problems. Cambridge 1976.
- DAHL, Ö.: On the Definition of the Telic-Atelic (Bounded-Nonbounded) Distinction. In: Syntax and Semantics 14. Tense and Aspect. New York 1981, s. 79 – 90.
- DANEŠ, F.: Pokus o strukturní analýzu slovesných významů. In: Slovo a slovesnost, 1971, s. 193 – 207.
- FILIP, H.: Aspect and the semantics of noun phrases. In: Tense and Aspect in Discourse. Eds. C. Vet – C. Vetter. Berlin 1994, s. 227 – 255.
- FLIER, M. S.: The Scope of Prefixal Delimitation in Russian. In: The Scope of Slavic Aspect. Eds. M. S. Flier – A. Timberlake. Columbus (Ohio) 1985, s. 41 – 58.
- HEINZ, C.: Untersuchungen zur Zeit- und Agentivitätsstruktur des russischen Verbums (am Beispiel des Präfixes do- und des Zirkumfixes do-...-sja). Regensburg 2001.
- HERWEG, M.: Zeitaspekte. Die Bedeutung von Tempus, Aspekt und temporalen Konjunktionen. Wiesbaden 1990.
- Mluvnice češtiny (2). Tvarosloví. Praha 1986. [MČ (2)]
- NÜBLER, N.: Zur Differenzierung der Begriffe Terminativität / Aterminativität und Telizität/Atelizität. In: Welt der Slaven 1993, s. 298 – 307.
- NÜBLER, N.: Terminativität und Telizität beim polnischen Verbum. In: Anzeiger für slavische Philologie, 1997, roč. 25, s. 65 – 78.
- OBST, U.: Anmerkungen zur Terminologie der Aktionsarten (am Beispiel der „Finitiven Sphäre“). In: Das Russische in seiner Geschichte, Gegenwart und Literatur. Festschrift für Erika Günther. Ed. W. Gladrow. München 1995, s. 126 – 140.
- SCHLEGEL, H.: Zur Rolle der Terminativität/Aterminativität (T/AT) im Aspekt- und Aspektbildungssystem der russischen Sprache der Gegenwart. Ein Beitrag zur Theorie der Aspektualität. München 1999.
- SEKANINOVÁ, E.: Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine. Bratislava 1980.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha 1994. [SSČ, 1994]
- TROST, K.: Die Funktionen der Präfigierung im System von Aktionsart und Aspekt im Russischen. In: Studia slavica in honorem viri doctissimi Olexa Horbatsch. Festgabe zum 65. Geburtstag. Teil 2: Beiträge zur ostslavischen Philologie (II). Eds. G. Freidhof – P. Kosta – M. Schüttrumpf. München 1983, s. 200 – 228.
- TROST, K.: Die Funktionen der Suffigierung im System von Aktionsart und Aspekt im Russischen. In: Aspekte der Slavistik. Festschrift für Josef Schrenk. Eds. W. Gierke – H. Jachnow. München 1984, s. 252 – 270.
- TROST, K.: Zur morphologischen und semantischen Klassifikation der Simplicia im Russischen. In: Anzeiger für Slavische Philologie XXV, 1997, s. 7 – 23.
- VENDLER, Z.: Linguistics in Philosophy. Ithaca 1967.
- ZALIZNJAK, A. A. – ŠMELEV, A. D.: Lekcii po russkoj aspektologii. München 1997.

Pravopisné zvláštnosti francúzštiny v elektronicky sprostredkovej komunikácii

Katarína Chovancová

Posledné desaťročia 20. storočia boli poznačené, viac ako kedykoľvek predtým, rozmachom nových technológií, ktoré prenikli takmer do každej sféry ľudského života. Aj v súčasnosti zostáva jednou z najdôležitejších úloh spoločnosti vyrovnať sa tak s rastúcou masmedializáciou našej existencie, ako aj s neoddeliteľnou prítomnosťou techniky, elektronických zariadení každého druhu nielen v živote verejnom, ale aj vo sfére každodenného súkromného života jednotlivca. Elektronické nosiče (televízia, telefón, fax, ale predovšetkým osobný počítač) ako cesty prenosu informácií na veľké vzdialenosti predstavujú dôležitý fenomén v súčasnej spoločnosti.

V dôsledku takéhoto vývoja bola sociálna interakcia značne zmenená a jej charakter nadobudol celkom nové rozmery. Možnosť rýchlo a účinne prenášať údaje pomocou elektronických nástrojov spôsobila presun každodenných ľudských kontaktov z reálneho sveta do dimenzie virtuality. Virtuálny svet sa stáva novým komunikačným priestorom, schopným s určitými obmedzeniami nahradiť klasické univerzum sociálnej interakcie.

Pojem počítačovo sprostredkovej komunikácie (z angl. *computer mediated discourse*) alebo informačného prenosu prostredníctvom tzv. „teletechnológií“ (pozri Patráš, 2000, s. 210) zahŕňa okrem dnes už tradičnej interakcie po telefóne (hlasovej či textovej), živého televízneho vysielania a teletextu predovšetkým možnosti osobného počítača, ktorý je využívaný ako zakončenie internetu a ako prostriedok osobnej e-mailovej korešpondencie. Práve internet ako celosvetová počítačová sieť, je najbohatšie prostredie vhodné na komunikáciu, či už je to prijímanie a odosielanie elektronickej pošty, prezeranie a čítanie hypertextu, alebo komunikácia, ktorá sa na internete odohráva v reálnom čase a znamená dialogický kontakt. Tu ide o internetové diskusné skupiny a verejné chatové servery.

Živé internetové diskusie, ktoré budú v centre našej pozornosti, majú svoje špecifiká a limity, do veľkej miery dané práve počítačovým médiom. Ide o interakciu realizovanú písomnou formou (ktorej priebeh a výsledok sa ku komunikujúcemu dostáva cez obrazovku počítača), ktorá je verejná a prístupná prakticky každému, bez živej spätnej väzby s interlokútorom, do značnej miery anonymná a ťažko kontrolovateľná.

Naším cieľom je upozorniť na dôležitý lingvistický aspekt francúzskeho jazyka používaného v internetových diskusiách, t. j. na jeho pravopisné zvláštnosti. Zhrnieme a klasifikujeme pravopisné zmeny, ku ktorým dochádza v tomto prostredí, a následne sa pokúsime vyvodit' z nich určité nové smery v najnovšom vývoji jazyka. Chceme takisto poukázať na všeobecne narastajúci

význam jazyka používaného vo virtuálnom prostredí ako nového, špecifického dorozumievacieho prostriedku.

Charakter virtuálneho prostredia

Aby sa komunikujúci mohol zúčastniť diskusie na internete, potrebuje mať predovšetkým prístup k počítaču a pripojenie k internetu. Táto technológia so sebou prináša určité obmedzenia technického druhu, ktoré je v jazykovej produkcii nevyhnutné rešpektovať (ide napríklad o druh kódovania diakritiky, ktoré ovplyvňuje používanie znakových sústav).

Komunikácia prebieha v samostatnom okne na obrazovke, kde sa zobrazujú všetky prehovory zúčastnených. Hoci používané médium je výlučne písomné, charakter komunikácie je dialogický, akoby ústny. Autor výpovede sa po jej odoslani stáva na okamih jej príjemcom. Každý účastník chatu má teda dvojakú úlohu. Striedanie rolí v internetovej diskusii je veľmi rýchle, čo si vyžaduje koncentráciu tak fyzickú, ako aj psychickú. Navyše len zriedkavo nastane prípad, keď do vzájomného kontaktu vstupujú len dvaja komunikujúci súčasne. Obvykle je takáto diskusia mnohohrstvová, každý účastník komunikuje s viacerými inými, čo internetovú interakciu do istej miery zneprehľadňuje, robí ju komplexnejšou tak po stránke grafickej, ako aj po stránke významovej. Tento jav vedie k značnému časovému tlaku, ktorý má za následok eliptickosť, kondenzáciu, skratkovitosť výpovede. Iným následkom tejto časovej tiesne môže byť častejší výskyt pravopisných a gramatických chýb.

Všetky špecifiká internetového diskurzu plynú z jeho paradoxnej podstaty, z jeho duality, ktorá vyžaduje, aby komunikácia primárne dialogického, hovorového charakteru prebiehala prostredníctvom písomného média. Účastníci jednoducho komunikujú „*tak, ako by obsah oznámenia bol povedaný, nie zapísaný*“ (Patráš, 2000, s. 212). Dochádza k istému protirečeniu, keď na jednej strane komunikujúci pociťuje potrebu komunikovať rýchlejšie, ako mu dané médium dovoľuje. Navyše ide o dialóg bez spätnej väzby, bez vizuálneho či iného osobného kontaktu. Všetko, čo by inak bolo objasnené extralingvistickými prostriedkami, musí byť vyjadrené nástrojmi vlastnými virtuálnemu prostrediu.

Na rozdiel od pravopisu štandardnej – kodifikovanej – francúzštiny, ktorý je etymologický, pravopisná stránka francúzštiny v chate je zásadne zmenená. Zaznamenávame tu výrazný posun smerom k uplatňovaniu fonetického princípu, tzn. k stieraniu rozdielov medzi výslovnosťou a pravopisom tak, aby tieto korešpondovali do väčšej miery než v štandardnom jazyku. Inými slovami, v internetových diskusiách pozorujeme značné zjednodušovanie pravopisu, ktorý je tak vo veľkej miere založený na fonetickom princípe.

Príklon k fonetickému pravopisu v praxi chatovej komunikácie znamená predovšetkým zjednodušovanie zápisu. Ide o nahrádzanie zložených grafém jednoduchšími, skracovanie zápisu vynechávaním nevyslovených koncoviek a iných častí slov, rôzne skratky. Často pritom dochádza k akumulácii a spája-

niu viacerých z týchto postupov. Práve tu sa prejavuje komplexnosť takéhoto zápisu, vlastne akéhosi nového kódu, ktorý je systémom skratiek a substitúcií a v ktorom často môže byť výsledkom skupina jednopísmenových či dvojpísmenových slov. Dobrá orientácia v tomto systéme a jeho zvnútornenie sú pre každého účastníka základnou podmienkou úspešnej (a dostatočne rýchlej) komunikácie v chate. Práve jednotlivé postupy a prvky takéhoto spôsobu zápisu sú hlavným predmetom nášho záujmu a ich analýza tvorí jadro našej práce.

Treba tiež upozorniť na mnohotvárnosť pravopisu v internetových diskusiách. Ak použijeme určitý spôsob zápisu, neznamená to, že je jediný a za každých okolností záväzný pre všetkých používateľov. Naopak, jazyk vo virtuálnom prostredí je charakteristický svojou nestálosťou, tým, že sa v ňom paralelne vyskytujú viaceré spôsoby zápisu toho istého slova, tak ako aj jeho tradičná, klasická forma. Je nutné zdôrazniť, že použitie štandardného pravopisu sa vôbec nevylučuje, naopak, výber spomedzi viacerých spôsobov zápisu tej istej fonémy či slova je výlučne individuálnou a subjektívnou vecou každého používateľa.

V protiklade k štandardnému jazyku je teda jazyk internetovej diskusie materiálom, ktorý možno využívať bez akýchkoľvek obmedzení, a diskusná skupina sa stáva miestom, ktoré odráža jeho najaktuálnejší vývoj.

Výskum, ktorý predchádzal tejto práci, pozostával z priebežného sledovania diskusií na dvoch francúzskych verejných serveroch: www.voila.fr a www.nomade.fr. Počas niekoľkých týždňov sme v rôznom dennom čase pozorovali jazyk účastníkov chatu s dôrazom na najfrekvencovanejšie pravopisné zmeny a zvláštnosti, ktoré sa v ich výpovediach objavovali. Tie sme klasifikovali do štyroch základných skupín.

A. Používanie skratiek

Skrátený zápis, ktorý sa v elektronicky sprostredkovanej komunikácii radí k najstarším fenoménom (Demiščáková, 2001, s. 137), sa využíva najčastejšie pri krátkych a frekvencovaných slovách ako spojky, predložky a častice, ďalej pri osobných, opytovacích a neurčitých zámenách a tiež v pozdravoch a zdvorilostných výrazoch.

Používajú sa rôzne spôsoby tvorenia skratiek, väčšinou založené na vynechaní samohlások v slove a zachovaní niektorých, prípadne všetkých spoluhlások.

Skratkami sa značia slová jednoslabičné, menej dvojslabičné a vo výnimkových prípadoch trojslabičné. S použitím skratky slova dlhšieho ako trojslabičného sme sa v našom výskume nestretli. Analýza dlhého slova a konštitúcia skratky na základe väčšieho počtu spoluhlások v ňom obsiahnutých by zrejme znamenala zbytočnú stratu času pre expedienta, ako aj jej následné dešifrovanie pre recipienta. Pravdepodobne práve toto možné zdržanie spôsobuje, že použitie skratiek sa obmedzuje na veľmi krátke alebo veľmi často opakované slová, ktoré sú zároveň relatívne ľahko identifikovateľné.

Spôsoby tvorenia skratiek:

1. Skratky tvorené všetkými spoluhláskami v slove (a vynechaním všetkých samohlások)

napr. *slt* – *salut* – ahoj; *mm* – *mème* – dokonca; *bcp* – *beaucoup* – veľa.

2. Skratky tvorené prvou a poslednou hláskou v jednoslabičnom slove.

Hovoríme všeobecne o hláske, je ňou však takmer v každom prípade spolu-hláska.

Napr. *tt* – *tout* – všetko; *qd* – *quand* – kedy; *ms* – *mais* – ale; *pr* – *pour* – pre; *bn* – *bon* – dobrý (výnimka *ac* – *avec* – s).

3. Skratky tvorené niektorými hláskami v slove, napr. *bjr* – *bonjour* – dobrý deň; *pv* – *privé* – súkromný; *tps* – *temps* – čas; *pti* – *petit* – malý.

Pozn. *Pourquoi* – prečo sa skrakuje viacerými spôsobmi, napr. *pk*, *pkoi*, *poukoi* a. i.

Pri niektorých skratkách vidieť snahu o zachovanie gramatických kategórií, predovšetkým rodu, s cieľom spresniť význam výpovede, napr. *ttes* – *toutes* – všetky vstupuje do opozície s *ts* – *tous* – všetci a *tt* – *tout* – všetko. Vetou „*Slt r ttes*.“ (Ahojte všetky.) pisateľ vyjadruje svoj záujem komunikovať predovšetkým s prítomnými ženami.

B. Zjednodušený zápis foném

Tu je najviac viditeľný už spomenutý fonetický pravopis, t. j. spôsob zápisu postavený na výslovnostnom princípe, ktorý však nikdy nebol nosným princípom vo francúzskom jazyku.

Ide tu predovšetkým o substitúciu zložitejšej grafémy jednoduchšou, čím dochádza k určitému skráteniu zápisu, a teda k ekonomizácii času. Takýto jav pozorujeme

– vo vnútri slova,

– v rámci 2 – 3-slabičných rytmických skupín zložených zo zámena (niekedy elidovaného) a príslušného tvaru slovesa, ktoré je veľmi často pomocné.

Ide o nasledujúce prípady:

1. nahrádzanie grafém „*au*, *eau*“ grafémou „*o*“

Grafémy „*au*“ a „*eau*“ označujú zatvorené *o*, pričom tú istú funkciu plní aj „*o*“. Dochádza teda k preferovaniu jedinej grafémy, ktorá substituuje ostatné možné – a normou akceptované – spôsoby zápisu.

Napr. *fô* – (*il*) *faut* – treba; *bo* – *beau* – krásny.

2. nahrádzanie grafém „*ais*, *ait*, *e*“ grafémou „*é*“

Podobne ako v 1. bode rôzne grafémy používané na zápis tej istej fonémy (zatvorené *e* – *e fermé*) sú nahradzované jednoduchou grafémou „*é*“, ktorá má rovnakú funkciu.

Napr. *é* – *est* – je; *mé* – *mais* – ale.

3. nahrádzanie grafémy „*eut*“ grafémou „*e*“ (*e instable*), napr. *ve* – (*il*) *veut* – (on) chce.

4. využitie pravidiel hláskovania v zápise slova

Výsledkom týchto postupov môže byť následnosť viacerých izolovaných grafém, z ktorých až po prečítaní nahlas alebo v duchu môže byť pochopený význam takto zapísanej výpovede.

C. Zvýšený výskyt grafémy „k“

Vo virtuálnom jazyku je výskyt tejto grafémy oveľa častejší ako v reálnej komunikácii. Používa sa ako náhrada niektorých uvedených grafém, a to bez ohľadu na pozíciu danej grafémy v slove (iniciálna, mediálna, finálna) a takisto bez ohľadu na to, či ide o slovo plnovýznamové alebo neplnovýznamové.

Prípady výskytu „k“ možno klasifikovať takto:

1. vo francúzštine vysoko frekventované slovo „*que*“, vystupujúce vo funkcii spojky, vzťahného alebo opytovacieho zámena, má v texte chatu formálnu podobu „k“ alebo „ke“. Takýto zápis sa používa takmer vždy. Len vo veľmi malom percente prípadov komunikujúci použije klasický pravopis, na rozdiel od iných, už spomenutých javov, kde dodržiavanie pravopisnej normy a zmenený, inovovaný spôsob pravopisu sú vo väčšej rovnováhe.

2. nahradzovanie grafémy „*qu*“ grafémou „k“

a) v neplnovýznamových slovách, predovšetkým opytovacích a vzťahných zámenách a v prípadoch elízie „*que*“, kde sa elidované „*que*“ a nasledujúci výraz zapisujú ako jedno slovo.

Napr. *ki* – *qui* – kto; *koi* – *quoi* – čo; *kel* – *quel* – ktorý; *kon* – *qu'on* – že sme; *keske* – *qu'est-ce que* – čo (opytovací výraz).

b) v plnovýznamových slovách vo všetkých pozíciách, napr. *kalité* – *qualité* – kvalita; *inkierter* – *inquiéter* – znepokojovať; *preske* – *presque* – takmer.

3. nahradzovanie grafémy „*c*“ grafémou „k“, obvykle v iniciálnej alebo finálnej pozícii, napr. *kler* – *clair* – jasný; *kombien* – *combien* – koľko; *electrik* – *électrique* – elektrický.

Vynechávanie nevyslovených hlások

Pisateľ vo virtuálnej komunikácii často nenapíše to, čo by nebolo vyslovené. To znamená, že grafémy označujúce nemé koncovky alebo nevyslovené hlásky (predovšetkým *h muet* – nemé *h*) sa vynechávajú.

Tento jav vyplýva samozrejme zo samotnej podstaty internetovej komunikácie, ktorá má byť rýchla a úsporná. Táto oblasť má najbližšie k tomu, čo francúzska pravopisná norma považuje za chyby. Takéto postupy však vo virtuálnom jazyku majú svoju opodstatnenosť a právoplatné miesto. Hoci treba priznať, že v niektorých prípadoch je diskutabilné, či ide o pisateľov zámer alebo nevedomosť, neovládanie pravopisu, vynechávanie nevyslovovaných hlások je veľmi silne zastúpeným fenoménom v takomto druhu komunikácie.

Príklady:

je repren – *je reprends* – pokračujem; *touch* – (*tu*) *touches* alebo (*il*) *touche* – dotýkaš sa, dotýka sa; *envi* – *envie* – chuť; *deors* – *dehors* – von.

Poznámky:

- špeciálnym prípadom je vynechávanie polonemého *e* (*e instable*) v neprízvučných slabikách, napr. *je dois mcasser* – *je dois me casser* – musím odísť, *ctistoir* – *cette histoire* – tento príbeh,
- záporová častica „*pas*“ je takmer výlučne zapisovaná „*po*“.

Úlohou našej práce je upozorniť na zaujímavé a nezanedbateľné pravopisné zmeny v jazyku internetových diskusií, ktoré vyplývajú zo zvláštností a obmedzení tohoto moderného, špecifického grafického prostredia. Ide o zjednodušovanie a skracovanie zápisu výpovede rozličnými prostriedkami, od nahrádzania komplexných foném jednoduchými až po rôzne tvorené skratky. Väčšina zmien, ktoré sme klasifikovali, je v súlade s tendenciou prechodu od etymologického pravopisu k pravopisu fonetickému, čo je práve vo francúzskom jazyku netradičná predstava. Účelom týchto odchýlok od štandardnej francúzštiny je ekonomizácia času a energie ako nevyhnutná podmienka úspešnosti v chatovej komunikácii. Naša práca vedie k ďalším perspektívam lingvistického výskumu internetových diskusií. Ako jednu z možných ciest vidíme skúmanie fenoménu chyby (pravopisnej či gramatickej), ktorá v nestálom, premenlivom prostredí bez jasne vymedzených jazykových noriem mení svoj status a dôležitosť. Vystáva tiež problém (ne)používania interpunkčných znakov, predovšetkým prízvukov, ale aj vetnej interpunkcie a jej novonadobudnuté významy. Napokon zostáva určiť, aký je význam internetových diskusií ako nového sociolingvistického fenoménu pre súčasný vývoj jazyka, do akej miery teda môže tzv. „virtuálny“ jazyk ovplyvniť vývoj toho reálneho.

Literatúra a pramene

DEMIŠČÁKOVÁ, Eva: Jazyk účastníkov internetových dialógov. In: Kultúra slova, 2001, roč. 35, č. 3, s. 129 – 143.

HOMOLKA, Ján: Grafémy a fonémy francúzštiny. Banská Bystrica: Filologická fakulta UMB 2000. ISBN 80-8055-413-7.

PATRÁŠ, Vladimír: „Niky v chate“. In: Vlastné mená v jazyku a spoločnosti. Zborník referátov zo 14. slovenskej onomastickej konferencie. Ed. J. Krško – M. Majtán. Bratislava – Banská Bystrica: JÚLEŠ SAV, FHV a PF UMB 2000, s. 209 – 221.

<http://www.nomade.fr>

<http://www.voila.fr>

Slabičná segmentácia slov v slovenčine

Iveta Bónová

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

Vychádzajúc z analýzy fónickej stavby dvoch zdanlivo nesúmerateľných jednotiek – slabiky (základnej výrazovej jednotky kontinuálnej reči) a morfémy (najmenšej obsahovej jednotky bilaterálnej povahy) – smerujeme k určeniu stupňa symetrie a asymetrie zvukovej a významovej zložky v jazyku.

Slabika ako základná komplexná fónická jednotka súvislej reči je inkorporovaná do štruktúry znakov-jazykovej jednotky slova a tvaru. Najmenšou jazykovou, významovou jednotkou v systéme je morféma; jej hranice sa často prekrývajú s hranicami slabiky. Slabičná segmentácia slov a tvarov je založená predovšetkým na zvukových vlastnostiach (artikulačných, akustických a percepčných). Oproti tomu morfematická segmentácia slov je založená na zisťovaní najmenších bilaterálnych elementov jazyka. Hranice morfémy sú – okrem ojedinelých prípadov – na pozadí významu alebo funkcie vyčleniteľné, „priehľadné“, kým hranice slabiky najmä v prípadoch, v ktorých medzi dvoma sonantickými jadrami v rámci slova a tvaru je skupina konsonantov, sú neraz nejednoznačné, „pohyblivé“.

Kľúčovou otázkou sa tak pri skúmaní vzťahu slabičnej a morfematickej hranice stáva vymedzenie slabičnej hranice. V tomto príspevku sa pokúsime načrtnúť postup pri jej identifikácii.

Pri segmentácii slov na slabiky sa opierame o kritériá, ktoré boli formulované kontinuálne tak, ako sa vyvíjali názory jednotlivých autorov na podstatu slabiky a jej hranice, a to aj v súčinnosti so zdokonaľovaním a spresňovaním metód foneticko-fonologického výskumu (najmä podnetmi spektrografickej analýzy). Podstatným postupom v našich pozorovaniach zvukového zloženia slabiky a jej hraníc je vyčleňovanie jednotlivých kritérií na vymedzenie slabiky podľa vzťahov medzi fónickými jednotkami diferencovaného stupňa abstrakcie, teda vzťahu jednotlivého a všeobecného v ich štruktúre – medzi fónou, fonémou a morfofonémou podľa syntetickej fonologickej teórie J. Sabola (najpodrobnejšie 1989). Podľa tohto vymedzovania fonických jednotiek určujeme pri jednotlivých kritériách aj hierarchiu fonetickej, fonologickej a morfonologickej abstrakcie s hlavným uplatnením fonetického a fonologického stupňa vzťahu variantného a invariantného.

J. Sabol vo svojej štúdii (1994), v ktorej sa pokúša o komplexnú definíciu slabiky, sumarizuje doterajšie kritériá na určenie hraníc slabiky (s. 220 – 221).

V našej analýze k týmto kritériám pridávame ešte kritérium dané typologickou charakteristikou slovenskej slabiky a jej prirodzenou štruktúrou (čo je – koniec-koncov – „všefudskou“ charakteristikou artikulačno-akustických a per-

cepčných vlastností slabiky vo všetkých jazykoch) a rovnako sa usilujeme uvedené kritériá hierarchizovať na základe stupňa závažnosti, pričom postupujeme od všeobecného k špecifickému a naopak. Označujeme ich arabskými číslicami od 1 – 6, pričom ich číselné poradie odzrkadľuje úroveň preskúpania variantného a invariantného, z ktorej vychádzajú. Ide o tieto kritériá:

1. typologický model slabiky a prirodzenosť slabičnej štruktúry

– uvedené kritérium pokladáme za univerzálne, pretože pomocou neho môžeme totiž aj slovenčinu (rovnako ako aj akýkoľvek iný jazyk) pomerne ľahko zaradiť medzi jazykové štruktúry s totožnou typologickou stavbou slabiky (model oko a model rybka – podrobnejšie Sabol, 1994, 1998), ale zároveň ju aj odlišiť od jazykových sústav s diferencovanou typologickou štruktúrou tejto jednotky.

2. symbióza výrazovej a významovej zložky v štruktúre slova a tvaru

– toto kritérium stanovené spätím výrazovej a významovej zložky v jazyku pokladáme za dominantne morfonologické, pretože morfonológia skúma konfiguráciu prvkov v štruktúre morfémy, jednotky „prepájajúcej“ oblasť designátu a designátora.

3. Kurylowiczovo pravidlo doplnené o frekvenčné zistenia spoluhláskových kombinácií v iniciálnej a finálnej pozícii slova

4. Paulinyho zistenia o sile slabičných „zvarov“ (podrobnejšie Pauliny, 1979)

– tieto dve kritériá sa javia ako výhradne fonologické

5. fakty transgresívnosti konsonantov a súbežnej koartikulácie striktúrnych, resp. striktúrno-apertúrnych zložiek slabiky (podrobnejšie Romportl, 1962; Král' – Sabol, 1989)

– ide o kritérium zložené z dvoch častí, ktoré však tvoria nerozložiteľný, vzájomne sa podmieňajúci foneticko-fonologický celok

6. Hálovo vymedzenie miesta „najužšej“ striktúry (podrobnejšie Hála, 1956)

– hodnotíme ako fonetické kritérium, pretože sa v ňom vychádza z 1. stupňa preskúpania variantného a invariantného.

Našej zvukovej analýze a samotnej identifikácii slabičného rozhrania v slovách východiskového materiálu predchádzal rozbor jednotlivých konsonantických skupín, predovšetkým v mediálnej (intersonantickej) pozícii slova, a to v závislosti:

1. od počtu spoluhlások v skupine,
2. od kombinácií konsonantických variácií,
3. od umiestnenia morfematickej hranice.

Ku každej – podľa týchto ukazovateľov – roztriedenej a kvantitatívne vyhodnotenej množine konsonantického zoskupenia sme priradili slová z analyzovaného materiálu – reprezentujúce uvedenú spoluhláskovú skupinu. Napr. pri 3-člennej konsonantickej skupine CfCoCs, ktorá sa pri slabičnej segmentácii ukazuje ako jedna z najzávažnejších a najfrekventovanejších, sme vybrali slová *pestrý* (bez morfematického švíka uprostred konsonantického zoskupu-

nia), *plstnatost'* (s morfeematickým švíkom medzi 1. a 2. spoluhláskou zoskupenia) a *priostriť* (síce bez morfeematickej hranice uprostred konsonantickej skupiny, no so špecifickým postavením uvedeného zoskupenia v rámci slova).

Údaje v maticiach pri jednotlivých variantoch slabičnej segmentácie (pri vyššie vymedzených kritériách) vyzerajú takto:

<i>/pl - stna - tost'/</i>	1	–	–	–	5	–
<i>/pls - tna - tost'/</i>	1	–	3	4	5	6
<i>/plst - na - tost'/</i>	1	2	3	–	–	–

<i>/pe - strý'/</i>	1	–	3	–	5	–
<i>/pes - trý'/</i>	1	–	3	4	5	6
<i>/pest - rý'/</i>	1	–	3	–	–	–

<i>/pri - o - striť'/</i>	1	(2)	3 ₊	–	5	–
<i>/pri - os - trit'/</i>	1	–	3	4	5	6
<i>/pri - ost - rit'/</i>	1	–	3	–	–	–

Z údajov v matici vyplýva, že pri segmentovaní slov na slabiky sa v rámci spoluhláskovej skupiny $C_f C_o C_s$ prikláňame k dvom diferencovaným postupom. V slovách s morfeematickou hranicou uprostred konsonantického zoskupenia umiestňujeme slabičné rozhranie v zhode s morfeematickým švíkom (*plst - na - tost'*) aj napriek tomu, že táto segmentácia nevyhovuje fonologickému kritériu o slabičných zvaroch (4), ani Hálovmu fonetickému kritériu o mieste „najužšej striktúry“ (6). Podľa Paulinyho kritéria o sile „slabičných zvarov“ by sme očakávali umiestnenie slabičnej hranice medzi fonémami /s/ a /t/ (0-1-0) a nie medzi fonémami /t/ a /n/ (1-0-1), kde je viac kontrastov a pevnejšia slabičná väzba. Podľa Hálovho kritéria o mieste „najužšej striktúry“ záverová neznelá šumová spoluhláska /t/ by bola vhodnejším prvkom na vykreslenie počiatkovej fázy slabiky ako fonéma /n/. Pri určovaní dominantného riešenia slabičnej segmentácie rozhodli tri hierarchicky najzávažnejšie, v uvedenom prípade relevantné kritériá – kritérium o typologickom modeli slabiky a jej prirodzenej štruktúre (1), kritérium o symbióze výrazovej a významovej zložky v jazyku (2) a Kurylowiczovo pravidlo (3).

Slová, ktoré obsahujú danú spoluhláskovú skupinu bez morfeematickej hranice, slabične segmentujeme (ako to naznačujú výsledky v matici) inak. Pri všetkých potenciálnych variantoch segmentácie je zachovaný slabičný model „oko“; všetky možnosti vyhovujú kritériu o typologickom modeli slabiky a jej prirodzenej štruktúre (1), no kritériu o symbióze výrazovej a významovej zložky v jazyku (2) nevyhovuje ani jedna možnosť. Rovnako aj Kurylowiczovo pravidlo (3) sa v danom prípade javí ako neurčujúce, irelevantné. Variant slabičnej segmentácie s hranicou medzi frikatívou a okluzívou (*pes - trý*) podporujú v porovnaní s ostatnými možnosťami dve ďalšie kritériá – Paulinyho kritérium o sile „slabičných zvarov“ (4) a kritérium o mieste „najužšej striktúry“ (6),

čo naznačuje iné riešenie ako v slovách, v ktorých uprostred spoluhláskového zoskupenia je morfológický švík (*pl - st - na - tost*). Nazdávame sa, že práve tieto kritériá (4, 6) spolu s kritériom o faktoch transgresívnosti konsonantov a súbežnej koartikulácii (5) predurčujú dominantné riešenie slabičnej segmentácie (*pes - trý*). Za subdominantné riešenie považujeme identifikáciu slabičnej hranice medzi fonémami /e/ - /s/: (*pe - strý*); dané riešenie podporuje okrem dvoch vzájomne prepojených kritérií – kritéria o typologickom modeli slabiky a jej prirodzenej štruktúre (1) a Kurylowiczovho pravidla (3) aj kritérium o faktoch transgresívnosti konsonantov a súbežnej koartikulácii strikturných, resp. strikturno-apertúrnych zložiek slabiky (5). Tretí variant slabičného členenia (*pest - rý*) hodnotíme ako najnepravdepodobnejší vzhľadom na irelevantnosť kritérií (1, 3), ktoré ho v danom prípade podporujú rovnako, ako podporujú dominantný (*pes - trý*) a subdominantný (*pe - strý*) variant slabičnej segmentácie.

Zvláštny prípad predstavuje slovo bez morfológiej hranice uprostred uvedeného konsonantického zoskupenia (*pri - ostr - i - t*). V matici uvádzame tri možné varianty slabičnej segmentácie: *pri - o - strit'*, *pri - os - trit'* a *pri - ost - rit'*. Po dôkladnej analýze jednotlivých kritérií, no predovšetkým vzhľadom na vyššiu frekvenciu konsonantického zoskupenia *str* ako *tr* na začiatku plnovýznamových slov v slovenčine, ako aj vzhľadom na analogickú morfológickú štruktúru so slovom *o - strih - a - t'* (preto v matici pri kritériu o symbióze výrazovej a významovej zložky v jazyku uvádzame číslicu 2 v zátvorkách) za dominantné riešenie pokladáme segmentáciu so slabičnou hranicou medzi vokálom a spoluhláskovou skupinou *pri - o - strit'*. Slabičné členenie *pri - os - trit'* považujeme (aj napriek tomu, že ho podporuje najviac kritérií – 1, 4, 5, 6) iba za subdominantné. Najmenej vhodným (skoro vylúčeným) riešením pri hľadaní slabičnej hranice sa nám zdá 3. variant: *pri - ost - rit'*. Uvedený variant slabičnej segmentácie – okrem kritéria o typologickom modeli slabiky a jej prirodzenej štruktúre (1) a Kurylowiczovho pravidla (3) – nepodporuje už ani jedno kritérium, predovšetkým však kritérium o faktoch transgresívnosti konsonantov a súbežnej koartikulácii strikturných, resp. strikturno-apertúrnych zložiek slabiky (5), o ktorom sa domnievame, že v danom prípade je jedným z určujúcich.

Ako ukazujú výsledky našich analýz, „sila“ jednotlivých kritérií pri určovaní možnosti slabičnej segmentácie, ktoré prichádzajú do úvahy, nie je rovnaká.

Podobne rovnaká nemusí byť ani slabičná segmentácia analyzovaných slov na všetkých troch úrovniach preskupenia vzťahu jednotlivého a všeobecného – na úrovni fóny (F), fonémy (Fm) a morfofonémy (MFm).

Pri zvukovej analýze východiskového materiálu (slov z morfológického slovníka začínajúcich sa na *p*) sme zaznamenali diferencovanú slabičnú segmentáciu na úrovni F a Fm v odvodených a zložených slovách (*päťadväsať*, *panamerický*, *poloblúk*, *podokenica*, *predizba*, *predišť*...). Ide o prípady, v ktorých sa prvá koreňová morféma kompozita alebo prefixálna derivačná morféma

končí na spoluhlásku a za ňou nasleduje vokalickej interfigovanej konektívna submorféma (*päťadvadsať*) alebo koreňová morféma začínajúca sa na vokál (*polobľúk*). Pri identifikácii slabičnej hranice sa v slovách tohto typu v konkrétnej živej reči na úrovni F odráža prirodzená štruktúra slovenskej slabiky so základným slabičným vzorcom CV. Slabičná segmentácia daných slov na úrovni Fm zasa plne podlieha tlaku fonologickej štruktúry slova, ktorý sa pri členení slov na slabiky prejavuje modifikáciou slabičného vzorca na CVC (*[pã-dã-dva> -cat]* – *[pãd-a-dvac-cat]*).

V skúmanom materiáli sme určovali diferencovanú slabičnú segmentáciu nielen na úrovni F proti úrovni Fm, MFm, ale aj na „hladinách“ F, Fm proti „hladine“ MFm. Ide o prípady, v ktorých sa spoluhláskové skupiny výslovnostne zjednodušujú (*prímestský, prezidentský* – [*pri:meski:/prezidencki:*], a rovnako o také „východiskové“ zoskupenie nesonánt, v ktorom v dôsledku neutralizácie fonologického protikladu S-S⁰ vzniká nezdvojená semiokluzíva /c,č/ (*poľuďštiť, podstata* – [*pol,učt,it,/pocata*]). V uvedených prípadoch rekonštrukcia MFm pomáha „presvetľovať“ foneticko-fonologické kritériá na určovanie slabičnej hranice, pričom sa zároveň rekonštrukciou MFm v daných prípadoch potvrdzuje téza J. Sabola, že „morfofonéma je najvhodnejším „mediom“ medzi zvukovým a morfológickým, resp. lexikálnym systémom; v morfofonéme sa odráža „hlbková“ štruktúra morfémy, jednotky prepájajúcej oblasť formy a obsahu v jazyku“ (Sabol, 1989, s. 31 – 32).

Aj na pozadí výsledkov slabičnej segmentácie, pri ktorej sme uplatnili vyššie uvedené kritériá na identifikáciu slabičnej hranice, môžeme uviesť zovšeobecňujúcu myšlienku o univerzálnom vzťahu formy a obsahu jazykových jednotiek a ich vnútornej diferencovanosti z hľadiska „preskupenia“ invariantného a variantného, premietnutého do relácií slabičnej a morfematickej štruktúry.

Symetrický vzťah medzi najmenšou jednotkou súvislej fonickej reči – slabikou a najmenšou bilaterálnou jazykovou jednotkou – morféмой sa pri slabičnej segmentácii slov a tvarov takmer v plnej miere realizuje na prefixálnom (menej na sufikálnom) švíku za predpokladu, že slabičná hranica sa zhoduje s morfematickou hranicou a zároveň toto rozhranie nie je v rozpore s univerzálnymi kritériami daného jazykového systému na určovanie slabičnej hranice – s kritériom o typologickom modeli slabiky a prirodzenosti jej štruktúry (1) a s Kurylowiczovým pravidlom doplneným o frekvenčné zistenia spoluhláskových kombinácií v iniciálnej a finálnej pozícii slova (3).

Rovnako relevantnou sa pri členení slov na slabiky stáva hladina relácií variantného a invariantného, na ktorej v štruktúrovaní slabičných segmentov pozorujeme vzájomnú „súhru“ či „protihru“ prvkov jedného priestoru výrazovej a významovej zložky jazykovej stavby.

Symetrický vzťah medzi slabikou a morféмой v uvedenom prípade sa postupne „elasticky“ mení na asymetrický vzťah v závislosti od stupňa abstrakcie: Čím je vyšší stupeň abstrakcie fónických jednotiek – čím je vyššia hladina in-

variantného, tým väčšia je pravdepodobnosť jazykovo-systémového „prekrytia“ morfémy a slabiky; a naopak: čím je nižší stupeň abstrakcie zvukových jednotiek – čím vyššia hladina variantného, tým väčší je predpoklad, že symetrický vzťah medzi slabikou a morfémy sa naruší a hranice slabiky sa „pružne“ presunú na systémovo i realizačne najvhodnejšie miesto.

Literatúra

- HÁLA, B.: Slabika, její podstata a vývoj. Praha: Nakladatelství ČSAV 1956. 107 s.
- HORECKÝ, J.: Morfematická štruktúra slovenčiny. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1964. 196 s.
- KRÁL, Ā – SABOL, J.: Fonetika a fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 388 s.
- KURYLOWICZ, J.: Contribution a la théorie de la syllabe. In: Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, 8, 1948, s. 80 – 114.
- PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1963. 358 s.
- PAULINY, E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 124 s.
- PAULINY, E.: Členenie slov na slabiky v slovenčine. In: Slovenská reč, 40, 1975, s. 321 – 332.
- PAULINY, E.: Slovenská fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 213 s.
- RENSKÝ, M.: Funkce slabiky v jazykovém systému. In: Slovo a slovesnost, 21, 1960, s. 86 – 95.
- ROMPORTL, M.: Zvukový rozbor ruštiny (K akustické klasifikaci ruských hlásek). Praha: Universita Karlova 1962. 247 s.
- RUŽIČKA, J.: Z problematiky slabiky a prozodických vlastností. K vývinu hornonemeckého slova. Bratislava: Vydavateľstvo SAVU 1947. 135 s.
- SABOL, J.: Z frekvenčného výskumu zvukovej sústavy slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 7. Prednášky XIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1978, s. 499 – 511.
- SABOL, J.: Syntetická fonologická teória. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1989. 253 s.
- SABOL, J.: Slovenská slabika (Náčrt problematiky). In: Studia Academica Slovaca. 23. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: STIMUL – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 1994, s. 214 – 224.
- SABOL, J.: K typologickej charakteristike slovenskej slabiky. In: Zborník Filozofickej fakulty UK v Bratislave, s. 27 – 32.
- SABOL, J.: K problematike hraníc slabiky. In: Acta Universitatis Nicolai Copernici. Studia Slavica. II. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Zeszyt 318. Red. I. Sawicka. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1998, s. 19 – 26.
- SABOL, J.: K rozpadu praslovanskej slabiky. In: Prasłowianszczyzna i jej rozpad. Red. J. Rusek, W. Borys. Warszawa: Energia 1998, s. 137 – 141.
- SOKOLOVÁ, M. – MOŠKO, G. – ŠIMON, F. – BENKO, V.: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 531 s.

Vedieť viac

ISBN 80-89037-04-6

VARIA XI

VARIA XI

VARIA XI

VARIA XI

VARIA XI